

ספר משיב דברים נכוחים לר' יעקב בן ששת

ההדיר לפי כתבי-יד וצירף מראי-מקומות ומפתחות

יהודה אריה וידה

כתבו פרקי מבוא

יהודה אריה וידה ואפרים גוטליב

המהדורה שלפנינו מיוסדת על שני כתבי-יד, הנמצאים היום בספריית בודליאנה שבאוקספורד:

א. כ"י Oppenheimer 239 (מס' 1585 ברשימת נויבאואר); כתוב על נייר; 81 דפים (הטקסט מדף א עד דף עט), 19.5 × 14.5 (9.5) ס"מ; 25 שורות בכל עמוד. כתבי-יד זה מכיל כמעט את כל החיבור. כתב רבני ספרדי בהיר למדי. בסוף (דף עט, ע"א) ישנו קולופון. ואלה דברי המעתיק: "אני שלמה דיליאון כתבתי זה הספר לעצמי וסיימתי יום ששי שלישי למתן תורה של שנת חמשת אלפים ושמונים וארבע¹ בושקה²..."

ב. כ"י Michael 294 (מס' 1586 ברשימת נויבאואר), מדף א עד דף צו, ע"ב; 22 × 14 (8) ס"מ; 19 שורות בכל עמוד. כתב רבני מזרחי, כנראה מן המאה הט"ו לסה"נ. בלתי שלם (נפסק באמצע פרק יג; ראה לוח-ההשוואה שבעמ' 12).

לפי דברי המחבר עצמו אין פרק לא אלא כעין השלמה שהעתיקה מדברי חברו בחכמה נסתרה, ר' יוסף בר' שמואל, "אות באות תיבה בתיבה". אולם בכ"י א נשתבש נוסח המובאה בכמה מקומות. ברם, למזלנו הובא הטקסט בשלמותו גם אצל ר' יצחק דמן עכו בספר מאירת עינים על פרשת בראשית. לשם קביעת נוסח יותר מתוקן השתמשתי בכ"י הקשה לקריאה אוקספורד Mich. 243, דף יב, ע"ב — דף יג, ע"ב, ובכ"י פאריס Bibl. Nat. Hébreu 1410, דף צד — דף צה.³ רק בשעת ההגהה האחרונה עלה בידי להשתמש בכ"י בריסל (Bruxelles, Bibliothèque Royale 4781), דף יא, ע"א — ע"ב, המאשר את רוב גירסאותיו של כ"י אוקספורד הנ"ל. לצערי לא עמדו לרשותי שאר כתבי-היד של ספר מאירת עינים ואף לא העתקות של הפירוש, אף-על-פי שאינן נדירות באוצרות כתבי-היד (עיין: M. Steinschneider, *Katalog der hebräischen Handschriften*, München 1895, p. 113; ג' שלום, כתבי-יד בקבלה, ירושלים תר"ץ, עמ' 162).

1 ח' בסיון פ"ד לפ"ק (1.6.1324).

2 Huesca

3 פירוש זה על מעשה בראשית נמצא גם בכ"י פאריס 680, דף רסב, ע"ב — דף רסד, ע"ב, בנוסח שונה במקצת ובצירוף הערות, המשולבות בגוף הטקסט.

כ"י ב	כ"י א
דף א, ע"ב — דף ה, ע"ב	דף א, ע"א — דף ג, ע"א
דף ו, ע"א — דף יא, ע"א	דף ג, ע"א — דף ה, ע"א
דף יא, ע"ב — דף טז, ע"א	דף ה, ע"א — דף ז, ע"א
דף טז, ע"א — דף כה, ע"ב	דף ז, ע"א — דף יא, ע"ב
דף כה, ע"ב — דף לב, ע"ב	דף יא, ע"ב — דף טו, ע"א
דף לב, ע"ב — דף לט, ע"ב	דף טו, ע"א — דף יח, ע"א
דף לט, ע"ב — דף מז, ע"ב	דף יח, ע"א — דף כב, ע"ב
דף מז, ע"ב — דף נז, ע"א	דף כב, ע"ב — דף כו, ע"ב
דף נז, ע"א — דף ס, ע"ב	דף כו, ע"ב — דף כח, ע"א
דף ס, ע"ב — דף פג, ע"א	דף כח, ע"א — דף לח, ע"א
דף פג, ע"א — דף פה, ע"ב	דף לח, ע"א — דף לט, ע"א
דף פה, ע"ב — דף צ, ע"ב	דף לט, ע"א — דף מא, ע"א
דף צ, ע"ב — דף צו, ע"א	דף מא, ע"א — דף מג, ע"ב
דף צו, ע"א—ע"ב נפסק באמצע;	דף מג, ע"ב — דף מד, ע"ב
השאר חסר	דף מד, ע"ב — דף מה, ע"ב
	דף מה, ע"ב — דף מז, ע"ב
	דף מז, ע"ב — דף מט, ע"ב
	דף מט, ע"ב — דף נא, ע"ב
	דף נא, ע"ב — דף נב, ע"ב
	דף נב, ע"ב — דף נה, ע"ב
	דף נה, ע"ב — דף נט, ע"ב
	דף נט, ע"ב — דף סג, ע"ב
	דף סג, ע"ב — דף סד, ע"ב
	דף סד, ע"ב — דף סה, ע"א
	דף סה, ע"א — דף סו, ע"ב
	דף סו, ע"ב — דף סח, ע"א
	דף סח, ע"א — דף סט, ע"א
	דף סט, ע"א — דף עא, ע"א
	דף עא, ע"א — דף עב, ע"א
	דף עב, ע"ב — דף עד, ע"ב
	דף עד, ע"ב — דף עז, ע"ב
	דף עז, ע"ב — דף עט, ע"ב

2. רשימת המובאות שבספר משיב דברים נכוחים

(להוציא תלמוד ומדרשים)

ספר הבהיר (לפי הסימנים שבמהדורת מרגליות, ירושלים תשי"א)

ה—ו: משיב דברים נכוחים, פרק כ, משורה 55 ואילך.

י: פרק ט, משורה 127 ואילך.

כד: פרק ה, משורה 58 ואילך.

נה: פרק ט, משורה 57 ואילך.

ס (או סז): פרק כח, משורה 19 ואילך.

קט וקטז (רק רמז): פרק כה, משורה 34 ואילך.

קעו—קעז: פרק כה, משורה 50 ואילך.

ספר יצירה

א, ז: משיב דברים נכוחים, פרק כא, שורה 26.

א, ט: פרק ט, משורה 169 ואילך.

א, י: פרק א, שורה 36.

א, יב: פרק ט, שורה 313.

א, יג: פרק כ, שורה 3.

ב, ג (רק רמז דק): פרק כד, שורה 76.

ג, ג: פרק כט, שורה 110.

ד, א: פרק יח, שורה 90 (רק רמז).

חיבורים אנונימיים

ספר המרכבה

משיב דברים נכוחים, פרק ה, שורה 54: "כסאו של הקב"ה נקרא עולם ועד" (וראה הערת גוטליב למקום).

מחברים

אברהם בר חייא

בפרק ו של משיב דברים נכוחים, שורה 126, יש רמז קצר, המוסב, כנראה, על הגיון

הנפש, דף ג, ע"ב, שורות 9—10; "ויהיה מים לשון משותף נאמר על הצורה ועל

המים ממש ועל ענינים אחרים" (השווה גם ספר האמונה והבטחון, פרק יט).

בפרק ט, משורה 184 ואילך, ר' יעקב בן ששת משתמש תכופות בהתחלת ספר הגיון

הנפש, אבל דברי המקור מובלעים ברובם בתוך דבריו שלו, להוציא את דף ב,

ע"א, שורה 6 — דף ד, ע"א, שורה 13, המובא כמעט כלשוננו.

משיב דברים נכוחים, פרק ט, שורות 451—460: הגיון הנפש, דף ע"ב, שורות 10—19.

אברהם בן מאיר אבן עזרא

משיב דברים נכוחים, פרק ב, שורה 32: פירוש על התורה, בר' יב: ו—ז.

משיב דברים נכוחים, פרק ז, משורה 116 ואילך: פירוש לזכ' יד: ה (בנוסח מורחב

יותר מנוסחנו; ואולי הורחב על-ידי יעקב בן ששת עצמו).

משיב דברים נכוחים, פרק ט, משורה 24 ואילך: הקדמה לפירוש על התורה (המהדורה

הרגילה), דרך ד'.

אלעזר מגרמישא (הרוקח)

משיב דברים נכוחים, פרק ט, שורות 39—40: "בי"ת של בראשית ושל ברא לומר שכל מה שברא הקב"ה שנים שנים נבראו זכר ונקבה"; עניין קרוב נמצא בספר רזיאל (אמשטרדאם, ט, ב): "ועתה בב' ראשית... והכל ברא ב' כי לכל יש זוג שני עולמים שמים וארץ... זכר ונקבה." אמנם אין שם דרוש על שני הבי"תין של בראשית ושל ברא; והשווה הערת גוטליב למקום.

ברזלי

משיב דברים נכוחים, פרק ד, שורות 1—3; פרק ט, שורות 460—461. — על המקובל הזה מחוג גירונה עיין: י' תשבי, פירוש האגדות לר' עזריאל, עמ' 82, הערה 7; ג' שלום, *Ursprung und Anfänge*, עמ' 348.

יוסף קמחי

משיב דברים נכוחים, פרק ז, שורות 124—126.

יוסף בן שמואל

משיב דברים נכוחים, פרק י, שורות 42—43; בפרק לא מעתיק ר' יעקב בן ששת את פירוש פרשת בראשית של ר' יוסף בן שמואל בשלמותו; ועיין ג' שלום, *Ursprung und Anfänge*, עמ' 348, ומה שכתב א' גוטליב, תרביץ, לו (תשכ"ח), עמ' 296 ואילך.

יצחק בן אברהם (ר' יצחק סגי נהור)

משיב דברים נכוחים, פרק א, שורות 43—44 (את הלשון שהמחבר מבטית שם להביא בפרק ב לא מצאתי; ואולי רומז למה שכתב בשם החסיד רבי יצחק בספר האמונה והבטחון, מהדורת שעוול, פרק ג, עמ' שסב, שורה 1. — א' גוטליב); פרקים יז, שורות 58—59; כא, שורות 31—32; כה, שורות 59—60.

משה בן שמואל (מקובל בן דורו של המחבר; איגו ידוע ממקום אחר)

משיב דברים נכוחים, פרק טו, שורה 24.

עזרא (בן שלמה)

המובאות מתוך כתבי עזרא בספר משיב דברים נכוחים כבר נרשמו בידי י' תשבי (פירוש האגדות לר' עזריאל, מבוא, עמ' 32—33); ואלו הן: פרקים א, שורה 90; ה, שורות 127, 141; ט, משורה 50 ואילך, משורה 269 ואילך, משורה 313 ואילך; כד, משורה 38 ואילך; כט, משורה 6 ואילך.

רבני צרפת (ר' יעקב בן ששת מזכיר אותם בלשון "משכילי הסדר פנימי")

פרק כה, שורה 22; והשווה ספר האמונה והבטחון, פרק יח ("משכילי רבני צרפת"); ועיין: ג' שלום, *Ursprung und Anfänge*, עמ' 219—221.

רמב"ם

משיב דברים נכוחים, פרק ב, משורה 71 ואילך: מובאה מהלכות יסודי התורה, ב, ח; ג, א, שלא כלשון המקור. את ספר מורה נבוכים מביא ר' יעקב בן ששת על-פי תרגומו של ר' יהודה אלהריזי, אך ברוב המקרים הוא מצטט מן הספר על דרך רמז כללי ואיגו מעתיק במדויק את לשון המקור.

משיב דברים נכוחים, פרק ה, שורה 44: מורה נבוכים, חלק ב, פרק כח.

משיב דברים נכוחים, פרק ו, שורה 140: מורה נבוכים, חלק ב, פרקים ו, יח.

משיב דברים נכוחים, פרק ו, שורה 157: מורה נבוכים, חלק ב, פרק ו.

משיב דברים נכוחים, פרק ו, שורות 182—183: מורה נבוכים, חלק ב, פרק מב.
 משיב דברים נכוחים, פרק ז, שורות 172—173: מורה נבוכים, חלק ב, פרק מב.
 משיב דברים נכוחים, פרק יא, שורות 41—42: מורה נבוכים, חלק ב, פרק כט.
 משיב דברים נכוחים, פרק טו, שורות 88—90: מורה נבוכים, חלק ג, פרק א (השווה גם: שמונה פרקים, פרק ז; הלכות יסודי התורה, ז, ו).
 משיב דברים נכוחים, פרק כא, שורה 129: מורה נבוכים, חלק א, פרק ט.
 משיב דברים נכוחים, פרק כח, משורה 25 ואילך: מורה נבוכים, חלק ג, פרק נא.
 משיב דברים נכוחים, פרק ל, משורה 126 ואילך: מורה נבוכים, חלק א, פרק מו; חלק ב, פרק לג.

רש"י

מובא בשמו רק בשני מקומות: פרק ז, שורה 58 (לראש השנה ח, ע"א, ד"ה יתרועעו); פרק יד, משורה 4 ואילך (מתוך הפירוש על התורה לבר' א :כו); אבל נראה, שיעקב בן ששת השתמש בפירושי רש"י בכמה מקומות, בלי שהביא את הדברים בשמו של הלה.¹

שלמה אבן גבירול

משיב דברים נכוחים, פרק כט, שורה 8 ("לך השם הגדול אשר בו כל יצור נסתם"): בית של שיר המובא בשם "הפיט"; עיין להלן, בהערה לטקסט.

1 בפרק כו שורה 51 ואילך, מובא פירוש לבר' ג : כב שנעלם ממני מקורו; ועיין בהערה לטקסט. כן השווה: ר' מנחם המאירי, חבור התשובה, מהדורת א' סופר, ניו-יורק תש"י, עמ' 158.

3. מובאות מתוך מאמר יקוו המים

ר' יעקב בן ששת מביא תכופות את מאמר יקוו המים לר' שמואל אבן תבון,¹ שעצם פולמוסו מכוון נגדו, אלא שדבריו מובאים באופנים שונים, וזאת בהתאם לדרישות הרצאתו של המחבר. יש שהוא מסתפק ברמז כללי או בתמצית בלבד. ואולם גם במקום שהוא מביא פיסקה כצורתה, אינו נמנע מלהפסיקה בהערות ואף בדגרסיות ארוכות למדי, ואינו מקפיד להעתיקה העתקה מדויקת.

את חילופי הנוסחאות בין ס' משיב דברים נכוחים לטקסט הנדפס של מאמר יקוו המים רשמתי באפאראט, פרט להבדלים זעירים בכתיב ובסגנון וטעויות-דפוס גלויות לעין. בדרך כלל, אין לסמוך הרבה על נוסח הנדפס שערך ביסליכיס על-פי כתב-יד אחד ובלא דייקנות יתירה. אף כתב-יד של משיב דברים נכוחים אינם מצטיינים בדייקנותם (נוסף על כך, במחצית המקרים עמד לרשותי רק כ"א). אף-על-פי-כן היה בהשוואת שני החיבורים משום תועלת לגבי שיפור הנוסח בשניהם, שכן בכל אחד נשמטו משפטים או חלקי משפטים על-ידי הדומות שניתן לשחזרם על-פי התעודה השנייה: עיין בחילופי הגירסאות למשיב דברים נכוחים, פרק ו, שורות 15—17; פרק יב, שורה 66: פרק טז, שורה 46.

הריני נותן כאן את רשימת המובאות על סדר הפרקים של משיב דברים נכוחים:

1. פרק ב, שורות 17—18: המובאה הושמטה בשני כתב-ידים (בכ"ב ציון החסרון), וכנראה כבר הושמטה באב-טיפוס המשותף להם. לפי העניין (פירוש על "ואד יעלה", בר' ב: ו) יש רגליים לדבר, שהמחבר התכוון למאמר יקוו המים, פרק ב, עמ' 6, שורות 12—19.
2. פרק ב, שורות 109—110: "שהמלאכים לא גבראו בששת ימי בראשית" — רמז כללי למאמר יקוו המים, פרק ד, מעמ' 10 ואילך.
3. פרק ג, שורות 165—167: מלת "מלכות" לפי הוראותיה השונות; סיכום של מאמר יקוו המים, פרק יב, מעמ' 57 ואילך.
4. פרק ג, משורה 191 ואילך: פירוש מוטעה, לפי יעקב בן ששת, של "במעשיו" (תה' קד: לא), היינו, סיכום של מאמר יקוו המים, פרק יב, עמ' 59 ("מעשיו" הם השפלים, הנבראים תחת גלגל הלבנה); ועיין להלן, סעיפים 6 ו-17.
5. פרק ד, שורה 28: פירוש הפסוק מיחזקאל ט: ב בא במאמר יקוו המים בסוף פרק י (במשיב דברים נכוחים כתוב: פרק ששי), עמ' 53; המחבר מביא כלשונו רק שורות 16—23 ו-26—27.
6. פרק ד, שורה 121: עיין לעיל, סעיף 4.
7. פרק ו, משורה 1 ואילך: המחלוקת בין רבי יוחנן ורבי חנינא; עיין מאמר יקוו המים, פרק ד, בייחוד מעמ' 12, שורה אחרונה, ואילך. כפי שציין בעצמו העתיק המחבר רק ליקוטים תוך השמטות.
8. פרק יא, משורה 11 ואילך: הבורא שינה את טבע המים; עיין מאמר יקוו המים, פרק א, עמ' 3, שורות 15—17.
9. פרק יא, משורה 36 ואילך: מאמר יקוו המים, פרק ב, עמ' 6, שורות 28—29 (בקצת שינוי מן הנדפס).
10. פרק יא, שורות 51—66: מאמר יקוו המים, פרק ב, עמ' 5, שורה 20 — עמ' 6, שורה 2.

1 מאמר יקוו המים, הוצאת מ"ל ביסליכיס, פרסבורג תקצ"ז. פירושו של ר' שמואל אבן תבון על קהלת אמנם הוזכר פעם אחת (פרק יב, שורה 79). ברם, יעקב בן ששת מודה שלא ראה את הספר.

11. פרק יב, שורות 63—71: מאמר יקוו המים, עמ' 156, שורות 15—24.
12. פרק טו, משורה 47 ואילך: תוך פולמוס על בעיית אריכות הימים הפלאית של הדורות מאדם עד אברהם (עיין מורה נבוכים, חלק ב, פרק מז) מביא יעקב בן ששת פיסקה מתוך מאמר יקוו המים, פרק כ, עמ' 159, שורות 30—33; ועיין מה שכתבתי על זה בספרי הלועזי, *Recherches*, מעמ' 69 ואילך.
13. פרק טז, שורות 25—56: מראות יחזקאל; עיין מאמר יקוו המים, פרק י. מובאה מילולית (אמנם תוך השמטות): "שהתחיל (עמ' 49, שורה 10) ... השגותיו" (עמ' 50, שורה 6).
14. פרק יז, משורה 1 ואילך: פירוש "קדוש קדוש קדוש"; עיין מאמר יקוו המים, פרק ח, מעמ' 30 למטה, ואילך. אבל המחבר מביא כלשונה (בשינויים קלים) רק פיסקה מפרק ט, עמ' 44, שורות 1—6 ("ונראה ... שם").
15. פרק יח, משורה 1 ואילך: אינה מובאה ממש; בתחילת פרק יח מבשר המחבר לקורא שיפרש מזמור קמ"ה כולו "כדי לבטל עמו עניינים ראויים להשיב מהם על בן תבון."
16. פרק כ, משורה 62 ואילך; משורה 71 ואילך: שתי מובאות ממאמר יקוו המים: פרק יד, עמ' 75, שורות 29—33; פרק יב, עמ' 63, שורות 19—22, בשינויים.
17. פרק כא, משורה 88 ואילך: עיין לעיל, סעיף 4.
18. פרק כא, משורה 123 ואילך: כסא הכבוד; עיין מאמר יקוו המים, פרק ו, עמ' 22, שורות 20—28; הובא כלשונו.
19. פרק כז, משורה 26 ואילך: הסולם שראה יעקב אבינו; מאמר יקוו המים, פרק יא (מובאות כלשונו: עמ' 54, שורות 8—13, 17—18, 21—23).
20. פרק כז, משורה 80 ואילך: מובאות מתוך מאמר יקוו המים, פרק יא (רק ראשי משפטים; עמ' 56, שורות 16—17, 21—22).
21. פרק כח, משורה 39 ואילך: מאמר יקוו המים, פרק יד, עמ' 98, שורות 14—16 ("יצטרך ... ולצורך המוני").
22. פרק ל, משורה 1 ואילך (והשווה פרק כט, משורה 1 ואילך): מאמר יקוו המים, פרק ד, עמ' 15, שורה 28 — עמ' 16, שורה 2 ("מפגי ... בעת היציאה").

4. היחס שבין ספר האמונה והבטחון לבין ספר

משיב דברים נכוחים

בספרו ראשית הקבלה, עמ' 132, הערה 2, העיר ג' שלום, שההשוואה בין ספר משיב דברים נכוחים לבין ספר האמונה והבטחון עשויה להכריע בשאלת שייכותו של ספר האמונה והבטחון לר' יעקב בן ששת. בספרו הגרמני *Ursprung und Anfänge*, עמ' 336–337, הרחיב ג' שלום קצת את היריעה. ברצוני להביא פה הוכחות מפורטות יותר לעניין הזה.

א. מקומות במשיב דברים נכוחים שבהם בא הציון "כמו שכתבתי" (הדברים אינם נמצאים במשיב דברים נכוחים, אלא בספר האמונה והבטחון)

1. משיב דברים נכוחים, פרק א, שורות 8–9: "ולפי שנחצבה הנשמה מן החכמה הנקראת רוח הקדש והיו"ד רמז לרוח הקדש כמו שכתבתי."
האמונה והבטחון, פרק יב: "והיוד רמז לחכמה ... ולפי שיש באדם נפש שכלית הנמשכת מן החכמה וכו'".
2. משיב דברים נכוחים, פרק א, שורה 14: "וכבר כתבתי כי העולם הבא נברא קודם לעולם הזה."
האמונה והבטחון, פרק ד: "אבל שאנו רואים היוד ... אנו יודעים שהעולם הבא נברא תחלה ואחר כך נברא העולם הזה."
3. משיב דברים נכוחים, פרק א, שורות 43–44: "משך הד' עם הד' שבאחד לדעת החסיד ר' יצחק בן הרב הגדול ר' אברהם זצ"ל כמו שכתבתי לשונו בפרק ב'." בהאמונה והבטחון יש לשון דומה, אם כי בלתי־מובנה, בשם החסיד. "והד' הסוף והמשך שוללי¹ כך שמעתי זה הלשון בשם החסיד ר' יצחק בן הרב הגדול ר' אברהם זצ"ל."
4. משיב דברים נכוחים, פרק ג, שורות 140–143: "ואם יעלה על דעתך לומר כבר אמרו רבותינו שהתורה קדמה לכסא הכבוד ואם כך איך נאמר כי התורה הוא הכסא, כבר כתבתי זה הענין בפ' <ירוש>." נראה, שהכוונה היא לפרק יח בס' האמונה והבטחון. שם דן המחבר בבעיה זו וכתב: "וראיה גדולה יש לי מזה שאמר התורה קדמה לכסא הכבוד על דרך מה שיש לפרש בכסא הכבוד שהיא התורה" (ועיין שם בהמשך).
5. משיב דברים נכוחים, פרק ו, שורות 112–115: "הנה לך ההפך שיש בין מה שכתבתי בשכל הפועל ובין מאמר ארסטו ... שהשכל הפועל לפי דעתינו עליון אין למעלה ממנו רק מעלה אחת המתיחדת והמתעלה עד אין סוף שאין המחשבה משגת."
6. האמונה והבטחון, פרק יב: "והיוד בלשונו כנגדה השכל הפועל בלשונם."²
משיב דברים נכוחים, פרק ח, שורות 6–7: "והוצרך שגוי שמה [של שרה] כדי ללמדנו בטול כח המזל בה"א כמו שנברא העולם כמו שכתבתי."
האמונה והבטחון, פרק יג: "ה' של שרה היה לבטל כח המזל ... ומפני שנברא העולם בה' בטל כח המזל שהוא בכלל בריאת העולם בה'."

1 בכ"י פארמא די רוסי 1072 ובכ"י מינכן 357: "שו"ל"; אגב, המאמר הזה אינו בפרק ב של ס' האמונה והבטחון, אלא בפרק ג.

2 שהשכל הפועל הוא ספירת החכמה נמצא גם במשיב דברים נכוחים, פרק ח, שורות 21–22.

7. יש גם דוגמה הפוכה כשהוא כותב "כמו שאכתוב", ובהמשך דבריו אין הוא כותב על זה ולא כלום — ואילו העניין נמצא בספר האמונה והבטחון. יש להניח, שטעות סופר כאן, וצ"ל "כמו שכתבתי", או שהוא כתב את שני הספרים בעת אחת, כפי שעולה משני הסעיפים שלהלן:
משיב דברים נכוחים, פרק כה, שורות 34—37: "ולולב ניטל בימין ואתרוג בשמאל וכל א' וא' ניטל ביד הראויה לו לקבל משכם לפי שהם באים לרצות על המקום ואין טעם תפלה של יד בשמאל כטעם האתרוג בשמאל כמו שאכתוב".
האמונה והבטחון, פרק כב: "והראוי לומר כי טעם הנחת תפלה של יד בזרוע שמאל לפי שהיא כנגד ימינו ואין לומר כן באתרוג לפי שהם באים לרצות על המים".
8. בס' האמונה והבטחון, פרק ה, הוא כותב: "והמקובל בידינו ברחמים ובתחנונים שאני עתיד לכתוב בחבור כטפה מן הים הוא כנגד החכמה." אין הוא חוזר לנושא זה בס' האמונה והבטחון, והוא דן על כך במשיב דברים נכוחים, פרק כח.
9. האמונה והבטחון, פרק טו: "כי הדבק נקרא על שם המדה שהוא דבק בה... שאין ספק כי הדבק בו נקרא על שמו כמו שאני עתיד לפרש בפסוק ה' בשמים הכין כסאו כי הדבקות וההשגה נקרא על שם ענינם ועל שם פנימיותם כגון כסא והיכל." לא מצאתי בהמשך הספר הזה דרוש זה על הפסוק הנ"ל.
לעומת זה אנו מוצאים במשיב דברים נכוחים, פרק ב, דיון בפסוק הזה, ושם הוא מסכם: "זה הכלל הדבק נקרא על שם הדבר שהוא דבק בו והדבר על שם הדבק בו" (שם, שורה 23).

ב. דעות דומות
1. משיב דברים נכוחים, פרק ג, שורות 137—140: "על כן אל יקשה בעיני כל חכם או חסיד לתת טעם למצות שאין טעמן מפורש בתורה ובלבד שלא יאמר כי אותו טעם הוא עקר נתינת המצוה אלא יאמר אלו לא נתנה מצוה פלונית ראויה שתנתן מטעם כך וכך".
האמונה והבטחון, פרק ח: "כי לכל דבר יוכל אדם לתת טעם מדעתו ואין בזה הפסד מאמר. והכונה בזה ובכל הדומה לזה שאלמלא לא תקנו כך או אלמלא לא נכתב בתורה כך ראויה היה אותה תקנה וראוי הוא ליכתב מטעם כך וכך".
2. משיב דברים נכוחים, פרק ז, שורות 189—191: "ולכך זכתה הבכירה ויצתה ממנה רות המואביה שקבלה עליה מצות שישראל מקבלין עליהם יתרים על בני נח ובאה ממואב שהוא בגימטריא מ"ט וכן התורה נדרשת במ"ט פנים".
האמונה והבטחון, פרק יא: "ונקראת רות לפי דעתי לפי שקבלה מצוות שהוסיף הקב"ה לישראל יתר על שאר האומות ובאה ממואב שעולה בגימטריא מט וקבלה עליה את התורה שגדרשת במט פנים טהור ומט פנים טמא".
3. משיב דברים נכוחים, פרק ת, שורות 16—17: "ואעפ"י שעמדה מלדת היה בשביל עין הרע ששלטה בה באמרה הפעם אודה את ה'".
האמונה והבטחון, פרק כד: "ולפי פשט ההמון בנוהג העולם לפי ששלטה בה עין הרע באמרה הפעם אודה את ה'".
4. משיב דברים נכוחים, פרק יז, שורות 80—82: "וידוע כי פמליא שלו יש מהם מלמדי זכות ויש מהם מי שמלמד חובה, ר"ל חסד ודין ושאר המדות, ועל כן היה הקול יוצא מפיו של ה"ב"ה לכל כת וכת בבת אחת ומוסרו למלאך והמלאך קורא לנביא או לאחר פעמים שתיים כלומר בהסכמת זכות וחובה".
האמונה והבטחון, פרק יח: "ויאמר משה משה... כל דבור שיוצא מפיו של הקב"ה מתחלק לע' פנים שהם מדת הדין ומדת הרחמים בשניים ועל כן המלאך קורא לנביא פעמיים".
5. משיב דברים נכוחים, פרק כא, שורות 19—20: "החכמה תחייה בעליה ובמה היא מחייה בסיבתה, בעליה לשון עלה."

- האמונה והבטחון, פרק כב: "וכה"א החכמה תחיה בעליה, ואין לפרש בעליה מלשון בעליו עמו... אך יש לפרש בעליה מלשון עלילות והבי"ת משמשת כמו בעלותיה ובסבותיה."
6. משיב דברים נכוחים, פרק כד, שורות 24—29: "כיוון את השם בכל מה שראוי לו באותיותיו... ובגינום ובנקוד המקובל... יהא כח בידו לבטל גזר דינו." האמונה והבטחון, פרק ה: "וכן יש לומר כי השם בן ד' אותיות לפי נקודו שיכון אותו מי שידע לבנות בנינו אם יכון על בנין שהנקוד שהוא יורה עליו תקובל תפלתו."
7. משיב דברים נכוחים, פרק ל, שורה 34: "ועוד שהרי כח השמיעה דק ופנימי יותר מכח הראיה." האמונה והבטחון, פרק יח: "כי כח השמיעה זך ודק יותר מכח הראיה."

ג. לשונות דומים

1. משיב דברים נכוחים, פרק יב, שורות 61—62: "אבל מאשר אנחנו שקועים בין האומות ויותר אנו בקיאים לדבר לשונם מלשון הקדש." האמונה והבטחון, פרק ט: "שאין אנו מבינים לשון הקדש אלא כענין שידמה ללשון שאנו שקועים בו בגלות בעוונותינו."
2. בשני הספרים יש נטייה לקרוא את הספר מורה נבוכים בשם "העתקת ספר המורה" (לדוגמה: משיב דברים נכוחים, פרק ו, שורה 107; פרק יב, שורה 94, ועוד; האמונה והבטחון, פרקים יז, כג.).
3. משיב דברים נכוחים, הקדמה, שורות 85—87: "ואלו הייתי בטוח שיהיה בו אפילו דבר אחד נאה... אז הייתי בעיני כאלו קבלתי מהר סיני." האמונה והבטחון, פרק ה: "אלולי שאני חדשתי מלבי הייתי אומר שהוא הלכה למשה מסיני."
4. בשני הספרים אין המונח "סוד העיבור" קשור דווקא לעניין הגלגול. במשיב דברים נכוחים, פרק ו, שורות 118—119: "ולא יוכל לעמוד על אמיתת דבר זה רק מי שנכנס בסוד העיבור." האמונה והבטחון, פרק ד: "ולא יבין הצד השובה שביניהם... אלא היודע סוד העיבור." וכן בפרק טו: "אין מוסרין סוד העיבור אלא למי שיש לו מסורת החכמה בידו."
5. משיב דברים נכוחים, פרק כח, שורה 22: "ושמעתי שיש לרבגי צרפת ומשכיליה סדר פגימי יותר." האמונה והבטחון, פרק יח: "ודע כי משכילי רבני צרפת..."

ד. יש דמיון רב בין שני הספרים בסטיות המרובות מהנושא.

ה. בשניהם יש מסורות קבליות מפיו של ר' יוסף בן שמואל.

ו. גישתו לר' עזרא דומה בשני הספרים (ועיין: י' תשבגי, פירוש האגדות לר' עזריאל, עמ' לא—לב).

ז. בשני מקומות, כשר' בחיי מעתיק ממשיב דברים נכוחים, בהגיעו למקום שגמץ שם "וכבר כתבתי" והעניין נמצא בספר האמונה והבטחון, ממשיך הוא בהבאת הקטע כפי שהוא נמצא בספר האמונה והבטחון (עיין להלן, עמ' 21, הערה 1; 29, הערה 17).

5. לשונות מן הספר משיב דברים נכוחים בכתבי המקובלים

המקובלים במאות השלוש-עשרה והארבע-עשרה לא הרבו להשתמש בספרנו זה. אולם חלק גדול של מערכת הרעיונות שבו הובא לידיעת הקהל הרחב על-ידי שני מחברים בעלי מגמה אספנית: ר' בחיי בן אשר ור' מנחם ריקנאטי. שניהם השתמשו הרבה בספריהם של מקובלי גירונה ומאמרים רבים של חוג זה נמצאים בתוך ספריהם של ר' בחיי בן אשר וריקנאטי, ובכללם מאמרים מספרו של ר' יעקב בן ששת. לעתים קרובות מאוד הובאו דבריו ללא כל שינוי. במיוחד מרובה השימוש בספר משיב דברים נכוחים בכתבי ר' בחיי בן אשר, המעתיק ממנו, כמעט מלה במלה, מאמרים ארוכים שמצא בהם עניין להביאם בכל אחת מדרכי הפרשנות שעל פיהן הוא מפרש את התורה. ר' בחיי שאב ממנו עניינים מתחום הפרשנות ומתחום המחקר והקבלה כאחת; לעומתו מובאים בביאור התורה של ריקנאטי בדרך כלל רק הפירושים הקבליים, הנמצאים במשיב דברים נכוחים לרוב על פסוקים שונים שבתורה, בהתאם למגמת ספרו של ריקנאטי לפרש את התורה על דרך האמת.

כמו כן השתמש בספרנו בעל מערכת האלוהות, והנני סבור, שגם במאמרים אחדים של ספר אוצר הכבוד לר' טודרוס אבולעפיה ניכר רישומו של משיב דברים נכוחים. על יסוד בדיקת השימוש בו מותר לומר, שכמעט אין רעיון או דרוש חשוב בקבלה הנמצאים במשיב דברים נכוחים — ושעתידיים היו להישאר גנוזים בספר — שלא הובאו לידיעת המעיינים, אף-על-פי שהספר עצמו לא היה ידוע ביותר וכעבור זמן נשכח לגמרי. אולם על אף רישומו של הספר אצל המקובלים הנזכרים, אין שמו נזכר אצלם אפילו פעם אחת. ר' בחיי אינו מציין לא את המחבר ולא את ספרו, ואילו ריקנאטי ובעל מערכת האלהות מזכירים — כל אחד מהם פעם אחת — את שמו של ר' יעקב בן ששת על מאמרים המובאים ממשיב דברים נכוחים: ריקנאטי, שמ' דף ו', ע"ד; בעל מערכת האלוהות (דפוס מאנטובה ש"ח) דף ר, ע"א (פרק יד). הזכרה מפורשת נמצאת בסוד הא"ב והמרכבה השייך כנראה לר' יוסף ג'יקטליה (כתב-יד ניורק, דינרד 406, עמ' 89א. הערת ג' שלום).

בפרק זה שיניתי מנוסח המהדורה שלפנינו באותם המקרים הבודדים שבהם המקבילה שבנוסח המקובלים קרובה יותר לאחד הנסחים האחרים שבכתב-היד.

א. לשונות מן הספר משיב דברים נכוחים בכתבי ר' בחיי בן אשר

1. הנשמה ממקור החכמה

מד"נ	פרק א, שורות 6—11	בר' ב: ז	בחי
...	כי הנשמה מצור החכמה נחצבה וכתוב	כי הנשמה חצובה ממקור החכמה הוא	
אמרתי ימים ידברו ורוב שנים יודיעו	אמרתי ימים ידברו ורוב שנים יודיעו	שכתוב אמרתי ימים ידברו ורוב שנים	
חכמה וסמך ליה אכן רוח היא באנוש	חכמה וסמך ליה אכן רוח היא באנוש	יודיעו חכמה אכן רוח היא באנוש, סמך	
וגו'... ולפי שנחצבה הנשמה מן החכמה	וגו'... ולפי שנחצבה הנשמה מן החכמה	חכמה לרוח לבאר כי הרוח ממקור	
הנקראת רוח הקדש והיו"ד רמו לרוח הקדש	הנקראת רוח הקדש והיו"ד רמו לרוח הקדש	החכמה ¹ ... ומזה הזכיר לשון ויפת	

1 מכאן עד "ומזה הזכיר לשון ויפת" מופיעים בין השאר משפטים רבים על הנפש מפרק יב של ס' האמונה והבטחון, שעליהם רומז כאן, כנראה, ר' יעקב בן ששת בכתבו "וכתבתי".

מד"נ כמו שכתבתי לכך הוסיפה דוד חמשה פעמים בזה המזמור . . . כנגד חמשה דברים שהיא דומה אליו.

2. וימררו את חייהם

פרק א, שורות 32 — 36

חייכי נאמר על הכח המדבר, וכן אני אומר בוֹימררו את חייהם, וקרוב לזה הוא מה שאמרו בענין כי לי בני ישראל עבדים . . . כל המשעבד בהם מלמטה כאלו הוא משעבד מלמעלה, ואם תתמה מזה דע כי יותר מזה אמר הכתוב בכל צרתם לא צר שהוא כתוב באלף ואע"פ שהוא נקרא בויו יש אם למסורת.

3. הדבק נקרא על שם הדבק בו

פרק ב, שורות 23 — 39

זה הכלל הדבק נקרא על שם הדבר שהוא דבק בו והדבר על שם הדבק בו . . . וכונת שלמה שאמר ברוח הקדש אשת חיל . . . כי הכל נאמר על כנסת ישראל. ומה שאמר וחגור נתנה לכנעני, ידוע כי החגור היא במתניים שהוא חצי גופו של אדם . . . וכן ארץ ישראל באמצע העולם בטבור הארץ. ונראה לי שזאת היתה כוונת החכם ר' אברהם אבן עזרא בענין והכנעני או בארץ . . . ודומה לזה והנה מצרים נוסע אחריהם. ומענין זה הוא מה שכתוב מבקשי פניך יעקב סלה, וכן מה שאמרו ישראל סבא, וכן מה שאמרו³ שלשה נקראים על שמו של הקב"ה ואלו הן משיח וירושלים, משיח שנא' וזה שמו אשר יקראו ה' צדקנו, ירושלים שנא' ושם העיר מיום ה' . . . כל זה ראינו כי הדבק בדבר נקרא על שמו וכן הדבר ע"ש הדבק בו.

ש מ' א י ד

וימררו את חייהם הנפש המדברת שהוא חיי הגוף כלשון הגואל משחת חייכי גם יתכן שתהיה הכונה על הקב"ה שהוא חיי הנפש² ומזה לא אמר הכתוב וימררו את נפשם, ואין לתמוה על זה שהרי בפ' דרשו רז"ל כי לי בני ישראל עבדים כל המשעבדן מלמטה כאלו משעבדן מלמעלה, ויותר מזה מצינו מקרא מלא בכל צרתם לו צר.

בר' י ב ו

וזהו שאמר שלמה על המדה הידועה וחגור נתנה לכנעני, כי החגור באמצע הגוף. ועוד יתכן לומר . . . כי אין הכונה על אומה היושבת רק על הכח הממונה עליה . . . כי כן מצינו בשר של מצרים שנקרא מצרים על שם האומה זהו שכתוב והנה מצרים נוסע אחריהם ולא אמר נוסעים. וידוע מדרך הקבלה גם חכמי המחקר מסכימים בזה כי הדבר הדבק נקרא על שם הדבק בו, גם הנדבק נקרא על שם הדבר וכן מצינו שכן של ישראל נקרא ישראל וזהו שכתוב מבקשי פניך יעקב סלה, וכן דרשו רז"ל יאמר נא ישראל ישראל סבא מכאן כי הדבר נקרא על שם הדבר הנדבק והנדבק על שם הדבק, ועם זה יתברר לך כמה ענינים שבתורה . . . והוא מה שדרשו רז"ל שנקרא שמו של משיח ה' . . . וכן ירושלים⁴ וכו'.

- 2 עיין זוהר, חלק ב, מא, ע"ב: "פקודא כ"ס . . . אלא לאחזאה גלותא דשכינה עמהון דישאל בההוא מרירו דלהון דכתיב וימררו את חייהם בעבודה קשה וגו'."
- 3 בבא בתרא עה, ע"ב: "שלשה נקראו על שמו של הקב"ה וא"ה צדיקים ומשיח וישראל"; גם ר' בחיי וגם ר' יעקב בן ששת אינם מביאים כאן את ענין הצדיקים.
- 4 עיין גם בספר השגה של ב"ר אילן, ג (תשכ"ה), עמ' 165, הערה 42; ועיין בס' האמונה והבטחון, פרק טו. העניין שהדבר נקרא על-שם הדבק בו חוזר אצל ר' בחיי פעמים הרבה. ועיין גם בר' ה: כד; מקבילה לקטע הזה נמצא גם בספרו שלחן ארבע, שער א: "והתבונן על זה הפסוק והכנעני או בארץ ובסוד פסוק וחגור נתנה לכנעני כי החגור נתון באמצע הגוף."

4. חלום יוסף — וגם נצבה

בר' לז:ז

בתי

... היו רואים בחכמתם כי הפתרון בחלום האלומות שהיו משתחווים לאלומתו היא מעלת המלכות וזהו שאמר וגם נצבה שהוא מלשון מלכות כלשון הכתוב נצב מלך.

פרק ג, שורות 46—48

והנני אומר כי מה שראה יוסף שהיו מאל-מים אלומים בתוך השדה וקמה אלומתו וגם נצבה ואמרו לו אחיו המלך תמלך עלינו. מפורש במקרא נצב מלך לשון שררה.

5. טעם איסור עופות טמאים

לדעת משיב דברים נכוחים עופות טמאים אסורים באכילה, מכיוון שהם משמשים אמצעי לניחוש. הניחוש קשור בהבנת מעשי העופות, כלומר בהבנת פעולת הדריסה, ולא בהבנת צפצופם וקריאתם. כדרכו לעתים קרובות משנה ר' בחיי את סדר הדברים.

וי' יא:יג

פרק ג, שורות 58—81

ועוד יש לומר טעם אחר באסור העופות, לפי שאין מנחשין אלא בעופות טמאים והתורה אמרה לא תנחשו ולכך אסרה כל העופות הטמאים מצד הנחוש ומצד שהם דורסים, כי כל עוף שיש לו מעלה בדריסה יש לו מעלה בנחוש והוא ראוי לסמוך עליו יותר. וחכמי הנחוש אומרים כן, ונחש העוף הטמא הוא שישתנה מעשהו וישתנה מושבו ממקום למקום ולפעמים ימרוט כנפיו והכל יודעין ומכירין שהוא מגלה דבר אלא שאין הכל מבינים אותו אלא החכם המנחש, ונחש העוף הטהור אינו נקרא נחש כי מה שהוא מגלה לבני אדם אינו אלא בקול הקריאה וצפצוף וזה אפי' בטמאים אינו נקרא נחש אלא חכמה כמו שאמרו רז"ל שיחת דקלים ושיחת עופות שיחת אילנות ועל זה אמר שלמה בחכמתו כי עוף השמים יוליך את הקול, שאין זה נחש מעשה כי אם נחש דבור, ואינו נקרא נחש אלא חכמה היא ממיני החכמות ודומה למה שאמר הכתוב ואזניך תשמענה דבר מאחריך וכו'.

וכמו כן יש לומר מפני מה אסרה התורה העופות הטמאים לפי שהם הולכי רכיל ומגלים סודו של עולם... שמעתי מפני מנחש חכם, שאין מנחשים אלא בעוף טמא וכל עוף שיש לו מעלה בדריסה יש לו מעלה בנחש והוא יותר ראוי לסמוך עליו, זהו מה ששמעתי מפיו. ומה שהם מנחשים בעופות טהורים... אינו כדאי, שיאסר העוף ההוא על ידו, מפני שני דברים. הא' שאין עקר הנחש אלא במעשה שהעוף עושה ולא בקריאתו שאין הקריאה מועילה כלום בנחש... והעופות הטהורים כל מה שהם מגלים לאדם אין מגלים אותו אלא בלשון הקריאה והצפצוף, וזה אפילו בטמאים אינו נקרא נחש אלא חכמה כמו שיחת דקלים ושיחת אילנות ועל זה אמר שלמה בחכמתו כי עוף השמים יוליך את הקול...⁵ דע שיש הפרש גדול ביניהם כי העוף הטמא כפי השתנות הענין שהוא מגלה משתנה מעשהו ומשנה מושבו והכל יודעים ומכירים שהוא מגלה שזה שיודע דרכי הנחש מבין אותו ואין האחרים מבינים, ולא כן הדבור והוא דומה למה שאמ' הכתוב ואזניך תשמענה דבר וגו'.

5 הננימק השני שלו, שמה שמגלה העוף הטהור עליידי מעשה הוא רק "בענינים נקלים וקרובים להבין במעט סברה למי שרואה את הנולד", אינו נמצא אצל ר' בחיי; בהמשך: "והכל יודעים" קרוב הניסוח של ר' בחיי לכ"א ולכן לא תיקנתיו על-פי המהדורה הנוכחית.

6. למה נקרא שמו חזיר

מד"ב פרק ג, שורות 82—88

ובמה שאמרו חז"ל למה נקרא שמו חזיר שעתיד הקב"ה להחזירו לישראל וההמון יבינו מזה שעדיין יהיה טהור לישראל... כך כונתם באמרם עתיד הקב"ה להחזירו לנו על הכת שלו שהוא מיצר לישראל ולעתיד ישוב עם כל שאר הכחות לעזור ולסמוך את ישראל כי ירבה השלום בארץ כמו שנא' וגר זאב עם כבש... ואומ' לא ירעו ולא ישחיתו.

7. ואד יעלה מן הארץ

פרק ג, שורות 188—209

ומפני שפסוק יהי כבוד ה' משמע לשון תחנה ובקשה, אמרו רבותינו ע"ה פסוק זה שר העולם אמרו כלו' שהוא מבקש רחמים ותחנונים לפני המקום על העולם שלא יאבד... והראיה לומ' שלזה הפירוש כונו רבותינו ע"ה, באמרם פסוק זה שר העולם אמרו, כלו' דרך תחנה ובקשה, הוא סוף הפסוק שאמר ישמח ה' במעשיו כנותן טעם לדבריו, כלומר נאה לך שיהיו בני אדם בעולם שיכירו גדולתך... ואומר ואד יעלה מן הארץ... וכבר אמרו שענני כבוד היו מתגברים ועולים, ובאמרו הארץ הידועה לא היסודית ויהיה כל פני האדמה כולל הגלגלים וכל אשר למטה מהם וכו'.

8. הכוכבים — ה' כוכבים

פרק ד, שורות 21—26

... ופן תשא עיניך... והזכיר משה רבינו ע"ה בזה הפסוק שבעה המשרתים... ונאמר כי מלת הכוכבים תורה על חמשה המשרתים... כלומ' ואת ה' הכוכבים וכו'.

וי' יא ז

בחי

ובמדרש תנחומא למה גמשלה אומה זו לחזיר... ויש נוסחאות שכתוב עתיד הקב"ה להחזירו לנו וההמון מביגים, שהחזיר⁶ יהיה טהור לישראל, אבל באור הענין על הכת שלו שהוא מיצר לישראל; ולעתיד ישוב עם שאר כל הכחות לעזור ולתמוך לישראל כי ירבה השלום בעולם, שנאמר וגר זאב עם כבש וגו' וכתוב לא ירעו ולא ישחיתו בכל הר קדשי.

בר' ב: יז

ועל דרך המדרש אלו ענני כבוד שהיו מתגברים ועולים, ולפי המדרש יהיה מן הארץ⁷ הנזכרת בפסוק ראשון והתגברות ענני כבוד רמו לקבלת שפע הכבוד שהוא מקבל מאת הש"י וזהו שדרשו רז"ל בענין דשאים באותה שעה פתח שר העולם ואמר יהי כבוד ה' לעולם ישמח ה' במעשיו ודרך תפלה אמר כן... ובאורו ישמח כדי שישמח והבן זה והשקה את כל פני האדמה אלו הגלגלים וכל מה שלמטה מהם שהם פועלים באדמה.

דב' ד: י"ט

ואת הכוכבים אלו ז' כוכבי לכת מעוט כוכבים שניים ועם ההא הרי שבעה.⁸

6 בדפוס נאפולי רנ"ב: "שעדין יהיה טהור לישראל".

7 ספירת מלכות.

8 פרטי הדרש שונים במקצת. המשותף הוא קריאת המלה "הכוכבים" "ה' כוכבים". ועיין גם משיב דברים גכוחים, פרק יב, 6—9: "ומאורות שנים וה' כוכבים הרי שבעה... ואת הכוכבים, כלומ' ואת ה"א כוכבים".

כד הקמח, מהדורת ברייט, לבוב בחיי
תר"מ, תרנ"ב, חלק ב', דף לא,
ע"ב — דף לב, ע"א; דב' לא: יד
ומה שאמרו רז"ל בני חיי ומוזוני לאו
בזכותא תליא מלתא אלא במזל תליא
מלתא אין להבין שיהיה הענין תלוי במזל
וכפי משפטי המערכת ושלא תועיל התפלה
בהם, שכבר מצינו שבאו שלשתן בזכות
התפלה. אבל המאמר הזה בא להודיענו
כמה גדול כח התפלה כי כל מה שגזור
במערכת הכוכבים יכול הקב"ה לבטלו כי
גם חכמי הכוכבים מודים בכך, בטענה
שהקב"ה הוא הכלל ומערכת הכוכבים הוא
הפרט והכלל גדול מן הפרט ויכול הוא
לבטל כחו ובכל מה שגזור ממקרי האדם
מכח המערכת אפשר לו לאדם לבטלו
בזכותו בלא תפלה ובלא צעקה כלל, אלא
שידאג ויצטער בלבו וכענין שכתוב רצון
יראיו יעשה כלומר ברצון בלבד, שהקב"ה
ממלא כל רצונו בלא שישאל כלל, אבל
בשלשה ענינים אלו צריך תפלה, כי שלשתן
תלויין במזל והתפלה על המזל, וכן מצינו
שנתנו שלשתן בכת התפלה שהוא על
המזל, בנים נתנו לרחל שנא' וישמע אליה
אלהים ויפתח את רחמה, חיי לחזקיה
שנאמר שמעתי את תפלתך וכו' ומוזוני
לאליהו ולאלישע וכו' והרי המאמר הזה
לרז"ל הערה על כח התפלה להודיענו כי
הם תלויים במזל ולכך יצטרך רבוי תפלה
בהם כדי לבטל המזל בכת התפלה כמו
שנתבטל בשלשתם ע"י התפלה.

ונשוב לדברינו ונאמר כי הכתוב קרא
מערכת הכוכבים משרתיו ועושי רצונו לומר
לך שכל המקרים הבאים לעולם מכח
מערכת הכוכבים אינם אלא גזירותיו של
הקב"ה. ואף חכמי הכוכבים מודים שהוא
מבטל כחם ומביאים ראיה על זה ואומרים
כמו שהמלך יכול לבטל כח המדינה כי המ-
לך כלל המלכות... ובכל חכמת הכוכבים
מתנהגת מדה זו שהכלל מבטל הפרט כך
הקב"ה שהוא הכלל ומלכו של עולם יכול
לבטל כחם כל זמן שירצה. ומה שאמרו
רבוי עליהם השלום בני חיי ומוזוני לאו
בזכותא תליא מלתא, אלא במזל תליא
מלתא יש לפרש שכך רצו לומר, שכל
המקרים הבאים על הצדיק מכח מערכת
הכוכבים יכול הוא בזכות עצמו לבטלם
אפילו בלא רבוי תפלה אלא בצער שהוא
מצטער בלבו ואינו צריך לתפלה ובקשה
אלא דאגת הלב בלבד כמו שכת' רצון
יראיו יעשה... ובשלושה אלו מצינו
שהועילה התפלה ברחל כתיב וישמע אליה
אלהים ויפתח את רחמה, ואף חזקיה נענה
בתפלה שנא' שמעתי את תפלתך ראיתי
את דמעתך, ומצינו באליהו ואלישע שהחיו
את המתים ונתרבו המזונות בגזירתם, לכך
לאו בזכותא תליא מלתא אלא במזל תליא
מלתא.

10. תורת השמיטות

מן הדין לציין שאין זהות מוחלטת בין השקפת ר' בחיי בעניין תורת השמיטות לבין
זו שבמשיב דברים נכוחים. אצל ר' בחיי יש מסורות גם ממקורות אחרים. הצד השווה
ביניהם הוא הרעיון, שחורבן העולם בזמן השמיטה אין פירושו שיבת העולם ל"תהוה
ובוהו" כמו ביובל. "חורבן העולם" משמעו כאן — היפסקות החיים, ואילו "תהוה לתהוה
ובוהו" משמעה — הועלמות הקוסמוס. אחרי היובל יתחיל המחזור מחדש. רעיונות אלה
מצויים גם אצל ר' עזרא, להוציא רעיון חידוש העולם לאחר היובל. הבחינה הלשונית
מוכיחה שהרבה לשונות של ר' בחיי לקוחים מר' עזרא, כפי שצינתי במקום אחר.⁹ בצד
רעיונות משותפים אלה יש אצל ר' בחיי מסורות שאינן מצויות לא אצל ר' יעקב בן ששת
ולא אצל ר' עזרא, כגון הרעיון, שיתקיימו י"ח אלף יובלין.¹⁰ והרי כמה לשונות, הלוקחות
ממשיב דברים נכוחים.

9 בספר השנה של בריאלו, ב (תשכ"ד), עמ' 245.

10 ר' בחיי, במ' י: לה. ועיין על כך בפירוש ס' יצירה של הרמב"ן, שורות 9—10, נוסח ל' (ג' שלום, פרקים לחולדות ספרות הקבלה, ירושלים תרצ"א, עמ' 105).

הוכחה שהעולם יש לו סוף:

מד"ג

פרק ה, שורות 38—43

במ' י: לה

בחי

וכיון שהתורה כלה בנויה ומיוסדת על
חדוש העולם יש להבין שיש לו סוף כי
כל דבר שיש לו התחלה יש לו סוף בהכרח
וזהו שכתוב אני ראשון אף אני אחרון,
והכתוב הזה יורה כי העולם יש לו סוף כי
כשם שהיה הקב"ה ראשון לנבראים כלם
כן עתיד שיהיה אחרון לכלם ואילו ישאר
בעולם שום גברא לא יהיה הוא האחרון.

... שאין לומר שהעולם יהיה גוהג כמנהגו
עד עולם... וכת' אני ראשון... ואילו
ישאר בעולם אפי' דבר אחד חוץ ממנו לא
יהיה הוא האחרון כמו שלא היה ראשון
אלו היה בעולם ראשון אחר. ועוד שכל
מי שיודה ויאמין בבריאת שמים וארץ על
כל פנים יש לו להאמין שהם חוזרים למה
שהיו.

בשניהם נמצא הדרוש על תה' כד על חזרת העולמות לתוהו ובוהו בשנת היובל:

פרק ה, שורות 32—34

במ' י: לה

... והענין הזה מבואר לדוד המלך במזמור
לה' הארץ ומלואה, כי שם הזכיר חזרת
העליונים והתחתונים אל יסודם הראשון.
וכן במ' ל: ג: לה' הארץ ומלואה
שהמשכה תפסק מן העליונים והשפלים
וישוב הכל ליסודו הראשון.

לה' הארץ ומלואה... המזמור הזה אמרו
דוד ע"ה ברוח הקדש על שנת היובל הגדול
שנת חמשים אלף בשוב תחתונים ועליונים
ליסודן הראשון.

פרק ה, שורות 77—78

במ' י: לה

והתחיל בתחתונים וסיים בעליונים.

והזכיר במזמור הזה תחתונים ועליונים
והתחיל בתחתונים וסיים בעליונים.

על למ"ד של "לה' הארץ":

פרק ה, שורות 75—77

וי' כה: כג

... ולזה רמז דוד המע"ה באומרו לה'
הארץ ומלואה, ולא יתעלם ממך כונת תחלת
המזמור באות למ"ד שהוא הגדול שבכל
האותיות וקראוהו חכמי האמת מגדל הפורח
באוויר אחר שתבין מה שכתבנו למעלה.¹¹

וכבר ידעת כי אין בכל האותיות אות
גבוהה מחברותיה ומתפשטת למעלה וזולתי
הלמ"ד לבדה והיא נקראת בלשון רבותינו
מגדל הפורח באויר על כן אני אומר כי היא
תורה על שוב הגבראים כולם אל היסוד
הראשון.

כמו כן מוכיח ר' בחיי כמותו את חידוש העולם מלשון העתיד של דברי הפסוק "ועל
נהרות יכוננה", אם כי יש הבדל ביניהם, שבמשיב דברים נכוחים מדובר על החידוש
שלאחר היובל, ואצל ר' בחיי מדובר על החידוש שלאחר השמיטה. אבל המוטיב הדרשני
שלו לקוח ממשיב דברים נכוחים.

פרק ה, שורות 69—70

במ' י: לה

וזהו סוד הכתוב ועל נהרות יכוננה ולא

אבל אין ספק כי אחר שתשוב אל יסודה

11 הכוונה לדבריו בפסוק י' שם, שהכול ישוב לסיבה הראשונה.

מד"נ תתחדש ויורה על זה מה שאמר ועל נהרות אמר כוננה כמו שאמר יסדה כי דבר על בחיי
 יכוננה בלשון עתיד. החורבן מתחלת המזמור שישוב הכל לסבה
 ראשונה ודבר ג"כ על החדוש.

11. ראיית מלאכים

ראיית המלאכים שבמקרא מוסברת על-ידי ר' בחיי בשתי דרכים: האחת מקורה ברמב"ן והיא, שהמלאכים מלובשים במלבוש שהוא "כבוד נברא למלאכים", ולכן הם נקראים גם בשם אנשים וגם בשם מלאכים. מלאכים על שום מהותם ואנשים על שום מלבושם שבו הם מתגלים ומושגים לעיני הגוף ל"כזי הנפשות".¹² דרך ההסברה השנייה היא, שכוח מלאכי חודר לעצם גשמי עד שהופך העצם הגשמי הזה להיות גם גשם גם מלאך, בעת ובעונה אחת. דעה זו מקורה במשיב דברים נכוחים, הדין על כך בהרחבה רבה בפרקים ו-ז. לפי דרך זו מוסברת העובדה, שהמלאכים נקראים חליפות אנשים ומלאכים. המלאכים שנראו לאברהם וללוט היו אפוא "אנשים ממש ומלאכים ממש ועשו כל מה שעשו מדעת מלאכים".¹³ וזה על יסוד לשונו של ר' יעקב בן ששת, הכותב: "ואומר אני שהוא היה מעשה ממש והם היו אנשים ממש ועשו מה שעשו ודברו מה שדברו מדעת המלאכים כמו שעשה הנחש כל מה שעשה וכל מה שדבר עם חוה מדעתו של סמאל".¹⁴ ר' יעקב בן ששת ור' בחיי מביאים שניהם את המעשה המסופר על אליהו (בבא מציעא פה, ע"ב) שהתגלה בבית מדרשו של רבי כדוב כדי להטרידם מתפילתם, כדוגמה לכוח מלאכי המתלבש בלבוש של בעלי חיים.¹⁵ על יסוד רעיון זה מסביר ר' בחיי את חילוף השמות של אליעזר, המכונה פעם בשם "איש" ופעם בשם "עבד". כל זמן שהמלאך עמו הוא נקרא "איש" (בר' כד: כא—ג), ואילו אחר שהצליחה שליחותו, לאחר שהסתלק ממנו הכוח המלאכי, הוא שוב נקרא בשם "עבד". בגמר השליחות הוא נקרא בפסוק אחד גם "עבד" וגם "איש" (שם, סא), כדי לבאר "כי האיש והעבד ענינים חלוקים זה מזה".¹⁶ גם דיבור האתון, שבעל משיב דברים נכוחים רמז עליו שהוא שיין לתופעה האמורה לעיל, נמצא מוסבר כך אצל ר' בחיי (במ' כב: כח): "ואם תשכיל בנסתר בענין הפרשה תמצא כי דבור האתון כדבור הנחש וזה לא מדעת עצמן כי אין בהם נפש מדברת וכו' ותשכיל בכאן שלשה אנשים נצבים שהיו אנשים ממש והיו מלאכים ממש". ולפני כן הוא כותב: "כי נסייתה מן הדרך ולחיצת הרגל והרביצה שהם שלשה סימנים כל אחד ואחד היה מצד המלאך ואין צריך לומר הסימן הרביעי שהוא הדבור".

אולם אין הכוח המלאכי מתלבש באנשים ובבעלי חיים בלבד. לפי דעה אחת, המובאת במשיב דברים נכוחים, מתלבש הכוח המלאכי בדומם, והקול הנשמע מן הדומם הוא דיבור מלאכי המושג על-ידי בעלי החכמה. לפי זה ניתן להסביר, כיצד הוטעו השבטים לחשוב, שהגביע הוא המדבר אל יוסף ומגיד לו את שמותיהם.

בר' מג: לג

פרק ז, שורות 55—71

... אבל נראה שהיתה חכמה מחודשת
 אצלם בהכר הקולות, שהרי ידוע הוא כי
 בקול מתערב בו הדבור למי שיבין החכמה
 ... וכמו שארז"ל בקול הנשמע בשבטים
 בימי ניסן בשעה שאין הרוח מנשבת כי
 אותה תנועה היא שבת והודאה להקב"ה,

... וזאת לא זאת כי אין לך קול ממני
 הקולות שלא יהיה בו מאמר כגון שבת
 והודאה והלל וזמר לשמו של הקב"ה...
 ואמרו במס' ר"ה בפרק ראשון אימתי
 שכולות אומרות שירה בניסן... ועל כן
 היו בני יעקב סבורים, כי יוסף בקול

12 בר' יח: ח; ועיין רמב"ן, שם, פסוק ב.

13 בחיי, שם.

14 משיב דברים נכוחים, פרק ז, 42—45.

15 משיב דברים נכוחים, פרק ו, משורה 171 ואילך; ור' בחיי, שם.

16 בר' כד: טו.

והוא שאמרו ז"ל מנין שהשבלים אומרים בחיי שירה... ובאותה תנועה יש קול ובאותו הקול מתערב בו דבור למבין החכמה ההיא, וע"כ היו אחי יוסף חושבים כי בהכאת הגביע היה דבור מתערב עם הקול ואין הדבור נשמע ומובן כי אם לבעל החכמה לבדו.

מד"ג הכאת הגביע היה יודע כל דבר לפי שהיה דומה להם, שהוא היה מבין דבור הקול ההוא כל שעה... אבל מאשר היו יודעים, כי לפעמים יתערב דבור עם הקול הנשמע ולא יבין אותו אלא מי שהוא חכם באותו ענין לכך היו מאמינים שכך היה מבין אלא היו תמהים ממי למד חכמה גדולה כזו.

יש לציין, כי אך הבדל מועט יש בין ר' יעקב בן ששת לבין ר' בחיי, הבדל שאינו נוגע לעצם ההשקפה על הקול של הדומם. לפי משיב דברים נכוחים היתה החכמה הזאת מצויה ויודעה "ואלולא היה זה הענין פשוט בעניני החכמה והאמונה לא היו השבטים מאמינים שהיה מבין בקול והכאתו בגביע" וכו' (שם). ואילו לפי ר' בחיי היתה החכמה הזאת חדשה בימים אלה ולכן תמהו אחי יוסף "וע"כ אמר ויתמהו האנשים... כי לא היה הענין מן החכמות המצויות ביניהם רק היתה חכמה מחודשה והיו תמהים עליה."

12. למה נאמר "שלש סאים קמח" בתורה

בר' יח:ו

פרק ז, שורות 88—99

שלשה סאים הם איפה... ומאחר שדרך הכתוב לקצר היה ראוי שיאמר מהרי איפה, ומה שאמר ג' סאים יתכן לומר כי נתכוון לכבוד שלשתו ועשה חלקים שוים... והביא סאה לפני כל אחד ואחד להורות כי כבוד שלשתו שוה עליו. ועוד לכונה אחרת, כדי להרבות כנופיא ולהראות שהם טרודים ומשתדלים בכבודם ושידעו זה אנשי המקום ועל כן השתדל וטרה בכבודו לצאת ולבא כמי שמשתדל וטרה בכבוד שבת כמו שאמרו רבותינו ז"ל ר' נחמן מכתף ועייל [באן הוא מביא את כל ההמשך]... ועוד למדנו הכתוב במה שאמר ג' סאים, שהיתה עינו יפה, ואילו אמר איפה היה במשמע איפה מצומצמת וע"כ האריך וכתב שלש סאים לבאר שהיתה איפה גדולה, והיה מביא הסל בעין יפה.

... ידוע כי שלש סאים הם איפה על כן אמרתי אין מתעקש בעולם שיוכל להתעקש ולומר שאין טעם בהארכה... והיה מספיק לו בתיבה אחת והיא איפה והטעם לפי דעתי ללמדנו שנתכוון לכבוד שלשתם... ורמז לנו שכבוד שלשתם שוה עליו. ועוד למדנו דרך ארץ להרבות כנופיא וכתוף לצאת ולבא, אעפ"י שאינו צריך לכך אלא כדי שיכירו בני המקום טרוד בכבודו של זה, כמו שמצינו בענין שבת ר' נחמן בר יצחק ז"ל מכתף ועייל מכתף ונפיק אמ' אלו מקלעין לר' אמי ור' יוסי מי לא מכתפינא מקמיהו... ועוד בא ללמדנו שעינו יפה שאלו אמר איפה, הייתי אומר איפה מצומצמת על כן כת' שלש סאים, לומר שבעין יפה עשה ואיפה גדושה היתה.

13. טעם שלא הביא אברהם לחם למלאכים

בר' יח:ח

פרק ז, שורות 100—107

... ואילו הלחם לא הביא ודרשו רז"ל בזה שרה אמנו פרסה נדה ואברהם אבינו אוכל חולין בטהרה היה ולפיכך לא הביא הלחם. ויש לשאול בזה כי אם היה אברהם אוכל חולין בטהרה לא היה זה חובה על שאר בני אדם... והנכון לפרש כי היה זה מפני אסור תמץ ולפי שהיה אברהם אוכל חולין בטהרה סלקה את ידיה מן

ולחם לא הביא להם ענין זה פרשו רבותי ע"ה יפה ואמרו כי שרה אמנו פירסה נדה ואברהם אבי אוכל חולין בטהרה היה ולפיכך לא הביא להם לחם ודבריהם דברי אלהים חיים. ויש לשאול אם הוא היה אוכל חולין בטהרה אין זה חובה על שאר בני אדם ומפני מה לא האכילם והרי אינה מצוה מן התורה... ולפי הפשט

העיסה, ואברהם חשש לאסור חמץ שהרי בחיי זמן הפסח היה וזהו שהזכיר כאן עוגות, לוחשי ועשי עוגות ובענין לוט הזכיר מצות כדי להשלים בין שניהם עוגות מצות.

מד"נ אני אומר כי זה בשביל אסור החמץ שהרי אותו זמן פסח היה כמו שאמרו רבותי ע"ה ועל כן כתיב בענין לוט ומצות אפה ויאכלו, וכשפירסה גדה הגביהה ידה מן העיסה וחש אברהם לאסור חמץ שמא תחמיץ וקדם ובטלו וכו'.

14. אם ככה את עושה לי

במ' יא: טו

פרק ז, שורות 132—137

מלת את כנוי למדת הדין... כי בספר תורה שאינו מנוקד יוכל האדם לקרא אם ככה את עושה לי בקמץ תחת השין... וכן ותשלח את אמתה ותקחיה שהיא לשון שפחה, ואנו יכולים לקרא אמתה מלשון באמת איש וכן הבינו אותה רז"ל במדרשם שאמרו אשתרבוני אשתרלב ורבים זולתם.

... וכן בפסוק אם ככה את עושה לי... והיה לו לומר אתה עושה לי... ויכול אני לקרות בספר תורה שאינו נקוד את בסגול תחת האלף וכן אני יכול לקרות את עושה לי בקמץ תחת השין ותהיה מלת את רמו למדת הדין וכו'.

לפני כן מביא ר' יעקב בן ששת בשם ר' יוסף קמחי בשם רב האי גאון את האפשרות לקרוא את המלה "אמתה" בפסוק "ותשלח את אמתה" בשני המובנים: "שפחה" ו"יד".

15. סיבת העקרות של האמהות

בר' כה: כא

פרק ח, שורות 1—13

ודע כי ד' האמהות ג' מהן היו עקרות שרה היא שכתוב ותהי שרי עקרה, רבקה דכתיב בה כי עקרה היא, רחל שנא' ורחל עקרה, ועל דרך הפשט יש לתת טעם לעקרות האמהות, שרה היתה עקרה לשתי סבות, האחת כדי שיצא ישמעאל מאברהם שנאמר הנה נא עצרני ה' מלדת בא נא אל שפחתי, השנית כדי לשנות שמה, ולמה היוצרך שנוי שמה כדי להורות אמונה נאמנה כי כשם שנברא העולם בהא כך בטל כח המזל בהא ולמדנו¹⁷ שהאדון שסדר מערכת הכוכבים הוא המנצחה והמבטלה ברצונו ואין זולתו. ורבקה ג"כ ידוע כי יצחק בן מ' שנה היה כשלקחה וכשהוליד ליעקב ולעשיו היה בן ס'... וזה טעם עקרות כדי שלא יצא עשיו לתרבות רעה בחיי אברהם, שכבר הבטיחו הקב"ה וא"ל ואתה תבא אל אבותיך בשלום תקבר בשיבה טובה, שעשה ישמעאל תשובה בימיו ושלא יצא עשו לתרבות רעה בחייו, וביום שנפטר אברהם יצא עשו לתרבות רעה כמו שאמרו בענין יויד יעקב נזיד וע"כ היתה רבקה עקרה. והיתה רחל עקרה כדי שתהא סבה לבלהה ולזלפה שיצאו מהן דן ונפתלי גד ואשר וכו'.

שלש אמהות היו עקרות ואלו הן שרה רבקה ורחל, שרה דכתיב ותהי שרי עקרה. רבקה... כי עקרה היא. רחל דכתיב ורחל עקרה וטעם הדבר לפי דעתי שהיתה שרה עקרה לשני ענינים, הא' כדי שתהא סבה שיצא ישמעאל מאברהם כמו שנא' הנה נא עצרני ה' מלדת בא נא אל שפחתי. ואם לא היתה עקרה לא היתה אומרת בא נא אל שפחתי. והטעם השני כדי שתהא סבה לשנות שמה. והיוצרך שנוי שמה כדי ללמדנו בטול כח המזל בה"א כמו שנברא העולם כמו שכתבתי ולהורות על מעלתה וגדולתה שנעשית שרה על העולם. והיתה רבקה עקרה כדי שלא יצא עשו לתרבות רעה בחיי אברהם, שכבר הבטיחו הקב"ה וא"ל ואתה תבא אל אבותיך בשלום תקבר בשיבה טובה, שעשה ישמעאל תשובה בימיו ושלא יצא עשו לתרבות רעה בחייו, וביום שנפטר אברהם יצא עשו לתרבות רעה כמו שאמרו בענין יויד יעקב נזיד וע"כ היתה רבקה עקרה. והיתה רחל עקרה כדי שתהא סבה לבלהה ולזלפה שיצאו מהן דן ונפתלי גד ואשר וכו'.

17 ר' בחיי משלב כאן את דברי ר' יעקב בן ששת מהאמונה והבטחון. פרק יג; ועיין גם לעיל, הערה 1; ועיין ר' בחיי, בר' ב:ד, בד"ה וע"ד הקבלה.

16. מניעת הקללה של בלעם

במשיב דברים נכוחים מצויות שלוש שאלות על מניעת הקללה מבלעם. אחת מהן מובאת אצל ר' בחיי.

בחי

במ' כב: יח

מד"נ פרק ח, שורות 50—60

ובכאן יש לשאול אם היה כח בדבר בלעם להזיק ולהועיל... ואם תאמר לא היה ממש בקללה ואם כן למה מנעו הקב"ה ואמר לו לא תאור את העם, יקלל בלעם כל היום ובלבד שיברך הקב"ה, כענין שכתוב, יקללו המה ואתה תברך... ומי' עדיין הקושיא במקומה עומדת כי מאחר שהקב"ה לא כעס באותן הימים גמצא שכל דבריו וחכמתו בטל וכשל כחו מצד דבורו... וא"כ למה לא הניחו לקלל ואמר לו לא תאור את העם. התשובה בזה כי גלוי וידוע לפנינו ית' דבר המגפה העתידה להיות וכדי שלא יאמרו בשביל קללתו של בלעם באה המגפה על כן מנעו מלקלל...

... והוא מה שאמ' לו השם לבלעם לא תאר את העם כי ברוך הוא שיש לתמוה מפני מה מנעו הבורא לבלעם שלא יקלל את ישראל אחר שהוא מברך אותם, והלא אמ' דוד ע"ה יקללו המה ואתה תברך... ומה איכפת לך אם יקללם בלעם הואיל והקב"ה ברכם. ועוד בלעם לא היה לו יכולת לקללם, אלא בשעה שהקב"ה כועס בכל יום כדכתי' ואל זועם בכל יום וכבר אמרו רבותי ז"ל שלא כעס כל אותן הימים... שעתידין למות מישראל ארבעה ועשרים אלף בשטים וכדי שלא יאמרו אומות העולם כי בשביל קללת בלעם הרשע היה, לכך אמר לא תאר את העם.

17. מדוע לא פורטו עגיניי השמים בפרשת בראשית

בר' א: ב

פרק ט, שורות 103—113

ודע כי מה שלא פירש הכתוב בשמים מה היו תחלה כמו שפירש בארץ, מתוך שפירש ענין הארץ תוכל להבין ענין השמים ועל זה סמך ושחק שלא הזכיר ענין השמים ולא פירש מה היו הגלגלים קדם הגיעם אל תכליתם כמו שהם היום. אבל לפי הקבלה שרמזתי לך יבא הענין אמת ויציב... כשלא פרש ענין השמים לפי שהם העדן והיאך יוכל לפרש מה היה תחלה וכבר דרשו רז"ל עין לא ראתה... זה עדן שלא ראתה עין מעולם, ולכך גלה ענינו וסתם הנסתרות והאריך בנגלות.¹⁸

ומתוך שפירש ענין הארץ נוכל להבין ענין השמים על זה סמך ושחק ממנו, שלא פירש מה היו השמים קודם שהגיעו אל תכליתם כמו שהם היום.¹⁸... ונכון לומר לפי מה שפרשנו ואמרנו כי השמים הם עדן והארץ הם הגן שלכך לא הזכיר ענין השמים מה היו לפי שכתוב עין לא ראתה... ויש מרבותינו מי שאומ' שזהו עדן שלא ראתה עין מעולם כמו שכתבתי לכך לא רצה לפרש ולגלות ענינו מה היה.

18. את השמים

שמ' א: א

פרק ט, שורות 123—125

את יעקב, עם יעקב כמו את השמים ואת הארץ ע"ד הקבלה וכן כי ששת ימים עשה ה' את השמים ואת הארץ.

ע"א את השמים ואת הארץ, אומ' אני שהאתין במקום עם כלומ' עם השמים ועם הארץ...

18 למעשה אין דעה זו דעתו של ר' יעקב בן ששת, אלא היא מסקנה מההשקפה האומרת, "שהבורא ברא חומר אחד וממנו נבראו שמים וארץ", והוא אומר עליה שאינה דעתו (שם בהמשך).

19 בהמשך הוא מפרש, שהשמים בפסוק הראשון של בראשית הם תפארת והארץ היא העטרה שהם עדן וגן.

19. רוח — מזל מאזניים

מד"נ פרק ט, שורות 272 — 277 ואפשר שיהיה באמרו ורוח אלהים מרחפת על פני המים רמז למעלה הצו מחתוזה שנברא בתשרי כדברי ר' אליעזר שאמר בתשרי נברא העולם, שבאותו הזמן חמה עומדת במאזניים שהוא מזל רוח ובאמרו על פני המים רמז למעלה הצומחת וזה יהיה פ' הפסוק בזמן שהיתה רוח אלהים כל' מזל הרוח מרחפת כל' צומחת ועולה בבקר ואינו מעלה ממנו אותה הסמוכה למים והוא מזל עקרב העולה אחר מאזניים.

בר' א: א (בקטע שעל דרך השכל) בחי' וכבר הודעתך למעלה כי העולם נברא בתשרי שמזלו מאזניים וכן יורה הכתוב שלאחר זה הוא שאמר ורוח אלהים מרחפת על פני המים, וידוע כי מזל הרוח הוא מאזניים ומזל המים הוא עקרב, ובאור הכתוב אימתי ברא הקב"ה את השמים ואת הארץ בזמן שהיתה רוח אלהים צומחת ועולה בבקר כלומר בזמן שמאזניים שהוא מזל הרוח מרחפת על פני המים שהוא סמוך לעקרב שהוא מזל המים.

20. סוד הערלה כנגד חמש פעמים "אור" הנזכר בפרשת בראשית

פרק ט, שורות 282 — 295 וי' יט: כג

וכנגד תהו ובהו וחשך נצטוו ישראל להרחיק נטיעותיהם שלש שנים כמו שכתוב וכי תבאו... שלש שנים יהיה לכם ערלים וגו' ועל כן הוציאו בלשון ערלה שלשה פעמים וערלתם ערלתו ערלים לומר לך שכל שנה ושנה יש לה ענין בפני עצמה שהיא דוגמתו... ובשנה הרביעית יהיה כל פרי קדש הלולים לה' עדיין הוא צריך לחללו כנגד רוח אלהים מרחפת על פני המים שאינו לא הסתר גמור ולא השגה גמורה ר"ל לא נגמרה מלאכתו למעשה כמו שהוא היום אלא השגת הבנה מתוך מה שהוא היום אנו מבינים מה היה בתחלה. ואחר כך אמ' יהי אור כנגדו שנה חמישית והוא התר גמור כנגד האור שהיה צורה גמורה כולל כל הדברים להתבונן בהם. וכת' בנטיעה להוסיף לכם תבואתה כהא' 20 רמז לחמש שנים אף כאן חזר הענין החמשי שהוא אור חמשה פעמים.

וע"ד הקבלה מצות ערלה, שהרחיקה תורה הנטיעה שלש שנים כנגד השלש העליונות הראשונות, שאין לנו בהם השגה וכנגדם ג"כ תהו ובהו וחשך, והשנה הד' כנגדה ג"כ רוח אלהים מרחפת על פני המים, כי אינו הסתר גמור ולא השגה גמורה כן השנה הרביעית אינו הסתר גמור, כי מותר הוא בפדיון ואסור הוא בלא פדיון, והשנה החמישית כנגד הא' יהי אור שהיא צורה גמורה, כי כן השנה החמישית הסתר גמור, וזהו להוסיף לכם תבואתה בתוספת הא', כי כן האור נזכר חמשה פעמים בפרשה ולכך הזכיר כאן שלשה פעמים ערלה שנא' וערלתם ערלתו, יהי' לכם ערלים, לרמוז כי כל שנה ושנה יש לה ענין בפני עצמו שהוא דוגמתו ושלשתם הסתר גמור.²¹

21. שלושה מיני אפלה

פרק ט, שורות 324 — 327 ש מ' י: כא

ואמת כי שלושה מיני חשך הם אפלה עלטה ערפל. אפלה זה חשך של מצרים ותמצא בפרשה ג' פעמים חשך... לרמוז כי ג' מיני חשך הם ואלו הם עלטה אפלה

20 גם לעיני ר' שם טוב אבן גאון בספרו כתר שם טוב, פרשת קדושים, וגם לעיני ריקנאטי (דף קמח, ע"ג) היה הנוסח בה"א.

21 כדרכו של ר' בחיי לעתים קרובות מובא אצלו בסוף הקטע אותו העניין שבמקורו הוא מופיע בראשיתו; ועיין אבן סהולה, ביאור סודות הרמב"ן, פרשת קדושים, בשם החסיד.

מד"ב שנא' ויהי חשך אפלה בכל ארץ מצרים וגו' עלטה זה חשך של בין הבתרים שנא' ועלטה היה, אפלה היא חשך של מצרים שנא' ויהי חשך אפלה, ערפל הוא חשך של מתן תורה שנא' ומשה נגש אל הערפל.²²

22. יהי אור

בר' א: ג

פרק ט, שורות 345—349

וע"ד הקבלה, יהי אור ויהי אור אין תחלת היות האור הזה במאמר הזה כי כבר היה במאמר בראשית, שהוא מאמר ראשון, ומה אמרו ר"ל בראשית נמי מאמר הוא, ובאותו מאמר היה האור מכוסה ועתה במאמר יהי אור גלה אותו והגבילו להתבונן בו. וזה שרמזו לגו חכמי האמת יהי אור... אלא ויהי אור כבר היה במעשה פראשית.²³

... באמרם כבר היה אור, כל' אל תחשוב בלבך שתחלת היות האור ההוא ובריאיתו היתה בזה המאמר שכבר היה במאמר הראשון הרמזו באמרו בראשית ברא אלהים כמו שאמרו בראשית נמי מאמר הוא, ובאותו מאמר היה האור אלא שהיה מכוסה כמו שפרשנו ובמאמר הזה גלה אותו והגבילו להתבונן בו.

23. ואל שדי יתן לכם רחמים לפני האיש

בר' מג: יד

פרק ט, שורות 445—449

מה שדרש ר' יהושע [בן לוי האיש] זה הקב"ה אפשר שכיון על מדת רחמים ואמרו ואל שדי יתן לכם רחמים זה הקב"ה, כלומר יתן לכם שמו שהוא מדת רחמים... ואפשר גם כן שכיון על מלת האיש מפני שאי אפשר להבין זה על יוסף... ע"כ הוצרך לדרוש לפני האיש זה הקב"ה שהוא אל שדי והוא כאילו אמר יתן לכם רחמים לפניו.²⁴

ואמרו בבראשית רבה ואל שדי... האיש זה הקב"ה ופי' המאמר לפי שמצינו שהקב"ה נקרא איש שנא' ה' איש מלחמה לכך דרשו כי האיש זה הקב"ה והוא כאלו אמ' יתן לכם רחמים לפניו. ועוד יש לפר' כי על רחמים אמרו זה הקב"ה והכוונה שמו שהוא מדת רחמים.

24. ותראה היבשה

בר' א: ט

פרק יא, שורות 7—11

ויש לפרש עוד ותראה היבשה שיהיה היובש נראה בה שלכך נקראת יבשה שכל

וכן יתכן לפרש ותראה היבשה, לפי שהיתה לחה... ואלו היתה לחה ומטושטשת לא

22 אין ר' בחיי ממשיך כאן בהסברת המובן הקוסמולוגי שיש למיני חושך הללו, כפי שהם נדונים במשיב דברים נכוחים. על שלושה מיני חושך עיין גם בפירוש ס' צירה של ר"י סגי נהור, שורות 218—213.

23 על שימוש לשונו של משיב דברים נכוחים אצל ר' בחיי בקשר לאור יש להוסיף: משיב דברים נכוחים, פרק ט, 393—394: "כי האור שמשמשין בו בעוה"ז נאצל מן האור הגנוז לצדיקים לעתיד". — ר' בחיי (שם) בוע"ד הפשט: "וידוע כי האור שמשמשין בו בעוה"ז הוא נאצל מן האור הגנוז לצדיקים לעתיד לבא."

24 ר' בחיי הופך כאן את הסדר: הפירוש הראשון שלו הוא הפירוש השני במשיב דברים נכוחים, והשני שלו הוא הראשון במשיב דברים נכוחים. אחר־כך הוא מביא ראיה ממדרש שהש"ר (א: יד) על "אשכול הכפר": "בן גזירא אמר אשכל זה הקב"ה איש שהכל בו", והמאמר הזה הובא במשיב דברים נכוחים לפני הקטע שלפנינו.

זמן שתהיה לחה אינה יכולה להוציא פירות בחיי
והנה עתה כשנראה בה היובש אז נגמרה
מלאכת המים והזכיר בו כי טוב.²⁵

מד"נ היתה יכולה להוציא ועל כן אמ' ותראה
היבשה כל' היובש שיש בארץ ובהראות
היובש נגמרה מלאכת המים לא בהקוותם.

25. תדשא הארץ

פרק יא, שורות 77—81

תדשא הארץ דשא, נעשית הארץ חומר לב'
עלי הנפש הצומחת. ולא אמר בכאן ויעש
אלהים את כל העץ או את עץ עושה פרי
למינו ואת הדשא למינו אלא ותוצא הארץ
לומ' לך שאין הנפש הצומחת חשובה
לכלום אלא כחשיבות הגוף לפי שאינה
משמשת זולתי לגוף לבדו כי הנשמה אינה
צריכה לצמוח וכו'.

בר' א: יא—יב

(יא) תדשא הארץ — נעשית הארץ חומר
לבעלי הנפש הצומחת. ...
(יב) ותוצא הארץ דשא ולא אמר ויעש
אלהים כל העץ עשה פרי למינו ואת הדשא
למינו, לפי שאין ראוי להזכיר אלהים בבעל
הנפש הצומחת שאינה חשובה כנפש התנועה
שהזכיר בה שם אלהים הוא שאמ' ויעש
אלהים את כל חית הארץ, לפי שנפש
התנועה בענינים רבים משמשת לנפש
השכלית, אבל הנפש הצומחת אין לה
חשיבות רק כחשיבות הגוף שאינה משמשת
רק לגוף לבדו כי אין הנשמה צריכה
לצמוח.

26. עשרה מאמרות

פרק יא, שורות 91—93

ועשרה מאמרות שבהם נברא העולם חמשה
מהם בשלשה ימים הראשונים וחמשה מהם
בשלשה ימים האחרונים.

בר' ב: כא

ויש שמוגין חמשה בשלשה ימים הראשונים
וחמשה בשלשה אחרונים.

27. להאיר ולמשול ולהבדיל

פרק יב, שורות 23—57

וזאת היתה כונת נתינת המאורות ברקיע
השמים רצו' לומר שלשה ענינים שהם
להאיר ולמשול ביום ובלילה ולהבדיל בין
האור ובין החשך וגו'. בכאן פתח פתח
לעובדי ע"ז לומ' שחמה ולבנה וכווכבים
ומזלות הם אלוהות... ולמה כתב למשול
לפי שהשליט הקב"ה בריותיו אלו באלו
... וזהו נותן זרע לזרע ולחם לאוכל, וכי
הגשם נותן זרע ולחם אלא למדנו שהשליט
הקב"ה מעשיו קצתם על קצתם לא שיפעלו
בהם כרצונם אלא שישתלחו מאתו לקיימם
ולהעמידם או לאבדם... ועוד שלא אמר
הכתוב משלו ביום ובלילה והאירו...
ולפי שהשליט הב"ה מעשיו קצתם על קצתם

בר' א: יח

ולהבדיל בין האור ובין החשך, הזכיר
בכאן שלשה ענינים להאיר ולמשול
ולהבדיל, שהקב"ה נתן להם המעלה
בשלשה דברים אלו, וידוע שהוא ית'
השליט מעשיו קצתם על קצתם, ומזה אמר
הכתוב ונתן זרע לזרע ולחם לאוכל והגשם
אינו נותן הזרע והלחם אבל בא הכתוב
ללמדך, שהקב"ה משליט מעשיו מקצתן
קצתן על קצתן...

ומה שנתמנה תחת ידם אין כחם מעצמן
רק מכח הסבה העליונה כי כלם הם שלוחים
מאתו לפעול הפעולות בשפלים כרצונו
לא כרצונם. וזה שהזכיר בכאן להאיר
ולמשול ולהבדיל, כלומר הטיל עליהם

25 ועיין גם בהקדמה של ר' בחיי: "נקראת יבשה כי אחר שנתיבשה מליחותה הוכשרה להוציא פירות."

המנוי והכח הזה ומסרו בידם לא שישולל בחיי הוא ית' מן הכח שלו שהוא עליון עליהם. ואלו אמר להם האירו משלו והבדילו היה מוסר בידם הכח לגמרי והיה עושה אותן אלוהות והיה נמצא בהם פתח לעובדי הכוכבים והמזלות, וכבר באה האזהרה בתורה שלא יטעה אדם אחרי הכוכבים והמזלות, הוא אמרו פן תשא עיניך השמימה וראית את השמש ואת הירח... ותתבונן בהם ומקוריהם שהם שואבים מהם והשתחווית להם ועבדתם אשר חלק ה' אלהיך אותם לכל העמים... וכבר ידעת כי חכמי ישראל הוצרכו לכתוב לתלמי המלך אשר חלק להאיר כדי שלא יאמר שגמצא להם מזה פתח לע"ז ויאמר כי מן הכתוב הזה התר לאומות העולם שיעבדו ע"ז מאחר שכתוב בתורה בפירוש שהקב"ה נתן אותם לחלק העמים ויבין מלת חלק כמו גזר ולא כן הענין, אבל הקב"ה נתן הרשות ביד כל אומה ואומה שיעבד לכל מי שירצה הן להקב"ה אם לע"ז, והוא לשון חלק נתן הרשות בידם מה שאין כך בישראל שאם ירצו חס ושלום לעבוד ע"ז אינם יכולין הוא שאמר הנביא אם לא ביד חזקה... 27

מד"ג הוזקק להזהיר שלא לטעות אחר צבא השמים ואמ' ופן תשא עיניך השמימה וראית את השמש ואת הירח... ואומ' אשר חלק ה' אלהיך אותם לכל העמים, והוצרכו חכמי ישראל לשנותו לתלמי המלך וכתבו לו אשר חלק להאיר... כדי שלא יאמר מן הדין יש להם לעבוד ע"ז, ר"ל לאומות העולם כיון שכתוב בתורה כי הוא חלק אותם ויבין מלת חלק כאלו אמר גזר, ואין הדבר כן, אלא נתן רשות ביד כל אומה ולשון לעבוד לכל מי שירצה אם לשם ואם לבעל... וזהו אשר חלק כלומר נתן הרשות בידם, מה שאין כן לישראל שאם ח"ו ירצו כלם לעבוד ע"ז אינם יכולים שנא' אם לא ביד חזקה... אמלך עליכם... מלת וראית 28 פירושו והתבוננת כלו' תראה בעין הלב כחם ומקוריהם שהם שואבים מהם שכן מצינו בהרבה מקומות לשון ראייה שפירושו הבנה, וכך פירוש זה הפסוק ופן תשא עיניך השמימה והתבוננת את השמש וכו'.

28. בריאת המאורות ביום ד'

בבר' א: יח קובע ר' בחיי, שבריאת האורות ביום ד' היתה משלושה טעמים; שניים מהם שאובים ממשב דברים נכוחים: (א) להורות על חידוש העולם, שהרי קדמה לבריאת המאורות יציאת העשבים מן הארץ, ומכאן שאין בריאת העשבים תלויה בכוח המאורות אלא בכוח המאמר "תוצא הארץ"; (ב) התאמה בין ימי הבריאה לבין המבנה האסטרונומי: יום ד' הוא היום האמצעי בשבעת ימי בראשית, כשם שהחמה היא הגלגל האמצעי בין כוכבי הלכת שצ"ם חנכ"ל. 28

ר' יעקב בן ששת חולק על אבן תיבון, הקובע בספרו מאמר יקוו המים, שחוסר ההקפדה על סדר הבריאה שאנו מוצאים בתה' קד 29 יש בו כדי להוכיח שגם התורה לא הקפידה על סדר הבריאה, ושמכל מקום קדמו המאורות לבריאת העשבים. ר' יעקב בן ששת סובר, שעיקר כוונתו של אבן תיבון הוא לחזק את הדעה, שיציאת העשבים מן הארץ היא תהליך סיבתי ולא יצירה מחודשת: "כי לפי דעתי מן הנראה מהרבה דברי ספרו (של אבן תיבון) לא נתכוון אלא הארץ קדמונית והגלגלים והכוכבים קדמונים ולא הוציאה הארץ הדשאים והאילנות במאמר מכוון אלא מכת." מכאן לשונו של ר' בחיי, שבריאת

26 אצל ר' בחיי מופיע הפירוש על "וראית" לפני הפירוש על "אשר חלק".

27 על הפירוש הזה של המלה "חלק" חוזר ר' בחיי בדב' ד: יט.

28 ועיין מורה נבוכים ב, ט: "ואח"כ בא בטלמיוס והכריע היותם ואמר שהוא הנאות בענין הטבעי שיהיה השמש באמצע ושלושה כוכבים למעלה ממנו ושלושה תחתיו."

29 הפסוק "עשה ירח למועדים שמש ידע מבואו" בא אחרי הזכרת בעלי חיים בפסוקים יח ויט.

המאורות היתה אחרי בריאת הצמחים "כדי ללמדנו בזה אמיתת חדוש העולם", שהרי במקרה הפוך "היה מתבאר מזה קדמות העולם כי לא היו האילנות והצמחים בעולם מכח המאמר רק מכח המאורות."

העניין השני נמצא במפורש במשיב דברים נכוחים. בהמשך פולמוסו עם אבן תיבון אומר ר' יעקב בן ששת, שמפרק קד בתהלים אפשר היה ללמוד שבריאת המאורות היתה הפעולה האחרונה של הבריאה, שהרי המאורות נזכרו שם לאחרונה, והזכרת בריאתם בתורה ביום ד' באה לציין את מקומה של החמה בחלל הקוסמוס. "ונאמר כי נכתבה פרשת המאורות ביום רביעי ללמדנו בזה רמז לגלגל החמה שהוא אמצעי לגלגלי שבעת המשרתים כמו שנכתב ביום האמצעי לשבעת הימים" (שם, פרק יב, 89—91). וזהו לשונו של ר' בחיי: "ויש לך לדעת כי מה שנבראו המאורות ביום ד' מפני שיום ד' הוא אמצעי לשבעת ימי בראשית והחמה קבוע בגלגל רביעי שהוא אמצעי לגלגל ז' המשרתים על דרך שצ"ס חנכ"ל" (שם).

אמנם ר' יעקב בן ששת אומר דברים אלה אך ורק אליבא דאבן תיבון, הקובע שאין מוקדם ומאוחר בסדר הבריאה שבפרשת בראשית: "וכל זה שאמרתי חלילה לי לאמרו ע"ד האמת והאמונה אך להראות כי זה נכון ומקובל יותר ממה שאמר" (שם, 95—96). הסתייגות זו של ר' יעקב בן ששת מכוונת כלפי הדעה האומרת, שהמאורות נבראו לאחרונה ושהתורה כתבה את בריאתם ביום ד' אך כדי לרמוז על מקומה של החמה, אולם אחר־כך הוא עצמו נותן אותו טעם גם לבריאתם ביום ד' (ולא רק לכתיבתם) כשהוא כותב: "ואולי יהיה זה טעם לתלייתם ביום הד' אחר שנאמין כי בו ביום נתלו באמת ויהיה זה ממקומות הרמזים אשר בתורה מחכמת הכוכבים ושנכתבה פרשת המאורות במקומה."

29. אשר ברא אלהים לעשות

מד"ג פרק יד, שורות 37 — 43 בר' ב: ג בחיי

ויתכן לפרש מה שחתם מעשה בראשית בברא אלהים כי כן התחיל בו בראשית ברא אלהים והכונה כדי לתלות כל המלאכה לעושה אחד ולהורות כי הוא ית' המתחיל והגומר בראש ובסוף, ומה שהוסיף לעשות כי מאחר שהוא יתברך ברא עד עתה והוסיף והוציא כל הנמצאים יש מאין גזר על הנמצאים לעשות הם פעולותיהם יש מיש מכאן ואילך.

היה לו לומר כי בו שבת מכל מלאכתו ודיו ולמה כת' אשר ברא אלהים... בא לסיים במה שהתחיל כמו שכתב בראשית ברא אלהים כדי לסיים סוף המלאכה עם תחלתה הכל לעושה אחד. ועדיין אני אומר עם כל זה לא היה צריך לומר לעשות אלא אשר ברא ודיו ולמה כת' לעשות כדי לפרש שיהיו הנבראים עושים מלאכתם הראויה להם. וע"כ הגיע שפע השכל המתאצל מן החכמה ומכאן ואילך התחילו הנאצלים אשר בהם מפורשים המאמרות לפעול.

30. ההבחנה בין "ויטע" לבין "ויצמח"

במשיב דברים נכוחים ישנו קטע קשה שר' בחיי מרחיבו בכמה מקומות, הרחבה שיש בה פירושו. "וכל שית וגו' ואד יעלה וגו' וייצר, כך הוא סדר הפסוקים וזהו פירושו ביום עשות ה' ארץ שמים שהם תולדות השמים והארץ הידועים וקודם היות שית בארץ יעלה אד מן הארץ הידועה והם היו עגני כבוד ועל ידיהם יצאו התולדות כמו שנא' וייצר ה' אלהים גן בעדן מקדם וגו' וכת' ויצמח ה' אלהים מן האדמה וגו'. ידוע שהנטיעה היא במי שמחבר דבר עם דבר והצמיחה היא דבר המתגדל מדבר על כן אמרתי ויטע גן בעדן מקדם דוגמת מה שאמרו ארבעים יום קודם יצירת הולד בת קול יוצאת ואומרת בת פלוני לפלוני, ובת פלוני לפלוני, ויש למשכילים לתת אל לבם לפי דברינו, מה טעם לאמרו בת פלוני ולא אמר פלוני לבת פלוני או פלוני ישא פלונית,

ר"ל מפני מה מקדים הנקבה לזכר והוא יכול להקדים הזכר, ובנטיעת הגן ימצא טעם הדבר" (משיב דברים נכוחים, פרק טו, 11—21).
 ר' בחיי מסביר במפורש ש"ויטע" מוסב על עולם הספירות, ואילו הבריאה בעולם שלמטה מסומנת במלה "ויצמח". "וכן יש לך להתעורר בשני כתובים אחרים שלאחר זה שהם ויטע, ויצמח, ויטע רומזו בעליונים ויצמח מבאר בתחתונים", והוא מסיים: "והנה זה ברור לפניך כשמש כי עניני כל מעשה בראשית כפולים ותולדות השמים והארץ נקשרים יחדיו" (בר' ב:ז), וברעיון זה פותח ר' יעקב בן ששת את הפרק שלפנינו (שם, 1—3).
 גם הקשר בין מאמר חז"ל "בת פלוני לפלוני" לנטיעת גן בעדן נמצא מוסבר אצלו (בר' כד:ג): "וע"ד הקבלה בת פלוני לפלוני ואפילו מעבר לים, בת היא היוד, פלוני הוא הוא, לפלוני הוא האלף שהוא מעבר לים החכמה³⁰ והכל דבק ומיוחד ולכך לא אמרו פלוני ישא פלונית או פלונית תנשא לפלוני כי רצו להקדים הנקבה ולהזכיר אביה ובעלה וזהו לשון גן בעדן מקדם, ונטיעה זאת קדם יצירת העולם."
 ר' יעקב בן ששת מסיים שם את הדיון במשפט הבא: "ותכף שנטע הגן שם בו האדם אשר יצר כבר מצור החכמה". לשון זו ישנה גם אצל ר' בחיי (בר' ב: ח בדה"ה וע"ד הקבלה): "ולפי"ו וישם שם את האדם אשר יצר כבר מצור החכמה."

31. הוה מלשון הגדה

מד"ג פרק טו, שורות 35—36 בר' ג:כ בחיי
 ע"א חוה לשון הגדה ויגד מתרגמינו וחוי ע"ד הפשט מלת חוה פרושה מדברת...
 כלומ' הגידה יותר מדאי שאמרה ולא תגעו. וקראה כן כי כן הבין בטבעה שהיא
 דברנית.

32. בכל ביתי נאמן

בבמ' יב: ז מביא ר' בחיי, שדעת קצת מן המקובלים היא, ש"בכל ביתי" הוא הבי"ת של בראשית. וכן הוא אומר (בר' יב:ח): "היא [כלומר בית אל] החכמה והיא בית של בראשית, ועליה נשתבח משה בכל ביתי נאמן הוא." במשיב דברים נכוחים, פרק טז, 85—88 נאמר: "ואמ' בכל ביתי נאמן הוא כלו' אות בית הסמוכה לאלף וזהו שאמ' בבראשית רבה לא נברא העולם אלא בזכותו של משה שנקרא ראשית וכו'."

33. הקריאה הכפולה

בשמ' ג: ד אנו מוצאים אצל ר' בחיי הסברים שונים על טעם הקריאה הכפולה, כגון "אברהם אברהם", "משה משה", ועוד. ההסברים ניתנים על ארבע הדרכים. דרך הפשט ודרך הקבלה מקורם במשיב דברים נכוחים, אולם דרך השכל לקוח ממאמר יקוו המים של אבן תיבון, המובא גם הוא במשיב דברים נכוחים שם.
 לפי דרך הפשט אין הקריאה נקראת אלא פעם אחת, אלא שהיא מתחלקת בתוקף כוחה ונשמעת לאוזן השומע כשתי קריאות.³¹

30 כאן בא היו"ד במובן של מלכות. ועיין בספר נפתולי לר' נפתלי הירץ טריווס (פירוש על ביאור התורה של ר' בחיי) בפירושו לקטע הזה של ר' בחיי: "עטרת בתו של פלוני תפארת, לפלוני הוא הא' כתר עליון וכו' וכן גן עטרת, בעדן תפארת, מקדם כתר עליון."

31 מן הראוי לציין, שהקריאה קק"ק של המלאכים מוסברת בכד הקמת, ערך קדושה, בדרך קרובה לזו שבמאמר יקוו המים, המובאת בפרק זה במשיב דברים נכוחים, וההבדל הוא ב"קדוש" השלישי. בכד הקמת: "וענין הקדושה שמלאכי השרת מקלסין

משה משה על דרך הפשט מה שקורין מלמעלה לנביא בשם כפול לפי שהקול היה כחו גדול... ומכח הקול ותקפו נשמע קול הברה וקריאת משה היתה פעם אחת ונשמע למשה שני פעמים וכן לשאר הנביאים שנקראו שני פעמים וכענין ש' אחת דבר אלהים שתיים זו שמעתי, כי עז לאלהים, כלומר מצד כח אלהים כי תלה הענין בכח הקול.

וטעם לכפול הקריאה למעלה כשקוראים את השפלים... וכן כשהיה המלאך קורא לנביא לא היו אזני הנביא קשובות ולכך היה <קורא> אותו בקול רם ומכח הקרי' אה היה הקול הולך והובר כמו שאנו שומעים קול הברת אדם המדבר בין ההרים אחר שיכלה הקול מפיו, וכן היתה הברת קריאת המלאך נשמעת אחר שקרא לנביא... עד ששמע אותו פעמים בקריאה אחת כאילו קראו פעמים, וזהו שאמ' הכת' אחת דבר אלהים שתיים זו שמעתי כי עז לאלהים.

בהמשך דבריו מדייק ר' יעקב בן ששת ממה שלא נאמר "חכמה לאלהים" ולא נאמר "פלא לאלהים" מכאן שהכתוב תולה את השמועה הכפולה בעוז "לפי שהוא קורא בכח".

בדרך הקבלה מנמק ר' בחיי את הקריאה הכפולה בנימוק, שהיא באה להורות על הסכמת כוח הדין והרחמים.

שם

פרק יז, שורות 76—83

וע"ד הקבלה טעם הכפל במשה ובשאר הנביאים כדי לבאר שהקריאה ההיא ומה שנמשך אחריה הכל בהסכמת הרחמים והדין וכו'.

וע"ד האמת... כי כל מה שהב"ה עושה הוא מוסכם מפמליא שלו... יש מהם מלמדי זכות ויש מהם מי שמלמד חובה ר"ל חסד ודין... והמלאך קורא לנביא או לאחר פעמים שתיים כלומר בהסכמת זכות וחובה.

בהסברה ע"ד השכל משתמש ר' בחיי בדברי אבן תיבון כמו שהם מובאים במשיב דברים נכוחים.

שם

פרק יז, שורות 5—7

וע"ד השכל מפני שהנביא הנקרא נבהל בקריאה ראשונה ואם יבא אליו הדבור מיד לא יבין לכך יצטרך להקרא שנית כדי שיתישב ואח"כ ידבר עמו.

... כשהנקרא הוא א' מן השפלים שקוראים אותו מלמעלה דבר פשוט הוא שהשפל יעמוד כנבהל בפעם ראשונה עד שלא יענה ויצטרך לקראו פעם שנייה.

להקב"ה בלשון קדוש שלשה פעמים ע"ד הפשט, השתיים הם לשון קריאה שקורא המלאך לחברו קדוש קדוש וכפל השם כלשון משה משה שמואל שמואל ואח"כ משיב קדוש ה' צבאות מלא כל הארץ כבודו... לפי מאמר יקוו המים (משיב דברים נכוחים, פרק יז, 2—8): "מלאך קורא לחבירו ואומ' לו אתה ק"ק כי קדוש ה' אלהינו... כשהנקרא הוא א' מן השפלים שקוראים אותו מלמעלה דבר פשוט הוא שהשפל יעמד כנבהל... גם כשקורא א' מן העליונים את חבירו גוהג בו המנהג בשביל הקריאות הרגילות שם." בכל אופן מנוגדים הדברים הללו של ר' בחיי לדברי ר' יעקב בן ששת הכותב: "אך העליון לחבירו לא יקראנו כי אם פעם אחת בקריאה אחת לפי שהם מזומנים ומוכנים... שאינם בעלי הרהור ומחשבה עד שיטבעו מחשבת לבם והרהוריהם ולא יקשיבו אזנם לאיזה קול שיבוא להם" (שם, 72—74).

34. והחכמה מאין תמצא

מד"ג פרק יט, שורות 21—23 ואין משמעות הפסוק שאמ' והחכמה מאין תמצא וגו' דרך שאלה או תימה אבל משמעותו הוא דרך הודעה ולמוד.

בר' א:א (בקטע שבע"ד הקבלה) בחיי... ולכן נקראת אין וזהו והחכמה מאין תמצא על דרך ההודעה לא על דרך השאלה.

35. הדומם, הצומח, החי והאדם צריכים פרנסה

בערך "פרנסה" שבספרו כד הקמח מובע הרעיון, שכל חלקי העולם, כולל הדומם, צריכין להיזון ולכל חלק מותקנת פרנסתו לפי מבנהו ולפי כושרו. גם כאן משנה ר' בחיי את הסדר כפי שהוא במשיב דברים גכוחים, לפי שאצלו ההתחלה היא באדם והסיום בדומם, מה שאין כן אצל ר' בחיי.

שם, שורות 38—47 כד הקמח, מהדורת ברייט, ערך פרנסה ח"ב, דף ל, ע"א — ע"ב בא וראה כמה גדול כח הפרנסה שהרי חלקי העולם הצריכין פרנסה הן ד' ואלו הן דומם צומח חי מדבר וכל אחד ואחד פרנסתו מוכנת לו כפי ערכו וענינו הראוי לו.

וענין הפרנסה כמו כן גדול וגורא ונפלא מאד ודע שהיא מתחלקת לארבעה חלקים... ולפי ארבעה החלקים האלה נתן להם הב"ה פרנסתן לכל חלק וחלק בענין הראוי לו, שיוכל להתפרנס בו על הסדר הזה.

36. על הפרנסה של האדם

שם, שורות 47—50 האדם שהוא החי המדבר והוא בעל שכל ודעה ויכול לתקן מה שהוא צריך נתן לו פרנסתו על ידי אפייה ובשול והוא בעל החכמה והיכלת הצריכים לזה ויכול לבקש חפצו ולרדוף אחר צרכיו לכך נתן לו שיהא אופה ואוכל ומבשל ואוכל.

כד הקמח ל, ע"ב המדבר והוא מין האדם יש לו מעלה על כלם בנפש השכלית שבו וכפי עליונו על הכל אין פרנסתו מוכנת לו כל כך... אלא צריך הוא שיטרח במזונותיו יותר ויותר ע"י אפייה ובישול ותקון המאכל, ואע"פ שפרנסת האדם אינה מוכנת לו כל כך כמו לשאר החלקים אין זה אלא מצד החכמה ושכל שבו, כי מאחר שהוא יודע ויכול ומהיר לטרוח במלאכות יטרח בזה.

לעומת זה הבהמה והעוף, שאין להם נפש שכלית, אינם יכולים להכין את מאכלם ולכן מאכלם בא להם מן המוכן, אלא שעליהם לטרוח במציאת המזון. במשיב דברים גכוחים, שנקודת המוצא שלו הוא האדם, מודגש ההבדל שביניהם לבין האדם, ואילו ר' בחיי, הפותח את הדיון בכד הקמח בדומם, מדגיש את ההבדל בין בעלי החיים לבין הצומח.

שם, שם

שם, שורות 50—52

והבהמה והעוף והדומה להם שאין להם נפש שכלית ולא ידעו לאפות ולבשל נתן להם פרנסתן בלא עמל ההכנה זולתי ללכת ולהתנועע אחר מאכלם ואחר טרפם.

החי יש לו מעלה על הצומח בנפש התנועה שבו וכפי עליונו על הצומח פרנסתו מתרחקת ממנו יותר שהוא צריך לרדוף אחריו ברחוק מקום, שהרי אפשר לו בכך להתנועע וללכת שם.

לשונות מן הספר בכתבי המקובלים

מה שנאמר על הבדלי ההדגשה בבעלי חיים שייך גם לגבי הצומח והדומם.

בחיי

שם, ל, ע"א

מד"נ שם, שורות 52—60

ופרנסת הצומח היא יניקתו מלחות הארץ וכפי עלוי הצומח על הדומם כן פרנסתו מתרחקת ממנו יותר מפרנסת הדומם שהרי פרנסת הדומם בעצמו וגופו... הדומם והם ההרים... הפרנסה שלהם הוא קיומם בעצמם והפסדם ובטולם מהיותם הוא העדר פרנסתם וכ"ז שהויתם קיימת וצורתן שלמה אותו קיום הוא פרנסה שלהן, והשחיקה והרקבון בהם הוא העדר הפרנסה ואם כן פרנסת הדומם היא עומדת בעצמו וגופו.

והאילנות והצמחים והדומה להם שאין להם לא <נפש> שכלית ולא גפש מתאוה... נתן להם פרנסתם על ידי יניקה שהם יונקים מן הארץ ומושכין הלחות הנמצא בה והוא נמשך אחריהם... ושאר הדברים הנקראים מין הדומם מתפרנסים מטבע עצמם. וכוונת הפרנסה הוא קיום הדבר לא שהוא מעמידו ומקימו לעולם אלא שבהעדר הפרנסה אם בעלי חיים הם ימותו ואם בעלי הצמח הם ייבשו ואם מין הדומם הם ירקבו וזהו ענין הרקבון והעפוש.

37. יעקב ודוד כל אחד הזכיר את השם שהוא היפך ממידתו

ב מ' ית: יט (בסוף הפסוק)

שם, שורות 81—87

... וכדמיון זה תמצא ביעקב אבינו ודמע"ה שהזכיר כל אחד הפך מדתו יעקב שכתוב בו תתן אמת ליעקב אמר האלהים הרעה אותי ודוד ע"ה שנא' בו משפטיך למלך תן אמר ה' רועי לא אחסר, והנה באר כל אחד ואחד בענין הפרנסה בהפך מדתו.

וראיה גדולה לזה הפירוש מה שנמצא כי יעקב אמר האלהים הרועה אותי ודוד אמר ה' רועי לא אחסר. נמצאו שתי המדות נזכרות בענין הפרנסה... ועל האמת³² הזכיר יעקב השם הזה לפי שכחו אמת שהוא רחמים, וגם דוד כראוי הזכיר שם ארבע אותיות כל אחד ואחד הזכיר הפך ממה שהוא כחו.

38. פלא — אלף

ש מ' ג: יט

פרק כא, שורה 30

כי האחרונה הנקראת כל נמשכת מן האלף שהיא פלא.

ומלת פלא הפוך אותה ותקרא אלף.

לפי המשך דברי שניהם מתברר שהכוונה לספירת הכתר.

39. כל חמתו

ש מ' ט: יד

שם, שורה 186

וע"ד הקבלה את כל מגפותי כמו ולא יעיר כל חמתו, שבאורו כל שהוא חמתו.

פ"א לא יעיר השם כל שהוא חמתו.

40. לעלם ולעלמי עלמאי

ש מ' ב: כג

פרק כד, שורה 74—79

... ואנו אומרים לעלם לעלמי עלמאי יתברך הזכיר ה' ³³ עולמות כנגד ה' ³³ ספירות שמשם ולמעלה וצריך הוא לחבר

... חמשה עולמי' לעלם א' ולעלמי שנים עלמאי שנים הרי חמשה כנגד חמשה מעלות שהם יראה וחכמה ובינה וגדולה

³² כמו ועל דרך האמת.

³³ בדפוס נאפולי ליתא ה'.

מד"ג וגבורה... ואין לו להפסיק בין עלמיה מלת עלמיה לזיתברך ואין לו להפסיק בחיי לזיתברך כמו שאין להפסיק היראה מאין בהם כלל כשם שאין להפסיק הכתר מאין סוף. סוף.

41. סוד הלולב

בענין סוד שבעת המינים מביא ר' בחיי שתי דעות. לפי דעה אחת, שהוא סבור שהיא בהתאם לדעת הרמב"ן, ברמז ב"ענף עץ עבות" חסד גבורה ותפארת, וב"ערבי נחל" — גצת והוד. ואילו לפי הדעה השנייה "ענף עץ עבות" בא כנגד גצת והוד ותפארת, ו"ערבי נחל" — כנגד חסד וגבורה. שתי הדעות נמצאות במשיב דברים נכוחים, השנייה היא דעתו שלו ואילו הראשונה היא דעתו של ר' עזרא.

בהסברת הדעה השנייה כותב ר' בחיי (וי' כג: מ): "וראיתי בזה דעת אחרת לאחד מהמקובלים שכתב פרי עץ הדר הוא הכבוד, למעלה ממנו וסמך ליה כפת תמרים שהוא יסוד, למעלה מכפות תמרים וסמך לו ענף עץ עבות והו' אחד על גבי שניים התפארת והגצת וההוד ומכאן שהיה ראוי להכשיר אפי' תרי וחד, כל' שניים למטה ואחד למעלה, אלא שאין הכונה רמוזה בו,³⁴ ולפי זה יהיה הצדיק עומד בין ההדסים ולכך נקראו הצדיקים בשם הדסים על שם שהם דבקים בצדיק העומד בין ההדסים, למעלה מענף עץ עבות וסמך לו ערבי נחל והם הגדולה והגבורה."

זוהי בדיק דעתו של ר' יעקב בן ששת וזו גם לשונו ובעיקר באותו הקטע המתחיל במלים: "ולולב אחד והוא דומה לשדרה למעלה ממנה הדס שנא' וענף עץ עבות והוא דומה לעיניים והדס שלשה... והצדיק עומד בין ההדסים ולכך נקראו הצדיקים על שם הדס... ולמעלה מענף עץ עבות ערבה וכו'" (פרק כה, 10—22).

אולם גם בהסברת דעתו הראשונה משתמש ר' בחיי בלשונו של משיב דברים נכוחים, במקום שזה מסביר דווקא את הדעה ההפוכה. במשיב דברים נכוחים, שם, 3, כתוב על האתרוג: "והוא דומה ללב"; וכן אצל ר' בחיי: "פרי עץ הדר הדומה ללב ירמוז אל הכבוד הכלול מל"ב נתיבות וכו'."

בהמשך כותב משיב דברים נכוחים על כפת תמרים: "והחסרון (כלומר כפת ולא כפות) לומר לך שלולב אחד ואמר תמרים דמשמע כף של שני תמרים צדיק כתמר יפרח, זאת קומתך דמתה לתמר ולולב א' והוא דומה לשדרה."

אצל ר' בחיי נמצאת הרחבה שיש בה פירוש: "ולולב דומה לשדרה וכו' והזכיר תמרים ולא תמר ע"ש שנא' צדיק כתמר יפרח ומשפיע כח במדה שנא' בה זאת קומתך דמתה לתמר וז"ל תמרים ולכך כתוב כפת על שם אחדותו והזכיר תמרים על שם שניהם."

42. סוד הנענועים

פרק כה, שורות 37—38 וי' כג: מ

וצריך לנענעו לד' רוחות ומעלה ומטה ובכל ומשפט הנענוע הוא לשש קצוות ארבע

34 מובנו של משפט זה אינו ברור לי כל צורכו, ויש לציין שבמשיב דברים נכוחים, פרק כה, 14, הוא מופיע בשוליים. מתוך דברי ר' יעקב בן ששת נראה לפרש שאין כוונת עמידתן של הספירות רמוזה בצורת העלים של ההדס, מכיוון שטרפי העלים באים כאן לרמוז לא על עמידתן הסטרוקטוראלית של הספירות אלא על יניקתן. "ואמרי (סוכה לב, ע"ב) דקמי תלתא בקינא, כי הכונה לרמוז ההמשכה כדי לקבל כח, וכשהם עומדים ג' ג' בקן א' יותר היא משמעות הדבר, אבל על העקר הכולל הכל היה ראוי להכשיר אפי' תרי וחד שניים למטה ואחד למעלה [בשוליים: אלא שאין הכונה רמוז בו ואחד למעלה] ושניים למטה זהו השמים ושני עמודיו שהוא עומד עליהם."

רוחות העולם ומעלה ומטה שלשה פעמים בחיי לכל רוח שהם בין כלם שמנה עשרה נענועים כי כן העולם חתום בחותמו של הקב"ה שהוא שלש אותיות והוא מתחלק לשש, ג' אותיות לכל רוח.

מד"נ א' וא' שלשה פעמים שכן הם חתומים שלש אותיות לכל רוח.

43. מצוות לולב בסוכות

שם

פרק כו, שורות 18—19

וכמה נאה ליטול את הלולב שיש בו שבעה אלו בז' ימי סוכות שהן כנגד אותן ז'.

ומה טוב ומה נעים מצות לולב בארבע' מינין אלו שהן בין כולם שבעה להיות נוהגת בסוכות.

44. לחמנו וצלם

במ' יד ט (בסוף הפסוק)

פרק כו, שורות 38—40

ויתכן לפרש עוד כי לפי שהיה ביד ישראל זכות הלחם והצל לכך יאמר כי לחמנו הם בזכות מצה בפסח, סר צלם מעליהם בזכות צל סכה.

ולפי אלו הענינים קרוב לנו לפרש כי לחמנו במצה, סר צלם מעליהם בסוכה ר"ל בזכות עשיית מצות אלו.

45. שלש משמרות — לא יחרץ כלב לשונו

שמ' יא ז

פרק כט, שורות 36—77

וע"ד הקבלה מה שהביא חריצות כלב אצל מכת בכורות ידוע כי הכלב היה גשמי... לא ידעה שבעה, והכת המשחית לא ישבע לעולם לאמור הב הב וכו' ובעבור כי הנבלה והטרפה לקו מצד כת המשחית לכך צותה התורה להשליך הטרפה והנבלה לכלבים שנא' לכלב תשליכון אותו לפי שהכלבים מאותו צד³⁵ הם וזה שאמר, ולכל בני ישראל לא יחרץ כלב לשונו... ומהדה"ד עצומה היא בחצי הלילה ולפיכך חלה בהם ומתו כל בכוריהם וגלה לך הכתוב כי בחצי משמרה שניה צעקו הכלבים במצרים לפי שבא מלאך המות ביניהם, ובפירוש ארז"ל כלבים צועקים מלאך המות בא לעיר כלבים שוחקים אליהו בא לעיר, ואמרו עוד בברכות לחלוק משמרות הלילה שהם שלש משמרות, ראשונה זמור נוער רמו למדת החסד ולא נזכר חמור בתורה עד שבא אברהם, משמרת שניה כלבים צועקים היא מדה"ד הרי ששמו בזה רמו לכלבים צועקים, משמרה שלישית אשה מספרת עם בעלה ותינוק יונק משדי אמו שמו בזה רמו

וזהו שאמרו משמרת ראשונה חמור נוער ולא נזכר חמור בתורה עד שבא אברהם... שניה כלבים צועקים והכלב לא ישבע לעולם כי הוא מצד הנפש האוכלת, ולפי' צוה הקב"ה להשליך לכלב הנבלה והטרפה שלקו מן הצד ההוא או מכור לנכרי ולגר שאומות העולם מאותו הצד הם. ובזאת המשמרת כלבים צועקים והוא באמצעיתא כמו שפרשו. שלישית אשה מספרת עם בעלה ותינוק יונק משדי אמו, חלקו הלילה לשלשה חלקים ר"ל שלש משמרות. ורמו לכלבים צועקים במשמרה שניה מן התורה שנא' והיתה צעקה גדולה... וסמך ליה ולכל בני ישראל לא יחרץ כלב לשונו וגו'... אבל על דרך האמת מה ענין זה אצל זה ר"ל מה ענין חריצת לשון כלב אצל מיתת בכורות של מצרים אלא מכאן רמו למה שאמרו רבותינו ע"ה כלבים צועקים מלאך המות בא לעיר. כלבים משחקים אליהו בא לעיר ועל כן פי' הכתוב ואמר כי באותה שעה שתהיה מכת בכורות במצרים שהוא חצי הלילה... והוא חצי משמרה שנייה ויצעקו הכלבים בארץ מצרים... אותה

35 בדפוס נאפולי: "לכך צותה התורה להשליך הטרפה והנבלה לנכרי שנא' או מכור לנכרי לפי שהאומות מאותו צד הם."

מד"נ שעה לא יחרץ כלב לשונו... ומה שאמרו תיבוק יונק משדי אמו שאותה שעה מזדמר נת פרנסתן של בריות וע"כ אמר הכתוב ותקם בעוד לילה וכו'.

לפרנסה שהקב"ה מזמין פרנסה לכל בריה בחיי באותה שעה וכן רמז שלמה ותקם בעוד לילה וכו' וא"כ יגיד לך הכתוב כח הגס הגדול כי אותה שעה שהיה כלב חורץ לשונו אל המצרים לא היה חורץ בכל בני ישראל.

אצל ר' בחיי נמצאים כל אותם המוטיבים המצויים במשיב דברים נכוחים בשינוי סדר. הרעיון שאומות העולם הם מכוח אצילות הרע נמצא גם בהמשך דבריו: "והוסיף באור למען תדעון אשר יפלה ה' בין מצרים ובין ישראל, כלומר בין מצרים שהוא מצד הכלב ובין ישראל שהם מצד הש"י המפילא לעשות."

46. לחם ובשר

פרק כט, שורות 77 — 89

ש מ' ט ז: ח

וע"ד הקבלה בערב בשר לאכול ולחם בבקר ייחד הפרנסה בשני עתים זה ביום וזה בלילה כנגד מדת הדין ומדת הרחמים והודיע הכתוב הזה כי פרנסת הבשר מזדמנת בערב ופרנסת הלחם בבקר ומה שדרשו רז"ל במס' עבודה זרה שלישית יושב וזן את העולם כל' מקרני ראמים ועד ביצי כנים בפרנסת בשר הוא מדבר שהרי שעות שלישיות מן היום משתים עשרה שעות שהוא היום הם נקראות ערב וכן כתוב בין הערביים תאכלו בשר למדך הכתוב ששני ערבים הם ערב אחד ג' שלישיות ערב שני ג' רביעיות שאז החמה שוקעת, והבשר היה מזדמן להם לישראל בין שני ערבים הללו זהו לשון בין הערביים תאכלו בשר... אבל פרנסת הלחם היתה בבקר כנגד מדת רחמים וזה יורה על מעלת המן שלא רבו האמצעים.

ומה שאמרו רבותינו ע"ה שלישית יושב וזן את העולם כלו מקרני רימים ועד ביצי כנים אין זה סותר דברינו, ³⁶ שהא' לבשר והשני ללחם שכן כת' בתת ה' לכם בערב בשר לאכל ולחם בבקר לשבוע וגו', נמצאו שתי סעודות מפורשות בפסוק הזה ונאמר שהא' מזדמנת מלפני הבורא בערב שהוא בשלש שעות שלישית והם נקראות ערב כדכתי' בין הערבים, כלומ' בין שני ערבים נמצאו שלש שעות שלישיות נקראות ערב בפני עצמן ושלש שעות רביעיות נקראות ערב כמו כן בפני עצמן ועל כן אמר בין הערבים והא' מזדמנת במשמרה אחרונה של לילה שהוא ארבע שעות אחרונות... וזאת היתה מעלתו של מן שלא רבו האמצעים.

47. מטר וגשם

פרק כט, שורות 96 — 101

ד ב' יא: יז

ואפשר להיות כי נאמנו דברי שניהם כי לפעמים המטר יורד מן השמים כל' ממים העליונים ולפעמים ממי אוקיאנוס שהן מים תחתונים ואותו שהוא ממי אוקיאנוס אינו נקרא מטר אלא גשם מלשון גשמות ודבר גופני ואותו שהוא ממים העליונים נקרא בשם שניהם בלשון מטר ובלשון גשם נקרא בלשון גשם כי כאשר ירד הגשם והשלג מן השמים ונקרא בלשון מטר... ויש לך להתעורר בשם מטר שהוא מיוחד לשמים...

והרבה פסוקים יש בתורה שמהן אנו למדין שהמטר מן השמים הוא וא"כ כל דבר שנוצר בלשון מטר ידוע שהוא מן השמים... ומה שאמרו רז"ל שהעננים שותים ממי אוקיאנוס, יש לומר שאותו מטר שהוא ממי אוקיאנוס אינו נקרא מטר אלא גשם ואשר הם מן שמים פעמים נקראים מטר, פעמים נקראים גשם כמו שמצינו כי כאשר ירד הגשם והשלג מן השמים וכו'.

36 כלומר במשמרת השלישית של היום, ולא במשמרת השלישית שבליילה כפי שנאמר לעיל.

בהמשך מביא ר' בחיי ראיות מהפסוקים הבאים שהגשם היורד מן השמים נקרא מטר שמהם שניים מובאים גם במשיב דברים נכוחים: למטר השמים תשתה מים; יפתח ה' את אוצרו הטוב וכו'. במשיב דברים נכוחים הם נמצאים בפרק כט, שורות 94—96.

48. הנה אנכי ממטיר לכם לחם מן השמים

בחי

שמ' טז:ד

מד"נ פרק כט, 89—107

וע"ד הקבלה הנני ממטיר לכם לחם מן השמים לשון ממטיר מלשון משמרת והיא מדה"ז³⁷ המקבלת מן השמים שעליה הזכיר שלמה בחכמתו ותקם בעוד לילה... ולשון ממטיר יוצא לשכינה כי השם המיוחד עושה שתמטיר, ולא היה הכתוב צריך להזכיר השמים, כי בידוע שכל מטר מן השמים... והיה המן יורד במשמרה שלישית של לילה וזהו לשון מן השמים כמו ואתה תשמע השמים וכתוב ודגן שמים נתן למו והוא היה זמן ירידת הטל הוא שכ' וברדת הטל על המחנה לילה ירד המן עליו וכו'.

ובאותה משמרה שהתינוק יונק משדי אמו שהיא משמרה אחרונה של לילה היה המן יורד להם לישראל שאז הוא זמן ירידת הטל וכתוב וברדת הטל על המחנה לילה ירד המן... ואומ' דגן שמים נתן למו... ובאומרו ממטיר כבר הוברר לנו שהוא מן השמים... ומלת ממטיר יוצא לשנים פועלים כמו מפעיל שהוא יוצא אל הפועל ואל הפעול... ודע כי לשון מטר יש לפרש מלשון משמרת שתרגומו מטרת.

49. המאורות הגדולים

לפי הפירוש של מעשי בראשית מר' יוסף בן שמואל, המובא במשיב דברים נכוחים, יוצא, שהוא מבחין בין "מאורות גדולים" לבין "המאור הגדול והמאור הקטן". "המאורות הגדולים" הם, לפי דעתו, האבות, ואלו "המאור הגדול והמאור הקטן" הם התולדות. אותו הרעיון אנו מוצאים גם אצל ר' בחיי.

בר' א:יד

פרק לא, שורות 37—39

ויתכן לפרש יהי מאורות שאין המאורות האלה מכלל הגלגלים אבל הם מאורות רוחניים מקבלי אורה מן האור הראשון... ויעש אלהים את שני המאורות הגדולים אלו הרוחניים את המאור הגדול ואת המאור הקטן אלו הגופניים והם חמה ולבנה.

יהי מאורות הם גולמים מבלי צורה אמר שיאירו ויראה צורת גולמים של הת' והע', ועל כן קראם גדולים כי הם אבות התולדות ואח"כ אמר את המאור הגדול והם התולדות.

50. ומשם יפרד

בר' ב:ט

פרק לא, שורות 55—57 (בשם ר' יוסף בן שמואל)

להשקות את הגן היא העטרה, וכבר ידעת כי כל הספירות כלן עד העטרה הכל מיוחד אין שם קצוץ ולא פרוד כלל, אבל משם ואילך הוא נמשך עולם השכלים הנפרדים

להשקות את הגן הע' ומשם יפרד כי הספירות כולן עד העטרה והע' בכלל הכל מיוחד בלא פרוד. ומשם יפרד יחל עולם הנפרדים... והיה לד' ראשים הם ד'

37 בדפוס נאפולי: "והיא מדת הרחמים"; לפי הקשר הדברים יש לגרוס "מדת הדין", כמו בדפוסים השונים.

מד"ב מלכיות... שכנגדם למעלה וכנגדם ד' זהו אמרו משם יפרד כי משם יחל עולם בחיי השכלים הנפרדים והיה לד' ראשים, ד' מחנות שכינה הממשיכין כח לד' נהרות גן עדן וממשיכין כח לד' מלכיות שבארץ. מחנות.

גם קבלה אחרת בשם ר' יוסף בן שמואל, המובאת במשיב דברים נכוחים, פרק טו, 25—24, נמצאת אצל ר' בחיי (בר' ב:ט): "ונהר מלשון תרגום אור נהורא."

ב. לשונות מן הספר משיב דברים נכוחים בביאור על התורה של ר' מנחם ריקנאטי

1. וימררו את חייהם

פרק א, שורות 32—35 ש"מ' דף א, ע"א¹

וכן אני אומר בוימררו את חייהם... ואם תתמה מזה דע כי יותר מזה אמר הכתיב בכל צרתם לא צר. ויש בו רמז למה שכתוב בכל צרתם לו צר כי לפי הפשט היה יכול לומר וימררו אותם.

2. איסור עופות טמאים

פרק ג, שורות 58—62 וי' דף כג, ע"ד ריק'

וכמו כן יש לומר מפני מה אסרה התורה העופות הטמאים לפי שהם הולכי רכיל ומגלים סודו של עולם, וכבר הוזכרה התורה לא תלך רכיל ר"ל שאם יאכל העופות הטמאים יתמוג טבעו מהם, כי שמעתי מפי מנחש חכם שאין מנחשים אלא בעוף טמא וכל עוף שיש לו מעלה בדריסה יש לו מעלה בנחש והוא יותר ראוי לסמוך עליו.

3. הבהמות הטהורות ממידת חסד

פרק ג, שורות 93—94 ש"מ, דף כג, ע"ג

וכבר קבלנו כי הבהמות הטהורות תחלת בריאתן ממדת החסד ויש מהן עומדות באותה המדה לעולם. וכבר קבלו חכמי הקבלה ז"ל, כי הבהמות עומדות באותה מדה לעולם.

4. למה נקרא שמו חזיר

פרק ג, שורות 82—86 ש"מ

ובמה שאמרו חז"ל למה נקרא שמו חזיר שעתיד הקב"ה להחזירו לישראל... כך כונתם באמרם עתיד הקב"ה להחזירו לנו על הכח שלו שהוא מיצר לישראל ולעתיד ישוב עם כל שאר הכחות לעזור ולסמוך את ישראל.

1 ציון העמודים לפי דפוס לבוב תר"מ.

5. טעם איסור בהמות טמאות מבחינת "הדבקות"

ריק'

וי' דף כג, ע"ב

... הטעם לאסור הבהמות הטמאות לפי הפשט כי הם מולידים עפוש רע וחולי בנפשות ומעכבין שלימות האדם מלהדבק בשם יתברך, כי הנשמה בדבקה בהשם יתעלה תאבד הרגשת הגוף ולא תצטרך לאכילה ושתייה והמאכל אשר במעיו לא יפסד כי אין כחותיו צריכין יניקה ובכלות דביקותו וחשוב הנפש להרגשת הגוף אלו יאכל המאכלין האסורין יארע לו דופי בגופו וגם בנשמתו.

מד"ג פרק ג, שורות 101—114

ע"א טעם לאסור הבהמות והחיות והעופות והדגים הטמאים ע"ד השכל לפי שצוה לנו להדבק בו כמו שנא' לשמע בקולו ולדבקה בו ואומ' ובו תדבק ובשמו תשבע. ודבר ברור הוא שאין הכוונה דבוק הגוף אלא דבוק הנשמה, וכל מי שהוא משכיל יבין, כי הנשמה בהדבקה בבורא תאבד הרגשות הגוף כלם עד שלא תצטרך לאכול ולשתות ולא לשאר צרכי הגוף ולא יפעלו אבריו כלום ויהיה המאכל אשר במעיו שמור שלא יפסד בעבור כי כחותיו מתבטלים כל זמן הדבקו בו כפי מה ששיג שכלו להדבק בו ובכלות כחו להדבק ותתעורר הנפש לשוב להרגשות הגוף קל מהרה כמו הישן כשיקץ משנתו לא יקבלוהו איברי הגוף קבול גמור כהרף עין, אך היא כמו השלהבת הנתלית בפתילה ועדיין אינה נאחזת בכלה שהיא נקלה שתכבה בשעת ההדלקה יותר מן הדולקת והולכת וכן הנפש בהקיץ אדם משנתו ימצא עצמו חלוש מעט עד אשר יתחזק מעט, וכזה ענין יקרה לדבק בו ועל כן כשיבא להפריד מחשבתו ממנו אלו יאכל המאכלים הטמאים ההם שהם מולידים כל חולי לדעת חכמי הרפואות אין ספק שיארע לו חולי.

6. תורת השמיטות

וי' דף לא, ע"ג

הרי לך ראיות ברורות מדברי רז"ל, גם הכתובים מורים כן בלי ספק כי שמים כעשן נמלחו והארץ כבגד תבלה וכתוב אני ראשון ואני אחרון ואם היה העולם מתקיים בלי תכלה לא היה הוא יתברך אחרון כמו שלא היה נקרא ראשון אם היה ראשון אחר, וכתוב המה יאבדו ואתה תעמוד וכלם כבגד יבלו וגו', ואשר יביאו ראיה ממה שכתוב והארץ לעולם עומדת וכן ויעמידם לעד לעולם ידוע הוא כי מלת לעולם פעמים נאמרת על זמן קצוב כמו ועבדו לעולם רוצה לומר לעולם של יובל ופעמים נאמרת על אורך ימים בלי ידיעת קצבה כמו יחי המלך דוד לעולם, ופעמים היא נאמרת על זמן שאין לו תכלית ואחרית כמו ה' ימלוך לעולם ועד, ומה

פרק ה, שורות 38—58

... שאין לומר שהעולם יהיה נוהג כמנהגו עד עולם או השמים והארץ יעמדו לעד לם ושאר הדברים יתחדשו מזמן לזמן שהרי כתוב כי שמים כעשן נמלחו... וכתוב אני ראשון... ואלו ישאר בעולם אפילו דבר אחד חוץ ממנו לא יהיה הוא האחרון כמו שלא היה ראשון אילו היה בעולם ראשון אחר, ועוד שכל מי שיודע ויאמין בבריאת שמים וארץ על כל פנים יש לו להאמין שהם חוזרים למה שהיו, ואשר יביאו ראיה ממה שכתוב והארץ לעולם עומדת וכן מה שכתוב ויעמידם לעד לעולם, ידוע הוא כי מלת לעולם פעמים היא נאמרת על זמן קצוב כמו ועבדו לעולם שהוא עולמו של יובל ופעמים היא נאמרת על ארך ימים בלי ידיעת קצבה, אבל יש להם סוף כמו יחי

שהוקשה לרמב"ם ז"ל יסד ארץ על מכוניה ריק' בל תמוט עולם ועד, גם ארז"ל כל מקום שנא' נצח סלה ועד אין לו הפסק, יש לפרש כי בל תמוט מוסב על הבורא יתברך² או יש לפרש אין לו הפסק כל זמן קיום העולם, אף כי לדעת רז"ל לא נאמ' עולם ועד על אורך הזמן רק עולם ועד הוא שם לכסאו של הקב"ה הנקרא כן שנא' כסאך אלהים עולם ועד, וכן אמ' בס' המרכבה כסאו של הקב"ה נקרא עולם ועד שנא' כסאך אלהים עולם ועד ולפי כונתם יהיה פירוש הפסוק יסד ארץ על מכוניה בעבור שהכסא שנקרא עולם ועד, לא יתמוטט, כביכול לא נברא כסא הכבוד אלא בשביל הצדיקים שנא' וכסא כבוד ינחילם, ובס' הבהיר (וכאן בא סעיף כ"ד מספר הבהיר כמו במשיב דברים נכוחים; גם בהמשך יש שימוש בדברי משיב דברים נכוחים, כגון הדרוש של לשון העתיד ב"ועל נהרות יכוניה" לעומת לשון עבר ב"כי הוא על ימים יסדה").³

מד"ב אדני המלך דוד לעולם ופעמים היא על זמן שאין לו תכלית ולא אחרית כמו ה' ימלוך לעולם וכן מה שאמר הכתוב יסד ארץ על מכוניה בל תמוט עולם ועד אין ספק כי כל מקום שנא' סלה נצח ועד אין לו הפסק כך מפורש בדברי רבותינו ע"ה ועכ"ז אין להבין מזה המקרא שאין סוף לארץ אלא כך פירושו של מקרא זה הקב"ה יסד ארץ על מכוניה בעבור שלא תמוט אתה עולם ועד, כי מלת תמוט נאמרת על לשון זכר נכת ופי' עולם ועד הוא שם לכסאו של הקב"ה, כמו שנמצא בספר המרכבה כסאו של הקב"ה נקרא עולם ועד שנא' כסאך אלהים עולם ועד, על כן אמר יסד ארץ בעבור שלא תמוט שאם לא נברא העולם היה הכסא מתמוטט שאלולי שהיה עתיד לברא את העולם לא היה בורא הכסא שלא היה נברא הכסא אלא בשביל הצדיקים וע"כ אמר הכתוב וכסא כבוד ינחילם ובס' הבהיר (בהמשך מובא ספר הבהיר, סעיף כ"ד).

7. המלאכים שנבראו ביום ב' וביום ה'

פרק ו, שורות 78—91

ועל דרך האמת י"ל כי דבריהם [של ר' יוחנן ור' חנינא] היה בענין איכות התראות המלאכים והצטיירם מה היא ובאמרם אימתי נבראו המלאכים... ודבר ידוע הוא שהנבראים יחד במאמר א' דומים הם זה לזה כמו העשבים והאילנות שאין בין אלו לאלו זולתי דברים מעטים... ושניהם הסכימו שבמאמר פועל במים נבראו וידוע שהמים משתנים במראיתם לכל גוון שאדם מראה להם כמו שנאמ' כמים הפנים לפנים וגו'.

8. גבואת משה

פרק ט, שורות 409—416

ב'מ' דף לז, ע"ג

וירדתי ודברתי עמך שם... בעבור היות

וזה האור הוא פנימיית האור... שמתוכה

- 2 דרוש זה אינו נמצא במשיב דברים נכוחים. גם ר' יעקב בן ששת מפרש את "תמוט" כלשון נוכח, אולם הפגנייה היא לכיסא, כמו אצל ריקנאטי להלן.
- 3 גם המשפט בדף לב, ע"א: "על שנת היובל רמז הכתוב לה" הארץ ומלואה בשוב העלייגים והתחתונים ליסודן ונשגב ה' לבדו ביום ההוא זהו שכתוב יבש חציר גבל ציץ לשבעת אלפים, ודבר אלוהינו יקום לעולמו של יובל" לקוח ממשיב דברים נכוחים, שם.

נבואת משה רבינו ע"ה כוללת שאר ריק' הנביאים כאשר אמר בתעניות מי איכא מידי בנביאי דלא רמזיא משה באורייתא ע"כ אמר ואצלתי ותרגום אונקלוס וארבי שמשמעו התפשטות ואצילות ולא חסרון וע"כ המשילו רז"ל הענין הזה כנר הדלק מנר ואין נר ראשון חסר כלום.

מד"ג נתבאר משה רבינו ע"ה שהיא כוללת כל מעלות הנבואה ולכך נאמ' לו ואצלתי מן הרוח אשר עליך ושמתי עליה... ובמס' תענית פרק ראשון אמרי ומי איכא מידי בנביאי דלא רמזיה משה באורייתא. ועל כן המשילוהו רבותינו ע"ה לנר דלוק וכמו שפי' התרגום וארבי מן רוחא די עלך שמשמעו התפשטות ולא חסר משה כלום.

9. הבטה וראייה

פרק ט, שורות 431—432

שם, ע"ג—ע"ד
... ותמונה אינכם רואים... אין להקשות כאן מפסוק לא תוכל לראות את פני כי לשון הבטה אינו דק ושכלי כמו ראייה.

ע"כ לא יקשה לך הכת' שאמ' ותמונת ה' יביט כי אין לשון הבטה פנימי ודק ושכלי כמו הראייה.

10. הראני נא את כבודך

פרק ט, שורות 427—430

שם דף יז, ע"ב—ע"ג
ומלת הראני פי' הביני מלשון ולבי ראה... ויתכן שיהיה כבודך בכאן ההוד הגדול היא אספקלריא המאירה כלומר אשיג לדעת מהות פנימיות הכבוד הזה וההפרש שיש בינו ובין אשר למטה ממנו והשיב לו לא תוכל לראות את פני כלומר לא תוכל להתבונן בו עד שתשיג מהות פנימיותיו.

ופנימיות האספקלריא הזאת הוא שבקש משה באמרו הראני נא את כבודך ופי' הראני כמו הביני כלו' אשיג לדעת מהות פנימיות הכבוד הזה וההפרש שיש בינו ובין זולתו מן הנבראים שלמטה ממנו והשיבו לא תוכל לראות את פני כלו' להתבונן בו עד שתשיג מהות פנימיותו.

11. חמש פעמים מים

פרק י, שורות 14—15

בר' דף ה, ע"א
גם יש בה [בפרק א' של בראשית] חמש פעמים מים כנגד ה' אצבעות שביד דכתיב מי מדד בשעלו מים.

וחמשה פעמים מים... ונראה לי כי חמשה מים כנגד חמש אצבעות של יד משום שנא' מי מדד בשעלו מים.

12. ויעש אלהים את הרקיע

על פסוק זה כותב ריקנאטי (בר' דף ה, ע"א—ע"ב), בהזכירו במפורש את ר' יוסף בר שמואל: "וביום השני לא נאמר כי טוב כי לא נגמרה מלאכת המים שהיא מדת טובו של הב' עד יום השלישי שנאמ' בו ותראה היבשה והחכם ר' יוסף בר שמואל רמו לדבר הוה לא טוב היות האדם לבדו." עניין זה נמצא בפרק האחרון שבמשיב דברים נכוחים וגם אצל ר' אשר (כ"י פאריס 823). אולם הלשון לקוח, כנראה, ממשיב דברים נכוחים, פרק י, 42—43, ששם כותב ר' יעקב בן ששת: "ולפי שלא נגמרה מלאכת המים... ושמעתי מפי החכם ר' יוסף בר' שמואל ז"ל רמו לדבר לא טוב היות האדם לבדו."

13. יקוו המים — קו

מד"נ פרק יא, שורה 1 יקוו המים מלשון קו לשון נופל על בנין. יקוו המים לשון קו נופל על הבנין. ריק' בר' דף ה, ע"ב

14. צלם ודמות

פרק יד, שורות 6 — 7 ובאמרו בצלמנו כדמותנו רמז לב' ענינים שהם שתי מדות שהזכר מכת מדת רחמים והנקבה מכת מדת הדין. שם, דף ז, ע"ד וי"מ כי הזכיר צלם ודמות לב' ענינים שהם ב' מדות שהזכר מכת מדת רחמים והאשה מכת מדת הדין.

15. ונהר יוצא מעדן

פרק טו, שורות 23 — 24 ונהר... פי' נהר מלשון נהורה. שם, דף י, ע"ב פירוש נהר מלשון נהורה.

16. ארבעה נהרות

במשיב דברים נכוחים, פרק טו, 25—30, ישנו פירוש על ארבעה הנהרות. דברים דומים במקצת אנו מוצאים אצל רד"ק על בר' ב: יא. מן המצוי בנידון אצל ריקנאטי נראה, שהוא השתמש במשיב דברים נכוחים ולא ברד"ק. על פישון, למשל, כתב ריקנאטי (שם, דף י, ע"ג): "מלה פישון הוא מלשון פושן וסגו." כך גם במשיב דברים נכוחים, שם: "שם הא' פישון מלשון תרגום פושן וסגו." אצל רד"ק: "ותרגום פרו — פושן." לעומת זה על גיחון מפרש רד"ק "לשון יציאה", וכאן ניכר יותר רישומו של לשון משיב דברים נכוחים אצל ריקנאטי, הכותב: "ויש מפרשין מלשון כי אתה גוחי מבטן, יבטח כי יגיה ירדן אל פיהו והוא מלשון המשכה." והשווה לכאן לשון משיב דברים נכוחים: "ושם הנהר השני גיחון, לשון המשרה (צ"ל המשכה), כמו יבטח כי יגיה ירדן אל פיהו, כי אתה גוחי מבטן."

17. כפל הקריאה

פרק יז, שורות 76 — 83 וע"ד האמת הנראה לי כי הוא כענין מתן תורה שאמרו דו פרצופין היה הקול יוצא... וכל זה הוא כי כל מה שהב"ה עושה הוא מוסכם מפמליא שלו כמו שאמרו אין הב"ה עושה דבר עד שגמלך בפמליא שלו, וידוע כי פמליא שלו יש מהם מלמדי זכות ויש מהם מי שמלמד חובה ר"ל חסד ודין ושאר המדות, ועל כן היה הקול יוצא מפיו של הב"ה לכל כת וכת בבת אחת ומוסרו למלאך והמלאך קורא לנביא או לאחר פעמים שנים כלומר בהסכמת זכות וחובה ואח"כ מדבר עמו.

שם, דף א, ע"ב ויאמר משה משה טעם הכפל הוא כי כל דבור שיצא מפי הקב"ה נכלל במדת הדין ובמדת רחמים כמו שאז"ל במתן תורה דיו פרצופין היה הקול יוצא והענין הוא כי אין הקב"ה עושה דבר עד שגמלך בפמליא שלו וידוע כי יש בהן מלמדי זכות וחובה ועל כן הקריאה פעמי' כי הוא בהסכמת חסד ודין.⁴

4 ועיין בס' האמונה והבטחון, פרק יח, בד"ה וירא ה' כי סר לראות; אולם הלשון כאן לקוח ממשיב דברים נכוחים.

18. על תהלה לדוד

מד"ב פרק יט, שורות 6 — 11

ורבותינו ע"ה נתנו טעם לדבר מפני שיש בו שני דברים. הא' שהוא מסודר באל"ף בי"ת. והשני שיש בו הזכרה שהאל ית' זן ומפרנס את הכל כדכתי' פותח את ידיך וגו'... כי שני ענינים אלו שהם סדר אלפא ביתא ופרנסתן של בריות גדולים ונפלאים מזה סדר אלפא ביתא רמז לתחלת ההיות הנמשכות מן החכמה העליונה.

שורות 31 — 32

וענין האותיות הוא צורות כל הנבראים.⁵
שורה 38
וענין הפרנסה כמו כן גדול ונורא ונפלא מאד.

19. ואיזה מקום בינה

פרק יט, שורות 11 — 18

והחכמה מאין תמצא ואי זה מקום בינה פירוש החכמה נמצאת מאין, כלומר הויה אחת דקה... ואחר שאמר שהחכמה נמצאת מאין אמר ואי זה מקום בינה, כלומר מקום בינה הוא בשתי אותיות הללו שהן אל"ף יו"ד הנרמז בשתי אותיות הללו.

20. חיתוך שפתיים בתפילה

פרק יט, שורות 34 — 36

ולא יבין ענין זה על תכונתו רק היודע טעם אמתי מפני מה צריך המתפלל להוציא תפלתו מפיו ולחתוך בשפתיו והלא הוא יודע הנסתרות, וא"כ מה צרך לזה והלא די לו במחשבה בלבדה...

21. הזכרת שמות ה' ואלהים עליידי יעקב ודוד

פרק יט, שורות 83 — 87

ויש לך להבין מפני מה שאמ' יעקב האלהים הרועה ואמר דוד ה' רועי... ועל האמת הזכיר יעקב השם הזה לפי שכחו אמת שהוא רחמים וגם דוד כראוי הזכיר שם ארבע אותיות כל אחד ואחד הזכיר הפך ממה שהוא כחו.

ריק'

בר' דף כה, ע"ד

... ואמרו מפני שיש בו שני דברים האחד מפני שהוא מסודר באל"ף בי"ת והשני שמזכיר בו פותח את ידך ומשביע לכל חי רצון ושני ענינים אלו גדולים מאד כי סדר האל"ף בי"ת רומז לתחלת ההיות הנמשכות מחכמת אלהים הרמוזות באותיות שהן צורת כל הנבראים כמו שאמרו רז"ל אין צור כאלהינו אין צייר כאלהינו, גם ענין הפרנסה הוא נפלא מאד.

בר' דף א, ע"ג

כי החכמה נאצלת מן הכתר שנאמר והחכמה מאין תמצא ואיזה מקום בינה, כלומר מציאות החכמה היא מן האין ומן האלף והיוד מוצא הבינה כי היוד רומזת לחכמה שמשם אצילות הבינה.

בר' דף כו, ע"א

ודע כי יש אנשים ששואלים אחרי שהקדוש ב"ה יודע לבות בני אדם ורחמנא לבא בעי, מדוע הצריכו רז"ל להוציא התפלה בפה ולא יספיק בה המחשבה לבד.

בר' דף לז, ע"א

ויש לשאול למה לא הזכיר השם המיוחד כמו שאמר דוד ע"ה ה' רועי לא אחסר. תשובה יעקב אבינו ע"ה שמדתו מדת רחמים הוצרך להזכיר מדת שם אלהים, דוד שמדתו מדת הדין הוצרך להזכיר מדת רחמים.

5 גם הוא מביא אחר-כך את הדרוש על "אין צור", אם כי בהקשר אחר במקצת מכפי שהוא נמצא אצל ריקנאטי.

22. התהפכות המידות

מד"ב פרק יט, שורות 90—97

בר' דף כה, ע"ב

ריק'

ועוד יש מפרשים כי ההפוך הנזכר הוא ע"ד שבע כפולות בגד כפרת שרוצה לומר תמורות ומתהפכות מעגין לעגין בלא שתוף אות אחרת ולא שהאות מתהפכת מעגינה הראוי לה אבל פעולותיה מתהפכות כלומר שיש לה פעולות שהאחת הפך מהשנית והיא פועלת אותן בבת אחת לשני בני אדם כגון העושר והעוני שהם הפכים ויש להם מוצא אחד ויסוד אחד או לאדם אחד בזה אחר זה כגון עני והעשיר או להיפך.

ויתכן לפרש עגין מתהפכת על דרך עגין שבע כפולות בגד כפרת וכפולות שהם תמורות כלו' מתהפכות הן מעגין לעגין בלא שתוף אות אחת. ולא שהאות מתהפכת מעגינה הראוי לה אבל פעולותיה מתהפכות כלו' שיש לה פעולות שהאחת הפך מן הב' והיא פועלת אותם בבת אחת לשני בני אדם כגון העושר והעוני... בשני בני אדם... באדם אחד אך לא בבת אחת אלא בזה אחר זה כגון עשיר והעני, או עני והעשיר הכל היה ממקום א'.

23. גו"ן החסרה ב"תהלה לדוד"

פרק כ, שורות 19—21

שם, ע"ד

...מוסף על זה אחרי שנקראת תהלה ואין תהלתו של הקב"ה שלימה אם אין כסאו שלם ראוי שתהיה גם התהלה חסרה.

ומסודר באלפא ביתא וחסר ממנו אות וכן ראוי להיות חסר לפי שנקרא תהלה... ואין תהלתו של הקב"ה שלמה אם אין כסאו שלם.

24. אמין יהא שמייה רבה — בכל כוחו

פרק כד, שורות 23—38

שם' דף ו, ע"ד

והפירוש הגכון הוא שפירש בו החכם רבי יעקב בר רבי ששת ז"ל כי בכל כחו חוזר אל השם ר"ל שכיון את השם בכל מה שראוי לו באותיותיו ובפירושים ובעיוניו ובנקוד המקובל והסימן שלו לעולם ה' דברך נצב בשמים, זהו בכל כחו, בכל כח השם... וכל מי שידע כחו של שם ויתכון לברך אותו בכל כחו בכל אותיותיו ובנקודו ובכל מה שנתן לו רשות להתבונן בשעה שאומר יהא שמו הגדול מבורך עכ"פ יהא כחו בידו לבטל גזר דינו ובלבד שלא תהא בו שבועה וצריך לכוון ואח"כ מברך והפך זה ויקב בן האשה הישראלית את השם ויקלל שפירש ואח"כ בירך ולפי' נתחייב ואם בעבירה חייב במצוה שכנגדה זוכה.

אך הראוי יותר לפר' כי בכל כחו חוזר אל השם רצונו לומר כיוון את השם בכל מה שראוי לו באותיותיו ובפירושים וב-
<ע>נינם ובנקוד המקובל והסימן שלו לעולם ה' דברך נצב בשמים, זהו בכל כחו, בכל כח השם... וכל מי שידע כחו של שם ויתכון לברך אותו בכל כחו בכל אותיותיו ובנקודו ובכל מה שנתן לו רשות להתבונן בשעה שאומר יהא שמו הגדול מבורך על כל פנים יהא כח בידו לבטל גזר דינו ובלבד שלא תהא בו שבועה... וזהו הפך ממה שאמ' ויקב בן האשה הישראלית את השם וכו' שפי' ואח"כ ברך ולפי' נתחייב, ואם בעבירה חייב במצוה שכנגדה זוכה.

25. סוד הסוכה

פרק כו, שורות 1—10

וי' דף כט, ע"ד — דף ל, ע"א

סוד הסוכה... ע"כ הכשר הסוכה בג' דפנות שכן הב' מוקפת מג' רוחותיה והכשר רחב הדפן ז' טפחים דכתיב וימיני

פרק כו, שורות 1—10
ועתה הבן פי' קצת עגיני סוכה בשלש דפנות שכן הבית מוקפת משלש רוחותיה שתיים כהלכתן שהוא שבעה טפחים...

טפחה שמים טפח לכל רקיע והם ז' רקיעים ריק' וטעם לגובה י' טפחים ידוע נמצא הכשר הדפן ע' טפחים רמז לע' הידועים.

מד"נ והכשר הרוחב שבעה טפחים שכן מצינו טפח בבריאת שמים שנא' וימיני טפחה שמים והם שבעה רקיעים טפח כל א' וא'... והכשר גבהה עשרה טפחים, נמצא הכשר הדפן שבעים טפחים וכן הם שבעים.

26. עץ החיים ועץ הדעת

פרק כז, שורות 1—4

בר' דף י, ע"ב
ולכל הפירושים צריך לפרש כי האילנות האלו שרשם אחד למטה אף כי הם שניים בענפיהם שלא לקצץ בנטיעות ועל כן תרגם אנקלוס במציעות ואי אפשר לשני אילנות שיהיו כל א' וא' באמצע הגן אלא א"כ הם מורכבים זה בזה ומתיחדים בשרש א' שניים למעלה וא' למטה.

... עץ הדעת שלמעלה ממנו עץ החיים שניים למעלה וא' למטה ועל כן נאמר בתורה שכל א' וא' מהם היה בתוך הגן ותרגם אנקלוס במציעות ואי אפשר לשני אילנות שיהיו כל א' וא' באמצע הגן אלא א"כ הם מורכבים זה בזה ומתיחדים בשרש א' שניים למעלה וא' למטה.

לשון דומה נמצא בפירוש האגדות של ר' עזרא (כ"י ואתיקאן 294, דף 27א); נראה שריקנאטי הביא את העניין מכאן ולא מר' עזרא.

27. לשוח בשדה

פרק כט, שורות 19—21

בר' דף כה, ע"ג
תפלת מנחה רומזת למדת הגבורה... זהו לשוח בשדה כלומר אצילות והמשכה לפעול בשדה.

יצחק תקן תפלה של מנחה שנא' ויצא יצחק לשוח בשדה... כלו' אצילות והמשכה לפעול בשדה.

גם הקשר בין "שית השדה" לבן "לשוח בשדה" נמצא במשיב דברים נכוחים, כאן, ובריקנאטי, בר' דף ט, ע"ב: "שית השדה" כמו לשוח בשדה; ועיין גם ריקנאטי, בר' דף כז, ע"ג, בד"ה ויצא יצחק לשוח בשדה.

28. תפילת ערבית

פרק כט, שורות 29—30

בר' דף כה, ע"ד
ויש מפרשים שעל כן תפלת ערבית רשות לפי שלא היתה תפלתו של יעקב בשעת שמוש מדת רחמים שהיא מדתו של יעקב.

ויעקב תקן תפלת ערבית ולפי שלא היתה תפלתו של יעקב בשעת שמוש מדת רחמים, אמרו שהיא רשות.

29. בקשת רחמים בלילה

פרק כט, שורות 30—34

בר' דף יד, ע"ב
וי"א כי זמן בקשת רחמים הוא בסוף הלילה שנאמר על זאת יתפלל כל חסיד לעת מצא, ואמרו רז"ל לעת מצא זו אשה ר"ל משמרת שלישית שאשה מספרת עם בעלה.

ואימתי יתפלל כל חסיד הבא בלילה לבקש רחמים, בסוף הלילה שהיא משמרת שלי"שית, וזהו שאמרו על זאת יתפלל כל חסיד אליך לעת מצוא, אמר רב לעת מצוא זו אשה... ר"ל כי לעת מצוא היא לעת משמרת שלישית של לילה שאשה מספרת עם בעלה אז יתפלל כל חסיד.

לפני כן משתמש ריקנאטי בלשונו של משיב דברים נכוחים כדי להביע עמדה מנוגדת לזו של האחרון והיא, שבקשת רחמים היא בחצות. אצל ריקנאטי מופיעים בגפרד שני המוטיבים, יראה ממידת הדין והגברת הכוח. המוטיב של יראה מופיע אחר-כך במקום שהוא מכריע בין שתי הדעות.

ריק'

שם

מד"ג פרק כט, שורות 54—57

ומכאן תבין מאמר רו"ל על כנורו של דוד שהיה מנגן בחצי הלילה מפני רוח צפונית שהיתה מנשבת בו, ואז היה קם דוד ממטתו להגביר כחו.

וכנור דוד היה מנגן מאליו בחצי הלילה מפני רוח צפונית שהיא מנשבת באותה שעה... והיה דוד עומד ממטתו כמו שנא' חצות לילה... לפי שהיה ירא שלא תפגע בו מדת הדין או כדי להגביר כחו ולעזרו.

...או הירא ממדת הדין כענין שנאמר חצות לילה וכו'.

30. שלוש המשמרות

בר' דף כו, ע"ג

פרק כט, שורות 36—76

...לא תמצא חמור כתוב בתורה קודם חמורו של אברהם אבינו ע"ה הוא החמור הנוער במשמרת הראשונה⁶... המשמרת שניה גם היא מצד הגבורה כי בחצות לילה אז תוקף מדת הדין וע"כ אמר כלבים צועקים כי הכלב מצד הנפש האוכלת וע"כ ולכל בני ישראל לא יחרץ כלב לשונו כי היה בחצות הלילה אז הוא תוקף מדת הדין, השלישית הרחמים מתקרבים לבא בעולם זהו אשה מספרת עם בעלה ותינוק יונק משדי אמו הרמוז למה שנא' הכפירים שואגים לטרף ולבקש מאל אכלם וכתוב ותקם בעוד לילה ותתן טרף לביתה.

וזהו שאמרו משמרת ראשונה חמור נוער ולא נזכר חמור בתורה עד שבא אברהם... שנייה כלבים צועקים והכלב לא ישבע לעולם כי הוא מצד הנפש האוכלת... ואמר כי באותה שעה שתהיה מכת בכורות במצרים שהוא חצי הלילה... והוא חצי משמרת שנייה ויצעקו הכלבים... לפי שבא מלאך המות ביניהם אותה שעה לא יחרץ כלב לשונו לישראל... ולפי שמדת הדין משמשת בלילה ועצמה של לילה בחציה לכך היתה מכת בכורות במצרים בחצות הלילה... וע"כ אמר ולכל בני ישראל וגו' כלומר' במשמרת שנייה שהכל-בים צועקים. ומה שאמרו תינוק יונק משדי אמו שאותה שעה מזדמנת פרנסתן של בריות ועל כן אמ' הכת' ותקם בעוד לילה ותתן טרף לביתה.

31. מטר — מטרת

דב' דף מ"ח, ע"ד

פרק כט, שורה 107

ויש מפרשים מטר מלשון מטרת.

ודע כי לשון מטר יש לפרש מלשון משמרת שתרגומו מטרת.

6 אמנם לאחר מכן מסביר ריקנאטי את עניין החמור בדרך שונה ממשיב דברים נכוחים, ולפיו מתעוררים כוחות הדין במשמרת זו, וזהו כנגד חמור שהוא מצד כח הדין; לפי משיב דברים נכוחים אין הדבר כך; ועיין גם בריקנאטי, בר' דף ל, ע"ד, בד"ה ויהי לי שור וחמור.

ויש לדקדק על לשון הפסוק כי נראה שהיה לו לומר בתת ה' לכם בשר לאכול בערב ולחם לשבוע בבקר רוצה לומר לסמוך הנתינה אל הבשר והלחם, אלא כיון לרמוז כי זמן נתינת הבשר מאתו יתעלה בערב וזמן נתינת הלחם הוא בבקר וכן האמת ונרמז בפסוק ותקם בעוד לילה ותתן טרף לביתה שהרמז למשמרה אחרונה שתניק יונק אז היה המן יורד שאז הוא זמן ירידת הטל שנא' וברדת הטל על המחנה לילה ירד המן עליו ואז הוא פרנסת כל הבריות מלחם וכו'.

... והיה לו לומר בתת ה' לכם בשר לא... כול בערב ולחם לשבוע בבקר ר"ל שיסמך הנתינה אל הבשר ואל הלחם אלא שכיון לרמוז לנו שנתנית הבשר מאתו בערב היא, ונתינת הלחם היא בבקר ר"ל שהמעשה היה בשעת הגזירה... ובאותה משמרה שהתינוק יונק משדי אמו שהיא משמרה אחרונה של לילה היה המן יורד להם לישראל שאז הוא זמן ירידת הטל וכת' וברדת הטל על המחנה לילה ירד המן עליו וכו'.

33. ענייני מעשה בראשית

ריקנאטי השתמש בפירוש מעשה בראשית לר' יוסף בן שמואל, המובא בפרק האחרון שבמשיב דברים נכוחים. ייתכן, שהיה לפניו גם הקטע על מעשה בראשית המיוחס לר' אשר בן דוד (כ"י פאריס 823), שהוא זהה כמעט מלה במלה עם הפירוש של ר' יוסף בן שמואל, עם שיש בו בכמה מקומות הרחבה ופירוש, ואלה ניכרים בלשונו של ריקנאטי. ריקנאטי, בר' דף ג, ע"א—ע"ב: "וחשך על פני תהום, וזה האמור בספר יצירה עומק רום ועומק תחת כי החשך רמו לאויר הקדמון ונקרא כך כי הוא חשך לגלות." גם אצל ר' יוסף בן שמואל (משיב דברים נכוחים, פרק לא, 9—10) וגם בקטע של ר' אשר: "וחשך על פני תהום זהו עומק רום ועומק תחת וחשך דבר החשך מלגלות מה שבתוכו והוא מכסה הכל." אולם על "רוח אלהים מרחפת" כותב ריקנאטי (שם): "ורוח אלהים הוא רוח החכמה וכו' מרחפת כמה דאת אמר על גזוליו ירחף ואמר כי החכמה היתה מכסה על התשובה הנקראת פני המים העליונים וכו' וכל ההוויות נקראים בשם מים במעשה בראשית כי החסד שהוא ראש לבנין נקרא בשם מים." לשונו של ר' יוסף בן שמואל מקוצר יותר: "ורוח וכו' החכמה מרחפת ומכסה את הכל כמו על גזוליו ירחף, על פני המים, נקראו כל הדברים מים." אצל ר' אשר: מ"ורוח" עד "ירחף" כמו אצל ר' יוסף בן שמואל, ואחר-כך: "על פני המים, כל הדברים נקראו מים כי החסד שהוא ראש לחמש הספירות הוא מים."

דברי ריקנאטי על "ולמקוה המים" (שם, דף ה, ע"ג): "ע"א הוא יסוד עולם וכו'" מושפעים אף הם מפירוש מעשה בראשית וכאן אין להכריע במי השתמש. לעומת זה ניכר, שפירושו על "ישרצו המים" (שם, דף ו, ע"ד) קרוב יותר ללשונו של ר' אשר. ריקנאטי: "ישרצו המים ר"ל יתאצלו המים העליונים דרך היסוד לשכינה ומשם לצורות העליונות." לפי ר' יוסף בן שמואל (משיב דברים נכוחים, שם, 39—40): "ישרצו המים הוא זרע השלום שרץ נפש חיה הם כי כל הצורות העליונים" (במאירת עינים, כ"י לידן 93, עמ' 152ב: "הם הצורות העליונות") ואילו אצל ר' אשר: "ישרצו המים... הוא זרע העולם (השלום?) כלומר יתאצלו המים העליונים דרך היסוד לעטרה, שרץ נפש חיה כל צורות העליונות הנשפעות מהתפארת והעטרה."

על "ועוף יעופף" אומר ריקנאטי (שם): "ועוף יעופף על הארץ ר"ל שישפיעו זרועות עולם למכריעים ומשם לשכינה הנקראת ארץ וזהו יעופף כלומר יאציל אצילותו וכחו על התפארת והעטרה." גם כאן ניכר שלענין ריקנאטי היה כבר העיבוד של כ"י פאריס, שהרי אצל ר' יוסף בן שמואל (שם) אנו מוצאים: "ועוף יעופף הזמנת ה' והפ' לת ולע", ואילו אצל ר' אשר (כ"י פאריס): "ועוף יעופף על הארץ הזמנת החסד והפחד לתפארת

ולעטרה שזהו עוף יעופף על הארץ יאציל כל אחד מכחו לתפארת ולעטרה. אמנם יש לציין שלשון ר' יוסף בן שמואל, כפי שהוא מובא אצל ר"י דמעכו (מאירת עינים, 152), הוא קרוב ללשון המובאת אצל ר' אשר ואצל ריקנאטי: "ועוף יעופף על הארץ הזמנת הג' והפ' לת' ולע', ועוף יעופף האציל כל אחד ואחד מכחו אל הת' ואל הע'." גם מפרטים אחרים, כגון הפירוש שלו על "יהי אור" ועוד ניכר, שהיו לפניו גם הדברים המורחבים במקצת של ר' אשר.

כן ייתכן, שדברי ריקנאטי על עניין ספר תורה שאינו מנוקד (שמ' דף ב, ע"ב) קרובים למה שאנו מוצאים במשיב דברים נכוחים, פרק ז, 114, אולם גראה, שהיו לו גם מקורות אחרים (כגון המאמר על פגימיות התורות המיוחס לרמב"ן, שפרסמו ג' שלום בספרו פרקים לתולדות ספרות הקבלה, עמ' 111—115).

ג. לשונות מן הספר משיב דברים נכוחים במערכת האלהות (מאנטובה שי"ח)

1. מצב הגופות באלף השביעי

פרק ח, דף צה, ע"ב — דף צח, מערכת ע"ב

מד"ג פרק א, שורות 82—92

ובבא הזמן לסתלק והפרד מן העולם לא יהיה מן הראוי לקבל הפסד הזמן ולמות אך יחזור גופו רוחני... כי אף בזמן החפץ הזה... אמרו באגדה בחנוך הפך בשרו ללפיד אש... ראה מה שאמרו במשה ע"ה בפסוק ויעל משה... תניא ט"ו מעלות היו ופסעם משה בפסיעה אחת, כלומר שחזר רוחני ולא היה בו מד' יסודות רק מעט מזער, ואמרו באליהו ז"ל הפשיט בשרו מעליו ונעשה לפיד אש והנה עודנו חי בגוף ובנפש... ואמרו בצדיקים הזוכים לחיי העולם הבא שהוא באלף השביעי... אותם שנים שעתיד הקב"ה לחדש עולמו הצדיקים מה הם עושים הקב"ה עושה להם כנפיים ושטים על פני המים... והתשובה בכנפיים מורה שיחזרו רוחניים.

וכונתו באמרו עושה להם כנפיים כלומר יחזרו רוחניים בעודם חיים... ואל תתמה מזה שהרי גדולה מזו אמרו בענין חנוך בן ירד... ואמרו בהגדה הפך את בשרו ללפיד אש ובענין אליהו זכור לטוב, הפשיט את בשרו מעליו ונעשה רוחני... ויש לי ראייה גדולה ממה שכת' החכם ר' עזרא ויעל משה מערבות מואב... ר"ל כי היה כלו רוחני בעבור שהיה דבק בבוראו ולא היה בו מיסוד העפר כי אם מעט מזער.

2. שלוש קדושות

פרק טו, דף רה, ע"א
... קדוש בחדס ובקדוש השני שהוא קדוש בפחד ובקדוש השלישי שהוא קדוש בתפארת.

פרק יז, שורה 58
ע"א קדוש בחדס, קדוש בדין קדוש ברחמים.

3. ואיזה מקום בינה

פרק ב, דף נב, ע"א — ע"ב
וראיתי מקובל שפירש כי הא' והיוד הרומזים לראשונה והשנייה הם מקום בינה.

פרק יט, שורות 17—22
ואי זה מקום בינה כלומר מקום בינה הוא בשתי אותיות הללו שהן אלף, יוד... שהחכמה היא מקום בינה והיא נרמזת באות יוד... והחכמה מאין כלומר מא'.

4. הזכרת השם

מערכת

פרק טו, דף ר, ע"ב

ואחר כן יכוין בנקודו שהוא כמו יהבך או דברך, וסימניך לעולם ה' דברך נצב בשמים.

לפני כן כותב בעל מערכת האלהות דף ר, ע"א: "ראיתי לזכור הנה דעת ר' יעקב בן

מד"נ פרק כד, שורות 24—26

... רצוני לומר כיוון את השם בכל מה שראוי לו באותיותיו ובפירושים... ובנקוד המקובל והסימן שלו לעולם ה' דברך נצב בשמים.

ששת ז"ל בענין השמות וכו'."

5. לעלם ולעלמי עלמאי

פרק כד, שורות 74—75

... לעלם א' ולעלמי שניים, עלמאי שניים הרי חמשה כנגד חמשה מעלות שהם יראה וחכמה ובינה וגדולה וגבורה.

פרק טו, דף רו, ע"א

והם נרמזות במלות לעלם ולעלמי עלמאי, לעלם חד, ולעלמי תרי, עלמאי תרי.

6. נשים פטורות ממצוות סוכה

פרק כו, שורות 16—18

ונשים פטורות מן הסוכה משום שנא' ברוך כבוד ה' ממקומו, וזה הטעם יספיק לכל מצות עשה שהזמן גרמא, שיש שם המשכה מתחדשת כפי הראוי לזמן ההוא.

פרק י, דף קלו, ע"ב

ואולי כי הטעם שהנשים פטורות ממצות עשה שהזמן גרמא הוא כי ברוך כבוד ה' ממקומו בזמנים ואינם צריכות המשכה כמו האנשים.

7. המשמרות והתפילות שכנגדן

פרק כט, שורות 4—57

... והגני מתחיל ואומר כי נחלקו רבותינו ע"ה <ב> משמרות הלילה כמו שאמרו ת"ר ארבעה משמרות הוי הלילה דברי ר', רבי נתן אומר שלש, פי' החכם ר' עזרא ז"ל כי ר' נתן לא היה עושה השם המיוחד הנחלק לשניים כי אם אחד... שהם משמשים במשמרה א' שהיא משמרת אחרונה של לילה. ושתי משמרות הקודמות לה ראשונה משמשת מדת החסד ושניה משמשת מדת הגבורה וביום ארבע שעות ראשונות משמש עמוד ימין אמצעיות עמוד שמאל אחרונות צדיק. נמצא על האמת... דבר דבור על אפניו דברי אלהים חיים מה שאמרו רבותינו ע"ה היום הולך אחר הלילה. וזמן ק"ש של יום ושל לילה עיקרה במשמרת החסד.

פרק יב, דף קע"ב, ע"ב—דף קע"ג, ע"ב

... אר"ז היום הולך אחר הלילה... נתן רבנן ד' משמרות הוי הלילה דברי ר'. ר' נתן אומר ג'. ודעת ר' כי המשמרה ג' שעות והם ד'. ודעת ר' נתן כי המשמרה ז' שעות הרי ג' משמרות. והמשמרות ימשמשין בלילה הראשונה חסד, השניה חסד, והשלישית תפארת, והרביעית העטרה, אבל דעת ר' נתן... ולא מנה הפרט רק זכלל... אמנם שניהם מודים כי היום הולך אחר הלילה, אך משמרות היום ראשונה היא נצח, שניה הוד, שלישית יסוד.

יצא מדברינו כי זמן קריאת שמע שהוא ענין היחוד בשימוש אהבת חסד.

ותפלת ערבית שהיא בלילה תקנה יעקב והיא רשות כי הוא זמן שמוש החסד אשר הם הרחמים הגדולים.

ויעקב תקן תפלת ערבית ולפי שלא היתה תפלתו של יעקב בשעת שמוש מדת רחמים אמרו שהיא רשות.

ומכאן יתבונן המשכיל כי השכמת הבקרים מערכת אחר חצות טוב לעסוק בתורה ובמצוות ולומר תחנונים כי הוא עת רצון.

ואמר הראשונה חמור נוער מפני כי בה שמוש חסד והיא מדת אברהם והוא החמור הראשון שהוזכר בתורה הוא חמורו של אברהם, והחמור ההוא היה מזומן אל משה ומזומן גם לעתיד לבוא למשיח... ושניה כלבים צועקים רמז לשמוש הפחד שמשם הנפש המתאווה צועקת ואומרת הב הב והכלב לא ישבע לעולם, והכלב מן הצד ההוא, ואר"ל כלבים בוכים מלאך המות בעיר, ומכת בכורות היתה בחצי הלילה במשמרה שגיה בתקפו של דין ונאמר שם ולכל בני ישראל לא יחרץ כלב לשונו לפיכך צוה השם ית' להשליך הנבלות והטרפות לכלבים בעבור שהם מן הצד ההוא, או למכרם לנכרי שגם הם מן הצד ההוא.

וכנורו של דוד היה מנגן בחצי הלילה מפני שרוח צפונית מנשבת והיא מן הצד ההוא, היתה מנשבת בו מפני שאז הוא שמוש הפחד והוא מפחדו, או אולי קם לעורר את האהבה ולהמשיך כח למדתו ולעוזרו בפעולתה.

מד"ב ואימתי יתפלל כל חסיד הבא בלילה לבקש רחמים, בסוף הלילה שהיא משמרת שלישית.

וזהו שאמרו משמרה ראשונה חמור נוער ולא נזכר חמור בתורה עד שבא אברהם והוא היה מזומן למשה... וכן לימות המשיח... שנייה כלבים צועקים, והכלב לא ישבע לעולם כי הוא מצד הנפש האוכלת ולפי' צוה הקב"ה להשליך לכלב הנבלה והטרפה שלקו מן הצד ההוא או מכור לנכרי ולגר לפי שאומרו' העולם מאותו הצד הם, ובזאת המשמרת כלבים צועקים והוא באמצעיתא כמו שפירשו. שלישית אשה מספרת עם בעלה ותינוק יונק משדי אמו, חלקו הלילה לשלשה חלקים ר"ל שלוש משמרות. ורמז לכלבים צועקים במשמרת שניה מן התורה שנא' והיתה צעקה גדולה בכל ארץ מצרים... וסמך ליה ולכל בני ישראל לא יחרץ כלב לשונו וגו' אלא מכאן רמז למה שאמרו רבותי' ע"ה כלבים צועקים מלאך המות בא לעיר... ועל כן פי' הכתו' ואמ' כי באותה שעה שתהיה מכת בכורו' במצרים שהוא חצי הלילה... אותה שעה לא יחרץ כלב לשונו לישראל.

וכנור דוד היה מנגן מאליו בחצי הלילה מפני רוח צפונית שהיא מנשבת באותה שעה ונכנסת בו והיה דוד עומד ממטתו... לפי שהיה ירא שלא תפגע בו מדת הדין או כדי להגביר כחו ולעזרו וכו'.

8. המלאכים אינם נפרדים מרצון

פרק לא, שורות 45—46
לפי שהדברים נפרדים הפרד גוף ולא הפרד רצון.

ד. לשונות מן הספר משיב דברים נכוחים בכתבי

ר' טודרוס אבולעפיה

אין ר' טודרוס נוהג להעתיק מלה במלה ממחברים אחרים ומשום כך גם אינו מעתיק מלה במלה ממשיב דברים נכוחים. אולם גראה, שיש כמה מקומות באוצר הכבוד (סאטמאר תרפ"ו), שיש לראותם כגובעים מלשונות שבמשיב דברים נכוחים.

1. על "תהלה לדוד"

במשיב דברים נכוחים, פרק יח, 15—17: "ומאמר החכם הזה אם לא היתה כונתו בו אלא כפי המובן מפשט המאמר נקל הוא לכל אחד מישראל לקנות העולם הבא." אחר כך הוא כותב, ש"בכל כחו" שבכאן דומה לעניין של אמן, ובפרק כד, 26, הוא מסביר, שכוונת "בכחו" הוא בכוח השם. באוצר הכבוד על ברכות, פרק א, דף ב, ע"ב, אנו מוצאים: "דע כי אין כונתו אלא לפנימיות וכו' שהרי כל אחד יוכל לומר מזמור זה יו"ד פעמים ונקל הוא לזכות לחיי העולם הבא אלא הכונה היא לאומרו בכחותיו העליונים הפנימיים הנרמזים בו."

2. המשמרות

עניין המשמרות, הנדון בפרק כט במשיב דברים נכוחים, מאמרים ממנו נמצאים באוצר הכבוד, דף א, במיוחד הקטע: "וזהו שאמרו משמרת ראשונה חמור גוער... ולא נזכר חמור גוער וכו'."

3. אמן בכל כחו

משיב דברים נכוחים, פרק כד, 26: "בכל כחו חוזר אל השם רצוני לומר כאן את השם בכל מה שראוי לו וכו'". באוצר הכבוד דף כז, ע"א (בפרק כל כתבי): "בכל כחו הוא י"ל בכל כח של השם הגדול שיכון הוא בכונת הלב באותיות שם הגדול."

4. ערבי נחל וערבות

יש התאמה מסוימת בין מה שנמצא במשיב דברים נכוחים, פרק כה, שהערבות כנגד חסד וגבורה וההדסים כנגד נצח והוד, לבין הקטע באוצר הכבוד דף ס, ע"ב, המתחיל ב"הא לך דבר ברור".

5. סוד הנענוע

משיב דברים נכוחים, פרק כה, 37: "וצריך לנענעו לד' רוחות ומעלה ומטה ובכל א' וא' שלשה פעמים שכן הם חתומים שלש אותיות לכל רוח." אוצר הכבוד דף סא, ע"א: "שמוליק ומביא לד' הרוחות ומעלה ומוריד אשר בזה הוא משלים השש קצוות וכו' אשר חותמים כלם בשלש אותיות של שמו הגדול."

6. מזמור לדוד

בשער הרזים של ר' טודרוס, כ"י פארמה די רוסי 68, דף ע"ג, ע"א: "מזמור לדוד ראיתי לקצת מפרשי' גותני' חילוק גדול בין מזמור לדוד ובין לדוד מזמור והעולה מדבריהם כי כשהוא אומ' מזמור לדוד היה מתכוון להמשיך רוח הקודש אליו וכשהוא אומ' לדוד מזמור שכבר שרתה עליו שכינה ומכאן ואילך מדבר ברוח הקודש." הכוונה בוודאי למה שנאמר במשיב דברים נכוחים, בריש פרק ה.

ה. לשונות מן הספר משיב דברים נכוחים בכתבי המקובלים

(לפי סדר המאמרים שבכתביהם)

(א) משיב דברים נכוחים ור' בחיי בן אשר

- (1) ציון המאמרים של משיב דברים נכוחים בביאור על התורה של ר' בחיי לפי סדר הפרקים והפסוקים.
1. בר' א : א, בד"ה וע"ד השכל: "וכבר הודעתך כי העולם נברא בתשרי — מזול המים" = משיב דברים נכוחים, פרק ט, 272—277.
2. שם, בד"ה וע"ד הקבלה: "ולכן נקראת אין — לא ע"ד השאלה" = משיב דברים נכוחים, פרק יט, 21—23.
3. שם, א : ב: "ודע כי מה שלא פי' הכתוב בשמים — וסתם הנסתרות והאריך הנגלות" = משיב דברים נכוחים, פרק ט, 103—113.
4. שם, א : ג: "וע"ד הקבלה יהי אור — כבר היה במעשה בראשית" = משיב דברים נכוחים, פרק ט, 345—349.
5. שם, א : ט: "ויש לפרש עוד ותראה היבשה — הזכיר בו כי טוב" = משיב דברים נכוחים, פרק יא, 7—11.
6. שם, א : יא—יב: "תדשא הארץ וכו' ותוצא הארץ — כי אין הנשמה צריכה לצמוח" = משיב דברים נכוחים, פרק יא, 77—81.
7. שם, א : יד: "ויתכן לפרש יהי מאורות וכו' שני המאורות הגדולים אלו הרוחניים — והם חמה ולבנה" = משיב דברים נכוחים, פרק לא, 37—39.
8. שם, א : יח: "ולהבדיל בין האור ובין החשך הזכיר כאן שלשה ענינים — הוא שאמר הנביא אם לא ביד חזקה וכו'" = משיב דברים נכוחים, פרק יב, 23—57.
9. שם, שם: "ויש לך לדעת כי מה שנבראו המאורות — היה מתבאר מזה קדמות העולם וכו'" — עיבוד ממשיב דברים נכוחים, פרק יב, 89 ואילך.
10. שם, ב : ג: "ויתכן לפרש מה שחתם — פעולותיהם יש מיש מכאן ואילך" = משיב דברים נכוחים, פרק יד, 37—42.
11. שם, ב : ז: "כי הנשמה חצובה ממקור החכמה — והיא דומה לו בכל מדותיה" = משיב דברים נכוחים, פרק א, 6—11.
12. שם, שם, בד"ה וע"ד הקבלה: "ויטע ויצמח — ותולדות שמים והארץ נקשים יחדיו"; ושם בפסוק ח: "וישם שם את האדם אשר יצר כבר ממקור החכמה" = עיבוד ממשיב דברים נכוחים, פרק טו, 1—21.
13. שם, ב : ט: "להשקות את הגן — ד' מלכיות שבארץ" = משיב דברים נכוחים, פרק טו, 1—21; פרק לא, 55; 57.
14. שם, ב : יז: "וע"ד המדרש — וכל מה שלמטה בהם" = משיב דברים נכוחים, פרק ג, 188—209.
15. שם, ב : כא: "ויש שמונים חמשה בשלשה ימים — וחמשה בשלשה אחרונים" = משיב דברים נכוחים, פרק יא, 91—92.
16. שם, ג : ב: "ע"ד הפשט מלת חזה פרושה מדברת וכו'" = משיב דברים נכוחים, פרק טו, 35—36.
17. שם, יב : ו: "וחגור נתנה לכנעני — והוא מה שדרשו ז"ל שנקרא שמו של משיח ה' וכו'" = משיב דברים נכוחים, פרק ב, 23—39.
18. שם, יב : ח: "לבית אל היא החכמה — בכל ביתי נאמן הוא" = משיב דברים נכוחים, פרק טז, 86—88; ועיין להלן, סעיף 45.
19. שם, יח : ו: "שלשה סאים הם איפה — וע"כ האריך וכתב שלש סאים לבאר כי היתה איפה גדולה" = משיב דברים נכוחים, פרק ז, 88—99.

20. שם, יח: ח: "ואילו לחם לא הביא — הזכיר מצות וכו'" = משיב דברים נכוחים, פרק ז, 100—107.
21. שם, שם: "ועוד דע כי יש סוד בענין הפרשה דרך אחרת והוא שהיו אנשים ממש — ולא אמרו מחיה המתים" = משיב דברים נכוחים, פרקים ו—ז. (ועיין גם ר' בחיי, במ' כב: כא, על עניין דיבור האתון, וגם בר' כד: טו).
22. שם, כד: ג: "וע"ד הקבלה בת פלוני — גן בעדן מקדם" = משיב דברים נכוחים, פרק ט, 18—21.
23. שם, לו: ז: "היו רואים בחכמתם הפתרון בחלום האלומות — וז"ש וגם נצבה וכו'" = משיב דברים נכוחים, פרק ג, 46—48.
24. שם, מג: יד: "האיש זה הקב"ה — והוא כאילו אמר יתן לכם רחמים לפניו" = משיב דברים נכוחים, פרק ט, 449—445.
25. שם, מג: לג: "... אבל נראה שהיתה חכמה מחודשת אצלם — ואין הדבור נשמע ומובן כי אם לבעל החכמה לבדה" = משיב דברים נכוחים, פרק ז, 55—71.
26. שם, א: א: "את יעקב עם יעקב — ואת הארץ" = משיב דברים נכוחים, פרק ט, 123—125.
27. שם, א: יד: "וימררו את חייהם — בכל צרתם צר לו" = משיב דברים נכוחים, פרק א, 32—33.
28. שם, ב: כג: "ואנו אומרים לעלם — שאין להפסיק הכתר מאין סוף" = משיב דברים נכוחים, פרק כד, 74—79.
29. שם, ג: ד: "משה משה ע"ד הפשט וכו' וע"ד השכל וכו' וע"ד הקבלה — הכל בהסכמת הרחמים והדין" = משיב דברים נכוחים, פרק יז.
30. שם, ג: יט: "כי האחרונה הנקראת כל נמשכת מן האלף שהיא פלא" = משיב דברים נכוחים, פרק כא, 30.
31. שם, ט: יד: "וע"ד הקבלה את כל מגפות — כל שהיא חמתו" = משיב דברים נכוחים, פרק כא, 186.
32. שם, י: כא: "ותמצא בפרשה ג' פעמים חשך — ומשה נגש אל הערפל" = משיב דברים נכוחים, פרק ט, 324—327.
33. שם, יא: ז: "לא יחרץ כלב לשונו — וא"כ יגיד לך הכתוב כח הנס וכו' לא היה חורץ לישראל" = משיב דברים נכוחים, פרק כט, 37—77.
34. שם, טז: ד: "וע"ד הקבלה הנני ממטיר — וברדת הטל על המחנה וכו'" = משיב דברים נכוחים, פרק כט, 89—107.
35. שם, טז: ח: "וע"ד הקבלה בערב בשר לאכול — שלא רבו האמצעיים" = משיב דברים נכוחים, פרק כט, 78—90.
36. וי' יא: ז: "למה נמשלה אומה זו לחזיר — לא ירעו ולא ישחיתו בכל הר קדשי" = משיב דברים נכוחים, פרק ג, 82—88.
37. שם, יא: יג: "עוד יש טעם אחר באחור העופות — ודומה לזה שאמה"כ ואונך תשמענה וכו'" = משיב דברים נכוחים, פרק ג, 58—81.
38. שם, יט: כג: "וע"ד הקבלה מצות ערלה — ושלשתם הסתר גמור" = משיב דברים נכוחים, פרק ט, 282—295.
39. שם, כג: מ: "וראיתי בזה דעת אחרת לאחד המקובלים — הגדולה והגבורה" = משיב דברים נכוחים, פרק כה.
40. שם, שם: "ומשפט הנענוע — שלשה אותיות לכל רוח" = משיב דברים נכוחים, פרק כה, 37—38.
41. שם, שם: "וכמה נאה ליטול את הלולב — כנגד אותן שבעה" = משיב דברים נכוחים, פרק כו, 18—19.
42. שם, כה: כג: "ולזה רמז דוד המלך ע"ה — אחר שתבין מה שכתבנו למעלה" = משיב דברים נכוחים, פרק ה, 69—70.

43. במ' י : לה: "וכיון שהתורה כלה בנויה ומיוסדת על חדוש העולם וכו'" = משיב דברים נכוחים, פרק ה, 38—44.
44. שם, יא : טו: "מלת את כנוי — ורבים זולתם" = משיב דברים נכוחים, פרק ז, 132—137.
45. שם, יב : ז: "בכל ביתי — דעת קצת המקובלים וכו'" = משיב דברים נכוחים, פרק טז, 86—88 (ועיין לעיל, סעיף 18).
46. שם, יד : ט: "ויתכן לפרש עוד כי לפי שהיה ביד ישראל זכות הלחם — בזכות צל סוכה" = משיב דברים נכוחים, פרק כו, 38—40.
47. שם, יח : יט: "וכדמיון זה תמצא ביעקב — בענין הפרנסה בהפך מדתו" = משיב דברים נכוחים, פרק יט, 81—87.
48. שם, כב : יח: "ובכאן יש לשאול אם היה כח בדבר בלעם להזיק — ע"כ מנעו מלקלל" = משיב דברים נכוחים, פרק ח, 50—60.
49. שם, כב : כח: "ואם תשכיל בנסתר בענין הפרשה תמצא כי דבור האתון וכו'" = משיב דברים נכוחים, פרקים ו—ז.
50. דב' ד : יט: "אשר חלק ע"ד הפשט — וכבר נתבאר זה בפ' בראשית" = משיב דברים נכוחים, פרק יב (ועיין לעיל, סעיף 8).
51. שם, שם: "ואת הכוכבים — ועם הח' הרי שבעה" = משיב דברים נכוחים, פרק ד, 21—26.
52. שם, יא : יז: "כי לפעמים המטר יורד מן השמים — ונקרא בלשון מטר וכו'" = משיב דברים נכוחים, פרק כט, 96—101.
53. שם, לא : יד: "בני חיי ומוזוני לאו בזכותא תליא מלתא — ועם התפלה כח המזל וכו'" = משיב דברים נכוחים, פרק ד, 56—72.

(2) ציון המאמרים של משיב דברים נכוחים בכד הקמת, מהדורת ברייט, לבוב תר"מ—תרמ"ד.

1. חלק ב, דף לא, ע"ב — לב, ע"א: "ומה שאמר רז"ל בני חיי ומוזוני — כמו שנתבטל בשלשתם ע"י תפלה" = משיב דברים נכוחים, פרק ד, 56—72 (עיין לעיל, סעיף 53).
2. ערך פרנסה, חלק ב, דף ל, ע"א—ע"ב: "בא וראה כמה גדול כח פרנסה וכו'" = משיב דברים נכוחים, פרק יט, 38—46.

(3) בשלחן ארבע של ר' בחיי, בשער הרביעי, נמצא הדין על "וחגור נתנה לכנעני", שמקורו במשיב דברים נכוחים, פרק יב; ועיין לעיל, סעיף 17.

(ב) משיב דברים נכוחים וריקנאטי

ציון המאמרים של משיב דברים נכוחים בביאור על התורה של ריקנאטי לפי סדר העמודים שבמהדורת לבוב תר"מ.

1. בר' דף א, ע"ג: "כי החכמה נאצלת מן הכתר — והיוד מוצא הבינה" = משיב דברים נכוחים, פרק יט, 11—18.
2. שם, דף ג, ע"א—ע"ב: "ורות אלהים — חשך לגלות" = משיב דברים נכוחים, פרק לא, 9—10.
3. שם, דף ה, ע"א: "גם יש בה ה' פעמים מים — בשעלו מים" = משיב דברים נכוחים, פרק י, 14—15.

4. שם, דף ה, ע"א—ע"ב: "לא נאמר כי טוב — לבדו" = משיב דברים נכוחים, פרק י, 41—43.
5. שם, דף ה, ע"ב: "לשון קו נופל על בנין" = משיב דברים נכוחים, פרק יא, 1.
6. שם, דף ו, ע"א: "אימתי נבראו המלאכים — כל יום ויום" = משיב דברים נכוחים, פרק ו, 78—91.
7. שם, דף ז, ע"ד: "ויש מפרשים כי הזכיר צלם ודמות — מדת הדין" = משיב דברים נכוחים, פרק יד, 6—7.
8. שם, דף י, ע"ב: "האילנות האלו שרשם — בשרש אחד" = משיב דברים נכוחים, פרק כז, 1—4.
9. שם, שם: "ונהר יוצא — נהורה" = משיב דברים נכוחים, פרק טז, 24.
10. שם, דף י, ע"ג: "ויש מפרשם מלשון — המשכה" = משיב דברים נכוחים, פרק טז, 25—30.
11. שם, דף יד, ע"ב: "ומכאן תבין מאמר רז"ל על כנורו של דוד — וי"א כי זמן בקשת רחמים שתניק יונק משדי אמו" = משיב דברים נכוחים, פרק כט, 54—57.
12. שם, דף כא, ע"ג: "והכנעני אז בארץ וכו'" = משיב דברים נכוחים, פרק ב (ועיין ריקנאטי, דב' דף מד, ע"ג, להלן, סעיף 37).
13. בר' דף כה, ע"ב: "ועוד יש מפרשים כי זה הפוך הנזכר הוא — בזה אחר זה" = משיב דברים נכוחים, פרק יט, 90—97.
14. שם, דף כה, ע"ג: "תפלת מנחה — והמשכה לפעול בשדה" = משיב דברים נכוחים, פרק כט, 19—21 (ועיין גם ריקנאטי, בר' דף כז, ע"ג: "ויצא יצחק לשות בשדה").
15. שם, דף כה, ע"ד: "מוסף על זה אחרי שנקראת תהלה — ראוי שתהיה גם התהלה חסרה" = משיב דברים נכוחים, פרק כ, 19—21.
16. שם, שם: "מפני שיש בו שני ענינים — ענין הפרנסה הוא נפלא מאד" = משיב דברים נכוחים, פרק יט, 6—36.
17. שם, שם: "ויש מפרשים שעל כן תפלת ערבית רשות — מדתו של יעקב" = משיב דברים נכוחים, פרק כט, 29—30.
18. שם, דף כז, ע"א: "ודע כי יש אנשים ששואלים — ולא מספיק בה המחשבה בלבד" = משיב דברים נכוחים, פרק יט, 34—36.
19. שם, דף כז, ע"ג: "לא תמצא חמור כתוב בתורה — ותתן טרף לביתה" = משיב דברים נכוחים, פרק כט, 36—76 (ועיין בר' דף ל' ע"ד; ועיין סעיף 24 להלן).
20. שם, דף לז, ע"א: "ויש לשאול למה לא הזכיר השם המיוחד — מדת רחמים" = משיב דברים נכוחים, פרק יט, 83—87.
21. שם, דף א, ע"א: "ויש בו רמז למה שכתוב בכל צרתם לו צר" = משיב דברים נכוחים, פרק א, 32—35.
22. שם, דף א, ע"ב: "ויאמר משה משה — כי היא בהסכמת חסד ודין" = משיב דברים נכוחים, פרק יז, 76—83.
23. שם, דף ב, ע"ב: "ע"א ידוע הוא כי האותיות כשאנין נקודות וכו'" = משיב דברים נכוחים, פרק ז, 114.
24. שם, דף ג, ע"א: "ולכל בני ישראל לא יחרץ וכו'" — עיין לעיל, סעיף 19.
25. שם, דף ו, ע"ד: "והפירוש הנכון הוא שפי' בו ר' יעקב בר ר' ששת כי בכל כחו חוזר אל השם — במצוה שכנגדה זוכה" — עיין משיב דברים נכוחים, פרק כד.
26. שם, דף ז, ע"א: "ויש לדקדק על לשון הפסוק — ואז היא פרנסת כל הבריות" = משיב דברים נכוחים, פרק כט, 86—91.
27. שם, דף יז, ע"ב: "ומלת הראיני כמו הבינני — מהות פנימיותו" = משיב דברים נכוחים, פרק ט, 427—430.
28. וי' דף כג, ע"ב—ע"ג: "הטעם לאסור הבהמות הטמאות — לפי דקותה הצלול והדק שבו" = משיב דברים נכוחים, פרק ג, 101—114.

29. שם, דף כג, ע"ג: "וכבר קבלו חכמי הקבלה ז"ל כי הבהמות הטהורות — באותה מדה לעולם" = משיב דברים נכוחים, פרק ג, 93—94.
30. שם, שם: "וכבר ידעת מה שדרשו וכו' למה נקרא שמו חזיר — תחת כת ישראל" = משיב דברים נכוחים, פרק ג, 82—86.
31. שם, דף כג, ע"ד: "גם רוב המנחשים — יתמוז טבעו מהם" = משיב דברים נכוחים, פרק ג, 58—62.
32. וי' דף ל, ע"א: "ע"כ הכשר הסוכה — רמז לע' הידועים" = משיב דברים נכוחים, פרק כו, 1—10.
33. שם, דף לא, ע"ג: "הרי לך ראיות ברורות מדברי רז"ל וכו' ואם היה העולם מתקיים בלי תכלה — ועל נהרות יכונניה ר"ל אחר האלף חרוב" = משיב דברים נכוחים, פרק ה, 38—58.
34. שם, דף לא, ע"ד: "יש אומרים כי מה שאמרו רבותינו ז"ל וחד חרוב אינו רוצה לומר שיחזור לתוהו ובוהו וכו'" = משיב דברים נכוחים, פרק ה, 73—74 (ועיין גם שם, דף לב, ע"א: "על שנת היוכל רמז הכתוב וכו' לעולמו של יובל").
35. במ' דף לו, ע"ג: "וירדתי וכו' בעבור היות נבואת משה רבינו — נר ראשון חסר כלום" = משיב דברים נכוחים, פרק ט, 409—416.
36. שם, דף לז, ע"ג—ע"ד: "ותמונה אינכם רואים — כי לשון הבטח אינו כמו ראייה" = משיב דברים נכוחים, פרק ט, 431—432.
37. דב' דף מד, ע"ג: "ומכאן תבין פירוש וחגור נתנה לכנעני וכו'" (עיין לעיל, סעיף 12).
38. שם, דף מח, ע"ד: "ויש מפרשים מטר מלשון מטרת" = משיב דברים נכוחים, פרק כט, 107.

(ג) משיב דברים נכוחים ומערכת האלהות

ציון המאמרים של משיב דברים נכוחים במערכת האלהות לפי הפרקים והעמודים שבמערכת האלהות (מאנטובה שי"ח).

1. פרק ב, דף ו, ע"א: "אף על פי שהמלאכים נפרדים מחמר אינם נפרדים מרצון" = משיב דברים נכוחים, פרק לא, 45—46: "לפי שהדברים נפרדים הפרד גוף לא הפרד רצון".
2. שם, דף נב, ע"א—ע"ב: "וראיתי מקובל שפירש — והשנייה מקום בינה" = משיב דברים נכוחים, פרק יט, 17—22.
3. פרק ח, דף צה, ע"ב—דף צח, ע"ב: "ובבא הזמן להסתלק מן העולם... אך יחזור רוחני — והתשובה בכנפיים מורה שיחזרו רוחניים" = משיב דברים נכוחים, פרק א, 82—92.
4. פרק י, דף קלו, ע"א: "ואולי כי הטעם שהנשים פטורות ממצות עשה שהזמן גרמא — כמו האנשים" = משיב דברים נכוחים, פרק כו, 16—18.
5. פרק יב, דף קעב, ע"ב—קעג, ע"ב: "ארז"ל היום הולך אחר הלילה — וכענין שנאמר ותקם בעוד לילה וכו' כי הנער במשמרת ההיא יונק מלמעלה ובזמן ההוא ירד המן לישראל" — עיבוד של משיב דברים נכוחים, פרק כט, 4—57.
6. פרק טו, דף ר, ע"ב: "ואחרי כן יכוין בנקודו שהוא כמו יהבך או דברך וכו'" = משיב דברים נכוחים, פרק כד, 24—26. (לפני כן, בפרק יד, דף ר, ע"א: "ראיתי לזכור הנה דעת ר' יעקב בר ששת ז"ל בענין השמות והצרופים וכו'").
7. שם, דף רה, ע"א: "עניני שלש הקדושות"; ועיין משיב דברים נכוחים, פרק יז, 58.
8. שם, דף רו, ע"א: "לעלם ולעלמי עלמאי" = משיב דברים נכוחים, פרק כד, 74.

(ד) משיב דברים נכוחים ואוצר הכבוד לר' טודרוס אבולעפיה

ציון מאמרים של משיב דברים נכוחים באוצר הכבוד לפי סדר דרשותיו על אגדות הש"ס (סאטמאר תרפ"ו).

1. דף א, ע"א: שלשה משמרות הוי הלילה — ומכאן ואילך התינוק יונק משדי אמו" = משיב דברים נכוחים, פרק כט.
2. דף ב, ע"ב: "דע כי אין כונתו אלא לפנימיות הדברים — ונקל הוא לזכות לחיי העוה"ב" = משיב דברים נכוחים, פרק יח, 15—17.
3. דף כז, ע"א: "הטעם של אמן יהא שמיה רבה — ויכוין להמשיך כל הכחות אליו" = משיב דברים נכוחים, פרק כד, 26.
4. דף ס, ע"ב: אלא שלפי הסדר הזה ערבי נחל הם הזרועות עולם וענף עץ עבות כנגד העמודים וכו'" — מתאים לשיטתו של משיב דברים נכוחים, פרק כה.
5. דף סא, ע"א: "הנה מכאן אנו למדים שמוליך ומביא לד' הרוחות וכו' אשר חותמין כולם הם בשלשה אותיות של שמו הגדול וכו'" = משיב דברים נכוחים, פרק כה, 37.

ר' יעקב בן ששת

ספר משיב דברים נכוחים

א א"ע
ב א"ע

אמר יעקב ב"ר ששת ז"ל גירונדי. יתברך האל ויתעלה הדרו שהכל נהיה בדברו המוציא יש מאין והלביש צורה לתוהו כי יוצר הכל הוא. ויסד היצורים כלם מקטנם ועד גדולם הוא אלהים חיים ומלך עולם ובדברו יסבו הגלגלים על אדם רב (?) ממזרח וממערב וכוכביהם קרבם בתימו וחוק נתן למו פעם יורדים ופעם 5 עולים פעם מימינים ופעם משמאילים את מי נועץ ויבינהו וילמדהו דעת ודרך תבונות יודיעהו והוא באחד ומי ישיבנו ואיש עצתו יודיענו והוא לבדו ואין זולתו מכין תבל בחכמתו הוא החל וכלה בששת ימים ביה יהוה צור עולמים ויקרא ליום השביעי שובה ונחת בשמים ממעל ועל הארץ מתחת. ויצו על האדם לעבוד ולשמור את גן עדנו יצרנהו כאישון עינו אל תתחכם יותר ואל תתאו 10 לרוב דעת והשכל פן תהיה לך למחתה אבקת רוכל וארור נוכל מכל עץ ב ב"ע"א הגן | אכול תאכל ומעץ הדעת טוב ורע עצתי אל תפרע מה יופיו ומה טובו אל תשחיתו כי ברכה בו. והוא אשר לא נשמר שם מר למתוק ומתוק למר ולא ידע נפשו מיד האשה לגאול ויהי בבואה ותסיתהו לשאול הטתו בחלק לשון מדברת גדולות כדבר אחת הנבלות ויסר מאחרי יוצרו ולא שמע בקולו וישכח כי אלהים 15 צורו ואל עליון גואלו ויט מדרך ישרה ויפרוץ גדריה חלל ממלכה ושריה ויגזור על ימין והסכיל על שמאל ולא השכיל. וירע אשר עשה בעיני עושהו ויט ידו עליו ויכהו ומגובה קומתו כרע נפל וישח אדם וישפל חלש בעונו ומריו א א"ע"ב | אדם ואיו והדין דין אמת כי בחטאו מת. וזרעו נכון אחריו לשאול תחתיה ונפשו לא חיה וסוף כל אשר בעפר יסודם באשר הוא סוף כל האדם כקטון 20 כגדול כעשיר כחלך בהבל בא ובחשך ילך מצעו יקצר ומסכתו תצר אל מי ינוס לעזרה ומי יולד אח לצרה מי יהי עליו סתרה מי יסך לו באברה. אוהביו ורעיו ב ב"ע"ב לא יכירוהו גרי ביתו | ואמהותיו לזר יחשבוהו ערום ילין מבלי לבוש וחגורה ואין כסות בקרה. לא יתן כפרו כל אבן יקרה לא יועיל הון ביום עברה וגחשב גם הוא כאחת חית השדה כל חרם אשר יחרם מן האדם לא יפדה ועזב לאחרים 25 חילו ואוצרותיו ושב אל משפחתו ואל אחוזת אבותיו. והנמצא אתו מכל עמלו אשר עמל כל ימי הבלו והחוננים על דגלו צדק מעשיו ויושר פעלו אך בשר בנפשו דמו לא. כל זה לא יתן החי אל לבו בעוד חייל טובו כי רוח עושים נשבה בו ואין כל מחשבו רק להרבות אלילי כספו ואלילי זהבו. ירוץ מהר לגבעה ומגבעה להר על דגן ועל תירוש ועל יצהר ואכל ושבע ודשן ובחיק תענוגותיו ישן ומן

2 לתוהו] כתוהו ב / ויסר] ויסוד א ויחוד ב 11 אכול] ליתא ב 15 גדריה] גרירה א 17 ומנוכה] ומנוכה א 20 כא] חלך א 22 ערום] ליתא ב 23 ונחשך] ליתא ב 26 בשר] ליתא א 28 כל] נכפל ב / לגבעת] אל ג' ב 29 להר] אל הר ב / ישן] וישן ב / ומן היכלי שן] משובש (מן הכלי) א

30 היכלי שן. ואם אחד מעיר ושנים ישאו עיניהם לאביהם שבשמים יפערו עליהם פיהם יחד כסיל ובער ישיחו בם יושבי שער. וכמה ימים נמשכה תוחלת החכמים הן רבים עתה מחול ימים עד אשר אמרו סכלי הזמן אין צדיק ונושע ארץ נתנה בג"ע"א ביד רשע גכרתה ואבדה | האמונה לית דיגא ולית דיינא. ותהי האמת להם ולות ודעת הוללות וסכלות וישימו לשונותם מותר ודבר שפתים וסימן הכסיל גילוי השנים. 35 וזה החלם לפרוץ גדרים ויחפאו על יהוה דברים כי למדו חכמת בני יון ואגשי הודו ובהם יחשבו גם הם כי כל תועבת יהוה אשר עשו לאלהיהם לא ימושו מפיהם ספרי חכמיהם ויתערבו בגוים וילמדו מעשיהם | ויחשבו לבנות בחכמה עיר ומגדל להם ואם יעלה שועל ופרץ את חומת אבניהם. וכמעט אבדה תורה מבנים כי גמר חסיד כי פסו אמונים והגיע העת שאמרו רבו' ע"ה עתידה תורה שתשכח מישראל אוי מי יחיה משומו אל. וזאת לא זאת כי הכביד הזמן 40 על בני עמנו אכפו וישאג עליה כאריה על טרפו וישפוך חמה באפו והנה איש צרור קצפו בחיקו כי אין צרור כספו בשקו אין מורה דעה ואין מבין שמועה כי מי יוכל לעסוק בתורתו ובמלאכתו אלא א"כ היה חכם ומבין מדעתו. ואני לא בחכמתי נדבה רוחי אותי לחבר ספר ולכתוב | דברי במגלה כי אין בלשוני 45 מלה אך אמרתי בלבבי כבר שניתי פעם ושנים אחד המרבה ואחד הממעיט ובלבד שיהא לבו לשמים. ומכאן למדתי להתחזק כפי כחי ולא מרב שיחי ואזרתי מתני והעזתי פני עת לעשות ליהוה.

וחברתי זה הספר להיות לי מזכיר המעט אשר למדתי ואשר הגדלתי והוספתי ופרצות האמונה אשר גדרתי ופקודי כל אשר ישרתי. והתחזקתי לכבוד שמים ולא לכבודי כאשר השיגה ידי חשתי ולא התמהמהתי לתקן רפואה ותחבושת 50 למכת ספר מלא חרפה וכליל בשת חדש מקרוב בא כעשן מארובה לפרוץ גדר התורה ובניניה להרוס וסולת נקיה במים הרעים לרוס. על כן שקדתי ללמוד כפי יכולתי ולגרוס כמו שאמרו רבותי ע"ה הוי שקוד ללמוד תורה ודע מה שתשיב אפיקורוס כאשר ימצא הקורא בספר ויחזה וידע איזה יכשר הזה או זה. וכאשר הגיע הספר לידי היה בדעתי להרים קולי לקהלי מי ליהוה אלי וחזרתי 55 ואמרתי עתה ישמעו השומעים | ולא יבינו כל רשעים פן יש בעם אדם ובהמה טמאה כאיש מלחמות יעיר קנאה ואי אפשר שלא ישאר הספר לחטאת ולאשם באחד מן המחבואים אשר התחבא שם ובעונותינו כבר קרה כזה בינותינו לעולמים אשר היה מלפנינו אין טוב משתיקה ולתקן למכתו רפואה חזקה. ולקחתי ממנו

34 וסימן סימן ב 41 בני עמנו ליתא ב / טרפו טרפו א 48 אשר ליתא ב
49 אשר ליתא א 51 ומליל בשת ומלל בשר א 53 הוי ... אפיקורוס
למוד תורה מה שתשיב את האפיקורוס א 54 ימצא ... ויחזה בספריו יחזה ב /
הזה או זה] או איזה א 55 הספר לירי] לירי הספר א 56 יעיר] יעיק א

39 עתידה ... : שבת קלת, ע"ב. 43 חכם ... : השווה משנה חגיגה ב, א (בבלי יא, ע"ב). 45 אחד המרבה ... : השווה משנה מנחות יג, יא; עיין ברכות יז, ע"א.

60 שנים שלשה דברים אשר הם עיקר כונתו ובטרם יקרב אליהם ויתנכלו אותו
 א ב ע"ב להמיתו רדף תהו ילל ישימון לאמר כי | העולם קדמון וישם פניו אחורנית לאמר
 אין השגחה עליונית תרדנה עיניו דמעה ועפעפינו יזלו מים באמרו אין תורה
 מן השמים הם הם אשר כתבתים למופת ולאות זאת תורת הקנאות והאל למען
 שמו יבער הגלל עד תומו. ומשרבו המתחלמים מאליהם והמה חכמים בעיניהם
 65 וגבונים נגד פניהם רבו מחלוקות בעולם במשפט על כל בעלם. וכן בעל הספר
 ההוא הבוטח בשכלו אשר הלך חשכים ואין בוגה לו ובתוך דברי אגלה את
 ב ד ע"ב גבלותו | ורע אמונתו. ואם מן השמים יסכימו על ידי להיות עזרתי בי ותושיה
 לא תדחה מלבי ואשיב כהוגן על דבריו ואל עפרם ישובון אמריו הנה הצלתי
 הקורא בספרי מפח ופחת להשיב נפשו מני שחת והוא יבדל מאמונת הגוים
 70 לאור באור החיים. ואם חס ושלום יגרום עוני ותקצר לשוני להרוס בנייני ספרו
 בתתו לאלהים כפרו יהיו דברי מעוררים הבאים אחרי הקונים חכמה דעת ומזמה
 לגלות ערות מחשבתו ולא יכסו ממני יראו וכן יעשו. והקורא בספרי ידע כי
 כל דבר שלא כתבתי אותו בשם חכם או אינו נמצא בשנים או שלשה מספרי
 המפרשים ומפורש במדרשים הוא דעתי וסברתי יגעתי ומצאתי מלבי הוצאתי
 75 מלים לשנות מים מבורי ומתוך בארי נזולים מאשר השיגה ידי בכל ענין וענין
 כפי הראוי לו איש על דגלו וכתבתי בחבורי זה יהיה שמן או רוה. הודעתי זה
 לכל המעיין בו לבלתי יחשוב בלבו כי הוא דבר מוסכם מרב או מחכם ויבא
 ב ה ע"א לבטל דעתו הנכונה מפני דעתי המגונה | וידחה סברתו הצרופה מפני סברתי
 החשוכה. וכאשר ידע כי דבר חדש הוא ישא ויתן בינו לבין עצמו עד שיגיע
 80 אל עמק הדבר ואל טוב טעמו ואז ימתיק סוד מליו ואת אשר יבחר בו יקריב אליו.
 ולפי שעיקר כוונתי היתה להשיב על המדחים המורים כמתלהלים ומטיחים
 על כן קראתי שמו משיב דברים נכוחים. ובאמת ידעתי שאי אפשר שלא יהיה
 בו פירוש או מאמר או ענין שקדמני בו חכם לאמרו או נכתב בדברי רבותינו ז"ל
 א ג ע"א ואנכי לא ידעתי או ידעתי ושכחתי והקבלה | ההיא אשר אזלת מכלי מהדרנא לה
 85 מפפולוי. ולא יוכל כל חכם להשמר מזה חוץ מנביא וחזוה. ואלו הייתי בטוח שיהיה
 בו אפילו דבר אחד נאה לעיני כל רואה שלא אמרוהו קדמוני מכל אשר היה
 לפני או הייתי בעיני כאלו קבלתינו מחר סיני ומראש בחדרי התורה הביאני
 מעת היותה שם אני ועתה יהוה אלהים שלחני ודיי לטרוח בגללו ולכתוב כל
 הספר בשבילו. ואם תמצא ענין שפירושו קצר לשון וחסר שפה במה שקדם
 ב ה ע"ב לו או במה שיהיה | אחריו יהיה פרינו למאכל ועלהו לתרופה. וכל מאמר או

63 והאל] מוסיף אשר א 64 הגל] הגל א 68 ישובון] ישיבון ב 69 כספרי]
 ליתא ב / יבדל] יבדיל א 71 דברי] דבריו א 73 או אינן] ואינו ב
 76 זה] ליתא ב 78 לבטל] ויבטל ב 80 אל עמק] ליתא א 83 כן] ליתא ב /
 שקדמני] שקדמתי ב 84 ההיא] היא א 86 אחד] ליתא ב 87 בחדרי] הדרי ב
 88 ודיין] ודים ב / כל הספר] ספר ב 89 ענין] ליתא ב 90 לו אין] לי א

53 הוי שקוד ... : אבות ב, יד. 55 מי ליהוה לי ... : שמ' לב : כו. 84 מהדרנא ... :

פסוק שאכתוב בו תבין באחד מג' עניינים עליהם אין להוסיף לא לאחר ולא לפנים. או תבין אותו לראיה על מה שקדם מן הענין כי לולי היסוד לא יעמוד הבנין. או תאמר כי הבאתיו לצורך עצמו וכדי לבאר טעמו העתקתיו ממקומו וממה שקדם לו קצתו תראה וכלו. או כדי לחדש בו פשט שיועיל לאשר לא קנה חכמה ויהי מה. ואם שלש אלה תעשה לו ולא תמצאהו אולי משגה הוא. ומפיל 95 אני תחגתי לפני מלך מלכי המלכים הקב"ה לעזור אותי ולתת חן דברי בעיניו ובעיני כל רואיהם וכל שומעיהם ולא יהיה במאמרי לא מכשול ולא מוקש אין בהם נפתל ועקש וישים בלב כל הקורא בם לדון אותי לזכות בו בטחתי והוא יעשה כמו שאמר משיחו גל עיני וגו' גל אל יהוה דרכך ובטח עליו והוא יעשה. 100

95 תמצאהו] תמצאהו ב 96 אני] מוסיף את ב 97 במאמרי] במאמר ב
99 גל עיני וגו'] ליתא ב

השווה כתובות קג, ע"ב. 99 גל עיני ... : תה' קיט : ית. גל אל יהוה ... : תה' לב : ה
(בנוסח המסורה: גול על ה').

פרק ראשון

בוע"א

אמר דוד ברוח הקדש ברכי נפשי את יהוה וכל קרבי את שם קדשו. הזהיר הגפש לברך את הבורא יתעלה והזהיר הקרבים רוצה לומר הגוף לברך את שם קדשו לפי ששמו הוא כסאו כמו שהגוף כסא לנשמה והיא מתפשטת בו וכשם שאין משיגין מן הנפש אלא הכח הנמצא בגוף ר"ל שהוא פועל בכח הנשמה הנמצאת בו כך אין משיגין ממנו אלא המציאות המובן משמו. ואל תתמה בהמשילי הנשמה 5 לבורא יתעלה כי הנשמה מצור החכמה גחצבה וכתוב אמרתי ימים ידברו ורוב שנים יודיעו חכמה וסמך ליה אכן רוח | היא באנוש וגומ'. ודמו רבו' ע"ה הנשמה לבורא בחמשה דברים. ולפי שגחצבה הנשמה מן החכמה הנקראת רוח הקדש והיו"ד רמז לרוח הקדש כמו שכתבתי לכך הוסיפה דוד חמשה פעמים בזה המזמור עוניכי תחלואיכי חייכי המעטרכי נעורכי כנגד חמשה דברים שהיא 10 דומה אליו או כנגד חמשה שמות שיש לה והקדים להזכיר תחלה עניני הנפש בוע"ב ואחר כך | הזכיר ענין הגוף. ולמה הקדים עניני הגפש לפי שהיא חשובה יותר מן הגוף ובגדולה מתחילין מן הגדול. ועוד שעניני הנפש הם לעולם הבא ושל הגוף הם בעולם הזה וכבר כתבתי שהעולם הבא נברא קודם לעולם הזה. ופירש על

4 הנמצאת] הנמצא ב 12 חשוכה] נוסף על הגליון גדולה ב
14 נברא] ליתא ב

1 ברכי נפשי ... : תה' קג : א. 6 אמרתי ... : איוב לב : ה. 7 אכן רוח ... : איוב לב : ח. ודמו רבו' ... : עיין ברכות י, ע"א. 10 עוניכי ... : תה' קג : ג-ה. 11 כנגד חמשה שמות ... : השווה ב"ר יד, ט, עמ' 132. 14 וכבר כתבתי ... : מכון, כנראה, לס' האמוגה והבטחון, פרק ד (מהדורת שעזול, כתבי רבינו משה בן נחמן, ב.

- 15 איזה דבר הנפש מברכת ומה היא הטובה המגעת אליה שהיא נהנית ממנה ואמ' הסולח לכל עונכי הרפא לכל תחלואיכי הגואל משחת חייכי המעטרכי חסד ורחמים המשביע בטוב עדיך תתחדש כנשר נעורייכי. כל אלו הענינים שהזכיר הם משעת צאתה מן הגוף ואילך ולא אמרו אלא על הצדיקים ועל כן יחסו לנפשו ואמ' ברכי נפשי את יהוה כלומ' נפש הצדיק ברכי את יהוה.
- 20 והסדירם על הסדר שהם בו על ראשון ראשון ועל אחרון אחרון. הסולח לכל עונכי בשעת מיתה כלומר שאין לו עון שלא תהא מיתה מכפרת כי לא היה כל כך פושע, הרופא לכל תחלואיכי אחר מיתה שהוא רופאה ומבריאה שלא תהא מנוגעת בנגעי הגוף שהיו לו קודם מיתה ושיהו | לו אחר מיתה. הגואל משחת חייכי אין לשון גאולה או פדיון והדומה להם נופל אלא אחר מעשה הראוי להם
- 25 ר"ל שתכנס תחלה בשחת ואחר כך יגאלנה שאם לא היתה בו אין לשון גאולה נופל בו אלא לשון הבדלה והפרשה ושמירה וכיוצא בהם נמצא שיש ללמד מכאן שעל כל פנים תכנס שם וזהו שאמר החכם שאפילו הצדיק הגמור אינו נמלט מזה. ועל דרך הפשט הוא גואלה מגזרה שנגזרה עליה לרדת שחת כמו ויפדו העם את יונתן ולא מת כלומר פדו אותו מגזרת המיתה. וכך בלעב פדך ממות
- 30 ר"ל מגזרת מות. וכן בכאן הגואל משחת חייכי מגזרה שנגזרה עליה לרדת שחת. ומה שאמ' חייכי ולא אמ' הגואלך משחת אם חמש היודי"ן הם כנגד חמשה | שמות שיש לנשמה חייכי נאמ' על הכח המדבר וכן אני אומר בוימררו את חייכם. וקרוב לזה הוא מה שאמרו בענין כי לי בני ישראל עבדים כי אני יהוה אלהיכם
- ב ז ע"ב כל המשעבד בהם מלמטה כאלו הוא משעבד מלמעלה. ואם תתמה | מזה דע כי
- 35 יותר מזה אמר הכתוב בכל צרתם לא צר שהוא כתב באלף ואע"פ שהוא נקרא בויו יש אם למסורת ויתכן לומר כי הוא מה שכתוב בספר יצירה שתיים רוח מרוח חקק וחצב בה עשרים ושתיים אותיות יסוד שלש אמות ושבע כפולות ושתיים עשרה פשוטות ורוח אחת מהן ולא יהיה יותר מזה אלא שיהו לו. המעטרכי חסד ורחמים פי' חסד הוא הכתר הימני ורחמים הוא הכתר אשר על הראש
- 40 צדיקים יושבין ועטרתיהם בראשיהם וזהו שאמרו במגלה א"ר אלעזר א"ר חנינא

15 מברכת] מתברכת ב 18 ולא] לא א 22 רופאה] רפואה א 23 ושיהו] ושהיו ב
26 אלא לשון הבדלה והפרשה] הצלה והפרשה א / בהם] ליתא ב / עליה] עליהם א
28 גואלה] גאולה א 31 הם] ליתא א 32 בוימררו את חייכם] בוימררו את חייכם ב
34 כל] וכל א / משעבד] משעבדן ב 35 שהוא כתב באלף] ליתא ב
39 פי'... ורחמים] ליתא ב

עמ' שסג): ובאמרם שבב' אלו ברא ב' עולמים ... אבל שאנו רואים היו"ד ... אנו יודעים שהעולם הבא נברא תחלה ואח"כ נברא העולם הזה (א' גוטליב).
16 הפולח ... תה' קג: ג. 27 החכם: עזרא בן שלמה; עיין פירוש האגדות לר' עזריאל, מהדורת י' תשובי, מבוא, עמ' לב. 28 ויפדו ...: שמ"א יד: מה. 29 ברעב ...: איוב ה: כ. 32 וימררו ...: שמ"א יד. 33 כי לי ...: וי' כה: גה; ועיין בספרא על הפסוק. 35 בכל צרתם ...: יש' סג: ט. 36 יש אם ...: עיין סוכה ו, ע"ב, ומקבילות. שתיים ...: ס' יצירה א, י. 40 אמר ר' אלעזר ...: מגילה טו, ע"ב.

עתיד הקב"ה להיות עטרה בראש כל צדיק וצדיק שנא' ביום ההוא יהיה יהוה צבאות לעטרת צבי ולצפירת תפארה זהו בעולם הבא אבל בעולם הזה נאמר וכבוד והדר תעטרהו משך הד' עם הד' שבאחד לדעת החסיד ר' יצחק בן הרב הגדול ר' אברהם זצק"ל כמו שכתבתי לשונו בפרק ב' בפסוק שמע ישראל. 45 המשיבוע בטוב עדיך ונהגים מזיו השכינה כמו שאמר העולם הבא אין בו לא ב ח ע"א אכילה ולא שתייה אלא צדיקים יושבין ועטרותיהן בראשיהן | ונהגים מזיו השכינה וכן מצינו שהשכינה נקראת טוב כמו שנא' אני אעביר כל טובי על פניך. תתחדש כנשר נעורירי עושה להם כנפים ושטים על פני המים כמו שאמרו תנא דבי אליהו צדיקים שעתיד הקב"ה להחיותן אינן חוזרין לעפרן שג' והיה הנשאר בציון והנותר בירושלים קדוש יאמר לו מה קדוש לעולם קיים אף הם 50 לעולם קיימים ואם תאמר אלף שנים שעתיד הקב"ה לחדש את עולמו שנא' וגשגב יהוה לבדו ביום ההוא מה הם עושים הקב"ה עושה להם כנפים ושטים על פני המים שנא' על כן לא נירא בהמיר ארץ במוט הרים בלב ימים. המאמר הזה אי אפשר לפרש אותו על הזמן שבין מיתה לתחיית המתים משני טעמים האחד 55 שכיון שמת על כל פנים הוא חוזר לעפרו שנא' כי עפר אתה ואל עפר תשוב א ד ע"ב והטעם השני אלו נאמר על הזמן שבין מיתה | לתחיית המתים מה היה לו לפרש ב ח ע"ב עגין האלף שנים שעתיד | הקב"ה לחדש בהן את עולמו מה הם עושים והלא יותר היה ראוי לפרש עגין הכתוב המפורש בתורה כי עפר אתה ואל עפר תשוב ואפילו צדיקים גמורים חוזרים לעפרם שעה אחת סמוך לתחיית המתים כמו שמפורש בדברי רבותינו ז"ל במסכת שבת בעגין הנהו קפולאי זה היה לו לבאר. 60 ואחר כך יבאר עגין האלף שנים שהם בזמן שאחרי תחיית המתים. וכן אי אפשר לפרש אותו על הזמן שהוא אחרי תחיית המתים ולאמר כי לעולם יהיו קיימין בעצם ובשר ויעשה להם הקב"ה כנפים ויהיו שטין על פני המים כי זה דבר קשה הוא להאמין כי אין השכל סובלו לפי שיהיה לגו לומר כי בחדשו 65 עולמו אחר האלף השביעי יהיו כל שאר הדברים מחודשים <.....> רוצה לומר מין האדם לא יהיה מחודש, ועוד יש ענינים אחרים שמונעים את השכל להאמין שיעשה הקב"ה כנפים של בשר למי שלא היו לו מתחלת ברייתו ואין ב ט ע"א במינו בעל כנפים. על כן ראיתי לפרש המאמר הזה על הדרך הזה | והגני

44 זצק"ל [זק"ל ב' / בפסוק] ליתא ב' 51 לעולם קיימים [קיימין לעולם ב' / ואם] שאב ב' 54 המתים [המיתה א' / משני] מפני שני א' 56 אלה [לא א' / המתים] המיתה א' 61 שאחרין [שאר ב' 62 אחרין] אחר ב' / ולאמר] ונאמר אב 63 סובלו] סבלו א' / לפי ... לומר] ליתא ב' 65 השביעי] ליתא ב' 66 את] ליתא ב' 67 הין] היה ב'

41 ביום ההוא ... : יש' כח : ה. 43 וכבוד והדר ... : תה' ח : ו. 44 כמו שכתבתי : לא מצאתיו בכתבי היד שהיו לפני. שמע ישראל ... : דב' ו : ד. 45 העולם הבא ... : עיין ברכות יז, ע"א. 47 אני אעביר ... : שמ' לג : יט. 49 תנא דבי אליהו ... : עיין סנהדרין צב, ע"א—ע"ב. והיה הנשאר ... : יש' ד : ג. 52 וגשגב ... : יש' ב : יג. 53 על כן ... : תה' מז : ג. 55 כי עפר ... : בר' ג : יט. 60 הנהו קפולאי : עיין שבת

אומר כי המאמר הזה נאמר על הזמן שאחרי תחיית המתים ובאמרו אינן חוזרין
 70 לעפרן ולא אינן עתידין למות למדנו שלא היתה כונתו לומר כי לעולם יהיו
 קיימים בעצם ובשר ועל כן אמר אינם חוזרים לעפרם ולא אמר אינן עתידין למות
 כלום לא ימסרם ביד מלאך להשחית הרכבת גופן באותן שלש טיפות שבאחת מת
 ובאחת מסריח ובאחת פניו מוריקות, ודבר ברור הוא כי שנוי תאר פניו והסרחון
 הם תחלת חזרתו ליסודו כי האדם מורכב מארבע יסודות כמו שאר כל בעלי
 75 חיים ואחרי מותו תשחת הרכבתו כל דבר ודבר יחזור ליסודו מה שיש בו מן
 האש אל האש ומה שיש בו מן הרוח אל הרוח ומה שיש בו מן המים אל המים
 ומה שיש בו מן העפר אל העפר. וסדר חזרתו כך הוא הכל שב אל העפר ויקח
 ממנו יסוד העפר מה שיש לו בו והשאר ישוב מים ויקח ממנו יסוד המים מה
 שיש לו בו והשאר ישוב רוח ויקח ממנו יסוד הרוח מה | שיש לו בו והשאר
 80 ישוב אש וזהו סדר חזרת כל מורכב אל יסודו. ועוד למדנו ממה שאמ' אינם
 חוזרים לעפרם כי מרוב שיהיו לצרופים ומזוקקים | לא יהיה יסוד העפר מונע
 בהם בשום דבר ונחשב כאלו אינו בהם כלל. וכונתו באמרו עושה להם כנפים
 כלומר יחזרו רוחניים בעודם חיים ועל כן אמ' ושטין על פני המים לפי שהרוח
 סובב את המים. ואל תתמה מזה שהרי גדולה מזו אמרו בענין חנוך בן ירד
 85 ע"ה שאמ' בן ואיננו כי לקח אותו אלהים רצה לומר שלא מת ואמרו בהגדה
 הפך את בשרו ללפיד אש ובענין אליהו זכור לטוב הפשיט את בשרו מעליו
 ונעשה רוחני. וכן בכאן כוון לומר שלא יטעמו טעם מיתה אלא שהם נעשים
 רוחניים בחייהם ואולי הם הם נפשות הצדיקים שהזכירו עליהם השלום בענין
 נעשה אדם באמרם כי בנפשותיהם של צדיקים נמלך. ויש לי ראייה גדולה ממה
 90 שכתב החכם ר' עזרא ויעל משה מערבות | מואב אל הר נבו תניא שתים
 עשרה מעלות היו ופסען משה בפסיעה אחת ר"ל כי היה כלו רוחני בעבור שהיה
 דבק בבוראו ולא היה בו מיסוד העפר כי אם מעט מזער. ואחר שפירש עניני
 הטובה המגעת אל הנפש פירש עניני הגוף ואמר עושה צדקות יהוה ומשפטים
 לכל עשוקים ואין לך עשוק ורצוץ כמו הגוף שלא נברא אלא בשביל הנשמה
 95 והוא סובל צער העולם הזה ואין לו חלק בגן עדן על כן הקב"ה עושה עמו
 צדקה ומשפט שהוא צועק ונענה על ידי שלש עשרה מדות כמו שג' יודיע דרכיו
 למשה לבני ישראל עלילותיו דרכיו הם שלש עשרה מדות שאמ' בהם הודיעני

71 ועל על ב 75 ליסודו אל יסודו א 76 ומן מה ב 81 יהיה ליתא ב
 82 בשום שום א / סובב את סובבת א 86 את ליתא א 87 ונעשה נעשה ב /
 כוון אין א 92 מיסוד ככאן חסר ארבעה דפין כפי הנראה מההעתקה א

קנב, ע"ב. 72 שלוש טפות : עיין עבודה זרה כ, ע"ב. 85 ואיננו ... : בר' ה : כד;
 ועיין במדרש בראשית רבתי, עמ' כו, שורות 19—20, ובהערות המהדיר שם. 89 נעשה
 אדם ... : בר' א : כו; והשווה בר' ח, ת, עמ' 61. 90 ויעל משה ... : דב' לד : א;
 והשווה פירוש האגדות לר' עזריאל, שם. תניא ... : סוטה יג, ע"ב. 93 עושה
 צדקות ... : תה' קג : ו. 96 יודיע דרכיו ... : תה' קג : ז. 97 הודיעני ... : שמ'

נא את דרכיך והזכירם בכאן אחת רחום, שתים חנון, שלש יהוה, ארבע ארך אפים, חמש ורב חסד, שש לא לגצת יריב, שבע ולא לעולם יטור, שמנה לא כחטאינו 100 יעשה לנו, תשע ולא כעונותינו גמל עלינו, עשר כי כגבוה שמים על הארץ ב"ע"ב גבר חסדו על יריאיו, | אחת עשרה כרחוק מזרח ממערב הרחיק ממנו את פשעינו, שתים עשרה כרחם אב על בנים רחם יהוה על יריאיו, שלש עשרה כי הוא ידע יצרנו זכור כי עפר אנחנו. והזכיר הפרט לידיעה על כן אין לומר שהם שתים ועוד שכך פ' המקרא בעבור שידע כי יצר לב האדם רע מנעוריו והוא זוכר 105 תמיד כי עפר אנחנו ואין לחשוב עלינו עון ונמצא שהכל מדה אחת היא. אלו שלש עשרה כנגד שלש <עשרה> מדות שנאמרו למשה בסיני והזכיר חמש מהן כמו שהם בתורה באותו לשון רק אינם על הסדר כי כן דרך המקרא להקדים המדות פעם זאת ו<לאחרן?> פעם זאת כמו רחום וחנון יהוה חנון ורחום יהוה והזכיר הארבע בלשון שב ואל תעשה והארבע בלשון קום עשה. ואחר 110 כך פ' ואמ' מה טעם אין חלק לגוף בהנאת הנפש לעולם הבא בעבור שהגוף כציץ השדה כן יציץ כלומר מורכב מארבע יסודות ואין בו כח לקבל הטובה הגדולה גמול טוב שנאמר ולבגי | ברוזילי הגלעדי תעשה חסד והיו באכלי שלחנך כי כן קרבו אלי שהקב"ה גומל לגפש שהיא מעולם ועד עולם על יריאיו לעולם הבא וכן מצינו חסד שהוא וצדקתו לבני בנים כלומר' שיש לדבר הפסק הוא 115 בעולם הזה.

לג: יג. 98 רחום ... תה' קג: ח—יד. 111 כציץ ... תה' קג: טו. 112 ולבגי ברוזילי ... מל"א ב: ז. 114 וצדקתו ... תה' קג: יז.

פרק שני

ואחר שפירש ענין האדם שהוא העולם הקטן בגפשו ובגופו פירש ענין העולם שהוא האדם הגדול וכלל כל הנבראים בארבעה חלקים. החלק האחד כסא הכבוד והחלק השני המלאכים והחלק השלישי הגלגלים והכוכבים והמזלות והרביעי כל מה שיש תחת גלגל הירח. ואמר יהוה בשמים הכין כסאו ומלכותו בכל משלה 5 והכסא שאנו מיחסים לבורא יתברך הוא הענין המושג ממנו בהשתכל השכל בדמיונות והוא הרמוז באות אחת משמו שהיא אות וא"ו ועל כן קרא הכתוב השמים כסאו של מקום כמו שאמר הגביא השמים כסאי והארץ הדום רגלי לפי | שנבראו מאור לבושו וראויים הם להיות סמוכים אליו יותר משאר הנבראים והסמוך ראוי שיקרא כסאו והוא רמו לאור שנברא ביום ראשון ואין הכונה 10 בשמים ממש. וענין ההדום הוא הכבוד המתיחד עם הכסא וגלגל עמו להיות שם

2 החלק] כאן מתחיל שוב א 3 והחלק השלישי] השלשי ב / והכוכבים והמזלות] ליתא א 6 בדמיונות] בדיומנות ב 10 בשמים] השמים א

4 יהוה בשמים ... תה' קג: יט. 7 השמים ... יש' סו: א. 12 הדום רגליו ...

אחד ומתפשט להראות לנביאים ונקרא בשם כבוד או בשם אחד מן השמות. זהו במקום שפירש כי הארץ הדום אבל במקום שהוא אומר הדום רגליו ר"ל הדום סתם ולא פירש מי הוא אפשר לפרש אותו בענין אחר כמו שמצינו רבותינו א"ה ע"ב בענין ולא זכר הדום רגליו שאמרו לא | זכר הדם שבין רגלי אותו זקן ר"ל ברית מילה שכרת עם אברהם, אבל כשהוא מפרש הארץ הדום רגלי הוא נאמר על הכבוד ההוא ועל כן אמרו בבראשית רבה בענין ואד יעלה מן הארץ מלמד שענני כבוד עולים ומתגברים ועולים מאליהם. וכן תבון טעה במה שכתב בספרו בפרק וזהו לשונו חסר. ונחזור לדברינו ונאמר כי באמרו והארץ הדום רגלי רמז של כסא | הכבוד ההוא שהוא נרמז באות אחת משמו והיא ה' שניה של שם והוא רמז אל האור החמישי הכתוב במעשה יום ראשון 20 אם נכתבו על סדר הדרש והדבק בכסאו דבקות אחדי בלי הפסק הוא נקרא כסא והדבק בכבודו ושכינתו נקרא הדום וכן הכסא וההדום נקראים על שמם. זה הכלל הדבק נקרא על שם הדבר שהוא דבק בו והדבר על שם הדבק בו. וכן השומר על שם הנשמר כאשר הפועל נקרא על שם הפעולה והנשמר על שם השומר. ולפי שהקב"ה שומר כל הנבראים לכך אמר הכתוב כל הנקרא בשמי ולכבודי בראתיו אעפ"י שחכמי הקבלה מפרשים אותו על שם מדה אין זה סותר את זה. וראיה לענין זה מה שאמרו בהגדה בענין מלאך הברית למא נקרא שמו סנד' שהסנד' של הקב"ה בידו. וכונת שלמה שאמר ברוח הקדש אשת חיל מי ימצא עד סוף הפרשה ידועה ומפורסמת היא לכל ישראל כי הכל נאמר על כנסת ישראל ומה שאמר וחגור נתנה | לכנעני ידוע כי החגור הוא במתנים שהוא חצי גופו של אדם כענין שנא' חגור מתניך. וכן ארץ ישראל באמצע העולם בטבור הארץ וגראה לי שזאת היתה כונת ר' אברהם אבן עזרא בענין והכנעני אז בארץ. ומה שאמר בפסוק שאחריו וירא יהוה אל אברהם ויאמר לזרעך אתן את הארץ הזאת ויבן שם מזבח ליהוה הנראה אליו להודיע עיקר הדבר. ודומה לזה והנה מצרים נוסע אחריהם. ומענין זה הוא מה שכתוב מבקשי פניך יעקב סלה 35

12 ר"ל] ליתא ב' 14 זקן] הזקן א' 15 רגלי] רגליו ב' / הוא] ליתא א'
 17 עולים ומתגברים] היו מתגברים א' / טעה] תעה א' 18 בפרק] ליתא ב' / וזהו לשונו חסר] כן; ב' ליתא א'; ברור, שדברי אבן-תיבון הושמטו בכתב-היד שמהם הועתקו 19 של כסא הכבוד] של הכבוד א' 21 אחדי] אחד ב' 27 מלאך] ליתא ב' 28 שהסנד'] שהסד' א' 29 כי הכל ... ידוע] נכפל ב'
 33 בפסוק] כי הפסוק א'

איכה ב: א; ועיין איכ"ר על הפסוק. 16 ואד יעלה ... : בר' ב: ו; והשווה ב"ר יג. ג, עמ' 120: והעננים מתגברים מן הארץ ועד הרקיע (ועיין גם תענית ט, ע"ב). בתרגום המיוחס ליונתן על הפסוק: וענן יקרא הוה נחית מתחות כורסי יקרא (א' גוטליב). 17 וכן תבון: השווה מאמר יקו המים, פרק ב, עמ' 6, שורות 12-19. 25 כל הנקרא ... : יש' מג: ז. 27 בהגדה: בעלם ממני המקור. 28 אשת חיל ... : מש' לא: י. 30 וחגור ... : מש' לא: כד. 31 חגור מתניך ... : מל"ב ד: כט. 32 והכנעני ... : בר' יב: ו. 33 וירא ... : בר' יב: ז. 35 והנה מצרים ... : שמ'

וכן מה שאמרו ישראל סבא וכן מה שאמרו שלשה נקראים על שמו של הקב"ה ואילו הן <צדיקים> משיח וירושלם משיח שגאמ' וזה שמו אשר יקראו יהוה צדקנו ירושלם שנא' ושם העיר מיום יהוה שמה אל תיקרי שמה אלא שמה. כל א"ע"א זה ראיה כי הדבק בנקרא על שמו וכן הדבר על שם הדבק בו. ואל תשכח | ב יג ע"א זה הדבר בכל מקום שתמצא יד יהוה פני יהוה | אזני יהוה עיני יהוה שאעפ"י שזה הדבר מלבי כתבתיו דע באמת כי הוא דבר מקובל וגדול ולא יוכלו הפלוסופים לסתור אותו כל שכן בעלי הקבלה האמיתית והוא עיקר גדול להבין בו כמה דברים סתומים ומישב כמה פסוקים כגון היתה עלי יד יהוה וכגון עיני יהוה המה משוטטות (!) בכל הארץ וכן ועמדו רגליו ביום ההוא על הר הזיתים ופסוקים רבים כמו אלה, ולהבין עיקר כונת כמה דברים בדברי רבותינו ע"ה כגון אותן הגדות של בבא בתרא של רבא בר בר חנא וכגון אותן דבכורות פעם אחת הטילה בריוכגי ביצה במקומנו וטבעה שבעים כרכים ושברה שלש מאות ארזים וכיוצא בהם שאינם מיושבים על הפשט. ועל הענין הזה אמר הכתוב כי כל העמים ילכו איש בשם אלהיו ואנחנו גלך בשם יהוה אלהינו לעולם ועד כל' כל אחד ואחד באלהיו שהוא דבק בו בעולם הזה. ונחזור לענין הפסוק שהיינו בו ונאמר ב יג ע"ב אולי | כונתו באמרו השמים כסאי כלומ' יושבי השמים כמו השמים מספרים כבוד אל ומעשה ידיו מגיד הרקיע שאין ספק שהאחד נאמר על השמים והשני על יושבי השמים בין שיהיו כוכבים כדעת מקצה המפרשים בין שיהיו מלאכים לפי פרושינו והוציאם בלשון השמים או הרקיע וכבר ידענו שהרקיע נקרא שמים כמו שאמר הכתוב ויקרא אלהים לרקיע שמים ובאמרו השמים כסאי ר"ל יושבי השמים ובאמרו הדום רגלי ר"ל יושבי הארץ כמו כל הארץ יסתחו לך ויזמרו לך וגו' וכן כל הארץ באו מצרימה וגו' ורבים כמו אלה שפירושם כל יושבי הארץ. וקרא דבקות המלאכים בבורא ית' כסא ודבקות האדם אצל דבקות המלאכים הדום, ובמקום שיוזכר כסא הכבוד סתם בלא פירוש שמים וארץ ומלאכים יתכן לפרש אותו כפי הענין ויהיו שתי ההדבקות האלה הן הן שאמרו רבותי' ז"ל אחד לדין ואחד לצדקה ואחד לו ואחד לדוד וכו' ובמקום שמוזכר שתיהן

36 סבא] ליתא ב 38 כל זה] הכל ב 39 וכן] ליתא ב 41 מקובל וגדול] גדול ומקובל א 45 כמה דברים] הדברים כמה דברים יש ב 50 ונאמר] ליתא ב 52 השמים ... יושבין] ליתא ב 53 שיהיו כוכבים] שהיו כוכבים ב / מקצה] ליתא ב / שיהיו מלאכים] שהיו מלאכים ב 56 יושבין] ליתא א / כל] על ב 57 כל יושבין] יושב ב 58 דבקות] ליתא ב

יד: י. מבקשי פניך ... תה' כד: ו. 36 ישראל סבא: עיין ב"ר סח, יא, עמ' 784; ובמפתחות, עמ' 100. שלשה נקראים ... בבא בתרא עה, ע"ב. 37 וזה שמו ... יר' כג: ו. 38 ושם העיר ... ית' מת: לה. 43 היתה ... ית' לו: א. עיני יהוה ... זכ' ד: י. 44 ועמדו ... זכ' יד: ד. 46 פעם אחת ... עיין בכורות ג, ע"ב. 48 כי כל העמים ... מ' ד: ה. 51 השמים מספרים ... תה' יט: ב. 55 ויקרא אלהים ... בר' א: ח. 56 כל הארץ יסתחו ... תה' סו: ד. 57 כל הארץ באו ... בר' מא: ג. 61 אחד לדין ... עיין חגיגה יד, ע"א. 67 עושה

ב יד ע"א נקרא מה שהאדם דבק בו הדום אצל מה שהמלאכים או הגלגלים | דבקים ללמד שיש יתרון לדבקות המלאכים או הגלגלים בבורא על דבקות האדם או ע"ב בו כיתרון הכסא על ההדום לפי שאי אפשר לו לאדם שידבק בו | הדבקות 65 התמידי שלא יוזז ממנו בעבור שהוא מורכב מן היסודות הארבע והוא תחת ממשלתם ואינו דומה לעצם המלאכים והגלגלים שאינם מורכבים אבל הם עצמים פשוטים ונאמר בהם עושה מלאכיו רוחות משרתיו אש לזהט ולפיכך הם דבקים בו דבקות תמידי שלם.

וכן יתכן לומר שיקרא דבקות הגלגלים בו הדום אצל דבקות המלאכים ודבקותם 70 יקרא כסא בעבור שהמלאכים צורה בלי גולם אבל הגלגלים הם בעלי גוף אלא שהוא פשוט וכבר כתב הרב בעל המדע כי הגלגלים והם הנקראים שמים מכירים ומשיגים מאמתת הבורא ית' יותר ממה שמכירים ומשיגים אותו בני אדם ואשר למעלה מן הגלגלים והם הדעות הנפרדות מכירים ומשיגים יותר ממה שמכירים הגלגלים ואין ספק כי דבקות הגלגלים בהשגת | אמתתו דבקות תמידי בלי הפסק. 75 ואם יעלה על דעתך לומר מפני מה לא נקראו המלאכים כסאו של מקום במפורש כמו השמים והלא הם מכירים ומשיגים מאמתתו ית' יותר ממה שמכירים ומשיגים ממנו הגלגלים ודבקותם בו דבקות תמידי בלא הפסק. דע לך כי תשובת זאת השאלה שני טעמים והגני מפרש הענין ומעמידו על בוריו בלי ספק. הטעם האחד שכבר ידעת שהתורה נדרשת בשלש עשרה מדות ובשלשים 80 ושתים והאחת מהם הוא קל וחומר כלומר שנלמוד הקל מן החמור והחמור מן הקל ועל כן סמך הכתוב על המובן מקל וחומר ואחר שקרא השמים כסא לא היה צריך לקרוא המלאכים כסא שהרי נלמוד החמור מן הקל ונאמר אחר שהשמים נקראים כסאו לרוב השגתם והדב<קם> בו בלי הפסק אין ספק שגם המלאכים יקראו כסאו להשגתם מאמתתו יותר ממה שמכירים ומשיגים הגלגלים ממנו ודבקותם | דבקות שאין לו הפסק על כן לא קרא הכתוב המלאכים כסאו של מקום ומוזה הטעם כמו כן לא קרא הכתוב השמים הדום בפירוש. ועוד שאילו פירש ואמר שהשמים והגלגלים הם הדום רגליו היה לו לפרש מי הוא הכסא וכבר שתק ממנו מן הטעם האחד שכתבתי. והטעם השני לקרוא לשמים כסאו של מקום ולא למלאכים הוא לפי הכרתם והשגתם אותו קודם שנבראו המלאכים לפי שקדמה | בריאתם לבריאת המלאכים שהשמים נבראו ביום ראשון כמו שמפורש בתורה בראשית ברא אלהים את השמים ואת הארץ והמלאכים לא נבראו עד יום שני לדעת ר' יוחנן או עד יום חמישי לדעת

71 [כתב הרב] כתב הרב הגדול (כ"ו) א 75 [על דעתך] בדעתך ב
76 [יותר] ליתא א 81 ועל ... הכתוב] ועל סמך הכתב א / על] מן ב 82 החמור ...
בין ליתא א 83 ספק] ליתא ב 90 שהשמים] שהם ב/ רכא] רכא ב

מלאכיו ... : תה' קד : ד. 71 הגלגלים והם הנקראים שמים ... : השווה יד החזקה, הלכות יסודי התורה ג, א; ב, ח; אבל מחברנו הביא את דברי הרמב"ם בהרחבה ושינוי.

ר' חגיגא כמו שמפורש בבראשית רבא אימתי גבראו המלאכים ר' יוחנן אמ' בשני וכו' עד בין על דעתיה דר' יוחנן בין על דעתיה דר' חגיגא הכל מודים שלא 95
 גברא ביום ראשון כלום וכו'. ומפני זה נקראו השמים כסאו בפירוש ולא ב'טו"ב המלאכים רק ברמז לפי הפירוש האחד | שפירשתי בפסוק השמים כסאי. ואם תאמר איך יתכן לומר כי באמרו השמים כסאי רמז אל האור הנברא ביום ראשון לפירוש האחד או למלאכים לפירוש השני ובאמרו והארץ הדום רגלי אל האור החמישי לפירוש האחד או אל יושבי הארץ לפירוש השני והלא 100
 כבר אמרו רבותינו שהכסא נברא קודם שנברא העולם ואלה כלם ר"ל האור והמלאכים נבראו בששת ימי בראשית ויותר היה ראוי לרמז דבר שקדם לכל הנבראים והוא הנקרא ראשית. תשובת שאלתך לפי הפירוש הראשון כי האור הנברא ביום ראשון כבר קדמה הויתו קודם מאמר יהי אור כמו שאני עתיד לכתוב וחמש האורים ענין אחד לכולם כמו שיש ענין חמשה חומשי תורה 105
 ענין אחד ר"ל חבור אחד שאין זה שלם בלא זה וכן חמשה האורים. ותשובתך לפי הפירוש השני כי כבר כתבתי שהדבק נקרא על שם מה שהוא דבק בו ונקראו ב'טו"ב המלאכים או האדם כסא או הדום אף | שנבראו בששת ימי בראשית לפי הדבק בכסא שנברא קודם שנברא העולם ולא שהם כסאו ממש על האמת כמו האור ההוא שהוא התורה כמו שאני עתיד לכתוב ובן תבון כתב שהמלאכים לא נבראו 110
 בששת ימי בראשית כמו שאני עתיד לכתוב בלשוננו בפרק בפני עצמו ומה שנראה לי להשיב עליו.

94 על דעתיה דר' יוחנן דעתיה דר' יוחנן ב 97 אירך ליתא ב / כי לידי ב
 102 לפין לפי א 105 אחד ליתא ב / לפי הפירוש לפי א 108 כסאן ליתא ב
 109 שהוא ליתא ב 110 כששת ממשות המ"ם מנוקדת ב / כפרק בפני עצמו
 ובפרק ... א כפרק אחד ב

91 בראשית ברא ... בר' א : א. 93 אימתי ... : בר' א, ג, עמ' 5. 100 שוכסא
 נברא ... : השווה נדרים לט, ע"ב; פדר"א ג. 103 יהי אור ... : בר' א : ג. 109 וכן
 תבון : עיין מאמר יקונו המים, פרק ד, עמ' 10 ואילך.

פרק שלישי

אשוב לענין המזמור שהייתי בו ואומר כי הכסא שאנו מיחסים לבורא ית' אינו כסא ממש בצורת כסאות בשר ודם ובתבניתם כי אם ענין מושג מאמתתו בהשתכל השכל בדמיונות וכשאנו באים לחקור על כסאו של הקב"ה חקירה א'ע"ב עיקרית | אנו מוצאים שבעים כסאות שהם אמונות של שבעים אומות שאין 5
 ספק כי כל אומה ולשון מתכונת באמונתה לאלהות וזהו שאמר הכתוב ממזרח שמש ועד מבואו גדול שמי בגוים ובכל מקום מקטר מגש לשמי וכו'. אל תהי

5 מתכונת] מתכונתה ב

5 ממזרח ... : מל' א : יא. 10 אל תמר ... : שמ' כג : כא; ועיין סנהדרין לח, ע"ב.

ב טז ע"ב כמתנמנם בקראך זה הפסוק וראה | והבן איך פירש כי שמו גדול בגוים
והקטרתם לשמו ולא אמר גדול אני מגש אלי ויחס הכל לשמו ית' ועל כן
אמרתי שכונתם היתה לשם אלה אלא שהם טועים אחר השלוחים הממונים
עליהם שהם שרים שלהם הפך ממה שאמ' הכת' אל תמר בו ואמרו רבותינו
ז"ל אל תמירני בו. וכלל הכסאות כלם היא התורה שהיא אמונת האמת והיחוד
ולא תמצא אמונה בעולם שלא יהא לה רמז מן התורה אלא כל מקום שפקרו
תשובתן בצדן אבל כלם יש להם מקום לרדות כגון נעשה אדם לשתי רשויות
ותשובתן בצדן ויברא אלהים שאין הבורא ית' אלא אחד וכן כי יהוה אלהיך
אש אכלה הוא לעבדי האש ותשובתן מפורשת ועל הארץ הראך את אשו
הגדולה כלומ' האש שלו היא ואין הוא האש ורבים כמו לא באש יהוה וכן אמונת
אדם גלויה תשובתם ומפורסמת בכל מקום שיש להם סרכא וכן כל שבעים
ב יז ע"א אמונות של שבעים אומות. ואין חכמה בעולם שאין לה ראיה מן התורה הן | חכמת
הכוכבים הן חכמת הרפאות או חכמת השיעור וכן שאר החכמות ופתרון חלומות
כלן יש להן רמז מן התורה וזה שכתו' ויאמר אם שמוע תשמע וגו' כל
המחלה אשר שמתי במצרים לא אשים עליך כי אני יהוה רופאך רמז לנו שיש
במצות רפואת הגוף וכת' ושמרתם ועשיתם כי היא חכמתכם ובינתכם לעיני
העמים ואמרו איזו היא חכמה ובינה שהיא לעיני העמים הוי אומר זה חשבון
תקופות ומזלות. ולפי דבריהם לא היה לו לכתוב ושמרתם ועשיתם אלא
ושמרתם ולמדתם אלא שבא לרמוז במצות השמירה והמעשה שיש במצוה
חכמות תקופות וכוכבים ומזלות ואין ספק כי כן לשאר החכמות ועל כן נקראת
תמימה שנא' תורת יהוה תמימה, ואלו היתה חסרה כלום לא היה קורא אותה
א ח ע"א תמימה. ודוד המלך ע"ה כל מה | שהיה עושה היה מתייעץ על פי התורה וזה
ב יז ע"ב שאמר גם עדותיך שעשועי אנשי עצתי, לכך אמרתי כי היא הכסא האמתי | הכולל
כל שאר הכסאות. ולא הביאני לומ' שכל החכמות והאמונות רמוזות בתורה
רק מה שאמרו רבותי' היה מביט בתורה ובונה את העולם נמצא שהעולם
הנברא בענין שיתכן שיהיו בו החכמות והאמונות ההם נעתק מן התורה ולא
היה העולם נברא באותו ענין הנכון לקבל החכמות והאמונות אלא אם כן היו
רמוזות בתורה. ובפירוש אמרו בבראשית רבה בענין נעשה אדם אמ' לפניו

12 שפקרו] שפקרו א' שפקרו ב' 13 מקום] ליתא ב' 16 היא ואין] ליתא ב' /
כמו] כי ב' ואולי צ"ל 'כמוהו כמו' 18 חכמה ... שאין] ליתא ב' 23 ואמרו]
ליתא א' / לעיני] לנגד ב' 25 אלא] ולא א' / במצות] במצות ב' 33 הנכון] הגדול ב'
34 ובפירוש] בפירוש א'

12 כל מקום ... : סנהדרין, שם. 13 נעשה אדם ... : בר' א' כו. 14 ויברא ... :
בר' א' כז. כי יהוה אלהיך ... : דב' ד' כד. 15 ועל הארץ ... : דב' כד' לו.
16 לא באש ... : מל"א יט' יב. 20 ויאמר ... : שמ' טו' כו. 22 ושמרתם ... :
דב' ד' ו; ועיין שבת עה, ע"א. 27 תורת יהוה תמימה ... : תה' יט' ה. 29 גם
עדותיך ... : תה' קיט' כד. 31 היה מביט ... : ב"ר א' א, עמ' 2. 35 רכש"ע ... :
ב"ר ח, ת, עמ' 61. 40 ועבדתם שם ... : דב' ד' כח. 41 ואכלת ... : דב' ז' טז.

35 רבש"ע אתה נותן פתחון פה למינים לרדות ופירוש מינים בזה המאמר המאמינים בשתי רשויות ואי אפשר שיתן פתחון פה לאלו ולא לבעלי האמונות האחרות שאם כן נמצא מחזיק ידיהם באמונתם לומר שהיא אמת אבל כשרמז בה כל האמונות וכולן תשובתן בצדן יתברר הדבר שכולן שקר וכזב חוץ מאמו- נתינו ולא נמצאו בעולם רק לרדות בהם את ישראל בשעה שיחטאו לקיים בהם ועבדתם שם אלהים מעשה ידי אדם עץ ואבן וכו' | ושישתעבדו בהם ישראל בזמן שהם עושים רצונו של מקום ולקיים בהם ואכלת את כל העמים וגו' ומשלת בגוים רבים וגו' ואמר אבד תאבדון את כל המקומות אשר עבדו שם הגוים אשר אתם יורשים אותם את אלהיהם והרבה פסוקים כגון אלו. וראיתי לכתוב הנה שני חלומות מן הכתובים בתורה שמצאתי להם רמז מן התורה לפתרונם והם חלום אחד של יוסף וחלום פרעה והם יהיו לך פתח לשאר החלומות או החכמות. והנני אומר כי מה שראה יוסף שהיו מאלמים אלומים בתוך השדה וקמה אלומתו וגם נצבה ואמרו לו אחיו המלך תמלך עלינו מפורש במקרא נצב מלך לשון שררה ומלת נצבה עוברת ולולא האתנח היתה הצדי נקודה בשוא. וחלום שר המשקים ושר האופים כבר פרשו בהם המפרשים שריגים מלשון שרגא ולכך הבין יוסף שהם שלשה ימים. וכן סלי חורי מלשון חיור. ומה שראה פרעה שבע פרות יפות מראה ובריאות בשר ותרעינה | באחו המרעה | היה סימן לשני שבע כמו שמפורש בתורה ונתתי עשב בשדך לבהמתך ואכלת ושבעת כלומר זה יהיה סימן בידך כשתראה בהמות רועות ויש מרעה טוב להם תדע שהשבע עתיד לבא, ומה שאמר שבע פרות אחרות הוא לשון גנאי כמו שאמרו רבותינו בענין והלכה והיתה לאיש אחר הכתוב קראו אחר כלומר לגנות, וכן בכאן הוא מלשון אלהים אחרים וכתוב ועבדתם אלהים אחרים והשתחיתם להם ועצר את השמים ולא יהיה מטר והאדמה לא תתן את יבולתה. וחכמי הרפואות מונעים כל מאכל שאינו מזוג. וכמו כן יש לומר מפני מה אסרה התורה העופות הטמאים לפי שהם הולכי רכיל ומגלים סודו של עולם וכבר הזהירה התורה לא תלך רכיל

ב יח"ע"ב
א ח"ע"ב

35 פה] ליתא א' / המאמר] המאמר הם ב 36 פה] ליתא ב' / לבעלין לבעל א' / האמונות] החכמות ב 45 החלומות] חלומות ב 48 בשוא] כשכא ב 50 יוסף] ליתא ב

ומשלת ... דב' טו: ו. 42 אבד תאבדון ... דב' יב: ב. 44 שני חלומות: בר' לו: ז-ח; מא: א-ז. 47 המלך תמלך ... בר' לו: ח. 48 נצב מלך ... מל"א כב: מח. 49 וחלום שר המשקים ... בר' מ: ט-כז. שריגים: בר' מ: י; עיין בס' אמרי שפר לר' יהודה בן חלאות, כ"י פאריס 294, דף 225, ע"ב: (שלשה שריגים) ומהם הבין ופתר שלשת ימים דשריגים לשון שרגא והוא לשון אורה (הובא בניסוח שונה בתורה שלמה, וישב, עמ' תתשכ, הערה מה); אבל מקור עתיק לא מצאתי (על הציון בתורה שלמה העירני ד"ר א' גוטליב). 50 סלי חורי: בר' מ: טז. מלשון חיור: עיין בראש"ע לבר' מ: יז, המביא בשם ר' סעדיה גאון: אמר הגאון שהוא לחם לבן; השווה ג"כ רמב"ן בסוף פ' וישב (על פירוש הראב"ע וכו' העירני ד"ר א' גוטליב). 51 שבע פרות ... בר' מא: ב. 52 ונתתי עשב ... דב' יא: טז. 54 שבע פרות אחרות: בר' מא: ג. 55 וחלבה והיתה ... דב' כד: ב; ועיין גיטין צ, ע"ב. 56 אלהים אחרים: שמ' כ: ג. ועבדתם ... דב' יא: טז-יז. 59 לא תלך ... וי' יט: טז. 63 תרנגול שקרא ...

60 ר"ל שאם יאכל העופות הטמאים יתמוג טבעו מהם כי שמעתי מפי מנחש חכם שאין מנחשים אלא בעוף טמא וכל עוף שיש לו מעלה בדריסה יש לו מעלה בנחש והוא יותר | ראוי לסמוך עליו זהו מה ששמעתי מפיו. ומה שהם מנחשים בעופות טהורים כגון תרנגול שקרא ערבית ותרנגולת שקראה גברית וכיוצא בזה אינו כדאי שיאסר העוף ההוא על ידו מפני שני דברים. האחד שאין עיקר הנחש אלא במעשה שהעוף עושה ולא בקריאתו שאין הקריאה מועילה כלום 65 בנחש כי העושה מעשה ולא יצפצף ולא יהגה מנחשין בו ואם יצפצף ויצעק כל היום ולא יעשה מעשה ולא ישב במקום אין מנחשין בו. והעופות הטהורים כל מה שהם מגלים לאדם אין מגלים אותו אלא בלשון הקריאה והצפצוף וזה אפילו בטמאים אינו נקרא נחש אלא חכמה כמו שיחת דקלים ושיחת אילנות ועל זה אמר שלמה בחכמתו כי עוף השמים יוליד את הקול ובעל כנפים יגיד דבר. והמעט שבמעשים הוא שיגלה העוף הטהור שום דבר בעולם על ידי מעשה ומה שיגלה במעשה אינו כדאי לסמוך עליו ואינו רק בענינים נקלים 70 ב יט ע"ב וקרובים להבין במעט סברא למי | שרואה את הנולד. ומה שכתבתי שאין מנחשין אט ע"א אלא במעשה יש לי ראייה גדולה | מאד ממה שאמרו פתו נפלה מפיו צבי הפסיקו בדרך. והבהמות והחיות הטהורות כמו כן לא נאסרו בשביל הנחש לפי שאינם ממציאים עצמם לדעת אלא הם דומים לפתו שנפלה מפיו וכיוצא בזה. ואולי תאמר אחר שהטעם מפני גלוי הסוד מה לי על ידי מעשה מה לי על ידי דבור. דע שיש הפרש גדול ביניהם כי העוף הטמא כפי השתנות הענין שהוא מגלה משתנה מעשהו ומשנה מושבו והכל יודעים ומכירים שהוא מגלה שזה שיודע 80 דרכי הנחש מבין אותו ואין האחרים מבינים ולא כן הדבור והוא דומה למה שאמר הכתוב ואזניך תשמענה דבר וגו'. אך טעם לאסור הבהמות הוא ענין אחר עיקרו בפירוש החיה הרביעית אשר ראה דניאל ובמה שאמרו חז"ל למה נקרא שמו חזיר שעתיד הקב"ה להחזירו לישראל וההמון יבינו מזה שעדין 85 ב כ ע"א יהיה | טהור לישראל מי יתן טהור מטמא לא אחד כך כונתם באמרם עתיד הקב"ה להחזירו לנו על הכח שלו שהוא מיצר לישראל ולעתיד ישוב עם כל שאר הכחות לעזור ולסמוך את ישראל כי ירבה השלום בארץ כמו שנא' וגר זאב עם כבש וגמר עם גדי ירבץ וגומ' ואומ' ופרה ודוב תרעינה ואומ' לא ירעו ולא ישחיתו בכל הר קדשי ואומ' ישאו הרים שלום לעם וגומ' ואומ' 62 [ראוי] ליתא ב / מה ששמעתי] ששמעתי מה א ששמעתי ב 66 ולא ... יצפצף] ליתא ב 68 [בלשון] בקול מבוטל על-ידי ניקוד ב 79 [שהוא מנלה] שמנלה א / שיודע] יודע א אולי צ"ל 'היודע' 80 [האחרים מבינים] אחרים מכירים ב 83 [לישראל] לנו ב 85 [על] כל ב 86 [שאר] ליתא ב

ענין שבת סז, ע"ב. 69 שיחת דקלים ... : השווה סוכה כח, ע"א. 70 כי עוף ... : קה' י : כ. 74 פתו נפלה ... : סנהדרין סה, ע"ב. 81 ואזניך ... : יש' ל : כא. 82 למה נקרא ... : ענין ויקר' יג, ה, עמ' רצ"ה, ודברי המהדיר שם, הערה 2; והשווה מה שכתבתי בספרי הלועזי *Recherches*, עמ' 345, הערה 6. 84 מי יתן ... : איוב יד : ד. 86 וגר זאב ... : יש' יא : ו-ז, ט. 88 ישאו הרים ... עד בלי ירח : תה' עב : ג, ז.

ורב שלום עד בלי ירח וגומ' ואומ' כי בשמחה תצאו ובשלום תובלון וגומר. וכמו
 90 שהחזיר מיצר להם לישראל בזמן הגלות כן שאר הבהמות מצירות להם
 ומואסים בהם לכך אסרם שלא יתמוג טבעם מהם ואין זה דומה לתועבת מצרים
 כי אינה מצרה להם אלא שהמצריים עובדים לצורתם.
 וכבר קבלנו כי הבהמות הטהורות תחלת בריאתן ממדת החסד ויש מהן עומדות
 באותה המדה לעולם. והחיות הטהורות נראה לי איל וצבי בצבאות או באילות
 95 השדה ויחמור חמר מים רבים ודישון והשיג להם דיש את בציר ותאו והתאיתם
 ב כע"ב לכם תתאו לכם | וזמר שירו לו זמרו לו. וטעם לדגים הטמאים נראה לי לפי
 שעתידי הקב"ה לעשות סעודה לצדיקים לעתיד לבא מליותן והוא יש לו סנפיר
 וקשקשת כמו שאמרו בפרק אלו טרפות תניא ר' יוסי בן דורמסקית אומ'
 א טע"ב ליתן דג טהור | הוא שנא' גאווה אפיקי מגנים אלו הקשקשים תחתיו חדודי חרס
 100 אלו הסנפירין שפורה בהם לכך התיר להם מין את מינו ואסר להם שאינו מינו
 כאלו אמר אם תזהרו בזה תזכו לזה. ענין אחר. טעם לאסור הבהמות והחיות
 והעופות והדגים הטמאים על דרך השכל לפי שצוה לנו להדבק בו כמו שנא'
 לשמע בקולו ולדבקה בו ואומ' ובו תדבק ובשמו תשבע ודבר ברור הוא שאין
 הכונה דבוק הגוף אלא דבוק הגשמה וכל מי שהוא משכיל יבין כי הגשמה
 105 בהדבקה בבורא תאבד הרגשות הגוף כלם עד שלא תצטרך לאכול ולשתות ולא
 לשאר צרכי הגוף ולא יפעלו אבריו כלום ויהיה המאכל אשר במעיו שמור שלא
 יפסד בעבור כי כחותיו מתבטלים כל זמן הדבוק בו כפי מה ששיגי שכלו |
 ב כא ע"א להדבק בו ובכלות כחו להדבק ותתעורר הנפש לשוב להרגשות הגוף קל מהרה
 כמו הישן כשיקיץ משנתו לא יקבלוה איברי הגוף קבול גמור כהרף עין אך היא
 110 כמו השלהבת הנתלית בפתילה ועדין אינה נאחזת בכלה שהיא נקלה שתכבה
 בשעת ההדלקה יותר מן הדולקת והולכת וכן הנפש בהקיץ אדם משנתו ימצא
 עצמו חלוש מעט עד אשר יתחזק מעט וכזה ענין יקרה לדבק בו ועל כן כשיבא
 להפריד מחשבתו ממנו אלו יאכל המאכלים הטמאים ההם שהם מולידים כל
 חולי לדעת חכמי הרפואות אין ספק שיארע לו חולי וכבר הבטיחנו אשר יעשה
 115 אותם האדם וחי בהם. וזה הענין רמזו בתורה באמרו כל המחלה אשר שמת
 במצרים לא אשים עליך כי אני יהוה רופאך כלומ' אל תתרשל מן המצות בעבור

90 שהחזיר החזיר ב / להם] ליתא א 91 לתועבת] לתועבות ב 92 שהמצריים
 שהם המצרים ב 94 נראה לי איל] נ"ל א נראה לאיל ב 99 גאווה אפיקי
 מגנים] הפסוק משובש אב 100 ואסר... מינו] ליתא ב 101 לזה] כזה ב
 104 דבוק] ליתא א 105 תאבד] תאבד הגוף ב / ולא לשאר] ולשאר א 108 להרגשות
 הגוף] להרגשות א להרגשת הגוף ב 109 יקבלוה] יקבלוהו א 112 ענין]
 ליתא ב / יקרה] יקרא א

89 כי בשמחה ... : יש' נה : יב. 94 איל ... : השווה דב' יד : ה; שה"ש ב : ז; חב'
 ג : טו; וי' כו : ה; במ' לד : ז, י; תה' קה : ב. 96 לפי שעתידי הקב"ה ... : עיין בבא
 בתרא עה, ע"א. 98 תניא ... : חולין סו, ע"ב (על פי איוב מא : ז). 103 לשמע ... :
 דב' ל : כ; י : כ. 114 אשר יעשה ... : וי' יח : ה. 116 כל המחלה ... : שמ' טו : כו.

שיש מצות כבודות על הגוף ותירא שמא יולידו לך חולי כי אני יהוה רופאך במצוה אחרת שאצוה עליך לעשות בה ואתה מתרפא. ועל זה הדרך תמצא פתח לשאר הענינים עד שיתבאר לך שהתורה כוללת כל החכמות וכל האמונות והיא כסאו של הקב"ה. | וידעתי כי יש בחסידי ישראל ובתכמיהם מי שיאשים אותי מפני שכתבתי טעם לשטים או שלוש מצות מן התורה והם פתח לתת טעם למצות הרבה מדרך החכמה. והגני מביא ראיה כי יוכל כל חכם לתת טעם לכל מצוה שלא נתפרש טעמה בתורה ויהיה תועלתו הרבה ושכרו | לפי שמיפה אותה לעיני העמים ואמרו רק עם חכם ונבון הגוי הגדול הזה בעבור כי הם טוענים עלינו מה טעם למצוה פלונית ומה טעם למצוה פלונית אינן אלא משל וכשאנו נותנים להם טעם מדרך החכמות שאין להם טענה להכחישן או יאמרו לכו ונעלה אל בית(ו) יהוה ואל בית אלהי יעקב ויורנו מדרכיו ונלכה באורחותיו וגומ'. ואברהם אבינו ע"ה שלא נצטווה על המצות כלן רק על שמונה מצות בלבד מהיכן ידע אותן אלא מדרך החכמה שהיה חכם בכל החכמות. ואולי ישיב עלי ויאמר כי הבורא ית' הודיע כל התורה וגלה לו כל שש מאות ושלוש עשרה מצות וראה מה אמרו רבותינו ע"ה בן שלש שנים הכיר אברהם ב כב ע"א את בוראו ולא אמרו | נגלה הקב"ה לאברהם אלא אברהם הכיר את בוראו ואין ספק כי ההכרה בחכמה היתה ולא בנבואה ולא לאברהם בלבד קדמה החכמה לנבואה כי גם כל הנביאים קדמה להם החכמה לנבואה כמו שאמרו אין השכינה שורה אלא על חכם וגבור וכו'.

ואחר שהכיר אברהם אבינו את בוראו מדרך החכמה על אחת כמה וכמה שהיה יכול להכיר המצות הראויות לו ולתורתו. על כן אל יקשה בעיני כל חכם או חסיד לתת טעם למצות שאין טעמן מפורש בתורה ובלבד שלא יאמר כי אותו הטעם הוא עקר גתינת המצוה ההיא אלא יאמר אלו לא נתנה מצווה פלונית ראויה שתגדל תן מטעם כך וכך ונתחייבה מדרך חכמה פלונית. ואם יעלה על דעתך לומר כבר אמרו רבותינו שהתורה קדמה לכסא הכבוד ואם כן איך נאמר כי התורה הוא הכסא, כבר כתבתי זה הענין בפ[ירוש] והנה זה מבואר ולא גשאר בו לא ספק ולא קושיא רק שיש לדקדק ולפרש ההפרש שיש בין הכתוב שאמר השמים (!) |

117 יהוה] ליתא ב 118 במצוה... הדרך] ליתא ב 121 לשטים או שלוש] לשטים או שלושה א לשנים ושלוש ב 123 בתורה] ליתא ב / תועלת] ליתא ב / ושכרו] נכפלו בטעות המלים לתת... ושכרו א / לפי] נכתב לפי ותוקן למי ב 129 שהיה] שיהיה א / בכל החכמות] מכל חכמות א בכל חכמות ב 134 החכמות] חכמה א 138 טעמן מפורש] מפורש טעמן ב 140 על דעתך] בדעתך א 142 זה] זה הוא א 143 השמים] כן הוא אב תוקן בשמים א

124 ואמרו ... דב' ד : ו. 127 לכו ונעלה ... : יש' ב : ג (מי' ד : ב). 128 שמונה מצות ... : עיין יומא כת, ע"ב. 131 בן שלש ... : נדרים לב, ע"א; ועיין מנחת יהודה על ב"ר, עמ' 273—274. 134 אין השכינה ... : עיין שבת צב, ע"א; נדרים לת, ע"א; והשווה מורה נבוכים ב, לב. 141 שהתורה קדמה ... : עיין ב"ר א, ד, עמ' 6. 143 ה[שמים] ... : תה' קג : יט. 144 ויהוה בויכל קדשו : חב' ב : כ. יהוה בשמים

ב כב ע"ב הכין כסאו ובין ויהוה בהיכל קדשו יהוה בשמים כסאו ובין הכתוב שאמר השמים
 145 כסאי כי באמרו בשמים הכין כסאו נראה ממנו שהכסא דבר זולתי השמים
 והשמים דבר אחר זולתי הכסא ובאמרו השמים כסאי נראה ממנו שהכסא הוא
 השמים והשמים הם הכסא ושני פסוקים אלו יש לפרש אותם האחד על המלאכים
 שהם מובנים בשמים והשני על השמים עצמם, ועל דרך הקבלה האמתית
 א יע"ב יש לפרש | השמים כסאי זה תורה שבכתב והוא האור שנברא ביום ראשון.
 150 יהוה בשמים הכין כסאו זה תורה שבעל פה שהיא נכונה וגרמזה בתורה
 שבכתב והיא האור החמשי שבפרשת בראשית ויהיה פירוש הפסוק כך משהכין
 כסאו בשמים משלה מלכותו על הכל. או גאמר כי שמים שם למדת החסד ועל כן
 אמר בשמים הכין כסאו ואמרו כביכול היה הכסא מתמוטט עד שסמכו בחסד
 שנא' והוכן בחסד כסא גמצינו יכולים לומר כי שמים שם למדת החסד ועל כן
 אמר בשמים הכין כסאו ובאמרו השמים כסאי נמצא שמים | שם לכסא בא
 הכתוב השלישי והכריע ביניהם יהוה בהשמים חסד הזכיר שמים בשמוש שתי
 האותיות. ולמדנו משלש מקראות אלו שהם השמים כסאי ובשמים הכין כסאו
 והוכן בחסד כסא ששמים שם לכסא ולחסד ולמדנו מפסוק בהשמים ולא
 אמר בשמים שהחסד שם לכסא ונמצא זה מכריע בין השמים כסאי ובין בשמים
 160 הכין כסאו והדומה להם. זהו מה שנראה לי בכסא שאנו מיחסים לבורא ית'.
 ובאמרו ומלכותו בכל משלה מלת מלכות פעמים שהיא באה על תואר המלוכה
 כמו מלכותך מלכות כל עולמים שרוצה לומר המלוכה שלך מלוכה עולמית
 ופעמים היא באה על המקום שהוא מולך עליו כמו וגשמע פתגם המלך אשר
 יעשה בכל מלכותו שהוא נאמר על הערים ועל המדינות וכן שבע ועשרים ומאה
 165 מדינה מלכות אחשורוש וכן ותהי ראשית ממלכתו בבל וארך ואכד וכלנה, ובוה
 ב כג ע"ב דקדק יפה בן תבון אבל לא פירש יפה במה שכתב | כי ומלכותו בכל משלה נאמר
 על הגלגלים והכוכבים והדעות הנפרדות כמו שהוא מבואר בספרו יותר מדאי.
 ומי יתן החרש יחריש כי היכן מצינו שנקרא מלך המלאכים כמו שנקרא מלך
 ישראל וגואלו וגו'. ובשתוף עם הגוים נאמר מלך אלהים על גוים וגו'. ועל
 170 ידי הנביא נאמ' מי לא ייראך מלך הגוים וגו', אך לא יחד מלכותו על השמים

147 ושני] ושנים א	149 האור שנברא] שנקרא ב / וגרמזה] וגרמו זה א
151 וריא] והוא א	152 גאמר] גרמו א
157 האותיות] אותיות ב	הה"א נוסף בין השיטין א
167 יותר] יתר ב	168 שנקרא] שנא' ב
	169 עם הגוים] ליתא ב
	170 נאמ'] אמ' א

כסאו: תה' יא: ד. השמים כסאי: יש' טו: א. 153 כביכול ... : עיין מדרש תהלים
 פט, ב. 154 והוכן בחסד כסא: יש' טז: ה. 156 יהוה בהשמים ... : תה' לו: ו.
 162 מלכותך מלכות ... : תה' קמה: יג. 163 וגשמע פתגם ... : אס' א: כ. 164 שבע
 ועשרים ומאה מדינה: אס' א: א. 165 ותהי ראשית ... : בר' י: י. 166 בן תבון:
 עיין מאמר יקו המים, עמ' 57 ואילך. 168 מלך ישראל וגואלו ... : יש' מד: ו.
 169 מלך אלהים ... : תה' מז: ט. 170 מי לא ייראך .. : יר' י: ז. 171 כי מלך

כמו שמצינו שיחד מלכותו על הארץ כמו שאמ' דוד ע"ה כי מלך כל הארץ אלהים
זמרו משכיל. ועתה שמע האמת בפירוש ומלכותו בכל משלה שהוא נאמר על
א יא ע"א הכבוד שיחד מלכותו עליו כמו שקראו | דוד ע"ה מלך הכבוד כמו שנא'
שאו שערים ראשיכם והנשאו פתחי עולם ויבא מלך הכבוד, ובעבור הפסוק
הזה אכתוב פירוש כל המזמור בפרק אחד בפני עצמו. והבורא יתעלה הוא נקרא
מלך הכבוד וכן נקרא אל הכבוד כמו שאמ' דוד אל הכבוד הרעים, ועל הכבוד
ב כד ע"א תזה נאמ' ומלכותו בכל משלה. וזהו שאמרו במגלה בפרק ראשון | ויהי ביום
השלישי ותלבש אסתר מלכות בגדי מלכות מיבעי ליה א"ר אלעזר א"ר חנינא
שלבשתה רוח הקדש כתיב הכא ותלבש אסתר מלכות וכתיב התם ורוח לבשה
את עמשי ראש השלישים. 180

ועל הכבוד הזה אמר הכתוב יהי כבוד יהוה לעולם כאלו אמ' לעולמים יהיה
קיים ונצחי כבוד השם או לא קצוב רמוז במלת לעולם ועל כן אמר אחריו ישמח
יהוה במעשיו כלומר לעולם ישמח יהוה במעשיו ותהיה כונת הפסוק תפלה על
העולם שלא יאבד. מלת לעולם משמשת לפניה ולאחריה ונקראת עם ראש הפסוק
יהי כבוד יהוה לעולם ונקראת עם סופו לעולם ישמח יהוה במעשיו דרך תחנה
ובקשה. ואל תתמה במלה אחת אם היא משמשת לפניה ולאחריה שהרי תמצא
פסוקים הרבה שיש בהם שתיים ושלוש תיבות משמשות לפניהם ולאחריהם
כמו בכל יום אברכך וגו' יודוך יהוה כל מעשיך ותסידוך יברכוכה. ומפני שפסוק
ב כד ע"ב יהי כבוד יהוה לעולם משמע לשון תחנה ובקשה אמרו רבותינו ע"ה | פסוק
זה שר העולם אמרו. כלו' שהוא מבקש רחמים ותחנונים לפני המקום על העולם
שלא יאבד ואין משמעות הפסוק דרך ספור כמו שהבין אותו בן תבון כנראה מתוך
דבריו ומתוך אמונתו שאמר כי הפסוק הזה נאמר על הנבראים השפלים שקרא
אותם מעשיו ולא על העליונים והשפלים הם הנבראים שהם מגלגל הירח
ולמטה והעליונים הם כל מה שיש מגלגל הירח ולמעלה שאינם מעשיו כמו
שאבאר עוד בלשונו ואין ממש בדבריו כמו שנפרש בפסוק ברכו יהוה כל מעשיו.
195 יהי כבוד יהוה לעולם והראיה לומ' שלזה הפירוש כונו רבותינו ע"ה באמרם
פסוק זה שר העולם אמרו כלומ' דרך תחנה ובקשה הוא סוף הפסוק שאמר ישמח
יהוה במעשיו כגותן טעם לדבריו כלומר נאה לך שיהיו בני אדם בעולם שיכירו
א יא ע"ב גדולתך ותפארתך ויהללוך על מעשיך | ותשמח בהם כענין הכתוב שאמר בני

177 חזוה ליתא ב 181 הכבוד / אמר הכתוב נאמ' ב 182 אי' כן
הוא בכתביהיד 183 על העולם עולם ב 187 שיש בהם ליתא ב
189 אמרו רבותינו ע"ה נוסף זה ב 193 מגלגל ... שיש ליתא ב

כל הארץ ... תה' מז : תה' כד : ז. 173 מלך הכבוד : תה' כד : ז. 174 שאו ... : תה' כד : ז.
176 אל הכבוד ... : תה' כט : ג. 177 במגלה : מגילה יד, ע"ב (ועיין אס' ה : א ;
דה"א יב : יט). 181 יהי כבוד ... : תה' קד : לא. 188 בכל יום ... : תה' קמה : ב.
יודוך ... : תה' קמה : י. 189 פסוק זה ... : עיין חולין ס, ע"א. 191 בן תבון : השווה
מאמר יקוו המים, עמ' 59 ואילך. 195 ברכו יהוה ... : תה' קג : כב. 199 בני ... :

200 אם חכם לבך ישמח לבי גם אני. ואימתי אמרו שר העולם לפסוק זה בשעה שאמ' ב כה"ע"א הקב"ה למינו באילנות נשאו דשאים קל וחמר בעצמן אמרו אם רצונו של | הקב"ה בערבוביא למה אמ' למינו באילנות. ועוד קל וחמר ומה אילנות שאין דרכן לצאת בערבוביא אמ' הקב"ה למינו אנו על אחת כמה וכמה מיד כל אחד ואחד יצא למינו פתח שר העולם ואמר יהי כבוד יהוה לעולם. ויש לומר כי על דרך סמך יצירת האדם לעלית האד והפריד הענין שאמר ואדם אין והיה לו לסמוך לזה וייצר ואמ' וכל שיח השדה טרם יהיה בארץ וגומ' ואומר ואד יעלה מן הארץ וגומ' וייצר יהוה אלהים את האדם וגו'. וכבר אמרו שענני כבוד היו מתגברים ועולים, ובאמרו הארץ הידועה לא היסודית ויהיה כל פני האדמה כולל הגלגלים וכל אשר למטה מהם. ואולי שמוש הלמד שהיא בראש תיבה בפסוק יהי כבוד יהוה לעולם כשמוש למד לעבדך ליצחק שפירושו של כענין 210 מה שאמר שלמה בחכמתו מלך לשדה נעבד שאעפ"י שהשדה קנוי למלך והוא שלו לעשות בו כרצונו משועבד הוא המלך לשדה כדי שלא יעלה עליו קוצים ב כה"ע"ב וברקנים, וכן האיש אעפ"י שהוא קונה את אשתו בקידושין | משועבד הוא אליה לשאר כסות ועונה. ועם כל זה יהיה דרך תפלה ותחנה ודרך מלמד זכות 215 ונותן טעם לדבריו בסוף הפסוק שהוא ישמח יהוה במעשיו וזאת היא התגברות ענני כבוד שהיו מתגברין ועולין מאליהם.

201 דשאים] ליתא ב 204 ויש לומר] לומר ב 210 ליצחק] ליעקב א
212 לשדה] נקוד על לשדה נוסף לעבודתו ב / כדי] ליתא א 213 קונה] ליתא ב /
את אשתו] את האשה א 214 לשאר] משאר ב

מש' כג : טו. 200 בשעה שאמ' הקב"ה ... : חולין ס, ע"א. 205 ואדם אין ... :
בר' ב : ה. 206 וייצר ... : בר' ב : ז. ואד ... : בר' ב : ו. 207 וכבר אמרו ... :
לא ידעתי מקורו. 208 כל פני האדמה ... : בר' ב : ו. 210 לעבדך ליצחק ... :
בר' כד : יד. 211 מלך לשדה נעבד : קה' ה : ח.

פרק רביעי

ברכו יהוה מלאכיו. אחר שהזכיר החלק האחד מן הארבעה והוא הכסא הזכיר החלק השני והם המלאכים גבורי כח נוטריקון הוא כח כלומר כף חסד. כך שמעתי מפי החכם ר' ברזלי. וצריכים אנו לפרש לפי דבריו כל צבאיו צבאות הדין וכל מעשיו שברא מדת רחמים ואינו כן לפי שפירשנו עושי דברו לשמוע בקול 5 דברו לשון זריזות. ואמרו רבותינו בשעה שהקדימו ישראל לומר נעשה לנשמע יצאת בת קול ואמרה להם בני מי גלה לכם רז זה שמלאכי השרת משמשים בו לפני שגא' עושי דברו לשמוע בקול דברו. ולפי הפשט זהו פירושו מלאכיו שהם

2 נוטריקון הוא כח] ליתא ב / כף] ליתא ב 4 שפירשנו] פירושנו א

1 ברכו יהוה מלאכיו ... : תה' קג : כ. 4 עושי דברו ... : תה' קג : כ. 5 בשעה

א יב ע"א עושי דברו והם גבורי כח לשמוע בקול | דברו כלומ' שומעים דברו ואינם מזדעזעים כבני אדם שנא' ואל ידבר עמנו אלהים פן נמות והוא כאלו אמר מלאכיו עושי דברו גבורי חיל לשמוע בקול דברו וכן כה אמר יהוה אל בית יעקב אשר פדה את אברהם לא עתה יבוש יעקב וגומ', וכענין זה שחורה אני ונאווה בנות ירושלם כאהלי קדר כיריעות שלמה שפירושו שחורה אני כאהלי קדר ונאווה כיריעות שלמה וכן המגביהי לשבת בשמים והמשפילי לראות בארץ. וכן וינזרו מקדשי בני ישראל ולא יחללו את שם קדשי אשר הם מקדישים לי אני יהוה ר"ל על דרך הפשט וינזרו מקדשי בני ישראל אשר הם מקדישים לי ולא יחללו את שם קדשי אני יהוה אך על האמת פשטו סדרו. וכן רוכב שמים בעזרך ובגאותו שחקים על דרך הפשט רוצה לומר רוכב שמים ושחקים בעזרך. ברכו יהוה כל צבאיו. אחר שהזכיר החלק השני שהם המלאכים הזכיר החלק השלישי שהם הגלגלים והנכלל עליהם שהם הכוכבים ואמר ברכו יהוה כל צבאיו וזה | נאמר על מערכת הגלגלים והכוכבים מן הגלגל העליון עד גלגל הלבנה וקראם צבאיו כענין הכתוב שאמ' ופן תשא עיניך השמימה וראית את השמש ואת הירח ואת הכוכבים כל צבא השמים. והזכיר משה רבי' ע"ה בזה הפסוק שבעה המשרתים שהם חמה גוה כוכב לבנה שבתי צדק מאדים. השמש והירח שנים הכוכבים שנים הרי ארבעה ושלושה רבויין הרי שבעה או שלא בחוש לרבוי ולא העדיף המרבה ונאמר כי מלת הכוכבים תורה על חמשה המשרתים שהם הכוכבים הנבוכים כלומ' ואת ה' הכוכבים וכל צבא השמים נאמר על הכוכבים העליונים.

כתב בן תבון בפרק ששי והאיש לבוש הבדים אשר בתוך ששה האנשים נראה לי שהוא זולתם שביעי והשבעה ידועים. וכן נראה לי שלבוש הבדים הוא הגדול ונקרא כן להיות המראה המושג מאורו גוטה אל הלוּבן יותר מהמושג מהשאר. וענין קסת הסופר אשר במתניו כבר נתפרש כי יתוה בו וממנו | התי"ו. ואפשר שהסופר הוא אחד מן הששה וכן נקרא אחד מהם עד היום כותב וכן יציי- רוהו המציירים לשבעה כוכבי לכת לפי כוחותם ופעולתם עד היום. ואמרו כי קסת הסופר הוא במתניו רק (?) מעט שהוא למעלה ממנו | סמוך לו וכו' עד וכן מדת א יב ע"ב

8 בקול דברו] מוסיף ולפי הפשט א / שומעים דברו] מוסיף כלומ' שומעים דברו והם (ב כו, ע"א) גבורי כח לשמוע בקול כלומ' ב 9 ואל] ולא א 10 עושי] עושה ב 11 פדה את אברהם] ליתא ב 17 הפשט] פשט א / ושחקים] שהקים א 26 הכוכבים] כוכבים ב 30 ונקרא] בנדפס הנקרא / נוטה] בנדפס נראה 31 הסופר] סופר ב / יתוה] נשאר מקום ריק א / כי] ממנו ב 32 ואפשר] בנדפס אפשר / הוא] ליתא א בנדפס ההוא הוא 33 המציירים] המצריים ב / ופעולתם] ליתא א / חיים] היום הזה ב 34 רק] חוק ב / רק מעט שהוא] בנדפס לכוש הבדים הוא

שחקדימו ... : שבת פת, ע"א. 9 ואל ידבר ... : שמי' כ : יט. 10 כה אמר ... : יש' כט : כב. 11 שחורה ... : שה"ש א : ה. 13 המגביהי ... : תה' קיג : ה—ו. 14 וינזרו ... : וי' כב : ב. 16 רוכב שמים ... : דב' לג : כו. 19 ברכו יהוה ... : תה' קג : כא. 21 ופן תשא ... : דב' ד : יט. 28 כתב בן תבון : עיין מאמר יקוו

35 תנועת זה הכוכב האמצעית כמדת תנועת השמש האמצעית והוא הולך בדרכו בצדו. עד כאן מה שאמר וממנו התיי"ו ואין הדבר כן אך התיי"ו מכוכב גם הקסת אינו במתניו. ומה שאמר מעט למעלה ממנו סמוך לו היה ראוי לומר לפי דבריו והסופר וקסתו במתניו או אצלו כי לא יתכן ליחס אל המתנים דבר שאינו דבק בהם. והטעם לפי שמלת מתנים משמעותו לשון רבים שהם של ימין ושל שמאל

40 על כן לא ייחס להם אלא המשתמש בשניהם כמו שנאמר אזור מתניו מכנסי בד ב כז ע"ב | לנסות בשר | ערוה ממתנים עד יריכים. ואולי יטעון טוען מה שלא נראה מתוך דבריו כי הוא הבין שהכנוי שב אל הסופר. וזה לא יתכן שהרי נאמר שם וכבוד אלהי ישראל נעלה מעל הכרוב אשר היה עליו אל מפתח הבית ויקרא אל האיש לבוש הבדים אשר קסת הסופר במתניו. אך ומה שאמר וכן מדת תנועת זה הכוכב האמצעית כמדת תנועת השמש האמצעית זה שקר וכזב כי תנועת הכוכב

45 הזה האמצעית ג"ט ראשונים ח' שניים לפי סברתו היה לו לומר כי באותה שעה נתחברו חמה וכוכבים גם לזה לא נשמע לו עד שיביא ראיה ממחלכתם. ואם יצדיק את עצמו לומר שכונת פירושו על המראה הזאת שנראתה לנביא ע"ה זאת המערכה במראה הנבואה אעפ"י שלא היתה כזאת באותו זמן אבל

50 הראוה לו והנביא פירש ענינו במשל וקראם אנשים מי הכריחו לומר כי הנביא פירש <ה> משל הזה במשל אחר ולחוד חידה על חידה בשכבר יודע שפשוט המקראות משל וכל מה שהזכיר | מן הדומה לזה אפילו הפתאים יבינו כי הוא נאמר למשל ואם למשל סוד ועיקר אין הסוד ההוא משל. וכבר מצינו קצת הנבואות נמשלים על דרך כוכבים כגון וזרחת לכם יראי שמי וחפרה הלבנה

55 ובושה החמה והיה אור הלבנה כאור החמה ורבים כמו אלה ומדוע יאמר בכאן אנשים אלו היו כוכבים על כן אמרתי שאין דבריו כלום. ונשוב לדברינו ונאמר כי הכתוב קרא מערכת הכוכבים משרתיו ועושי רצונו לומר לך שכל המקרים הבאים לעולם מכח מערכת הכוכבים אינם אלא גזרותיו של הקב"ה. ואף חכמי

א יג ע"א | מודים שהוא מבטל כחם ומביאים ראיה על זה ואומרים כמו שהמלך יכול לבטל כח המדינה כי המלך כלל המלכות והמדינה פרט, ובכל חכמת

60 הכוכבים מתנהגת מדה זו שהכלל מבטל הפרט כך הקב"ה שהוא הכלל ומלכו של עולם יכול לבטל כחם כל זמן שירצה. ומה שאמרו רבותינו ע"ה בני חיי ומוזוגי לאו בזכותא תליא מלתא אלא במזלא תליא | מלתא יש לפרש שכך רצו לומר שכל המקרים הבאים על הצדיק מכח מערכת הכוכבים יכול הוא בזכות עצמו לבטלם אפילו בלא רבוי תפלה אלא בצער שהוא מצטער בלבו ואינו צריך

65 42 שהכינוי שהכינוי א 46 האמצעית האמצעי א / נ"ט ... שניים] היא ומדת תנועת האמצעית נ"ט ראשונים ח' שניות א 52 אפילו] ואפילו א 56 היו כוכבים] הכוכבים ב 60 יכול] שיכול א 62 שאמרו] ליתא ב 63 אלא ... מלתא] ליתא א 65 אלא] ולא א / שהוא] אלא שהוא ב

המים, פרק י, עמ' 53. והאיש לבוש הבדים ... השווה יח' ט: ב. 40 אזור מתניו ... יש' יא: ה. מכנסי בד ... שם' כח: מב. 42 וכבוד אלהי ישראל ... יח' ט: ג. 54 וזרחת ... מל' ג: כ. וחפרה ... יש' כד: כג. 55 והיה ... יש' ל: כו. 62 בני

לתפלה ובקשה אלא דאגת הלב בלבד כמו שכתוב רצון יריאיו יעשה כלו' ברצון בלבד אבל באלו השלשה צריך לזעוק ולהרבות תפלה כדכתיב ואת שועתם ישמע ויושיעם. ובשלשה אלה מצינו שהועילה התפלה ברחל כתיב וישמע אליה אלהים ויפתח את רחמה. ואף חזקיה נענה בתפלה שנא' שמעתי את תפלתך ראיתי את דמעתך. ומצינו באלוהי ואלישע שהחיו את המתים ונתרבו המזונות בגזירתם לכך לאו בזכותא תליא מלתא אלא במזלא תליא מלתא. ועוד אכתוב טעם מפני מה היו שלש אמהות עקרות שהן שרה ורבקה ורחל. שרה דכתיב ותהי שרי עקרה, רבקה כי עקרה היא ורחל דכתיב ורחל עקרה. משרתיו עושי רצונו מפני מה אמ' במערכת הכוכבים משרתיו עושי | רצונו ובמלאכיו ב כט ע"א 75 אמ' עושי דברו לפי שאין השליחות נמסרת למלאכים עד שעת המעשה שכן מצינו שהתנה הקב"ה עם שר של אש שיציל חנניה מישאל ועזריה מכבשן האש ואעפ"כ בקש שר של ברד להצילם בשעת מעשה עד שאמ' לו שר של אש מנהגו של עולם שהמים מכבין את האש וכו' כדאיתא בפרק ערבי פסחים. ואלו היתה השליחות נמסרה בידו בשעת התנאי לא היה מבקש שר של ברד בשעת מעשה להצילם אלא אין ספק שאין השליחות נמסרת להם לעשות כך 80 וכך ולכך נופל בהם לשון דבור כלו' הדבור והמעשה בשעה אחת הם. ומערכת הכוכבים נופל בהם לשון רצון לפי שכל הנמצא מכחם הכל מסור בידם מששת ימי בראשית שכן אמרו חכמים כי יפול הנופל ממנו ראוי היה זה ליפול מששת ימי בראשית שהכל מסור בידם ועומד בכח עד שתבא העת ויבא לידי מעשה. א יג ע"ב וקרא מערכת | הכוכבים משרתיו עושי רצונו משרתיו על שם מה שמסר להם ב כט ע"ב מעת בריאת העולם | כשהוא יוצא מן הכח אל הפועל כלו' אין לתלות המעשה בהם לפי שאינם אלא כעבדים המשרתים את רבם, וקראם עושי רצונו על שם ביטול הכח כדי להעיד שאין זה שנוי ברצונו ית' שכך רצה מתחלה. ואולי המעיין בדברי יקשה לו להבין איך נמסר הכל בידם בששת ימי בראשית והנני מבאר זה הענין בקצרה באר היטב. כל מי שיבין בחכמת הכוכבים יודע כי עדותם וכל מה שהם מורים עליו הוא כפי מרחק שבעת כוכבי לכת זה מזה ועל פי המעלה הצומחת ובהתראות זה לזה ובהסתר זה מזה ומקום מעמדם כנגד גלגל המזלות וענינים אחרים הדומים לאלו ואלו הענינים משתנים בכל עת כי נקודת המעלה העולה ברגע זה אינה נקודת המעלה העולה ברגע שאחריו כשתבא לדקדק ותאמר כי המעלה אחד מחמשה עשר בשעה והמעלה נחלקת לששים ראשונים 95

72 הין] ליתא ב 74 רצונו ... עושי] ליתא ב 82 שכל] שהכל ב 83 זה] ליתא ב 86 עושי] עושה ב 92 מזה] לזה א 93 נקודת] נקודה ב 94 נקודת] נקודה ב 95 ותאמר] ולומר א

חיי ומוזני ... : מועד קטן כח, ע"א. 66 רצון יריאיו ... : תה' קמה : יט. 69 וישמע אליה ... : בר' ל : כב. שמעתי את תפלתך ... : מל"ב כ : ה. 73 ותהי שרי ... : בר' יא : ל. כי עקרה היא : בר' כה : כא. ורחל עקרה : בר' כט : לא. 75 שכן מצינו ... : עיין פסחים קיח, ע"א (דפוסים: והכל יודעין וכו'). 83 כי יפול ... :

וכל ראשון לששים שניים וכל שני לששים שלישיים וכן עד עשריים ואין
 כח המחשבת לשער פעולת החלק ההוא וכחו בנבראים וזהו הענין המונע
 בל ע"א | הכוכבים מהשיג כל דבר על אמתתו. וכשם שיש שנוי במעלה הצומחת
 כך יש שנוי בעדות הכוכבים גם כי מעמד הכוכבים כנגד המזלות משתנה לזמנים
 ידועים ממהלכם. א"כ כשקבע הבורא ית' גלגל סבוב המזלות ונתן לו מדה וקבע
 מהלך הכוכבים כבר נודע מכח החשבון איזו מעלה תהיה צומחת לאלף שנה
 או לאלפים ומעמד הכוכבים באיזה מקום הוא כמו שגודע מולד הלבנה באיזו
 שעה הוא ובאיזה חלק מן השעה על פי החשבון והנולדים בכל רגע ורגע גלויים
 לפניו והנה זה מבואר. וזהו ענין מה שאמר ירמיה אתה עשית את השמים
 ואת הארץ בכחך הגדול ובזרועך הגטויה לא יפלא ממך כל דבר ופי' יפלא
 יתכסה כמו היפלא מיהוה דבר תרגם אנקלוס היתכסי מן קדם יהוה, כלו' אחר
 שאת עשית את השמים הסובבים תמיד ומתנוועעים לעשות שליחותך ועשית את
 ארץ כלו' כל אשר תחת הגלגלים לכונתם מוכנים לקבל כח הגלגלים | והכוכבים
 אשר נתת להם כח | לא יתעלם ממך כל דבר ואתה יודע הכל קודם היותו
 וחיבים אנו לסמוך על דבריך אבל אני תמה למה אמרת לי לקנות השדה
 והעיר גתנה ביד הכשדים לפי שעדיין לא הבין ירמיה ענין הנבואה עד שאמ'
 לו הנני מקבצם מכל הארצות אשר הדחתים שם באפי ובחמתי והשיבותים
 אל המקום הזה, ואז ידע ירמיהו כי אין הנבואה הזאת על הצלת העיר אלא
 על הבטחת הגאולה. ברכו יהוה כל מעשיו בכל מקומות ממשלתו. אחר
 שהזכיר שלשת החלקים שהם הכסא והמלאכים ומערכת הכוכבים הזכיר
 החלק הרביעי שהוא כל מה שיש תחת גלגל הירח ואמ' ברכו את יהוה כל מעשיו.
 קרא התחתונים כל מעשיו על שם ישראל שהם בכלל התחתונים והם עיקר
 העולם כמו שאמרו רבותי ע"ה העולם כלו לא נברא אלא בשביל ישראל לכך
 קרא התחתונים כל מעשיו כלומ' כלל ועיקר מעשיו ונתן טעם לדבר לפי שבכל
 מקומות ממשלתו שהשכינה בכל מקום. ויש מפרשים כל מעשיו שבכל ממשלתו
 בלא ע"א ולא | כדברי בן תבון שאמ' התחתונים מעשיו והעליונים אינם מעשיו ועפרא
 בפומיה, והביא ראיה מן הכתוב שאמ' ורחמיו על כל מעשיו. ובאמת על כיוצא
 בזה אמרו רבותינו כל מקום שפקרו המינין תשובתן בצדן ונאמר לו הרי

96 עשריים] עשרים א' ואולי צ"ל 'עשריים' 100 ממחלכם] ממחלכם ב
 114 הגאולה] גאולה א' 115 ומערכת] המערכת א' 117 התחתונים] תחתונים ב

דב' כב: ח; נדרש בשבת לב, ע"א. 104 אתה עשית ... : יר' לב: יז. 106 היפלא ... :
 בר' יח: יד. 112 חנני מקבצם ... : יר' לב: לו. 114 ברכו יהוה ... : תה' קג: כב.
 118 העולם כלו לא נברא ... : עיין להלן, פרק תשיעי שורות 300—301; והשווה ס'
 האמונה והבטחון, פרק יז, ופירוש רש"י על בר' א: א במהדורת א' ברלינר, מהדורה
 ב, בליקוטים, עמ' 424. 120 ויש מפרשים: השווה פירוש רש"י על תה' קג: כב.
 121 בן תבון: עיין לעיל, פרק שלישי, שורות 191—195. 122 ורחמיו ... : תה' קמה: ט.
 123 כל מקום ... : סנהדרין לח, ע"ב. 126 יודוך ... : תה' קמה: י. 132 מקום

דקדקת ורחמיו על כל מעשיו ואמרת כי טוב יהיה לכל נאמר על העליונים
 125 שאינם מעשיו כמו שדקדקת מעושי דברו ומעושי רצונו. ואולי תאמר כן בפסוק
 הסמוך לך שאמ' יודוך יהיה כל מעשיך וחסידיך יברכוכה ותאמר חס ושלום
 הרשעים מעשיו ואין הצדיקים מעשיו אבל כשם שאי אפשר לומר בזה אפילו
 לדעתך וסברתך לפי כל מה שאמרת בענין ההשגחה העליונית שהשגחתו
 בטובים אעפ"י שאין פיר ולכך שוים גם בזה אין לך דרך לנוס שמה. ואם תאמר
 130 כי ראש הפסוק שאמ' יודוך יהיה כל מעשיך נאמ' על התחתונים וסופו שאמ'
 וחסידיך יברכוכה נאמ' על העליונים גם זה הבל לפי שלא יקרא חסיד אלא מי
 שיוכל להרשיע כענין הכתוב שאמ' מקום | המשפט שמה | הרשע ומקום הצדק
 שמה הרשע. א יד ע"ב
ב לא ע"ב

והקב"ה נקרא חסיד על שם שהחסד בא מאתו ולא שהחסד מקרה בו וכן
 135 נקרא אלהים על שם שהדין בא מאתו ולא שיהיה מקרה בו. וכל זה
 לא יתכן לומר במלאכים ובגלגלים וכשם שאין חלוק במה שאמר כל מעשיך כך
 אין חלוק באמרו כל מעשיו. ועוד דבר ידוע הוא כי החכמים החוקרים על האלהות
 אמרו שאי אפשר שיהיה הבורא גוף ולא כת בגוף והטעם בעבור כי כל גוף
 נושא מקרה ואם כן איך יתכן לומר שהגלגלים או בעלי גוף אחר קדמון והלא
 140 אי אפשר למי שהוא קדמון שיקבל מקרה כמו שאי אפשר בגוף להיות בלא מקרה
 ואם לא היה לגלגלים ראש ותחלה מה המקרה שקרה אותם או יקרה אותם
 ואם יתכן להיות גוף שלא יקרנו מקרה מי יכריחנו לומר שאין הבורא ית' גוף.
 ותנועת הגלגלים לדברי המאמין שהם קדמונים לא יתכן לקראה מקרה כי אין
 מקרה אלא דבר המתחדש בדבר ואם הגלגלים היו קדמונים כמו כן תנועתם
 קדמונית | שאי אפשר להם בלא תנועה כמו שאי אפשר לשמש בלא אור. ואמת
 אגיד לך כי מה שקרא העליונים עושי דברו ועושי רצונו וקרא התחתונים מעשיו
 יש לנו שני טעמים. האחד ללמדנו ההפרש שיש בין שליחות המלאכים לשליחות
 הכוכבים כמו שכתבנו למעלה. והטעם השני לפי שהעליונים עושי דברו ועושי
 רצונו בלי ספק שאין שם לא שטן ולא יצר הרע שמעכב על ידם לכך כלל כל
 150 מעשיהם בדברו וברצונו, אבל התחתונים שמעכב על ידם לא כלל כל מעשיהם
 בדברו וברצונו בשביל הרשעים שבהם כי לא אל חפץ רשע הוא שלא ליתן
 פתחון פה לרשעים לומר אנחנו עושי דברו ורצונו של הקב"ה כמו הצדיקים
 ויש לנו לקבל שכר טוב על שאנו מקיימים את דברו וגזירתו. ואחר שהזכיר כל
 הנבראים וכללם בארבעה חלקים אלו שהם חלק אחד כסא הכבוד חלק שני

128 שהשגחתו בטובים] ליתא ב' / לא דרך לנוס] דרך לך לנוס ב' 132 הרשע ...
 הרשע] המשפט שמה הרשע ב' 135 וכל] ועל ב' 139 אחר] אחד ב'
 146 עושי ... עושי] עושה ... עושה ב' 150 שמעכב על ידם] ליתא ב' 151 רשע]
 ברשע ב' 153 את ... וגזירתו] גזרתו ודברתו ב'

המשפט ... : קה' ג : טז. 137 החכמים החוקרים : השווה רמב"ם, יג עיקרים, עיקר

160

ג, בפירוש על המשנה, סנהדרין י. 156 ברבי נפשי ... תה' קג: כב. 159 כל הנמצא ... 'ש' מג: ז. ולתת ... דב' כו: יט. 162 להיות ... דב' כו: כט.

בזה הפרק אכתוב פירוש לדוד מזמור ליהוה הארץ ומלואה אשר יעדתי לפרש אותו. לדוד מזמור יש הפרש גדול בין לדוד מזמור ובין מזמור לדוד, כשהוא אומ' מזמור לדוד רוצה לומ' | אצילות דבר והמשכת כח זהו מזמור כלומ' מזמור כדי שתשרה שכינה על דוד, וכשהיתה שכינה שורה עליו קודם שיאמר המזמור הוא אומ' לדוד מזמור. נראה לי דמיון שני ענינים אלו שהם מזמור קודם שתשרה שכינה עליו כדי להשרותה עליו כמי שהוא קורא בתורה להבין נפלאותיה והחכמות הרמוזות בה שאין לך חכמה בעולם או גדולה או קטנה שלא היא לה רמוז מן התורה כמו שכתבתי והוא עוסק בה ומשתדל להבין ענין מעניני החכמות שהיכולת ביד בשר ודם להבינם ולהשיגם שאין ספק שיש לכל ענין ודבר מדה ומשקל ומשורה כמה ישיג האדם וכמה ישיג הגלגל וכמה ישיג המלאך ובפירוש אמרו ומים תכן במדה אפילו תורה שאדם למד במדה נותנין אותו לו ועוד אמרו עשרה קבין חכמה ירדו לעולם תשעה נטלו ישראל ואחד כל העולם. וכל זה ראיה ואות שיש גבול להשגת כל משיג וההשגה הכללית היא התורה שהעולם מתנהג ומתקיים בה. וכשהיה האיש ההוא מתעסק בלג ע"ב בתורה מתוך עסקו | והשתדלותו פקח השם עיני שכלו והבין ענין

2 אות[ו] ליתא ב / יש[ו] ליתא ב 7 בעולם [א] ליתא ב 10 האדם... ישיג
11 אדם למד[ו] שלמד א ליתא ב

92

א טו ע"ב אחד או יותר | שהיו רמוזים בתורה. זהו לפי דעתי דוגמת מזמור לדוד
 שהיה דוד מתעסק בחכמה בענין ההוא של אותו מזמור ומתוך דבקותו בחכמה
 היתה שכינה שורה עליו וגלה אליו הבורא ית' ענין אחד או שנים או יותר
 כפי תוקף הדבקות ומה שהיה מתעסק בו או אם תרצה אמור מה שגלה אליו
 20 הוא רמזו באותו המזמור ודומה לאלו פירש לו פרשה אחת מן התורה או ענין
 אחד ומפני זה נזכרו שם הרבה מצות וענינים של תורה — ועל כיוצא בזה נאמר
 מזמור לדוד. ויש שיראה האדם בעין שכלו וירגיש בדבר אחד ויהיה נסתר
 שאין אדם מרגיש בו ולא ידע אנוש ערך הדבר ההוא מאיזה סבה הוא או לאיזה
 דבר הוא סבה והוא נסתר ונעלם אלא שפקח הבורא עיני שכלו של זה והבין סבת
 25 הדבר ההוא או הדבר הבא מסבתו ונכנס הדבר בלבו שכן הוא על כל פנים
 ב לד ע"א אלא שאינו יודע לתת לו טעם ועיקר לא מן התורה ולא מן שאר החכמות | אלא
 מתוך חפצו וחשקו באותו ענין ברוב השתדלותו נודמן לו רמז מן התורה לדבר
 ההוא. זהו לפי דעתי דוגמת לדוד מזמור שהיתה שכינה שורה עליו תחלה ואחר
 כך היה אומר מזמור והוא היה לראיה על מה שקדם לו מן ההבנה וההתחכמות
 30 ודומה כאלו הביא לו ראיה וסיוע למה שסבר מן החכמה, וזהו ההפרש שיש בין
 מזמור לדוד ובין לדוד מזמור עד שתאמר מזמור לדוד דוד חול לדוד מזמור
 דוד קדש, ולשון מזמור מלשון מזמרת הארץ כלומר זמרת התורה. ליהיה הארץ
 ומלואה תבל ויושבי בה. המזמור הזה אמרו דוד ע"ה ברוח הקדש על שנת
 היובל הגדול שנת חמשים אלף בשוב תחתונים ועליונים ליסודן הראשון ונשגב
 35 יהיה לבדו ביום ההוא וזהו שכתב יבש חציר גבל ציץ לשבעת אלפים ודבר
 אליהו יקום לעולם לעולמו של יובל כמו שאמר במקום אחר דבר צוה לאלף דור
 ואומ' בדבר יהיה שמים געשו וגומ'. ובסוף חמשים אלף שנה תחתונים ועליונים
 ב לד ע"ב חוזרים | למה שהיו שאין לומר שהעולם יהיה נוהג כמנהגו עד עולם או השמים
 א טו ע"א והארץ יעמדו לעולם ושאר הדברים יתחדשו מזמן לזמן | שהרי כתי' כי שמים
 40 כעשן נמלחו והארץ כבגד תבלה וכתי' אני ראשון ואני אחרון ומבלעדי אין
 אלהים, ואלו ישאר בעולם אפילו דבר אחד חוץ ממנו לא יהיה הוא האחרון
 כמו שלא היה ראשון אלו היה בעולם ראשון אחר. ועוד שכל מי שיודה ויאמין
 בבריאת שמים וארץ על כל פנים יש לו להאמין שהם חוזרים למה שהיו.
 ואשר יביאו ראיה ממה שכתוב והארץ לעולם עומדת וכן מה שכתוב ויעמידם
 45 לעד לעולם ידוע הוא כי מלת לעולם פעמים היא נאמרת על זמן קצוב

16 שהיו] ליתא ב 18 עליו] ליתא ב 20 אחת] אחרת ב 21 אחר] ליתא ב
 22 הארץ] ליתא א

קביו ... : קידושין מט, ע"ב (בשינויים). 32 מזמרת הארץ : בר' מג : יא. ליחיה
 הארץ ... : תה' כד : א. 34 ונשגב ... : יש' ב : יא. 35 יבש חציר ... : יש' מ : ז. 36 דבר
 צוה ... : תה' קה : ת. 37 בדבר יהוה ... : תה' לג : ו. 39 כי שמים ... : יש' נא : ו.
 אני ראשון ... : יש' מד : ו. 44 והארץ לעולם עומדת : קה' א : ד. ויעמידם ... : תה'

כמו ועבדו לעולם שהוא עולמו של יובל, ופעמים היא נאמרת על ארץ ימים בלי ידיעת קצבה אבל יש להם סוף כמו יחי אדני המלך דוד לעולם, ופעמים היא על זמן שאין לו תכלית ולא אחרית כמו יהוה ימלוך לעולם. ב לה ע"א וכן מה שאמ' הכ' יסד ארץ על מכוניה בל תמוט עולם ועד. אין ספק | כי כל 50 מקום שנאמר סלה נצח ועד אין לו הפסק כך מפורש בדברי רבותינו ע"ה. ועם כל זה אין להבין מזה המקרא שאין סוף לארץ אלא כך פירושו של מקרא זה הקב"ה יסד ארץ על מכוניה בעבור שלא תמוט אתה עולם ועד כי מלת תמוט נאמרת על לשון זכר גכח ופירוש עולם ועד הוא שם לכסאו של הקב"ה כמו שנמצא בספר המרכבה כסאו של הקב"ה נקרא עולם ועד שנא' כסאך אלהים 55 עולם ועד. על כן אמר יסד ארץ בעבור שלא תמוט שאם לא נברא העולם היה הכסא מתמוטט שאלולי שהיה עתיד לברא את העולם לא היה בורא הכסא שלא היה נברא הכסא אלא בשביל הצדיקים ועל כן אמ' הכת' וכסא כבוד ינחילם. ובספר הבהיר א"ר ינאי הארץ נבראת קודם השמים שנא' ארץ ושמים אמרו לו והלא כת' את השמים ואת הארץ אמר להם למה הדבר דומה למלך שקנה חפץ 60 נאה ולא היה שלם לא קרא עליו שם אמר אשלימנו ואתקן כנו והבורו לו ואז ב לה ע"ב אקרא לו שם הה"ד לפנים | הארץ יסדת ומעשה ידיך שמים ואומ' עוטה אור כשלמה נוטה שמים כיריעה ואומ' המקרה במים עליותיו וגו' ואו' עושה מלאכיו רוחות משרתיו אש לוהט ואח"כ יסד ארץ על מכוניה בל תמוט עולם ועד כשתקן א טז ע"ב לה מכון | אז האמין בה שנא' בל תמוט ומה שמה ועד ומכוניה עולם והיגו עולם ועד, עד כאן. נמצאו עולם ועד שמות לענינים ידועים ולא נאמרו על ארץ זמן. 65 ועוד הרי הכת' אומ' אני ראשון ואני אחרון ואם אין סוף לעמידת הנבראים אינו אחרון על כן אין לומר שהארץ תהיה עומדת עד אין תכלית ולא אחרית כי היא באמת חוזרת ליסודה ומתחדשת ברצון הבורא ית' וברוך היודע מה יהיה בסוף והוא אסור להרהר בו אבל אין ספק כי אחר שתשוב אל יסודה תתחדש. ויורה על זה מה שאמר ועל נהרות יכוננה בלשון עתיד ואלו אמרו על האלף השביעי 70 או על מה שהוא היום או שקדם להיות היה אומרו כוננה בלשון עבר אבל אמרו בלשון עתיד שאין אחר האלף השביעי חידוש שמים וארץ כמו שנראה ממאמר שיתא אלפי שני הוי עלמא וחד חרוב, ואין לשון חרוב נופל אלא על מקום חרב |

56 שהיה] שהיה העולם ב 59 למה הדבר דומה] מלח"ד א 60 ואתקן כנו] ואפקו(?)
לאחר מכן נותר מקום ריק א 61 ומעשה] ומעשי ב 70 על האלף ... כוננה]
ליתא ב 71 אבל ... עתיד] ליתא ב

קמח : ו. 46 ועבדו לעולם : שם' כא : ו; ועיין במכילתא, שם. 47 יחי אדני המלך ... : מל"א א : לא. 48 יהוה ימלוך לעולם : שם' טו : יח. 49 יסד ארץ ... : תה' קד : ה. כל מקום ... : עיין עירובין גז, ע"א. 54 בספר המרכבה : בשינויים נמצא העניין במעשה מרכבה (מהדורת ורטהימר, עמ' כג) : יש לו כסא עולם שנאמר כסאך אלהים לעולם ועד (א' גוטליב). כסאך אלהים ... : תה' מה : ז. 57 וכסא כבוד ... : שם"א ב : ח. 58 ובספר הבהיר ... : סי' יז, מהדורת ר' מרגליות, סי' כד. 66 אני ראשון ... : יש' מד : ו. 70 ועל נהרות ... : תה' כד : ב. 73 שיתא

ב לו ע"א מאין אדם ובהמה ובנין אך האין אינו נקרא חרב ולזה כיון החכם באמרו חרוב.
 75 וכבר ידעת כי אין בכל האותיות אות גבוהה מתברותיה ומתפשטת למעלה זולתי
 הלמ"ד לבדה והיא נקראת בלשון רבותינו מגדל הפורח באויר על כן אני אומר
 כי היא תורה על שוב הנבראים כלם אל היסוד הראשון. והזכיר במזמור הזה
 תחתונים ועליונים התחיל בתחתונים וסיים בעליונים והתחיל ואמר ליהוה הארץ
 ומלואה וגו' כלו' כלם ישובו אל יסודם הראשון כאשר היו מתחלה קודם שגבראו
 80 ומי הוא היסוד השם ית'. ופירש ואמ' מפני מה יהיה זה כי הוא על ימים יסדה
 וגו' כלו' ממנו היו ואליו ישובו. מי יעלה בהר יהוה ומי יקום במקום קדשו, הרבה
 דברים מצינו שנקראו הרים. במדרש שיר השירים קול דודי הנה זה בא מדלג על
 ההרים מקפץ על הגבעות ר' יהודה ור' נחמיה ורבנן, ר' יהודה אומ' קול דודי
 הנה זה בא זה משה בשעה שבא ואמ' להם לישראל בחדש הזה אתם נגאלים
 ב לו ע"ב אמרו לו רבינו משה היאך | אנו נגאלים והלא נשבע הקב"ה את אברהם ועבדו
 וענו אותם ארבע מאות שנה והלא אין בידינו אלא מאתים ועשר שנים אמר להם
 א יז ע"א הואיל והוא חפץ בגאולתכם | אינו מביט בחשבונות אלא מדלג על ההרים ואין
 הרים וגבעות האמור כאן אלא קצים ועבורים מדלג על החשבונות ועל הקצים
 ועל העבורים ובחדש הזה אתם נגאלים שנא' החדש הזה לכם. ר' נחמיה אומ'
 90 קול דודי הנה זה בא זה משה בשעה שבא וכו' והלא אין בידינו מעשים טובים
 אמ' להם הואיל והוא חפץ בגאולתכם אינו מביט במעשיכם הרעים ובמי הוא
 מביט בצדיקים ובמעשיהם שבכם כגון עמרם ובית דינו מדלג על ההרים מקפץ
 על הגבעות ואין הרים אלא בתי דינים כד"א וירדתי על ההרים ובחדש הזה אתם
 נגאלים שנא' החדש הזה לכם. רבנן אמרי קול דודי הנה זה בא מדלג על ההרים,
 95 קול דודי הנה זה בא זה משה בשעה שבא וכו' היאך אנו נגאלים והלא כל ארץ
 ב לו ע"א מצרים מלאה מטנופת ע"ז שלנו. אמ' להם הואיל והוא חפץ בגאולה | אינו מביט
 בע"ז שלכם אלא מדלג על ההרים מקפץ על הגבעות ואין הרים אלא ע"ז שנא'
 על ראשי ההרים יזבחו ועל הגבעות יקטרו ובחדש הזה אתם נגאלים שנא' החדש
 הזה לכם ע"כ. ואני אומ' כי כל סבה תקרא הר כנגד המסובב כמו שנקראו האבות
 100 הרים כנגד הבנים שאם אין הסבה אין מסובב כמו שאם אין האב אין הבן. בהר
 יהוה. היה לו לומר להר ולא אמ' אלא בהר. ואמנם דרך המפרשים לומר כי
 אותיות בכל"ם מתחלפות זו בזו אבל במקום שנוכל לפרש שם פי' בלא חלוף
 האותיות טוב הוא. ובכאן נאמ' שכך פירושו מי הוא שתהיה לו מעלה וגדולה

83 ר' יהודה אומ' | ליתא ב 85 רבינו משה | משה רבינו ב 88 ועל הקצים
 ליתא ב 92 ובמעשיהם | ובמעשיכם ב 96 ע"ז | בע"ז ב 97 שלכם
 ליתא ב / ואין | אין ב 100 הסבה | סבה ב 102 בכל"ם | מביט א
 103 מי הוא | מיהו א

אלפי ... : סנהדרין צו, ע"א. 76 מגדל הפורח באויר ... : חגיגה טו, ע"ב, ברש"י ד"ה במג'
 דל הפורח באויר; ועיין סנהדרין קו, ע"ב, ד"ה כנ"ל (א' גושלב). 81 מי יעלה ... :
 תה' כד : ג. 82 במדרש שיר השירים : שהש"ר על ב : ה. 104 נקי כפים ... :

בהר יהוה ועמידה וקימה במקום קדשו נקי כפים ובר לבב אלה הם בעלי המעשה
 הטוב והואיל והזכירם ברכם ואמ' ישא ברכה מאת יהוה וגו'. וכן מצינו במקרא
 לשון עלייה שאינו כמשמעו עלייה ממש אלא לשון מעלה וגדולה כגון עלה
 אלהים בתרועה שפירושו נתעלה שכשישראל תוקעין בשופר להזכיר עקידת יצחק
 ב' לזע"ב הקב"ה מתעלה ומתרומם | בעולמו. ואחר שהזכיר בעלי המעשה הטוב הזכיר בעלי
 החכמה ואמ' זה דור דורשו מבקשי פניך יעקב סלה. כלומ' וזה כמו כן יעלה בהר
 יהוה דור דורשיו דור דורשי השם מבקשים לדעת סודו ולהכיר יחודו. ובמדרש
 א"ז ע"ב שיר השירים אמרו | הראיני את מראיך זה המעשה הטוב. וכבר פעם נמנו בעלית
 ערים בלוד ואמרו איזה מהן גדול התלמוד או המעשה [...] וכו'] קולך ערב זה
 התלמוד ומראך נאווה זה המעשה. ובמסכ' קדושין וכבר היה ר' טרפון וזקנים
 מסובין בעליית בית גתזה בלוד וגשאלה שאלה זו בפניהם תלמוד גדול או מעשה
 גדול [וכו'...] | ותורותיו יגצורו הללויה. מכל זה גלמוד שהתלמוד גדול מן
 המעשה ועל כן הקדימו דוד. וכן יאמרו הפילוסופים כי אין המבוקש ממנו אלא
 שתשוב הנפש אלהית. ולפי שהזכיר יעקב וקרא מבקשי הקב"ה מבקשי פניו של
 יעקב ולא של אברהם ויצחק לפיכך אמ' אחרי כן שאו שערים והזכיר מלך הכבוד
 כי כן נקרא הקב"ה מלך יעקב שגא' קרבו ריבכם יאמר יהוה הגישו עצמותיכם
 יאמר מלך יעקב. ואחר שהזכיר התחתונים הזכיר העליונים ואמ' שאו שערים
 ראשיכם והנשאו פתחי עולם וגו' ואחר כך פירש בדרך שאלה מי זה מלך הכבוד
 ב' לח ע"ב וגו' וכפל העגין לאמרו שתי פעמים כאלו לתוספת מעלה אמרו | עד שפירש ואמר
 יהוה צבאות הוא מלך הכבוד סלה. ודע כי יש כבוד למעלה מכבוד בראשונה
 אמ' והנשאו ובשנייה אמ' ושאו, ברא' אמ' מי זה ובשנייה אמ' מי הוא זה. וממה
 שאמ' בראשונה עוזו וגבורו ולא אמ' בשנייה רק יהוה צבאות נוכל להבין פי'
 125 אלו הפסוקים על גבון. אמ' שאו שערים מלשון שיעור והן הן זרועות עולם,
 ראשיכם כתרי המדות. כך קבלתי וכך פירש החכם ר' עזרא שערים שערים שתי
 א' ית ע"א פעמים הראשון | לגבורה והשני לגדולה ובכל אחד ואחד אמ' ראשיכם שא"פ
 שיש לכל ראש מקור ידוע שהוא מקבל משם מכל מקום כלולים
 הם זה בזה. והנשאו פתחי עולם, העולם הזה שנברא בה"א לכך אמ' בכאן
 130 והנשאו. ויבא מלך הכבוד פי' שהוא כבוד כלומ' שהוא מתכבד ומתקדש בעולמו.
 ודומה לזה בדברי רבותינו רביעי גומר עליו את ההלל ואומר עליו ברכת השיר

105 והואיל והזכירם	הואיל להזכירם ב'	107 שמישראל	שמישראל ב'
109 וזה יעלה ב'	ערים] הרים א'	115 מן המעשה]	ממעשה א'
122 מעלה]	מעלות ב'	124 אמר ... ברא'	ליתא ב'
126 כתרי]	כתבו א'	132 עליו]	ליתא ב'

תה' כד: ד. 105 ישא ברכה ... : תה' כד: ה. 106 עלה אלהים ... : תה' מז: ו.
 109 זה דור ... : תה' כד: ו. 110 ובמדרש ... : שהש"ר על ב: יד. 113 ובמסכ'
 קדושין: שם, מ, ע"ב. 115 ותורותיו ... : תה' קה: מה. 118 שאו שערים ... : תה'
 כד: ז. 119 קרבו ... : יש' מא: כא. 121 מי זה ... : תה' כד: ח. 123 יהוה צבאות ... :
 תה' כד: י. 132 רביעי ... : פסחים קיז, ע"ב. 141 והחכם ר' עזרא ... : עיין פירוש

ב לט ע"א פ"י ברכה שהיא שיר. עוזו וגבור הם שמות לאספקלריא שאינה מאירה. | הנשאו
פתחי עולם פתחי העולם הבא. ולפי שלא כתב רמז לעולם הבא כמו שעשה לעולם
הזה לפיכך הוסיף בשאלתו ואמ' מי הוא זה. פתחו פתחו שני פעמים קבלת כחות
135 המשכות הגדולה והגבורה לעולם הזה וקבלת כחותן והמשכותן לעולם הבא.
ידוע כי כל פתח עשוי לצאת ולבא בו. יהיה צבאות הוא מלך הכבוד סלה. כלו'
מתעלה עד אין סוף. פ"א שערים שערים חכמה ויראה ראשיכם אלו האותיות
החקוקות ברות מרות פתחי עולם הראשון קבלת המשכות הנמשכות מן החכמה
140 והשני קבלת המשכות הנמשכות מן היראה. מלך הכבוד המולך על הכבוד הנזכר
בהרבה מקומות. והחכם ר' עזרא ז"ל כתב קצת המלות בענין אחר ומקצתן בכלן
ואני פרשתי על סמך הכתו' שאמ' בשנת היובל (הזאת) ישוב השדה לאשר
קנהו מאתו לאשר לו אחוזת הארץ שהוא סוד חזרתן מענין לענין עד היסוד
ב לט ע"ב הראשון ונמשכו מענין | לענין עד שנמצאו בהיותם שהם בו היום.

134 עולם] העולם ב 138 פ"א] ד"א ב / חכמה ויראה] שתי פעמים שערי חכמה
ויראה א 140 המולך] המלך ב 143 קנהו] ליתא ב / סוד] ליתא ב

האגדות לר' עזריאל, מבוא, עמ' 32—33. 42 בשנת היובל: וי' כז : כד (הזאת אינו במקרא).

פרק ששי

כבר יעדתי בענין בריאת המלאכים לכתוב מה שכתב בן תבון בספרו הנקרא
מאמר יקוו המים בפרק ד' אשר הביא שם מחלוקת ר' יוחנן ור' חנינא בענין
בריאת המלאכים וכתב מה שנראה לו מדבריהם וזהו לשונו. ואולם אשר נראה
לי מדברי שני החכמים הנזכרים ז"ל ר' יוחנן ור' חנינא הוא שלא היה מחלוקתם
א יח ע"ב במציאות המלאכים שהם הדעות הנפרדות שידוע היה לשניהם שנמצאים | היו
קודם בריאת העולם כקדמות מציאות הכסא לבריאתו כמאמר החכם ז"ל ר"ל על
כסא הכבוד שנברא קודם בריאת העולם וכו' עד ונשוב אל מקומינו ונאמר
שמחלוקת ר' חנינא ור' יוחנן לא היתה בזמן מציאות המלאכים שהם הדעות
הנפרדות אך באיזה מין מן הנמצאות הנעשות בששת ימי בראשית הוצרך
10 לאמצעות מלאך כלומ' שכל גפרד עד שנדע ממצאות המין ההוא מציאות
ב מע"א המלאכים אחר שאי אפשר מציאותו | בלתי אמצעיותם כי האמצעי הוא סבה לאשר
הוא אחריו ומציאות המסובב ראייה על מציאות הסבה כאשר יתבאר במקומותנו(?)
עד שיהיה אמרם אימתי נבראו המלאכים כאלו אמרו אימתי הוצרך אל אמצעיות
המלאכים בבריאת השפלים וכו' עד אם כן לפי דעתנו שאנו אומרים בענין הבריאה

1 יעדתי] ידעתי א 4 לוי] ליתא ב / ז"ל] בנדפס ר"ל / הוא] ליתא א /
מחלוקתם] מחלוקתם א מחלוקתם ב 6—7 כקדמות... העולם] בנדפס נשטט על-ידי
הדומות 12 יתבאר במקומותנו] בנדפס התבאר במקומותם 14 אומרים] אימר ב

1 בן תבון : השווה מאמר יקוו המים, עמ' 12 ואילך (אלא שמחברנו אך ליקט מתוך

15 הנזכרת למלאכים באחד משני הימים האלה למר כדאית ליה שעניגה היותם מוכנים לעשות המעשים שנעשו ביום שאחר היום שנרמזת בו בריאתם. לר' יוחנן למעשים שנעשו ביום שלישי ולר' חנינא למעשים שנעשו ביום ששי וכו', זהו לשונו והוא כתבו בארוכה לבאר קדמות הכסא וקדמות המלאכים ושאנם נבראים ואנחנו דלגנו ופסקנו עמו בשער לקוטות וכתבנו בקצרה מקצת מה שצריך להבין ממנו דעתו וסברתו בענין המלאכים והכסא. והמובן מדבריו שכתבנו ושדלגנו כי דעתו שהמלאכים והם הדעות הנפרדות והם השרפים שנא' בהם שרפים עומדים ממעל לו קדמונים לא מחודשים ועל כן הוציא מלת נבראו המלאכים ממשמעותה ופירשה בענין שאינו נשמע ממנה ואמ' כי מלאכת יום ב' מע"ב שלישי הוצרכה לאמצעות מלאך לדעת ר' יוחנן ומלאכת | יום ששי לדעת ר' חנינא. והנני משיב על דבריו ואומ' זולתי מה שפירש במלת נבראו המלאכים שאינו צריך לדחות אותו שכבר הוא נדח ונופל מעצמו והוא דבר שאין לו רגלים כי טוב לנו ונאה לכל חכם לדחות המציאות שאינו כפי הקבלה המקובלת לכל ישראל והאמונה האמתית | מלדחות פשט המלה המקובל והידוע לכל ישראל. ובהאמינו כי השמים ממש הנראים לעינים והגלגלים הידועים והמובנים להמון כמו שנראה מתוך דבריו הם הנקראים כסא הכבוד בדברי רבותינו או כל כסא שהוא מיוחס לבורא הנזכר בפסוק והם קדמונים לא מחודשים כבר כפר בזה במה שאמרו רבותינו ע"ה שהתורה קדמה לכסא הכבוד שאם לא היה נברא לא קדמה אותו התורה. ובצורך האמצעות אני אומר שלא היתה מחלוקת ר' יוחנן ור' חנינא בצורך אמצעות שאם היתה המחלוקת ביניהם בזה הענין היו מבארים מה טעם לא הוצרך לאמצעות במלאכת יום ראשון ושני לדעת שניהם ובמלאכת יום שלישי ורביעי | וחמישי לדעת ר' חנינא. ובאמת אם צורך האמצעות עיקר בבריאת העולם בששת ימי בראשית אין לך דבר שיהא צריך לאמצעי חשוב וגדול ונכבד יותר מן השמים שנבראו ביום ראשון ומי ישמע אליו שיהא מלאכת יום שלישי שהיא הוצאת דשאים צריכה אמצעות מלאך לדברי ר' יוחנן ובריאת האדם לדברי ר' חנינא כמו כן והיות האור שנברא ביום ראשון לא היה בו אמצעות מלאך. ואם היה בבריאתו אמצעי הספיק לו אמצעי בעל חומר סתר וכפר בזה בכל מה שאמרו רבותינו באור שנברא ביום ראשון שלא היה העולם הזה כדאי להשתמש בו וגזו לצדיקים לעתיד לבא וכמה דרשות שדרשו במעלת האור ההוא.

15 [למלאכים] בנדפס למלאכים המלאכים נבראו / ליה] בנדפס ליה ולמר כדאית ליה (וכצ"ל) 16 [לעשות] בנדפס לעשות מעשים הצריכים לאמצעותם לא היה זה רק [לעשות] (וכצ"ל) 17 [למעשים שנעשו] (ביום ששי) בנדפס ליתא 22 [לא] לא היו א' 23 [ממשמעותה] ממשמעותם ב' / ופירשה] ופירשה ב' 25 [המלאכים] ליתא ב' 34 [מבוארים] מבוארים ב' 36 [שלישי] ששי א' 39 [לדבר] מוסיף חומ' ב' 41 [בעל חומר] בעל וחמר ב'

המקור והשמיט מה שהשמיט). 22 שרפים עומדים ... : יש' ו : ב. 32 התורה קדמה : עיין ב"ר א, ד, עמ' 6; מנחת יהודה, שם. 42 באור שנברא ביום ראשון ... : השווה

45 והמשכיל יבין מדבריו קל מהרה כי כונתו לרמוז אל החמה באמרו אמצעי בעל חומר וידעתי כי הדבר הזה ידחה בהאמינו בקדימת השמים והארץ לפי שאינו מאמין במה שכת' בראשית ברא אלהים וגו' כמו שנראה מדבריו ולא יוכל לפרש השמים | כמו שפירש הרקיע שנברא ביום שני הוא הרקיע שעל ראשי החיות. ואפילו אם לא האמין במה שכת' בתורה ולא במה שאמרו רבותינו ז"ל ויבא לפרש על כל פנים ויאמר כי השמים שנזכרו ביום ראשון הם הרקיע שנזכר ביום 50 א יט ע"ב שני ויביא על זה ראיות מדברי רבותינו | ע"ה ויאמר כי השמים שנזכרו ביום ראשון הם האד הלח והאד היבש מה יאמר בבריאת הארץ שנזכרה בפתיחת התורה בפסוק ראשון. ועל כל פנים יצטרך לומר לפי מה שכת' כי השמים והארץ קדמונים. הנה הארכתי לפרש כל זה ולא הייתי צריך אך כתבתי זה לפי שאמרתי 55 אולי המעיין בדברי המאמין בבריאת שמים וארץ יהיה צריך לכל זה. ולדברי בעל המאמר אני אומר כבר האריך לפרש ענין האמצעיות ואמ' כי צורך האמצעיות הנרמז באימתי נבראו המלאכים היה להוצאת הדשאים והצמחים לדעת ר' יוחנן ולצורך בריאת האדם לדעת ר' חנינא ולא לצורך היות המים ולא לצורך 60 ב מב ע"א הבהמה והחיה. וזה איננו נכון אם לדעת | המאמינים בחדוש שמים ובמה שאמרו רבות' באור שנברא ביום ראשון שאין ספק שהאור ההוא צריך לאמצעי נכבד יותר ממה שצריך האדם, ואם לדעת שתי התורות כל מאמיני חדוש שמים וארץ ושאינם מאמינים לא היתה הוויית המים ראוי >ה< ליכתב בתחלת יום שלישי אחר שכבר הוכנו האמצעיים הצריכים לעיקר מלאכת היום. וכן בריאת הבהמה והחיה לא היתה ראויה ליכתב על הסדר שנכתבה בתורה אך היה לו להקדים נעשה אדם 65 ואח"כ תוצא הארץ נפש חיה מאחר שכבר התחיל להכין האמצעי שעשיית האדם ובריאתו צריכות אליו או שיכלול מאמר תוצא הארץ האמור ביום ששי עם מאמר ישרצו המים האמור ביום חמשי כמו שכלל אותו עם מעשה יום הששי. חוץ מזה כבר נראה מדבריו לדעת המצדיקים אותו כי פרשת המאורות ראויה להיות אחר יקוו המים קודם תדשא הארץ כמו שאני עתיד לכתוב. ועל כל פנים יצטרך | 70 ב מב ע"ב לומר לפי הענין הזה כי יקוו ויהי מאורות ותדשא הארץ שלשתם היו ביום שלישי זה אחר זה ונמצא הוצאת דשאים אחרונה או שהיתה בתחלת יום רביעי ואם כן איך יתכן לומר שהוכנו האמצעיים ביום שני לצורך עיקר מלאכת יום שלישי שהוא מורה שהיא הוצאת הדשאים ויצטרך לומר שכבר קדמו שתי מלאכות | שהאחת התחיל בה בשני וגמרה בשלישי והשנית נעשית כלה בשלישי 75 א כ ע"א לדעת המצדיקים אותו לומר שהמאורות נבראו אלא שלא באה התורה לדבר

45 מדבריו קל] מדברי וקל ב

46 הזה] ליתא א 49 ולא במה] ובמה ב 51 שנזכרו... ראשון] ליתא א
53 התורה] תורה א 55 המאמין] ומאמין ב 61 האדם] ליתא ב 63 וכן] וכו' א
71 בתחלת] בתחלה א 74 שהאחת] שהאחר א / והשנית] והשלישית ב

חגיגה יב, ע"א. 47 בראשית... : בר' א.א. 64 נעשה אדם... : בר' א. כו.
65 תוצא הארץ... : בר' א. כד. 67 ישרצו המים... : בר' א. כ. 69 יקוו המים... :

על צורך האמצעים לא בפירוש ולא ברמז במעשה בראשית ולא רבותי' ע"ה באימתי גבראו המלאכים על כונת קדמות השמים והארץ והמלאכים, והאמת שאין ממש בדברינו כי גם הם טעונים גניזה. ועל דרך האמת יש לומר כי דבריהם היו בענין איכות התראות המלאכים והצטיירם מה היא, ובאמרם אימתי גבראו המלאכים כאלו אמרו עם איזו מלאכה גבראו | כדי להבין ממנה מה שאפשר להבין ולהשיג מענין המלאכים וענין המלאכה ההיא. ודבר ידוע הוא שהנבראים יחד במאמר אחד דומים הם זה לזה כמו העשבים והאילנות שאין בין אלו לאלו זולתי דברים מעטים כגון ההרכבה וחלוף הגזעים שאין מרכיבים העשבים כמו אילנות וכן אין גזעם מחליף, באלו הענינים והדומה להם יש ביניהם הפרש אבל בכח עצמם אין ביניהם הפרש אך הם נכללים יחד בגדר אחד והוא הצמיחה. וכן 85 העוף ונפש החיה הרומשת אשר שרצו המים נכללים בגדר אחד והוא החיים וכן המלאכים מאחר שלא נתיחד להם מאמר מפורש בתורה על כל פנים יש לומר שנכללו עם מלאכה אחת ממלאכות ששת ימי בראשית וממנה נבין מה שאפשר לדעת ולהשיג מהם. ושניהם הסכימו שבמאמר פועל במים גבראו וידוע שהמים 90 משתנים במראיתם לכל גוון שאדם מראה להם כמו שגא' כמים הפנים לפנים וגו'. ב מג ע"ב ר' יוחנן אמ' בשני כלומ' עם מלאכת יום | שני שהיא הרקיע וההבדל בין מים העליונים למים התחתונים ר"ל שכל מצטייר על ידי חומר ר"ל כל גוף בין חי בין מת כלומ' הגופות שאין בהם חיים כגון העצים והאבנים וכיוצא בהן וכל שכן בעלי חיים ובהשתלחו מאת הבורא ית' מתלבש באחד מהם ומצטייר על ידו להראות למי שנשתלח אליו אם נצטוו להראות אליו למראית העין עד 95 שיחדש התעוררות בלב האדם. ויש מהם מתראים פעם אחת ולא יוסיפו עוד א כ ע"ב לעולם כענין | מה שאמרו רבותינו ע"ה בכל יום ויום הב"ה בורא מלאכים ואומרים שירה והולכים להם. ויש מתראים פעמים רבות אך לא בשליחות אחת שלא יתהפכו מצורה לצורה בשליחות אחת כמו שאמרו בהרבה ענינים של תורה כגון ענין של הגר וכיוצא בו שכל מאמר ומאמר היה מלאך בפני עצמו. ואמרו 100 בבראשית רבה אין מלאך אחד עושה שתי שליחות ואין שני מלאכים עושים שליחות אחת. ויש מתהפכים מצורה לצורה בשליחות אחת עד שתאמר כי | ב מד ע"א המלאך הוא כח פועל מתראה יש פועל תמיד ויש פועל עת ואינו פועל בעת אחרת ויהיה זה שאין הפסק לפעולתו עד שיתבטלו כל שאר הפועלים הוא 105 הנקרא שר העולם ושאר המלאכים למטה ממנו ומעלת כל אחד ואחד כפי אורך פעולתו ועמידת כחו ועל כן אין האותות והמופתים עומדים לאורך ימים שאינם

80 ע"ב וגם ב 82 העשבים והאילנות] האילנות והעשבים ב

85 הצמיחה] הצמיחה ב 88 ע"ב וגם ב / ממלאכות] ממלאכות א 91 ע"ב וגם ב / מים] ליתא ב 96 יחדש] יתחדש א 100 ומאמר] ליתא ב 103 הוא] והוא א

בר' א : ט. תרשא הארץ ... : בר' א : יא. 90 כמים ... : מש' כז : יט. 97 בכל יום ... : עיין חגיגה יד, ע"א. 100 ענין של הגר : השווה בר' מה, ז, עמ' 455. 101 אין מלאך אחד ... : בר' ג, ב, עמ' 516. 120 נכנס אברהם אבינו ... : פדר"א ח

מפעולות שר העולם. כתוב בהעתקת ספר המורה בפרק ששי מן החלק השני ממנו
 כי הצורות כולם מפעולות השכל הפועל והוא שרו של עולם ע"כ. ועוד כתוב
 בפרק י"ח מן החלק השני הזה השכל הפועל על דעת ארסטו ומאמיניו שהשכל
 הפועל נבדל ואיפשי' שיפעל עת ולא יפעל עת אחרת כמו שביאר אבי ישע
 בספרו בשכל כי אמר דבר וזהו פשוטו דע כי הנראה מן השכל הפועל כי לא
 יפעל תמיד אבל יפעל עת ולא יפעל עת אחרת ע"כ. הנה לך ההפרש שיש בין
 ב מד ע"ב מה שכתבתי בשכל הפועל ובין מאמר | ארסטו ואבי ישע מרחק גדול שהשכל
 הפועל לפי דעתינו עליון אין למעלה ממנו רק מעלה אחת המתיוחדת והמתעלה
 עד אין סוף מה שאין המחשבה משגת ולדעתם השכל הפועל למטה מגלגל הירח
 115 כמו שנתבאר במקומות רבות (!) בדברי הפילוסופים. ומה שנמצא בהעתקת המורה
 כי השכל הפועל הוא הנקרא שרו של עולם לא יתכן לומר כן לפי מה שכתבתי
 בשכל הפועל גם לפי החקירה האמתית בחדוש השמים והארץ ולא יוכל לעמוד
 א כא ע"א על אמיתת הדבר הזה רק מי שיכנס בסוד העבור ויודע | ענינו הוא סוד העבור
 120 הנמצא בפרקי ר' אליעזר נכנס אברהם אבינו בסוד העבור ועבר את השנה
 ונגלה עליו הב"ה וברכו, אברהם מסרו ליצחק וכו'.
 ונשוב לדברינו ונאמר כי דעת ר' יוחנן שאמ' בשני נבראו המלאכים רצה
 לומר שכל מצטייר על ידי כל חומר עד שיחדש התעוררות בלב האדם כמו שנברא
 ב מה ע"א עם מלאכת המים ר"ל שבמלת המים נרמזו היסודות וכל המורכבים | מהם אע"פ
 125 שאין המים ההם בכונת ההמון מים ממש כמו שאני עתיד לכתוב וכמו שכתב
 החכם הנשיא ר' אברהם צחב אשורטא מכל מקום כיון שקראם מים בא לרמזו
 לנו דבר הוא שאר היסודות. אך דעת ר' חנינא שאמר בחמשי נבראו המלאכים
 ר"ל שכל מצטייר על ידי בעלי חיים ולא בזולתם כמו שנבראו עם בעלי חיים, זה
 הכלל לדברי ר' יוחנן אין סבת ההרגשה בלא מלאך ר"ל השכל המצטייר בחומר
 130 המעורר ההרגשה ההיא ותהיה הסבה מה שתהיה מן הנבראים או מן הענינים
 הצורה ההיא המתלבשת באותו דבר או באותו ענין שבו הרגיש המרגיש באותה
 שעה אי אפשר לה להיות אלא על ידי מלאך. ודומה לזה על דרך קרובה מה
 שאמ' הכת' כי אבן מקיר תזעק ועל דרך משל הרי שהיה הולך לעבור עבירה
 שחייב עליה סקילה ובעוד שהיה הולך ראה אבן אחת ומתוך שראה אותה הרגיש
 ב מה ע"ב בעונש הסקילה עד שנמנע מן | העבירה. ודבר ידוע הוא כי האבן לא מנעתהו
 אך התלבש בה שכל שהזכירו והחרידו עד שנמנע מן העבירה. הנה הצורה
 ההיא שראה עד שהזכירתהו והחרידתהו בעונש הסקילה היתה על ידי מלאך או

111 וזהו ב 112 ולא יפעל עת ליתא א 126 החכם הנשיא ליתא ב /
 צחב אשורטא צחבא שורטא א צחב שוטא ב 129 ההרגשה הרגשה א

(ונגלה ... וברכו ליתא בדפוסים). 126 החכם הנשיא ... : השווה הגיון הנפש ג, ב;
 ועיין בס' האמונה והבטחון, פרק יט. 133 כי אבן ... : חב' ב : א. 140 רמז

יתכן לומר כי המלאך הממונה על הראיה הכריחו להסתכל באבן ההיא עד שירגיש בעונש הסקילה והתלבש בראייתו שכל וקרוב לזה מה שאמרו בענין יהודה רמז הקב"ה למלאך הממונה על הבעילה. ולדברי ר' חגיגה אין הצורה המתלבשת באותו ענין אפשרית להיות אבל היא נמנעת להיות על ידי מלאך אלא אם כן התלבשה בבעלי חיים לפי שאינם פועלים אלא על ידי בעלי חיים. ודומה א כ"א ע"ב לזה על דרך משל ואפשר | שכן האמת מה שנא' בפנחס שנא' וירא פנחס בן אלעזר וגו' ואמרו ראה מעשה ונזכר הלכה. אמור מעתה כי המעשה הזכירו ההלכה והלך ופגע בו וזכה לחיי עולם. או יתכן לומר' שהמלאך הממונה על ב מו"א הלקיחה הכריחו לקחת הרמח | ולעשות בו מה שעשה. ואם התלבשה הצורה ההיא באחד מן הגופים שאינם בעלי חיים לא היתה על ידי מלאך אלא על ידי סבות וענינים גופניים כגון ידיעה או ראייה או שמיעה או הבנה וכיוצא באלו הסבות מן הסבות המעלות רוח על הלב בהמצאם או בהעדרם. והסבה לדברי ר' יוחנן או הרוח לדברי ר' חגיגה מתלבשין באיזה חומר שיהיה גם או דק ומראים דמיונות לעינים ומשמיעים קול לאזנים ופעמים מדברים על הלב בלא ראיית דבר ולא שמיעת קול. ויש בכתו' דומה לזה הענין ר"ל דבר שאין לו קול ולא דבור ועל ידי שליח שהוא מתגלה בהשגת הרגשת הריח יחס אליו הדבור כאלו הוא מדבר וצועק ואומר' בכאן אני כמו שנא' זבובי מות יבאיש יביע שמן רוקח. ופי' יביע לשון דבור כלו' על ידי שריחו הרע מגיע אל האדם נודע מקומו היכן הוא ושכבר נמר ריחו והבאיש. ומזה יש ללמוד לענינים אחרים הדומים לזה. ב מו"ב כתוב | בהעתקת ספר המורה בפרק ו' מן החלק השני ממנו וכבר ביארו החכמים ז"ל למי שהוא חכם כי כל כח מכחות הגוף נקרא מלאך כל שכן הכחות הפשוטות בעולם ע"כ. והוא קרוב מאד למה שפירשנו. וזה פי' דבריהם בענין המלאכים ויש לומר' כי אין הפרש בין הסבה ובין הרוח בענין מעלה אך הם במעלה אחת אבל יש הפרש גדול בין סבה לסבה ובין רוח לרוח בעבור שיש סבה שהיא מצוה ויש שהיא רשות או ענין אחר ויש רוח טובה ויש רוח רעה. וזהו ההפרש הנמצא בשמות המלאכים ואם תבין זה הענין תבין ענין מה שאמרו במסכת תענית בענין דבר כיון דשכיח שייראתא לווי בהדיהו, וכן תבין ויברך יהוה אותך לרגלי, וכן ענין האתון, וענין דבור הנחש עם חוה על דרך פשט הכתוב ר"ל כונת ההמון א כ"ב ע"א 'שהיה בעצם ובשר שהכת' קראו נחש ואמרו | רבו' ע"ה שבא סמאל ורכב עליו

- 141 המתלבשת] מתלבשת ב 142 כמעלין בבעלים א 148 גופניים] גופים א
149 בהעדרם] תוקן אחר-כך על-ידי הוספת האות רי"ש בין השיטין ב
152 דומה] דומה א 153 בהשגת הרגשת] בהשגת ב 156 לזה] לאלה ב
157 כתוב] כתב ב 163 ענין] ליתא ב 164 שייראתא] שייראתה א
165 פשט] פשט ב 166 שהכת'] שכתו' ב

הקב"ה ... : ב"ר פה, ח, עמ' 1042 (הגירסה שם ובמורה נבוכים ב, ו: על התאוה).
143 וירא פנחס ... : במ' כה : ז; ועיין סנהדרין פב, ע"א. 154 זבובי מות ... : קה' י : א.
164 כיון דשכיח ... : תענית כא, ע"ב (לפנינו : דאיתא). ויברך ... : בר' ל : ל.
165 האתון ... דבור הנחש : עיין במ' כב : כג-ל; בר' ג : א-ה. 166 שבא סמאל ... :

ב מז"א וכל מה שהיה אומר מדעתו היה אומר ומשלו משל לאדם שיש בו | רוח רעה וכל מעשים שהוא עושה מדעתו הוא עושה וכל מה שהוא מדבר מדעתו הוא מדבר. והלא אינו עושה אלא מדעת רוח רעה שיש בו כך הנחש כל מעשיו שעשה וכל דבריו שדבר לא עשה אלא מדעתו של סמאל וכו'. 170

ומן הדומה לזה לפי דעתי הוא מה שאמרו בבבא מציעא פרק השוכר את הפועלים אליה הוה שכית במתיבתא דר' יומא חד ריש ירחא הוא נגהא ליה ואתא א"ל מאי טעמא נגהא ליה למר א"ל אדמוקימנא לאברהם ומשינא ידיה ומצלי ומגנינא ליה וכן ליצחק וכן ליעקב אוקמיננהו בהדי הדדי סבר תקפיננהו ברחמי ומייתו ליה למשיח בלא זמניה ויש דוגמתן בעולם הזה איכא ר' חייא ובניו. גזר ר' תעניתא אחתיננהו לר' חייא ובניו לפני תיבותא אמ' משיב הרוח אתא זיקא אמר מוריד הגשם אתא מטרא כי מטא תחיית המתים רגש עלמא אמרי ברקיעא מאן גלי אליהו אתיהו לאליהו מחייהו שתינן פולסי דגורא זול אדמי 175

ב מז"ב על ביניהו וטרדינהו. ובעמדך | על הענין הזה תוכל להכריע בין שתי הדעות החולקות בענין וירא אליו כת אחת אומרת שאותו מעשה שעשו המלאכים כמו שכת' בפרשה הכל היה במראה הנבואה לפי שקשה להם לומר שיראה האדם את המלאך כי אם באחת ממראות הנבואה ומן הנראה לי ממה שכתו' בהעתקת ספר המורה שהוא מזאת הכת. והכת השנית אומרת שהיה מעשה ממש כמו שהוא פשט הכתו' לפי שקשה להם לומר שראה לוט את המלאכים בנבואה לפי שמצינו שלא דבר השם עם אברהם כל זמן שהיה לוט עמו כמו שנראה מן הכתו' שאמ' ויהוה אמר אל אברם אחרי הפרד לוט מעמו וגו'. ועוד קשה להם להוציא המקראות ממשוטים. ולא נוכל להכריע בין שתי הדעות הנזכרות מדרך הכתו' כי אין הכתוב מפרש אם היה מעשה ממש או במראה הנבואה אך לפי הדעת שיש לי בזה הענין נוכל להכריע בין שתייהם. ובסוף זה הפרק אכתוב א כב ע"ב פי' פרשת וירא אליו עד סוף | הפיכת סדום. 180

171 לפי דעתו ליתא ב 175 דוגמתו א 181 להם ליתא ב
182 ממה שכתו' שמה ב 186 הכתו' ליתא ב

סדר"א יג. 171 ככבא מציעא : שם, פה, ע"ב (בשינויים). 180 וירא אליו : בר' יח : א. 182 בהעתקת ספר המורה : מורה נבוכים ב, מב. 183 והכת השנית : השווה פירוש הרמב"ן על בר' יח : ב. 186 ויהוה אמר ... : בר' יג : יד.

פרק שביעי

ב מח ע"א

וירא אליו יהוה באלני ממרא וגו'.

בהרבה מקומות בתורה מצינו שקורא שם המלאך או הנביא בשמו של הקב"ה כדי להעיד עליו שהוא שלוחו של מקום כמו שמצינו ברבקה שנא' ויאמר יהוה

2 המלאך מלאך ב

3 ויאמר יהוה לה ... : בר' כה : כג; ועיין ב"ר סג, ז, עמ' 684 (על ידי שם ...).

לה וגו' ואמרו רבותי ע"ה לשם גאמר ברוח הקדש ושם אמר לה ונתיחס הדבור
5 לבורא לזמ' ששלוחו היה.

וכן במלאכים הרבה מאד בתורה כגון ענין הגר שנא' וימצאה מלאך יהוה
על עין המים וגו' וכת' ותקרא שם יהוה הדובר אליה וגו'. ושתי פעמים נגלה
עליו באותו היום כמו שהכתובים מוכיחים אחת בפתח האהל ואחת במקום
שהלך שם ללות את המלאכים לכך כת' בראש הענין והוא יושב פתח האהל
10 פירש באיזה מקום היה ולבסוף כת' וילך יהוה כאשר כלה לדבר אל אברהם
ואברהם שב למקומו כל' אל פתח האהל או אל אלני ממרא. ומכאן יש ללמוד
במח"ב כי שתי פעמים נגלה עליו באותו יום פעם ראשונה אמ' לו למה זה | צחקה שרה

וגו' עד ולשרה בן ופעם שנייה אמ' לו צעקת (י) סדום ועמורה כי רבה וגו' עד
סוף הענין. לפי שתחלה כשנגלה עליו ראה המלאכים ואמ' לפניו אם נא מצאתי
15 חן בעיניך וגו' ועדיין לא דבר השם עמו עד למה זה צחקה שרה וגו'. והו' לדברי

האומר כי השם הזה הוא קדש אבל לדברי האומ' כי הוא חול נאמר כי בתחלה
ראה את המלאכים והכניסם והאכילם והשקם ואח"כ נגלה עליו הקב"ה. ויהיה
כך פ' הפרשה לדברי האומר קדש וירא אליו לבקר החולה בלבד וכשנשא
עיניו וראה את המלאכים אמ' לפניו אל נא תעבור מעל עבדך. ואח"כ רץ אצל
20 המלאכים והכניסם ונמשך הענין זה אחר זה כמו שהוא מסודר בפרשה עד ולשרה

בן ואחר כך נסתלק ממנו והלך אברהם ללות את המלאכים ואותה שעה נגלה
עליו פעם שנייה והו' לדברי האומ' קדש. אבל לדברי האומ' חול יהיה פירוש
הפרשה כך וירא אליו אחר שנשא עיניו וראה שלשה אנשים והכניסם והאכילם
והשקם ועשה כל מה | שכתו' בפרשה עד ואדני זקן ואח"כ נגלה | עליו לבקרו
ואמ' לו למה זה צחקה שרה וגו' ויהיה פ' הוא"ו שבוישא עיניו מורה על הקדמת

במט"א
א כג ע"א

המאוחר בכתו' ואיחור המוקדם בו כמו שכת' וגבר ימות ויחלש ויגוע אדם
ואיו וכן וישא אהרן את ידיו אל העם ויברכם וירד מעשות החטאת והעולה
והשלמים שפירשו וגבר ימות אחר שחלש וכן ויברכם אחר שירד וכן בכאן
וירא אליו אחר שנשא עיניו וראה שלשה אנשים ועשה כל מה שנזכר שם.
שלשה אנשים. אמרו רבו' שהאחד בא לרפא את אברהם והאחד לבשר את שרה
30 ולהציל את לוט והאחד להפוך את סדום. למדנו שלא גלה אברהם לשרה מה

9 כת' ליתא ב 11 אל אלני לאלני א 14 לפי שתחלה ב כשתחלה ב
16 הוא (קדש) ליתא ב 20 שהוא מסודר] שמסודר ב 29 וירא אליו ליתא ב
30 שהאחד ... סדום] א' לבשר את שרה והא' לרפא את אברהם ולהציל את לוט והא'
להפוך את סדום א

6 וימצאה מלאך יהוה... ותקרא... בר' טז ז, יג. 9 והוא יושב... בר' יח: א.
10 וילך יהוה... בר' יח: לג. 12 למה זה... ולשרה בן: בר' יח: יג, יד.
13 צעקת (!)... בר' יח: כ. 14 אם נא... בר' יח: ג. 15 לדברי האומר: השווה
שבועות לה, ע"ב; פירוש רש"י על הפסוק עם הערות א' ברליגר על אתר. 24 ואדני
זקן: בר' יח: יב. 25 וישא עיניו... בר' יח: ב. 26 וגבר... איוב יד: ו.
27 וישא אהרן... וי' ט: כב (ועיין שם בפירוש הראב"ע על הפסוק). 30 שלשה

שאמ' לו הקב"ה אבל שרה אשתך יולדת בן, ויש לנו לתת טעם לדבר והוא לפי דעתי מפני שני טעמים. הטעם האחד לפי שהיה אברהם גביא וחכם ויודע שלא תאמין בו, ודע שכך הוא שהרי כששמעה מפי המלאך צחקה על אחת | כמה וכמה אם תשמע מפיו של אברהם. והטעם השני שלא רצה לגלות מה שגלה לו הקב"ה אחר שלא צוהו להגיד לה. ולמדנו מכאן שאין לנביא רשות לדבר בנבואתו עד שיצטווה לדבר בה ואם עשה כן נקרא מגלה סוד. ומה שאמ' יעקב לבניו אינו דומה לזה לפי שכשאמ' לו קום צא מן הארץ הזאת לא אמר שיניח נשיו וכל אשר לו ועל כן הוצרך להודיעם כדי שלא יעכבו על ידו. ולא היה המהפך צריך לעבור עליו אלא כדי שיודיענו שהוא מהפך סדום ועמורה כמו שכת' בסוף הענין. וכבר הודעתך שתי הדעות שיש בפי' זאת הפרשה ויש לי דעת שלישית מכרעת ביניהם. ואומר אני שהוא היה מעשה ממש והם היו אנשים ממש ועשו מה שעשו ודברו מה שדברו מדעת המלאכים כמו שעשה הנחש כל מה שעשה וכל מה שדבר עם חוה מדעתו של סמאל ודבר זה קראו אותו רבותי ע"ה | נבא ולא ידע מה נבא וברית כרותה לשפתים והדומה לענינים אלו. ומה שהפליגו לדבר הוא שאמרו אל תפתח פיך לשטן לא אמרו אל תנבא רע או אל תדבר רע והדומה לאלו הלשונות אלא אל תפתח פיך לשטן כל' השמר שלא ידבר השטן בפיך לפי שפעמים | יקרה לאדם כשהוא מדבר מלאך רע או מלאך טוב משים דבר בפיו ומדברים בפיו והוא אינו מרגיש אלא סבור שבדעתו אמר אותו דבר. ולא באדם לבדו נמצא זה הענין כי גם בשאר בעלי חיים הוא נמצא כמו שאמר שלמה בחכמתו כי עוף השמים יוליך את הקול ובעל כנפים יגיד דבר. ואומ' שאל נא בהמות ותורך ועוף השמים ויגד לך. וגם ביסודות נמצא זה הענין כמו שנא' או שיה' לארץ ותורך ויספרו לך דגי הים. והזכיר הארץ במקום כל היסודות בזה המקום בעבור כי ממנה יש ללמוד למים ולרוח ולאש מפני שהיא דוממת יותר מכולם. וזאת לא זאת כי אין לך קול ממני הקולות שלא יהיה | בו מאמר כגון שבח והודאה והלל וזמר לשמו של הקב"ה וזהו שאמ' הכת' הללו את יהוה מן הארץ תנינים וכל תהומות. ואמרו במסכת ראש השנה בפרק ראשון אימתי שיבולות אומרות שירה בניסן פירש רש"י כשמגיע זמן

33 נביא וחכם] אכינו חכם ב 34 כששמעת] כששמעת א 35 שגלה] שאמ' ב
38 שכשאמ' כשאמ' ב 39 יעכבו] יערכו א / היה] ליתא ב 41 זאת] זו א /
לן] ליתא ב 42 אני] ליתא ב 43 שעשה] נכפל ב 44 שדבר עם חוה] שאמ'
לחוה א / אותן] ליתא א 48 מלאך טוב] ליתא ב 49 דבר] נכפל א /
שבדעתך] שדעתו א 54 למיב] לחיים ב

אנשים ... בר' יח : ב; עיין פירוש רש"י לפסוק והשווה בבא מציעא פו, ע"ב. 32 אבל
שרה ... בר' יז : יט. 37 מגלה סוד : מש' יא : יג. 38 קום צא ... : בר' לא : יג.
44 נבא ... : עיין סוטה יב, ע"ב. 45 ברית כרותה ... : מועד קטן יח, ע"א. 47 אל
תפתח פיך ... : השווה ברכות יט, ע"א. 51 כי עוף ... : קה' י : כ. 52 שאל נא ... :
איוב יב : ז. 53 או שיה' ... : איוב יב : ח. 57 הללו את יהוה ... : תה' קמח : ז.
58 אימתי ... : עיין ראש השנה ת, ע"א, ופירוש רש"י שם, ד"ה יתרועעו (בשינויים

הקציר והתבואה בקשין שלה והרוח מנשבת והן נוקשין זה על זה נשמע הקול
 60 והן נראות כמשוררות ע"כ. ונועמים יהיה בו דבור לבני אדם לטוב או לרע
 ופעמים מדברים זה עם זה כמ' שאנו רואים את התרגול והתרגולות ופעמים
 שהם מצפצפים ומהגים לעצמם כפי מנהג טבעם וכן שאר כל הקולות פעמים
 שאין בהם זולתי ההברה לבד ועל כן היו בני יעקב סבורים כי יוסף בקול הכאת
 הגביע היה יודע כל דבר לפי שהיה דומה להם שהוא היה מבין דבור הקול שהוא
 65 כל שעה לפי שהיה מתערב עם קול ההברה קול אחד. ואלו לא היה זה הענין פשוט
 בעניני החכמה והאמונה לא היו השבטים מאמינים שהיה מבין בקול הכאתו בגביע
 ב גא ע"א אך היו מכירים מיד | כי הוא יוסף אחיהם באמרו ראובן שמעון לוי ויהודה יששכר
 זבולון בני אם אחת, וכן שאר הדברים שהיה מגיד להם ומראה עצמו כאלו
 מקול הגביע היה מבין, אבל מאשר היו יודעים כי לפעמים יתערב דבור עם הקול
 70 הגשמע ולא יבין אותו אלא מי שהוא חכם באותו ענין לכך היו מאמינים שכך
 א כד ע"א היה מבין אלא | שהיו תמהים ממי למד חכמה גדולה כזו. ואין לומ' שהיה בגביע
 כח מכחות הכוכבים כמו הצלמים שגם זה לא היה להם ענין גדול כל כך שכבר
 היו בעולם תרפים ואוב וידעוני והדומה להם. ועוד כי כל המדברים בכח הכוכבים
 מדברים בלשון בני אדם ואלו היה כן ענין הגביע לא היו תמהים ממנו ודרכי
 75 האוב אינם דומים לענין הכאת הגביע. ועשרה מיני קולות הם ואלו הם: נפש חיה
 אשר במים כגון הצפרדעים וכיוצא בהם והעוף והבהמה והחיה ושרץ הארץ
 ב גא ע"ב שנתחסו למיניהם ואת כל עוף כנף למינהו וגו' ואומ' ויעש אלהים | את חית
 הארץ למינה ואת הבהמה למינה ואת כל רמש האדמה למינהו וגו' והאדם הרי
 ששה קולות והאש שדרכה לשרוק והרוח שאין רוח בלא קול והמים שנא' מקולות
 80 מים רבים וגו' וקול החבטה שהוא קול העפר הרי עשרה מיני קול. ויכול אתה
 לומר שכנגדם היו עשרה קולות במתן תורה והטעם כדי להיות בהסכמת כל
 הנבראים כי כולם נכללים בזה הענין. זאת היא דעתי וסברתי בזאת הפרשה ועל
 הענין הזה יכול לקרותם פעם אנשים פעם מלאכים. ועוד יש לזה טעם אחר כמו
 שאכתוב אותו בסמוך. ויאמר אם נא מצאתי חן בעיניך, נחלקו רבותי ע"ה אם
 85 השם הזה הוא קודש או אם הוא תול ואל תחשוב שדברי האחד בטלים והאחד
 מבטל דברי חברו כי דברי שניהם דברי אלהים חיים הם ולא באו אלא לפרש
 אם היה הענין שהוא במראה הנבואה או במעשה ועיקר סוד המחלוקת הוא תלוי

60 יהיה ... ופעמים] ליתא ב 62 הקולות] קולות א 63 בני ... סבורים] סבורים
 בני יעקב א / כי יוסף] נכפל א 64 שהוא היה] שהוא ב / הקול] ליתא א
 73 וידעונין וירעונין א 79 שדרכה] שדוכה ב / לשרוק] לשרוף א 80 הרי] הם ב
 85 הוא ... הוא] קדש הוא אם ב 86 הם] ליתא ב
 87 הוא תלוי] אחר וירא אליו יהוה א

קלים). 63 ועל כן ... : עיין מה שציין א' ברלינר לפירוש רש"י על בר' מג : לג.
 77 ואת כל עוף ... : בר' א : כא, כה. 79 מקולות ... : תה' צג : ד. 84 ויאמר אם

ב נב ע"א בפסוק וירא | אליו יהוה. ואקחה פת לחם וסעדו לבכם מהרי שלש סאים. ידוע כי שלש סאים הם איפה על כן אמרתי אין מתעקש בעולם שיוכל להתעקש ולומר שאין טעם בהארכה זו אך על כל פנים יש לו להודות ולהאמין כי לטעם נכון האריך וכתב שלש סאים והיה מספיק לו בתיבה אחת והיא איפה והטעם לפי דעתי ללמדנו שנתכוון לכבוד שלשתם לפי שאמר לגדול שבהם אל נא תעבור לדברי האומר כי | זה השם חול על כן חזר ורמז לנו שכבוד שלשתם שוה עליה. א כד ע"ב ועוד למדנו דרך ארץ לעשות כנופיא וכתוף לצאת ולבא אע"פ שאינו צריך לכך אלא כדי שיכירו בני המקום טרוד בכבודו של זה כמו שמצינו בענין שבת רב נחמן בר יצחק ז"ל מכתף ועייל מכתף ונפיק אמ' אלו מקלעי לר' אמי ור' אסי מי לא מכתפנא מקמייהו ועל כן הרבה בכאן התיבות והאותיות. ועוד בא ב נב ע"ב ללמדנו שעינו יפה שאלו אמר איפה הייתי אומר איפה | מצומצמת על כן כתי' שלש סאים לומר' שבעין יפה עשה ואיפה גדושה היתה. ויקח חמאה וחלב ובן הבקר אשר עשה ויתן לפניהם וגו' ולחם לא הביא להם ענין זה פירשו רבותי ע"ה יפה ואמרו כי שרה אמנו פירסה נדה ואברהם אבינו אוכל חולין בטהרה היה ולפיכך לא הביא להם לחם ודבריהם דברי אלהים חיים. ויש לשאול אם הוא היה אוכל חולין בטהרה אין זה חובה על שאר בני אדם ומפני מה לא האכילם והרי אינה מצוה מן התורה ר"ל אינה מתרי"ג מצות לאכול חולין בטהרה. ולפי הפשט אני אומ' כי זה בשביל אסור החמץ שהרי אותו זמן פסח היה כמו שאמרו רבותי ע"ה וע"כ כתי' בענין לוט ומצות אפה ויאכלו. וכשפרסה נדה הגביה ידה מן העיסה וחש אברהם לאסור חמץ שמא תחמיץ וקדם ובטלו קודם לכך תיכף ב נב ע"א שהגביהה ידה ונתירא שמא תחמיצה ועל | כן לא הביאו. ויקח חמאה וחלב ובן הבקר אשר עשה ויתן לפניהם. מלמד שהאכילם החמאה והחלב תחלה ואח"כ האכילם בן הבקר בקנוח הפה ולא רצה להאכילם בן הבקר תחלה לפי שאין אוכלין חמאה אן חלב אחר בשר אפילו בקנוח הפה לפי שהבשר של בין השנים נקרא בשר שנא' הבשר עודנו בין שניהם וגו' ואמרו קמא קמא דמטא איתי לקמיהו. ותצחק שרה בקרבה לאמר אחרי בלותי היתה לי עדנה ואדני זקן. לא ניתן ספר תורה לינקד כדי שנפרש כל תיבה ותיבה בכל ענין שאנו יכולין לקרותה ומפני זה נמצא המחלוקת בין אנשי המזרח ובין אנשי המערב במקצת תיבות. א כה ע"א וכת' החכם | אברהם ו' עזרא כי אנשי המזרח קורין ונסתם גיא הרי מלשון

96 מכתף ... מכתף] מכתף ... מכתף ב 97 מכתפנא] מכתפנא ב

98 שעינו ... מצומצמת] נכפל ב 100 להם ליתא ב / ענין ... ע"ה] פי' רע"ה ענין זה ב

116 כי אנשין ליתא ב

נא ... : בר' יח : ג. 88 ואקחה ... : בר' יח : ה. 95 כמו שמצינו : שבת קיט,

ע"א. 99 ויקח ... : בר' יח : ח. 101 שרה אמנו ... : בבא מציעא פז, ע"א.

106 ומצות אפה ... : בר' יט : ג; ועיין בפירוש רש"י על הפסוק. 108 ויקח חמאה ... :

בר' יח : ח. 112 הבשר ... : במ' יא : לג. קמא קמא דמטא ... : עיין בבא מציעא

פו, ע"ב (ועיין בפירוש רש"י על בר' יח : ח). 113 ותצחק ... : בר' יח : יב.

116 וכתב החכם אברהם ו' עזרא : על זכ' יד : ה (לפנינו בנוסח מקוצר, או שמחברנו

סתימה ודעת המתרגם כמוהם שתרגם ואסתתם הנה הסכימו שהוא לשון סתימה
ב נ ג ע"ב ואנו קורין ונסתם מלשון וגם אל אחת הערים | והכל ענין אחד אך הקורין ונסתם
מלשון סתימה אינם צריכים לומר ולפרש איך ינוסו דרך גיא הרים שכך יהיה
120 פירושו יסתם הגיא אשר בין ההרים כי יגיע הגיא אצל ראשי ההרים וישוה
להם ותנוסו דרך שם. ואנחנו שקורין ונסתם מלשון ניסה פירושו כך תנוסו
דרך גיא הרים ואיך תנוסו דרך שם כי יגיע גיא הרים אל אצל נמצא שאין
המחלוקת בין אנשי המזרח ובין אנשי המערב זולתי בקריאה לבדה אבל הכונה
אחת היא ואין זה גקרא מחלוקת. וכן בפסוק ותשלח את אמתה ותקחה שכת'
125 החכם ר' יוסף קמחי בשם רבי' האי גאון ז"ל שמצא בספר מדויק מארץ ישראל
אמתה בדגשות המ"ם ועוד כת' בשם רבי' סעדיה ז"ל שמפרש אותה מלשון
והאמה מזה וכן דעת המתרגם שתרגם ואושיטת ית אמתה. והנה אנחנו קורין
ב נ ד ע"א אמתה מלשון עבד ואמה כלומר שפחתה ושניהם היו אמת כי בתחלה | כשראתה
התיבה בתוך הסוף שלחה שפחתה להביאה אליה כי רחוקה היתה ממנה ובעוד
130 שהיתה הולכת השפחה להביאה נדמית לבת פרעה כאלו היא קרובה אליה
ותשלח ידה ותקחיה נמצאו שתי הקריאות שוות אמתיות הן ואלו ואלו דברי
אלהים חיים הן. וכן בפסוק אם ככה את עושה לי וגו' אמרו תשש כחו של משה
כשהראה לו הפורענות שעתידי לבא על ישראל כלו' מתשישת כחו אירע לו
למשה כשאמ' את עושה לי והיה לו לומר אתה עושה לי אלא שלא היה בו
135 כח להשלים מלת אתה ועל כן אמ' את. ויכול אני לקרות בספר תורה שאינו
נקוד את בסגול תחת האלף וכן אני יכול לקרות את עושה לי בקמץ תחת
השין ותהיה מלת את רמז למדת הדין ויהיה פי' הפסוק כך אם כל כך גגור
מלפניך שתפגע בי מדת הדין טוב לי שתהרגני ואל אראה ברעתי. ואל יהיה
ב נ ד ע"ב רחוק בעיניך לפרש כל תיבה ותיבה בכל ענין | שאתה יכול לקרותה בספר תורה
א כה ע"ב שאפילו תמצא בזה | הענין מלה אחת או יותר שאם תקרא אותן בכל ענין שתוכל
יהיה סתירת האמונה אין בכך כלום כי על כל פנים תשובתן בצדן ואין בזה
הפסד שהרי כת' בתורה נעשה אדם ושם תשובתו בצדו ויברא אלהים את
האדם. וכבר ביארנו שאין אומה ולשון בעולם שלא יהא לה פתח מן התורה אלא
שכל מקום שפקרו תשובתן בצדן. ואחר שהודעתיד כל זה תן אל לבך כי לא היה
145 בכאן שנוי לשון באמרו ואני זקנתי על דרך פשט כלו' הכח שיש לה באותה
המדה. ומה שדרשו רבותי' ע"ה יתקיים על דרך הקריאה כמו שאמרו יש אם
למקרא. ואם הדבר הזה רחוק בעיניך דע לך מה שאמ' הכתוב נער הייתי גם

117 כמו כן ב 118 ואנו ... סתימה] ליתא א 121 ניסה] נוסה א
140 תמצא] שתמצא ב / אותן] אותה א 142 כתי' ליתא ב

הרחיב את דברי הראב"ע. 124 ותשלח ... : שם' ב : ה. 127 והאמה מזה ... :
שם' כו : יג. 128 עבד ואמה : וי' כה : מד. 132 אם ככה ... : במ' יא : טו; ועיין
בפירוש רש"י שם. 142 נעה אדם ... : בר' א : כו—כו. 145 ואני זקנתי ... :
בר' יח : יג. 146 יש אם למקרא : סוכה ו, ע"ב ועוד. 147 נער הייתי ... : תה'

זקנתי וגו' ואמרו רבו' ע"ה פסוק זה שר העולם אמרו. ויאמר יהוה אל אברהם
למה זה צחקה שרה לאמר וגו' היפלא מיהוה דבר וגו' והלא הוא היה המדבר
בנה ע"א והיה לו לומ' היפלא ממני אלא כשצחקה שרה נוסף | שפע הכח המדבר ההוא
עד שהיה ראוי להתיחס אל השם ית' אבל נאצל רוחו על אברהם והמעיד על
זה למועד אשוב אליך וקרוב אלי לומר כן בפסוק ויהוה המטיר על סדום ועל
עמורה גפרית ואש מאת יהוה, ומה שאמרו ע"ה אינו סותר דברי. ותכחש שרה
לאמר. מצינו שני דברים בשרה שהם תימה גדול שהרי אמרו ע"ה שאברהם
טפל בנבואה לשרה שנא' כל אשר תאמר אליך שרה שמע בקולה וגו', ואם כן 155
איך לא האמינה לדברי המלאך והלא יש לכל נביא לדעת כי המלאכים שלוחיו
של מקום ומשרתיו ואיך לא האמינה שרה לדבריו זה תימה. ועוד תימה גדול
מזה לא די לה שלא האמינה אלא שהיתה סבורה לכחש אחר שהש"י אמר לאברהם
למה זה צחקה שרה. ואם היה כל זה מעשה ממש יש לתמוה ואם בנבואה |
בנה ע"ב יותר ויותר על כן נראה לי שאין לגטות ממה שכתבתי שהם היו אנשים ועשו מה
שעשו מדעת המלאכים. ואברהם הולך עמם לשלחם וסמיך ליה ויהוה אמר המכסה
אני מאברהם אשר אני עושה, ולבסוף כתיב וילך יהוה כאשר כלה לדבר אל
אברהם ואברהם שב למקומו. ויבאו שני המלאכים | סדומה בערב וגו'. וכשהיו
אצל אברהם קרא אותם אנשים ויחס כל מעשיהם לאנשים לפי שלא היתה מעלה
זאת חשובה אצל אברהם שכבר היתה לו מעלה גדולה מזו בנבואה. אבל כשבאו 165
אצל לוט קראם פעם מלאכים ופעם אנשים וכן יחס מעשיהם פעם לאנשים פעם
למלאכים כמו שנא' בהצלת לוט וכמו השחר עלה ויאיצו המלאכים בלוט לאמר
וגו' וכת' ויתמהמה ויחזיקו האנשים בידו וביד אשתו וגו'. ראה עתה כי במעשה
אחד קראם מלאכים ואנשים לפי שהיתה מעלה זו אצל לוט מעלה גדולה | שלא
היה ראוי לכך אלא בזכותו של אברהם. ואמרו רבותי ע"ה אברהם שהיה כחו 170
יפה גדמו לו כדמות אנשים לוט שהיה כחו רע גדמו לו כדמות מלאכים. ואל
תחשוב שהכח הנזכר בזה המאמר הוא חוזק האברים ותקפם. כתוב בהעתקת ספר
המורה זה סוד גדול מסודות הנבואה. ואמרו בבראשית רבה הכא את אמר מלאכים

151 רוחו] רוח א 153 אינו] איש א / דברין] דברים א 157 זה] זהו ב
159 יש] יש לי ב 161 המלאכים] מלאכים א 165 חשבוה] גדולה ב /
מלאכים ... אנשים] אנשים ... מלאכים ב 166 לאנשים פעם מלאכים] למלאכים
ופעם אנשים ב 168 בידו] ליתא ב

לו : כה; ועיין יבמות טז, ע"ב; והשווה רש"י על הפסוק. 148 ויאמר יהוה ... : בר'
יח : יג—יד. 152 ויהוה המטיר ... : בר' יט : כד. 153 ומה שאמרו ... : עיין ב"ר
ופירוש רש"י על הפסוק. ותכחש ... : בר' יח : טו. 154 שאברהם טפל ... כל אשר
תאמר ... : עיין פירוש רש"י על בר' כא : יב, והערת א' ברלינר על אתר. 161 ואברהם
הולך ... : בר' יח : טז. ויהוה אמר ... : בר' יח : יז. 162 וילך יהוה ... : בר' יח : לג.
163 ויבאו ... : בר' יט : א. 167 וכמו ... ויתמהמה ... : בר' יט : טו—טז. 170 אברהם
שהיה כחו יפה ... : ב"ר נ, ב, עמ' 517. 173 זה סוד ... : עיין מורה נבוכים ב, מב;
והשווה מה שכתב מונק בתרגומו הצרפתי (S. Munk, *Le Guide des égarés*), עמ' 321,

ולהלן את אמר אנשים אלא להלן על ידי שהיתה שכינה על גביהן אנשים כיון
 175 שגסתלקה שכינה מעל גביהן לבשו מלאכות. ואת האנשים אשר פתח הבית הכו
 בסנורים וגו' בקללה שכן מצינו הכאה בלשון שנא' ארור מכה רעהו בסתר
 כלומר מלשני בסתר רעהו, ואעפ"י שאין הענין אחד מכל מקום הכאת הלשון
 היא. וכן כי משחיתים אנחנו בקללה. וישלחנו יהוה לשחתה לשון גירוי כמו וישלח
 ב'נוע"ב יהוה בעם וגו'. ואל | תעמד בכל הככר שבחר ונסע מקדמונו של עולם שנא'
 180 ויסע לוט מקדם. פן תדבקני הרעה רעת סדום או 'תכן לומ' כח ששמו רעה רמז כי
 רעה נגד פניכם. הנה נשאתי פניך גם לדבר הזה לבלתי הפכי את העיר אשר
 דברת. גראה מזה שלא קללו עדיין את סדום ואת עמורה עד שבא לוט לצער,
 וכן גראה ממה שאמ' הכתו' ארדה נא ואראה וגו' וכן ממה שנא' עוד מי לך פה
 חתן בניך ובנותיך וכל אשר לך בעיר לפי שעדיין לא נתמלא סאתם עד עלות
 185 השחר שנא' וכמו השחר עלה ויאיצו וגו' נמצא שעדיין לא קללו אותם שאלו
 א'כו"ב קללו אותם היו כוללים צער | עמהם אבל לא קללום ועל כן נצלה צער. ויהי
 בשחת אלהים. בכאן קרא המשחית אלהים כל' מלאך כמו כי ראיתי אלהים.
 ויזכור אלהים את אברהם זה הקב"ה. ונחיה מאבינו זרע למדגו שנתכוונו לשם
 שמים ליישובו של עולם ולכך זכתה הבכירה ויצתה ממנה רות המואביה שקבלה
 ב'נוע"א עליה מצות | שישראל מקבלין עליהם יתרים על בני נח ובאה ממואב שהוא
 בגימטריא מ"ט וכן התורה נדרשת במ"ט פגים. וזכתה הצעירה ויצתה ממנה נעמה
 העמונית שיצא ממנו רחבעם בן שלמה נמצא ששתיהן זכו למלכות בית דוד.
 ובכאן אני משלים פירוש הפרשה הזאת.

180 רעת] בערי ב	183 ארדה ... שנא' ליתא ב	184 לך] ליתא א
185 שאלו ... אותם] ליתא ב	186 עמהם] עמה ב / קללום] קללו א	188 לשם]
על שם א	189 ויצתה] שיצתה א	190 מקבלין עליהם] ליתא א
191 ויצתה] ויצאתה ב	192 בית] בן ב	

הערה 1. 175 ואת האנשים ... : בר' יט : יא. 176 ארור מכה ... : דב' כו : כד.
 177 מלשני בסתר רעהו ... : תה' קא : ה. 178 כי משחיתים ... : בר' יט : יג. וישלח
 יהוה בעם ... : במ' כא : ו. 179 ואל תעמד ... : בר' יט : יז. 180 ויסע לוט ... :
 בר' יג : יא; ועיין ב"ר ופירוש רש"י על הפסוק. פן תדבקני : בר' יט : יט. כי רעה ... :
 שמ' י : י. 181 הנה נשאתי ... : בר' יט : כא. 183 ארדה נא ... : בר' יח : כא.
 עוד מי ... : בר' יט : יב. 185 וכמו השחר ... : בר' יט : טו. 186 ויהי בשחת ... : בר'
 יט : כט. 187 כי ראיתי : בר' לב : ל. 188 ויזכור אלהים ... : בר' יט : כט.
 ונחיה ... : בר' יט : לב.

פרק שמיני

שלש אמהות היו עקרות ואלו הן שרה רבקה ורחל שרה דכתיב ותהי שרי עקרה,
 רבקה דכתיב ויעתר יצחק ליהוה לנכח אשתו כי עקרה היא, רחל דכתי' ורחל

1 ותהי שרי ... ורחל עקרה : בר' יא : ל; כה : כא; כט : לא. 4 הנה נא ... : בר' טז : ב.

עקרה. וטעם הדבר לפי דעתי שהיתה שרה עקרה לשני ענינים הא' כדי שתהא סבה שיצא ישמעאל מאברהם כמו שנא' הנה נא עצרני יהוה מלדת בא נא אל שפחתי ואם לא היתה עקרה לא היתה אומרת בא נא אל שפחתי. והטעם השני 5 כדי שתהא סבה לשנות שמה. והוצרך שנוי שמה כדי ללמדנו בטול כח המזל ב נזע"ב בה"א כמו שנברא | העולם כמו שכתבתי ולהורות על מעלתה וגדולתה שנעשית שרה על העולם. והיתה רבקה עקרה כדי שלא יצא עשו לתרבות רעה בחיי אברהם שכבר הבטיחו הקב"ה ואמר לו ואתה תבא אל אבותיך בשלום תקבר בשיבה טובה שעשה ישמעאל תשובה בימיו ושלא יצא עשו לתרבות רעה בחייו. 10 וביום שנפטר אברהם יצא עשו לתרבות רעה כמו שאמרו בענין ויזד יעקב נזיד ועל כן היתה רבקה עקרה. והיתה רחל עקרה כדי שתהא סבה לבלהה ולזלפה שיצאו מהן דן ונפתלי גד ואשר כמו שנא' הנה אמתי בלהה בא אליה ותלד על ברכי ואבנה גם אנכי ממנה אבל אם לא היתה צריכה להבנות ממנה לא היתה אומרת לו הנה אמתי בלהה בא אליה ועל כן עמדה לאה מלדת עד שלמדה מרחל והכניסה | זלפה ליעקב ואעפ"י שעמדה מלדת היה בשביל | עין הרע ששלטה בה באמרה הפעם אודה את יהוה, מכל מקום מכאן היה מקום לעין הרע שתשלוט בה, נמצא עקרות רחל סבה לשתיקה. ומה ראתה להכניס והלא כבר נטלה חלקה אפילו לא היו אלא שלש נשים שהרי היו ארבעה בנים ויעקב מפני 20 מה קבלה יש לומר כי לאה נתכונה שלא תתבייש זלפה שבלהה זכתה להיות בחיקו של יעקב וזלפה לא תזכה על כן הכניסה לו ועל כן קבלה יעקב וזהו שאמרה לאה נתן לי אלהים שכרי אשר נתתי שפחתי לאישי כל' שלא הייתי צריכה להבנות ממנה. ועוד יש לומר שקבלה יעקב בעל כרחו שלא הודיעתה עד שעת מעשה כמו שנראה מן הכתוב שאמ' ותקח את זלפה שפחתה ותתן אותה ליעקב לאשה כלומר לא הודיעתה עד שהכניסה לו מה שאין כן בשרה וברחל. בשרה בא נא אל שפחתי וברחל הנה אמתי בלהה בא אליה אבל לאה ב נזע"ב לא אמרה | לו כלום. ואם ישאל איך לא היתה לאה עקרה כמו שאר האמהות והוצרכה רחל להיות סבה לזלפה, דבר זה מפורש בתורה שנא' וירא יהוה כי שנואה לאה ויפתח את רחמה ולולי שהיתה שנואה היתה עקרה עד שתכניס 30 שפחתה לאישה כמו שאר האמהות. ובמדרש שיר השירים, ר' יהודה אומ' בשם

א כז ע"א
ב נח ע"א

5 נא] ליתא א / השני] ליתא ב 6 שתהא סבה] ליתא ב / שנוי ... שנברא] נכפל ב
7 העולם] ליתא א / על] ליתא א 10 ושלאל] שלא ב 16 הית] ליתא א
17 מכאן] ליתא א 19 ויעקב] ליעקב ב 23 להבנות] להבינה א / הודיעתה]
הודיעתה א 25 לא] שלא ב 26 בשרה] ליתא ב 30 לאישה] לאשה א

9 ואתה תבא ... : בר' טו : טו; ועיין פירוש רש"י שם; ב"ר לח, יב, עמ' 361; סג, יב, עמ' 695.
11 ויזד ... : בר' כה : כט. 13 הנה אמתי ... : בר' ל : ג. 17 הפעם ... : בר' כט : לה. 21 נתן לי ... : בר' ל : יח. 24 ותקח את זלפה ... : בר' ל : ט. 26 בא נא ... : בר' טז : ב. 28 וירא יהוה ... : בר' כט : לא. 30 ובמדרש שיר השירים :

ר' סימון בשם ר' שמעון מפגי מה נתעקרה רבקה כדי שלא יאמרו האומות תפלתנו
עשתה פירות שאמרו לה אחותינו את היי לאלפי רבבה לכך נתעקרה עד
שנתפלל עליה יצחק ונפקדה הה"ד ויעתר יצחק ליהיה לנכח אשתו כי עקרה היא.
ר' אלעזר בשם ר' חגיגא אמ' מפגי מה נתעקרו האמהות כדי שלא יהו מתרפקות
על בעליהן בנויין. ר' הונא בשם ר' ירמיה ור' חייא בר אבא מפגי מה נתעקרו
35 האמהות כדי שיצאו רב שנים בלא שעבוד. ר' הונא ור' אבין בשם | ר' מאיר
מפגי מה נתעקרו האמהות כדי שיהיו בעליהן מצויין שבזמן שהאשה מקבלת
עוברין מתכארת ומתעזבת תדע לך שהוא כן שכל אותן שנים שהיתה שרה אמנו |
עקרה היתה יושבת בתוך ביתה ככלה בתוך חופתה כיון שנתעברה נשתנית צורתה
א כו ע"ב הה"ד בעצב תלדי בגים. ר' לוי בשם ר' שילא דכפרת זורתא ור' חלבו בשם
40 ר' יוחנן מפגי מה נתעקרו האמהות לפי שהיה הקב"ה מתאוה לשמוע שיחתן
אמ' להן יונתי יונתי מפגי מה העקרתי אתכן מפגי שהייתי מתאוה לשמוע שיחתכן
הה"ד כי קולך ערב ומראך נאווה עד כאן במדרש שיר השירים.
ומה שאמ' שנתעקרה רבקה כדי שלא יאמרו אומות העולם תפלתינו עשתה פירות
כיוצא בזה הענין היה בדבר בלעם ר"ל שעשה הבורא ית' ענין כדי שלא יאמרו
45 אומות העולם שבדבר בלעם היה | ועל כן אמ' לו לא תאר את העם כי ברוך הוא.
וכתי' ואך את הדבר אשר אדבר אליך אותו תעשה. וכשיצא מלאך יהוה לקראת
בלעם ויתיצב בדרך לשטן לו אמ' לו ואפס את הדבר אשר אדבר אליך אותו תדבר.
ויש כאן ג' שאלות הא' היא אשר בשבילה הבאתי הענין להיות דוגמא למה
שכתבתי בענין רבקה והוא מה שאמ' לו השם לבלעם לא תאר את העם כי
50 ברוך הוא שיש לתמוה מפגי מה מגעו הבורא לבלעם שלא יקלל את ישראל
אחר שהוא מברך אותם והלא אמ' דוד ע"ה יקללו זמה ואתה תברך ראו ויבושו
ועבדך ישמח ומה איכפת לך אם יקללם בלעם הואיל והקב"ה ברכם. ועוד בלעם
לא היה לו יכולת לקללם אלא בשעה שהקב"ה כועס בכל יום כדכתי' ואל זועם
55 בכל יום וכבר אמרו רבותי' ז"ל שלא כעס כל אותן הימים, אלא עשה כן לשני
ב ס ע"א ענינים. האחד ללמדך שלא תהא קללת הדיוט קלה בעיניך | ויהיה זה רמז וסמך
למה שאמרו אל תהי בז לכל אדם ואל תהי מפליג לכל דבר שאין לך אדם שאין
לו שעה. | והענין השני לפי שהיה גלוי וידוע לפני שעתידין למות מישראל
ארבעה ועשרים אלף בשטים וכדי שלא יאמרו אומות העולם כי בשביל קללת
בלעם הרשע היה לכך אמ' לא תאר את העם כי ברוך הוא. והשאלה השנית
60 היא שגא' כשם שמגעו שלא יקלל את ישראל כמו כן היה לו למגעו שלא ישיא

36 ר' מאיר | ליתא ב 37 מצויין | מנויין ב 38 שרה אמנו | אמנו שרה א
40 שילא | שמוא א 42 אתכן | אתכם א 50 רבקה | ליתא ב / השם | ליתא ב
56 ענינים | הענינים ב 59 בשטים | בשבטים א

שהש"ר על ב : יד. (בשינויים). 46 לא תאר ... אותו תדבר : במ' כב : יב, כ, לה.
52 יקללו המה ... : תה' קט : כח. 54 ואל זועם ... : תה' ז : יב; ועיין סנהדרין קה, ע"ב.
57 אל תהי בז ... : אבות ד, ג. 61 שלא ישיא עצה ... : עיין סנהדרין קה, ע"א.

עצה לבלק שיושיב להם לישראל זונות מוכרות מיני מאכל ולא יזנו ישראל
 אחריהן והיה זה טוב יותר ממה שאמ' לו לא תאר את העם שאלו היה בלעם
 מקלל והקב"ה מברך אין קללת בלעם הרשע מזיק כלום שלא היה יכול לקלל
 65 אחר שלא היה הב"ה כועס ובעצה שהשיג בלעם לבלק נפלו רבבות ואלפים
 מישראל. ויש לומר כי אם ימנעוהו הבורא לבלעם שלא יתן עצה לבלק להכשיל
 את ישראל בזונות היה פתחון פה לבלעם לומ' לפניו הנח להם לישראל אם
 ב ס ע"ב צדיקים הם לא יזנו אחרי | בנות מואב ויהיו ראויים לברכה ואם רשעים הם
 הניחה לי ואקללם או לא תאמר אלי לברך אותם כי אינם ראויים לברכה ואם
 70 אתה מכריחם מה שכר יש להם. ועוד דברי הרב ודברי התלמיד דברי מי שומעין
 לכך לא מנעו. והשאלה השלישית היא מפני מה אמ' לו תחלה ואך את הדבר
 וגומ' ובדרך אמ' לו ואפס את הדבר. ויש לומ' כי הוא מפני שאכין ורקין מיעוטין
 חשב בלעם שאם יאמ' לו לברך לא יברכם ולכך יצא מלאך ואמ' לו ואפס את
 הדבר בלא מיעוט. ומה שאמ' לו תחלה אותו תעשה ואח"כ אמ' לו אותו תדבר
 75 ראייה הוא שעל הדבור יצא להזהירו. וע"ד הפשט לשון עשייה נופל בכל קיום
 דבר הן בדבור הן במעשה.

63 בלעם... קללת] ליתא ב 64 בלעם הרשע מזיק כלום] ב' הר' כלום א מזיק
 בלעם הרשע כלום ב 66 שלא... לבלעם] ליתא ב 68 (רשעים) הם] ליתא ב
 69 אותם] את העם ב 70 דברי מי] לדברי מי ב 75 הפשט] פשט ב

70 דברי הרב... : קידושין מב, ע"ב. 71 ואך... ואפס... : במ' כב : כ, לה.

פרק תשיעי

ב סא ע"א בראשית. כל משכיל וחכם יודע שאי אפשר דבר קטן או גדול | להיות בפועל
 עד שיהא תחלתו בכח ואותו הכח צריך שיהיה לו נושא. ופי' בכאן כי הנאצל
 הראשון שנאצל מן הסבה הנסתרת היה נושא כח שאר הדברים והוא הויה דקה
 א כח ע"ב מאד וממנה מתחיל קו המישור | להמשך ולהתפשט. ושתק מהזכיר תחלת
 5 מציאות הנאצל והתחיל מן הכח שבו שהוא תכלית מה שאנו משיגים ממנה ומשם
 ולמעלה ההרהור אסור ועל כן התחיל במה שהתחיל. ודומה להויה ההיא הכח
 הנמצא במוח ר"ל יניקת הנשמה וקיומה והוא העקר שממנו מתקיים האדם
 וכן ההויה ההיא עיקר לכל שאר הדברים עליונים ותחתונים ומשם הכל יונק והוא
 מקום טעות שבו טועים כל המאמינים שהעולם נברא מיש כלו' מדבר קדמון
 שהיה אצל הבורא ית' ולא ידעו ולא יבינו ולא הרגישו מכל סודות האלהות
 10 זולתי הרחקת הגשמות כלו' אינו גוף ולא כח בגוף וזה הענין אנו קורין אותו

1 להיות] ליתא ב 2 תחלתו] תולדתו ב / הנאצל] הנאציל א 5 משיגיב] ליתא ב
 10 ולא הרגישו] ליתא ב

1 בראשית : בר' א : א. 24 והחכם ר' אברהם... : עיין בהקדמת הראב"ע לפירוש התורה

ב ס א ע"ב | מה שאין | המחשבה משגת עד אין סוף. ונשוב לעניננו ונאמר כי מלת בראשית
תורה על אצילות ראשון ר"ל על הויה קודמת שבה גבראו כל הדברים תחלה
כמו שמורה עליה שימוש הבי"ת שהיא באה להורות על דבר שבתוך דבר אחר.
ועם המצא ההויה ההיא היו בה כל הנבראים בכח וכשהיו בכח התחילו להמשך
כל דבר ודבר נמשך במאמר שייחד לו הבורא ית' והם תשעה מאמרות לבד
מבראשית שהיה קודם לכל המאמרות. ודומה לזה תולדות האדם שדבר ידוע
הוא שכל תולדות אדם הראשון שהיו ושעתידין להיות כלם יצאו ממנו ובו היו
כלם והם מתחדשים ונבראים בכל יום ויום וכן בכאן היו כל ההויות תחלה
באותה ההויה הקודמת להם במאמר ראשון אם תרצה קרא אותה חכמה כמו
ב ס ב ע"א שמתרגמה ירושלמי ואם תרצה קרא אותה שכל | כולל וכנגדה השכל הפועל
בלשון הפילוסופים שהוא הסמוך לפי דעתם אצל גלגל הלבנה למטה ממנו.
והתחילה התורה בבי"ת שהיא תורה על הברכה.

והחכם ר' אברהם י' עזרא תמה על רבותינו ע"ה שאמרו דבר זה לפי שמצא
בוקה ומבוקה ומבולקה בוקק הארץ ומלות אחרות שהם של פורענות והאות
א כ ט ע"א הראשונה שלהן בי"ת | וע"כ תמה ואמ' מה ראו רבותי' לומ' דבר זה כלר'
ברכה ולא אמרו בוקה וכיוצא בה. ואני אומ' שאין אלו המלות ר"ל בוקה
וחברותיה יכולות להיות בזה הרמז כי מלת בראשית לאי זה פירוש שתפרש
אותה תורה על התחלת הבריאה והתחלתה אי אפשר שתאמר במלה שהיא
מורה על השחתה והפסד וחרבן אך היא נאמרת במלה שתורה על בנין ועמידה
וקיום ועל כן אמרו שהבית מורה על הברכה שקיום כל דבר הוא ברכתו ואין
ב ס ב ע"ב לך דבר מתקיים אלא על ידי | ברכה וכשהברכה פוסקת הוא כלה ואובד
לכך ראו לומ' שהבית מורה על הברכה ולא חששו לשאר המלות שתחלתן בית
ומורות על אבדן הדבר והפסדו. ועוד כי אמרו אין ראשית אלא תורה נמצאו
האות והתיבה מורות על הטוב, אבל אלו התחילה באלף כגון שיכתוב אלהים
ברא בראשית אף על פי שהאלף יש לה תיבות מורות על הטוב כגון אור
או כיוצא בו מן המלות שתחלתן אלף אחר שהשם הזה מדת הדין לדבריהם
היו יכולים לומר שהאלף תורה על הקללה כמו ארור ואין לתמוה על דבריהם.
והרב ר' אליעזר (!) מגרמישא פירש בי"ת של בראשית ושל ברא לומר שכל
מה שברא הקב"ה שנים שנים גבראו זכר ונקבה. ע"א בית של בראשית רמז
40 לשתי מדות שבהן נברא העולם והן מדת הדין ומדת רחמים כמו שנא' ביום

15 המצא] ממציא ב	17 שדכר] דבר ב	21 שמתרגמה ירושלמי] שמתרגמינן
בירושלמי בחכמת א	24 ע"ה] על ידי א	25 בוקה ומבוקה ומבולקה] בוקק
בוקה ומבוקה א	28 בוקה ומבולקה ב	29 במלה] במלת א
31 אמרן] ליתא ב	36 ברא בראשית] בראשית ברא א	37 הזה] ליתא א

(גוסת הדפוסים), הדרך הד'. 39 והרב ר' אליעזר ... : ענין קרוב אבל לא אותו פירוש
נמצא בס' רזיאל (אמשטרדם, ט, ב); והשווה אותיות דר"ע (מהדורת ורטהימר, עמ' שנו,
הערה 37. — א' גוטליב). 41 ביום עשות ... : בר' ב : ד. 45 הלא כה דברי ... :

עשות יהוה אלהים ארץ ושמים ובית של ברא רמו לשני עולמות העולם הזה
 ב סג ע"א והעולם הבא. וכן | אפשר שתהיה הבית האחת רמו לשני האחת רמן לשתי
 אותיות שבהם נבראו ואלף של אלהים שהוא מיוחד בכל והכל מיוחד בו,
 45 ושבעים פנים לתורה כדכתי' הלא כה דברי כאש נאם יהוה. ענין אחר. למה
 התחילה התורה בבי"ת לפי שהתחיל העולם להבראות ביומו של חמה לפי
 מה שאמרו חל"ם כצנ"ש ראשי הימים ונבראת החמה בצרופ הבי"ת כמו שכתו'
 בספר יצירה שבע כפולות בגד כפר"ת חקקן וחצבן וצרפן וצר בהם כוכבים
 בעולם וימים בשנה ושערים בנפש שבעה | שבעה וכו' נמצאת חמה כנגד צירוף
 50 בי"ת לפיכך התחילה התורה בבי"ת. כתב החכם ר' עזרא ז"ל בראשית הבי"ת
 הוא עומק רום ראשית היא התורה הקודמת לעולם שני אלפים ועל זה רמזו
 החכמים ואמרו בראשית נמי מאמר הוא ר"ל ספירה אגקלוס תרגם בקדמין
 ב סג ע"ב רמו לל"ב נתיבות והירושלמי | בחכמה ע"כ. ואין דבריו נראין כי לא הזכירו
 החכמים זמן לבריאת המאמרות אבל התורה שקדמה לעולם אלפים שנה היא
 55 הבריאה שנבראת בעצם הראשית ואפש' לומ' כי מן הבריאה הכללית ההיא
 שנברא בעצם הראשית עד מאמר יהי אור היו אלפים שנה שקדמה התורה
 לבריאתו של עולם וזהו מה שכת' בספר הבהיר מאי הוה דתחלת התורה
 בבי"ת דכתי' ואהיה אצלו אמון ואהיה שעשועים יום יום תרין אלפין שנה
 דיומו של הקב"ה אלף שנים ולפי' תחלת התורה בב"ת תרי אלפי ואח"כ
 60 ראשית ברא אלפים שנה יש לו שהוא ראשית ע"כ. ואם לא תבין היטב ענין
 פסוק ואהיה אצלו אמון תחשוב כי זה המאמר יהיה נאמר על בריאת הדבר
 הנקרא ראשית ואיננו כן רק על הנברא בעצם ראשית. ברא בריאה רוחנית לא
 גופנית ואותה שעה אמר לעולם די, וראיה לדבר זה ועל זה הסדר מפרש ואומ'
 עיני כל אליך ישברו ואתה נותן להם את אכלם בעתו פותח | את ידיך ומשביע
 65 לכל חי רצון. פי' אליך ישברו ואתה נותן ומלת בעתו חוזרת אל האכל כמו
 שמצינו במקום אחר העת מיוחס אל האכל כמו שנא' לעת האכל גשי הלם אף
 כאן אכלם בעתו בעת האכל ועל כן בא בלשון יחיד. וראיה לדבר זה מה
 שאמ' הכתו' השתחוו ליהוה בהדרת קדש וכתו' ברב עם הדרת מלך ברב עם

43 לשנין לשתי ב 45 לתורה בתורה ב 47 ראשין ראש א 48 חקקן
 וחצבן וצרפן חקקן וחצבן צריפין א חקקן וצרפן וחצבן ב 52 ספירה ספירה א
 55 ואפש'... הראשית ליתא ב 56 שנה ליתא ב 62 בריאה בריאה א /
 רוחנית רוחות א 65 אל את א / כמו... האכל ליתא ב

יר' כג : כט; ועיין שבת פת, ע"ב. 47 חל"ם ... : עיין ברייתא דשמואל הקטן, פרק ה;
 והשווה ש' גנדו, PAAJR (1948—1949), עמ' 228. 48 בספר יצירה ... : שם, ד, ד.
 50 החכם ר' עזרא : עיין פירוש האגדות לר' עזריאל, מבוא, עמ' 32. 56 יהי אור ... :
 בר' א : ג. 57 בספר הבהיר : שם, גה (ולפי'... ראשית חסר לפנינו בנדפס).
 58 ואהיה אצלו ... : מש' ח : ל. 64 עיני כל ... : רצון : תה' קמה : טו—טז. 66 לעת
 האכל ... : רות ב : יד. 68 השתחוו ליהוה ... : תה' צו : ט. ברב עם ... : מש' יד : כת.

בגמ' שלש מאות וארבע עשרה שדי וקדש היא ההויה הקודמת וכת' בהדרת
 70 קדש שגמ' של בהדרת תורה ואמרו היה מביט בתורה וכו'. וכת' בי מלכים
 ימלוכו ומתרגמינן כי חכימיא מתמלכין. את השמים ואת הארץ. כבר פירשו |
 א' ל' ע"א רבותי' ע"ה האתין יש שפי' לרבות ויש שפירשו אותן בענינים אחרים. והשמים
 והארץ הם העדן והגן הנזכרים למטה ועוד יקרא להם שמות אחרים והכל לפי
 ב' סד' ע"ב הצרך ולפי הענין וקראם בכאן | שמים וארץ כדי לרמוז לך ארבע יסודות ר"ל
 75 הכחות שלהם. הרוח והוא שאמר עליו ברא אלהים והמים והאש והם נרמזים במלת
 השמים שלכך נקראו שמים שהם מאש וממים והעפר והוא הארץ. וכבר הוא
 מפורש בדברי רבותי' ע"ה שגן עדן גברא קודם שנברא העולם ואם הגן גברא
 כ"ש העדן שבו הגן נטוע כדכת' ויטע יהוה אלהים גן בעדן מקדם וגו', ומחשבתן
 של ישראל קדמה לכל שאם לא כן לא היה כותב בתורה שנבראת אלפים
 80 שנה קודם שנברא העולם ושקדמה בריאתה לכסא הכבוד צו את בני ישראל
 דבר אל בני ישראל כמו שאמרו בבראשית רבה. ויש לנו לומר שאחר מחשבתן
 של ישראל היתה מחשבת מתן שכרן של מצות והוא המצות עצמן והם התורה
 עצמה כמו שאמרו שכר מצוה מצוה ושכר עבירה עבירה. ואלה הם גן עדן
 ב' סה' ע"א וגיהנם | שנבראו קודם שנברא העולם ומכאן היה ראוי הכתר אשר על הראש
 85 שיקרא ישראל נמצאת מחשבת ישראל גורמת לג"ע ולגיהנם ולתורה ולאבות
 ולכסא הכבוד ולבית המקדש ולשמו של משיח. כיצד מחשבת ישראל סבת
 המצות והם התורה והתורה סבת שכר ועונש והם ג"ע וגיהנם ואי אפשר להם
 לישראל להיות בלא אבות והמצות חייבו בית המקדש ובית המקדש חייב
 העשיה לפי שהיה עתיד ליחרב ועל כן נתחייב המשיח לבא וסוף הדבר מתן
 90 שכרן של מצות הוא. ודוגמת הענין הזה הוא מה שאמ' בצלאל למשה רבי'
 ע"ה כלים שאני עושה להיכן אני מניחן והודה לדבריו ואמר לו בצל אל היית
 ולא עשה את הארון עד שנעשה המשכן. כך אחר שעלתה מחשבתן של ישראל
 לפניו על כל פנים הוצרך הענין להעלות מחשבת שכר המצות לפניו שאין
 ב' סה' ע"ב כונת בריאת | העולם הזה אלא העולם הבא. ולכך הקדים להזכיר תחלה עדן |
 א' ל' ע"ב ואח"כ הזכיר הגן. זהו לבריאה שמים קדמו וכלל כל הנבראים שבעולם מתחלת
 הציור המצטייר בראשית המקבל מפנימיות מקור המחשבה ואפיסת השגתה
 עד אין סוף למעלה ובמשך עד תכלית סוף המעשה למטה שהוא שבת שהוא

69 וארבע עשרה] נוספה מלה שניטשטשה ב' 70 בתורה] בתורת ב'

72 יש שפי' יש שפירשו אותן ב' 75 והם] כבר הם ב' 76 השמים... נקראו] ליתא ב'
 86 סבת] סיבה א' 87 סבת] סבה א' ב' 91 והורה] והובא א' 94 בריאת]
 בריאה ב' 95 לבריאה] לבריאת א' קדמו] וקדמו ב' 96 מקור] מקום א'

70 כי מלכים... : מש' ח : טו. 76 וכבר הוא מפורש... : עיין פסחים נד, ע"א; מנחת
 יהודה על ב"ר, עמ' 6. 78 ויטע... : בר' ב : ת. 83 שכר מצוה... : אבות ד, ב.
 91 מלים שאני עושה... : ברכות נה, ע"א. 107 שמים מהיכן נבראו... : פדר"א ג.

הארץ. <ואחר?> שפירש הבריאה הכללית ההווה בעצם הנאצל מן הסבה המובנת מתוך החכמה ההווה הקודמת להם הנקראת ראשית התחיל לפרש המשכת הקו והתחזקו לצאת למעשה עד שנמצאו כל הנבראים בהיותם המתוקנת להם שהם בה היום והבריאה וה<ה>משכה איך נבראו ונמשכו מדבר לדבר ומענין לענין עד שנגמרה מלאכתם למעשה ופירש ענין הארץ שהיא קרובה אלינו וממנה נברא אדם הראשון כדי להביננו כי תוהו ובוהו היה ראשיתנו. ומתוך ב סו"ע"א שפירש ענין הארץ | נוכל להבין ענין השמים על זה סמך ושתק ממנו שלא פירש מה היו השמים קודם שהגיעו אל תכליתם כמו שהם היום. זהו אם 105 נאמר שהבורא ית' ברא חומר אחד וממנו נבראו שמים וארץ שלא כפי דעתו ושלא כפי מה שאמרו שמים מהיכן נבראו מאור לבושו של הב"ה שנא' עוטה אור כשלמה נוטה שמים כיריעה, הארץ מהיכן נבראת משלג שתחת כסא הכבוד שנאמ' כי לשלג יאמר הוה ארץ. וגכון לזמ' לפי מה שפירשנו ואמרנו כי השמים הם עדן והארץ הם הגן שלכך לא הזכיר ענין השמים מה היו לפי שכתוב עין לא ראתה אלהים וזולתך יעשה למחכה לו. ויש מרבו' מי שאומ' שזהו עדן שלא ראתה עין מעולם כמו שכתבתי לכך לא רצה לפרש ולגלות ענינו מה היה. ושני חומרים ברא הב"ה האחד שלבש צורת השמים נשתנה ב סו"ע"ב בחלקיו | והשני לבש צורת הארץ. ואומ' אני כי החומר שלבש צורת השמים נשתנה בחלקיו לחמרים וצורות נתגלגל מצורה לצורה עד חמש צורות והן 115 הצורה שלבש תחלה והיא שאמרו עליה שהיא אור לבושו של הקב"ה החומר שממנו נבראו השמים. והשנית צורת האור שעליו אמ' הכתו' יהי אור. שלישית צורת הנשמות. רביעית צורת הגלגלים. חמשיית צורת הכוכבים. ובכלל צורת | א לא ע"א הנשמות צורת המלאכים. וע"כ לא יקשה לך מה שאמרו בענין נעשה אדם בצלמנו במי נמלך בנפשותיהן של צדיקים נמלך לפי שקדמו הנשמות להבראות ביום ראשון. ובאמרי שהחומר הזה לבש צורת הנשמות והמלאכים לא תבין מדברי שהם צורה בחומר שאינם אלא צורה עומדת מעצמה אבל מאחר ב סו"ע"א שהם היו סבת החומר על כל | פנים כת החומר היה בהם. ע"א. את השמים ואת הארץ. אומר אני שהאזין במקום עם כלומ' עם השמים ועם הארץ שהם העדן והגן ברא בריאה אחת ולא פי' מי ברא וגם אני לא 125 אזכיר אותה בכאן כי איני צריך להזכירה, והבריאה ההיא דוגמת הנשמה הנכנסת בטפת הזרע בשעת יצירת הולד. ובספר הבהיר בראשית ברא מאי

98 הכללית] הכללית א 100 והתחזקו] והחזקו ב / המתוקנת] המתוקנת א
101 וה<ה>משכה] והמשכה א והמשכה ב 107 שמים] שמים וארץ ב 112 רצה] ליתא ב 113 הב"ה] הבורא יתברך ב / נשתנה בחלקיו] ליתא א 114 שלבש] ליתא א 116 שלבש] של ב 117 שלישית] והשלישית ב 118 צורת] ליתא א / ובכלל] ובכליל א 121 ובאמרי] ובאמרו ב

111 עין לא ראתה ... : יש' סד : ג. 119 נעשה אדם ... : בר' א : כו; והשווה ב"ר ח, ת, עמ' 61. 127 ובספר הבהיר : שם, י (ת). 132 והארץ היתה ... : בר' א : ב.

ברא צרכי הכל ואח"כ אלהים מאי שמים וארץ וכו'. ופי' המאמר הזה כך הוא תחלה ברא צרכי הכל ולא פי' ענינו ואמ' אלהים ואחר כך את השמים ואת הארץ. ע"א. את השמים ואת הארץ פירשו בו רב בעלי החכמה האלהית 130 כי האתין רמז למים ולאש העליונים שהם כחות השמים והארץ ועם כל זה לא נמנעתי לכתוב מה שנראה לי יותר נכון. והארץ היתה תהו הוא החומר | ר"ל התממש האין להיות בו כל' נתחזק לקבל צורה ולסבול אותה. ובהו הוא הצורה ר"ל צורת המציאות והיה הדבר ההוא המחובר מתהו ובהו משתנה בחלקיו לחומרים וצורות ולא כל חומר ראוי לקבל כל צורה ולא כל צורה 135 ראויה להתלבש בכל חומר כי החומר הראוי לקבל צורת האדם לא יקבל צורת הבהמה והחיה והעוף או זולתם מצורות הנבראים מורכבים או יסודיים. וכן החומר המקבל צורת חיה לא יקבל צורת אדם או צורת עוף או צורה אחרת. וזה החומר שקבל זאת הצורה הנקראת בהו ושהיה ראוי להתחלק לחלקים משתנים זה מזה בצורת מציאותם ושיתחלק ממנו חלק ראוי ללבוש צורה 140 אחת ולפשוט אותה וללבוש צורה אחרת ואחר כן יפשוט זאת הצורה השנית וילבוש צורה אחרת וכן מצורה לצורה עד שלבש צורת הארץ נקרא תהו. וקרוב אני לומ' שחמש צורות לבש | בהו רוח | מים אש עפר על סדר מאזנים עקרב קשת גדי דלי לפי שנברא העולם בתשרי שמאזנים עולה. ועוד כי יש לומר כי סדר הצורות היה כמו שאמרנו בהו רוח אש מים ועפר כמו שהם דקים זה יותר 145 מזה. והחומר ההוא כולל כל החמרים והצורה שלבש הנקראת בהו כוללת כל הצורות והו שאמ' הכתוב הכל היה מן העפר והכל שב אל העפר. ואחר שלבש הצורה ההיא הראשונה נקרא בהו וכשלבש הבהו נחלק ממנו חלק אחד שלבש צורת הרוח והיתה הויה דקה רוחנית והדבר ידוע שאין רוח בלא קול אבל היה הקול פנימי ברוח דק מאד עד שלא יושג ולא יובן רק בידיעת חיוב 150 הענין המתחייב והמוכרח להיות עם היות הענין האחר שאי אפשר להיות זה בלא זה כמו שאנו יודעים שאי אפשר להיות רוח שלא יהיה בו קול ולפי גסות הרוח יהיה גסות הקול ולפי דקותו ג"כ יהיה דקות הקול | והקול מצייר הרוח לצורת האותיות הראויות להצטייר באותו הרוח בהמשך הקול והשתנות

א לא ע"ב
ב סח ע"א

129 ענינו] ענין א ליתא ב 130 רב] כן: (=רוב?) ב רבותי' א 132 ר"ל] ליתא ב
133 האין להיות] ליתא ב 134 צורת] ליתא ב 137 והעוף] או העוף ב
138 חיה] חיה ב / ארם] האדם ב 139 ושהיה] והיה ב 140 ושיתחלק]
ושיתחל ב / ראוי] הראוי א 141 אחת] ליתא ב / השנית] ליתא ב 142 וכן]
ואין א / שלבש צורת] שלש צורות ב / נקרא] נקראת ב 143 עפר] ועפר ב /
מאזנים ... דלי] כן צ"ל דלי ליתא א מאזניים קשת עקרב קשת (נכפל בטעות!) ב
144 (ועוד) כן] ליתא א 145 היה] ליתא ב / יותר] ליתא ב 148 הצורה]
הצורת א / ההיא ... כהן] הראשונה ההיא הנקרא ב 152 (אפשר) להיות] ליתא ב

147 הכל היה ... קה' ג : כ. 169 ובספר יצירה : שם, א, ט. 171 והשך ... : בר'

155 תנועותיו ואין כל רוח ראויה לקבל תנועותיו צורת כל אות ועל כן נמצאו העלגים והמדברים צחות כי יש איש שלא יוכל להפריש בין האל"ף והעי"ן ובין הה"א והחי"ת וכן בין הצד"י והשין וכיוצא באלה ויש צח ונאה בדבורו ומוציא כל אות ואות כתקנה. ואין כל אות ראויה לקבל כל תנועה כמו אותיות אחה"ע שאינן מקבלות תנועה השב"א והדומה לזה הענין. נמצא הרוח יש בו שלשה ענינים שאין זה בלא זה והם אות וקול ותנועה ואין מבדיל ביניהם 160 ר"ל להפריש בין חלקי כל אחד מהם אלא הכלים כמו הגרון לאותיות אחה"ע והשפתים לאותיות בומ"ף והחך לאותיות גיכ"ק והלשון לאותיות דטלנ"ת והשנים לאותיות זסצר"ש. וכן התנועות יש תנועה שצריך לפתוח פיו ביותר ב 165 סט"ע"א מכלם כגון תנועת א הנקרא קמץ ויש תנועה | שצריך לקבוץ שפתים יותר מכל כגון תנועת או הנקרא שורק או הדומה לה הנקרא קבוץ שפתים, ויש בינונית וכל אחת צריכה להרחיב בה יותר מן האחרת. ולפי שלא היה עדיין הקול שהוא מושג רצו' לומ' לא נתפשט הרוח ההוא עד שיגיע התפשטותה אל גבול ההשגה שיהא ראוי | ליחס לו קול ודבור או מאמר על כן לא הזכיר בתורה מאמר עד יהי אור אך אנו יודעים שאין רוח בלא קול. ובספר יצירה קול 170 ורוח ודבור וזהו רוח הקו"ש וקרא הכתוב בכאן העדרת השגת הרוח ההוא חשך וזהו שאמ' וחשך על פני תהום כי מלת חשך תורה על העדרת השלמת החפץ ורצון המבקש מן המבוקש כמו שהשגת השלמת החפץ נקרא אור וזריחה כמו שכתו' קומי אורי כי בא אורך וכבוד יהוה עליך זרח ואומ' וזריחה לכם יראי שמי שמש צדקה ומרפא בכנפיה שאין הכונה בזריחת האור אלא השגת השלמת החפץ וכן בהעדר ההשגה נאמ' כי הנה החשך יכסה ארץ | וערפל לאומים ועליך יזרח יהוה וגו' ואומ' במחשכים הושיבני כמתי עולם הכונה בחשך העדרת החפץ ומניעת הרצון. ועל ענין העדרת ההשגה אמ' הכת' גם חשך לא יחשיך ממך ולילה וגו' כלו' לא ימנע ממך מהשיג כל ענין על פי מה שהוא המחשבה והמעשה הכל גלוי וידוע לפניך ועל כן אמ' לא יחשיך ממך ולא אמר לא יחשיכך. ועל ענין השלמת ההשגה אמ' ולילה כיום יאיר כחשכה כאורה. 180 ולפי שהיה הרוח ההוא בעדר ונמנע מן ההשגה אמ' הכתוב וחשך על פני תהום. ומלת תהום הוא מענין המון מלשון ותהום כל העיר וגו'. והוא נאמ' על החלק שנחלק מתהו ובהו וקבל צורת הרוח ועל הקול הדק ההוא ההווה באותה הווה

155 תנועותיו צורת כל אות] צורת כל אדם א ואולי צריך למחוק 'תנועותיו' / ועל] על ב
160 אות וקול] קול ואות ב 163 והשנים לאותיות] ליתא א / פיו] ליתא ב
164 ויש] ליתא ב / יותר מכל ליתא א 168 ודבור] דבור א 170 העדרת] ליתא ב
171 העדרת] ליתא ב 172 נקרא] וקרא א 175 הנה] ליתא ב
183 הווה] ההווה ב

א: ב. 173 קומי אורי ... : יש' ס: א. וזריחה לכם ... : מל' ג: כ. 175 כי הנה החשך ... : יש' ס: ב. 176 במחשכים הושיבני ... : איכה ג: ו. 177 גם חשך ... : תה' קלט: יב. 180 ולילה כיום ... : תה' קלט: יב. 182 ותהום כל העיר ... : רוח

הדקה הרוחנית והיא הנקראת תהום על שם הקול ההומה בתוכה. וכן כתב החכם
 ב ע"א ר' אברהם צחבא | שורטא בספר הגיון הנפש ואמ' כי תהו ובהו מפ' <ו> רשים
 במה שאמרו חכמי המחקר בהיולי ובצורה והם אמרו כי ההיולי היא שאין
 לו דמות ולא צורה והוא דבר מזומן ומעותד לקבל כל דמות וכל צורה וכן
 ענין התהו ומלת בהו מתפרשת בפירוש הצורה והוא דבר תהו ובהו אמרו חכמי
 המחקר כי תהו הוא דבר שאין לו דמות ולא צורה והוא דבר שיש לו כח וגבורה
 להלביש את ההיולי כל דמות ותמונה. וההיולי הוא חלש מהיות לו כח להעמיד
 190 א לב ע"ב את עצמו ולמלאות את חסרונו אם אין הצורה נדבקת בו | והצורה אינה
 יכולה להראות אל העין או להיות אחד מחושי הגוף מעידים אותה אם אינה
 מלבשת את ההיולי הסובל אותה. ותמצא כל אחד מהם צריך אל השני ומזמן
 להועיל לו להמצא או להראות לבני העולם כי לולי הצורה לא היה ההיולי
 ב ע"ב מתקיים בעצמו ולא נמצא ולולי ההיולי לא היתה הצורה | נראית לבני
 העולם אלא שהצורה גדולה מן ההיולי שהצורה מתקיימת בעצמה ואינה צריכה
 אל ההיולי אלא להראות לחושי הגוף שאינם משיגים אותה אלא עם ההיולי
 אבל ההיולי אינו יכול להתקיים בעצמו בשום פנים כי אם בעזר הצורה.
 וההיולי והצורה כל אחד מהם נחלק לשני חלקים שההיולי יש ממנו זך ונקי
 200 והוא אשר נהו ממנו הרקיעים בעזר חלק הצורה הראוי להדבק אל ההיולי
 והיא צורת המלאכים והשרפים והנפשות וכל הצורות המיוחדות אל העולם
 העליון. והצורות האלו אין כל בני אדם יכולין להבין אותן ולא להקים צורתן
 בלב מפני שאינן נדבקות אל מקום שהעין שולטת בו ורוב העולם אינם
 מבינים דבר שאין חושי הגוף נדבקים בו. והמבינים את תוכן הצורות האלו
 205 וסדרי תמונתן הם המעמיקים בחכמה. ואמרו כי הצורה הזאת היתה עומדת על
 תכונה והאור וזריר בתוכה והיה אורה מפיץ על הצורה הראויה להדבק אל |
 ב ע"א ההיולי. והחלק השני מן ההיולי הוא חלק השמרים אשר ממנו נהו בהדבק הצורה
 בו ארבע יסודות וכל הנמצא מחבוריהם. והצורה וההיולי היו עומדים בכח
 לפני בריאת העולם והם תהו ובהו שהעידה התורה שהיתה הארץ ותהו הוא
 210 ההיולי שאין לו דמות וצורה ואינו יכול להתקיים מעצמו עד שתלבישהו הצורה

187 דבר] ליתא א 188 בפירוש] כפי ב / דבר] כבר (1) א / והוא ... וכו' [משובש א
 189 שיש לו] שיש בו ב / וגבורה להלביש] לקבל אחרי שבע אותיות מטושטשות ב
 190 דמות] מוסף וגבורה ומקד עליו ב 192 אל] את ב 195 בעצמן] בעצמה ב
 ליתא א אבל אפשר שהמלה 'בעצמה' נשתרבה לכאן מן המשפט הבא 196 העולם]
 עולם ב 202 להבין] ליתא ב 203 מקום] דבר א 204 נדבקים] נוגעין א
 205 ואמרו] ליתא ב 206 והיה] והיא א / מפיץ] כן הוא בכתביהיד; ברם
 צ"ל 'מציץ' 208 בו ארבע] בארבע א 209 העולם] עולם א / וכו' [ליתא א

א : יט. 184 וכן כתב ... : השווה ס' הגיון הנפש דף ב, ע"א, שורה 5 ואילך, בשינויים.
 199 וההיולי והצורה ... : השווה ס' הגיון הנפש, דף א, ע"א, שורה 20, וע"ב, שורה 4
 ואילך. (אבל יש ומחברנו רק מסכם את מקורו). 208 והצורה וההיולי ... : בהגיון

וכן הוא לשון תהו דבר שאין בו ממש כמו שאמ' כי (הלכו) אחרי התהו אשר לא יועילו כי (הבל) המה.

הנה לשון תהו כמו דבר שאין לו קיימא ולא ישוב וכן הוא לשון ההיולל. ובהו נאמר על הצורה ובהו מלה מורכבת משתי מלות בו הוא כל' שבו הוא מתקיים

התהו ויהיה הצורה המכסה את התהו והמקיימת אותו. ועוד נקראת הצורה 215 א לג ע"א בהו לטעם התפרדה משתי מלות בו הוא מפני שהצורה הזכה | הטהורה מתקיימת

ב עא ע"ב מעצמה ואינה צריכה לעזר ויהיה טעם | בהו כאלו אמר הדבר אשר הוא מעצמו מתקיים ובכחו מתגבר ואם אינו נחבר אל דבר אחר. ועוד פירש ואמר כי

תהו ובלימה הם שני שמות נאמרים על דבר אחד והביא רביא ראה מן הכת' שאמ' נוסה צפון על תהו תולה ארץ על בלימה. כי תהו ובלימה הם שני שמות 220

נאמרות על דבר אחד כאשר אתה אומר בפסוק אשר לפני ערום שאל נגדו ואין כסות לאבדון כי שאל לאבדון אחד וערום ואין כסות א'. ופי' כי

מה שאמר הכת' נוסה צפון על תהו וכתו' א' אומ' מצפון תפתח הרעה אמרו רבותי ע"ה רוח צפונית אינה מסובבת כל' פתוחה היא ואין לה כח להתקיים 225

כדמות התהו אשר אין לו קיימא ויהיה פי' בלימה כאלו אמ' בלי צורה או ב עב ע"א בלי קיימא כי מלת מה היא שאלה | על עיקר הדבר ושרש יצירתו אשר

הוא מתקיים בה כדכתי' ויאמרו איש אל אחיו מן הוא כי לא ידעו מה הוא כל' לא ידעו תכן יצירתו ותמצא אומ' כי מלת מה היא הצורה אשר קרא אותה אחר כן מים ככת' וחשך על פני תהום ורוח אלהים מרחפת על פני המים.

והחשך הוא דבר שאין לו צורה אשר היה מכסה תהום ותהום מלשון תהו 230 והמים נוספת כמם חנם ריקם. ואל יקשה בעיניך מפני שמלת תהום נאמרת על ענין אחר כי רוב שמות בלשון הקדש ובשאר לשונות נאמרות בשתוף על

ענינים רבים וכן תאמר על המים אשר נאמר על הצורה והיה מים לשון רבים ומה לשון יחיד ויהיה מים לשון משותף נאמר על הצורה ועל המים ממש 235

ועל ענינים אחרים. וקרא הכתוב הצורה בשני שמות תהו ומים מפני שמלת מה אינו שם מפרש את הצורה בענין שתהיה | מיוחדת בו כמו שאמרנו למעלה ב עב ע"ב

213 הנה] ליתא א 221 נאמרות] נאמרים ב אבל גם בהגיון הנפש ישנה אותה הצורה הבלתי-נכונה / בפסוק] ליתא א 225 קיימא] קימא א 228 תכן] כן הוא בכתב-היד ובהגיון הנפש תקון 230 תהום] כן הוא בכתב-היד התהום הגיון הנפש כן הוא בכתב-היד. נראה, שנפל כאן שיבוש או שר' יעקב בן ששת טעה בהעתיקו מתוך הגיון הנפש 236 מה] ליתא א

הנפש מוחלף הסדר וכן צריך להיות (היולי — תהו, צורה — בהו). 211 כי הלכו ... : המובאה מורכבת משני פסוקים: שמ"א יב : כא; יר' י : טו. 218 ועוד פירש : השווה הגיון הנפש, דף ג, ע"א, שורה 18 ואילך. 220 נוסה צפון ... : איוב כו : ז.

221 ערום שאל ... : איוב כו : ו. 223 מצפון תפתח ... : יר' א : יד. 224 רוח צפונית ... : עיין בבא בתרא כה, ע"ב. 227 ויאמרו איש אל אחיו ... : שמ' טו : טו. 229 וחשך ... : בר' א : ב. 239 יהי אור ... : בר' א : ג. 243 יהי רקיע ... : בר'

על דרך שני ענינים אשר בו על כן הוצרך לקרוא אותה בשם שיהיה מתיחס אליה לבדה והוא מים. והכת' אחרי כן מפריש את הצורה הטהורה המתקיימת בעצמה ומוציאה אל המעשה וקורא אותה אור. דכתי' יהי אור ויהי אור 240 והאור בכאן היא הצורה אשר אמרו עליה חכמי המחקר שאינה גוף ולא נדבקת אל גוף. והצורה הזאת אינה צריכה אל מקום שיהיה מקיף אותה | אבל היא מקום לגוף אחר כי המקום הוא דבר חופה את צלם הגוף מכל סביבותיו מבחוץ ועל זה אמ' הכתי' יהי רקיע בתוך המים ויהי מבדיל בין מים למים והרקיע בכאן היא הצורה הנדבקת אל החלק הזך והנקי מן ההיולי ונחברת אליו חבור שאינו נפרד ולא נחלף כל ימי עמדו. ואמר הכתוב יהי רקיע בתוך המים 245 ללמדך שהרקיע הוא טבוע וגנוז בתוך האור הבהיר הנברא ביום ראשון והאור ב'עג"א' ההוא מקיף אותו | מכל רוחותיו והוא מקום לו ועוזר אותו להסמך ולעמוד. ויהיה פ' המים הצורה הכוללת את כל הצורות אשר כל הצורות חצובות ממנה. ואמ' ויהי מבדיל בין מים למים שהרקיע מבדיל בין הצורה אשר איננה נדבקת אל גוף כלל והוא האור הנברא ביום ראשון ובין הצורה אשר היא נדבקת אליו 250 דבוק שאינו עומד על סדר אחד והם כל יצורי היום השלשי. והרקיע עומד ביניהם על צורה נדבקת אל גוף דבוק וותיק שאינה גפרדת ממנו כל ימי עמדה וזהו טעם הראוי להבין מן הכתי' הזה שנא' בין מים למים. ואל תהי מבין ממנו טעם מים ממש כי זה אין אנו צריכים להעלותו על הלב כל זמן שאנו מוצאים דרך ישר שהוא הולך על דרך החכמה והמדע ואינו יוצא ממנהג 255 הלשון. וכן אמ' הללוהו שמי השמים והמים אשר מעל השמים ואינו אומ' על ב'עג"ב' המים ממש כאשר | עלה על לב רוב אנשים. ואל יביא בלבך ספק מה שאתה מוצא בדברי רבותי ז"ל אוצרות מים שיש לפני המקום להמטיר על הארץ כי אין הדבר כמשמעו. אבל יש לפניו אוצרות מים ואוצרות שלג ואוצרות 260 רוח ואוצרות לחם ואוצרות מזון ואוצרות כסף וזהב מפני שכלם באים בדברו ובמאמרו ואינם בגוף נמצאים לפניו וזהו דעת המאמינים והמבינים כבודו ית'. ע"כ לשונו עם קצת פירוש. ורוח אלהים מרחפת על פני המים. הוא ההויה הקודמת להתאצל שבו נבראו כל הדברים והוא המקיף את הכל מלשון על גזוליו ירחף. ויש בו נותן טעם כאלו אמ' נמנע הרוח מהשגה כי | רוח אלהים 265 עדיין מכסה אותו ועדיין לא התחילה ההויה הדקה הרוחנית ההיא לצאת מן ההויה הקודמת לה הנקראת ראשית בלשון הפסוק או חכמה בלשון תרגום ב'עד ע"א' ירושלמי כמו שכתבנו למעלה. ובכאן קרא | אותה ההויה הדקה הרוחנית מים

238 את] ליתא ב	239 וקורא] וקרא ב	245 ולא] ואינו ב	246 הוא] שהוא ב
250 הנמרא] הנקרא ב	257 רוב] רוח ב / ספק] ספקה א	260 וזהב] ואוצרות	265 אותן] אותה א
263 הקודמת] נכפל א	264 הרוח] ליתא ב	267 אותה] ליתא א	

א : ו. 256 הללוהו שמי השמים ... תה' קמח : ד. 262 ורוח אלהים ... : בר'
א : ב. 263 על גזוליו ... : דב' לב : יא. 269 כתב החכם ר' עזרא : השווה פירוש

לפי שקרא ההויה הקודמת לה והנושאת אותה רוח כמו שאמ' ורוח אלהים
מרחפת על פני המים. כתב החכם ר' עזרא ז"ל כי כל מה שהזכיר הכת' עד
270 ורוח אלהים מרחפת על פני המים היו ההויות שהיו בחכמה כשנתעטף הב"ה
באותה אורה הבהיק האור הבהיר והיו בו כל ההויות כמו שהיו בחכמה ע"כ.
ואפשר שיהיה באמרו רוח אלהים מרחפת על פני המים רמז לזמן בריאת
העולם שנברא בתשרי כדברי ר' אליעזר שאמ' בתשרי נברא העולם שבאותו
הזמן חמה עומדת במאזנים שהוא מזל רוח ובאמרו על פני המים רמז למעלה
275 הצומחת. וזה יהיה פירוש הפסוק בזמן שהיתה רוח אלהים כל' מזל הרוח
מרחפת כל' צומחת ועולה בבקר ואי זו מעלה ממנו אותה הסמוכה למים והוא
מזל עקרב העולה אחר מאזנים.

ב עד ע"ב ואע"פ שבבריאת העולם מזל בתולה | היה עולה כי עדיין לא הגיע תקופת
תשרי לפי החשבון שאנו מונים במולדות ובתקופות חוץ מזה ומזה שעדיין
280 לא נבראו המזלות ולא היה בעולם מזל וגלגל אלא אין כונתו אלא על הראוי
והוא סדר זמנים שהזכירו רבותי ע"ה או יהיה רמז לנסוך המים שהוא בתשרי.
ונשוב לענינינו וכנגד תהו ובהו וחשך נצטוו ישראל להרחיק נטיעותיהם שלש
שנים כמו שכתו' וכי תבאו אל הארץ ונטעתם כל עץ מאכל וערלתם ערלתו
את פריו שלש שנים יהיו ערלים וגומ' ועל כן הוציאו בלשון ערלה שלשה
285 פעמים וערלתם ערלתו ערלים לומר לך שכל שנה ושנה יש לה ענין בפני
עצמה שהיא דוגמתו (1). ובמסכת סוכה וערלתם ערלתו את פריו פירשו בו עץ
שטעם עצו ופריו שוה הוי אומ' זה פלפלין ללמדך שאין ארץ ישראל חסרה
כלום וכו'. ואין ספק כי זה הוא כח מעשיו הגיד לעמו לתת להם נחלת גוים.
ובשנה הרביעית יהיה כל פריו | | קדש הלולים ליהוה עדיין הוא צריך לחללו
כנגד ורוח אלהים מרחפת על פני המים שאינו לא הסתר גמור ולא השגה
גמורה ר"ל לא נגמרה מלאכתו למעשה כמו שהוא היום אלא השגת הבנה
מתוך מה שהוא היום אנו מבינים מה היה בתחלה. ואחר כך אמ' יהי אור כנגדו
שנה חמשית והוא הטר גמור כנגד האור שהיה צורה גמורה כולל כל הדברים
להתבונן בהם וכת' בנטיעה להוסיף לכם תבואתה בהא רמז לחמש שנים אף
295 כאן חזר הענין החמשי שהוא אור חמשה פעמים. ואל תתמה אם יש בנטיעה
רמז לבריאת העולם שהוא נאמר בה נטיעה שנא' לנטוע שמים וליסוד ארץ.

א לד ע"ב
ב עה ע"א

272 באמרו] נכפל ב / לזמן בריאת] לבריאת ב	275 מזל... כל' ליתא א
278 שכבריאת] שבריאת ב	280 כונתו] כונתניו א
284 הוציאו] והוציאו ב	289 עדיין] ועדיין א
296 שהוא נאמר בה] ליתא א	290 הסתר] ה () ב

האגדות לר' עזריאל, מבוא, עמ' 32. 273 בתשרי נברא העולם ... : עיין ראש השנה
י, ע"ב. 283 וכי תבאו ... : וי' יט : כג. 286 ובמסכת סוכה : שם, לה, ע"א.
288 כח מעשיו ... : תה' קיא : ו. 289 ובשנה הרביעית ... : וי' יט : כד. 294 להוסיף
לכם ... : וי' יט : כה; ועיין במגת שי. 296 לנטוע שמים ... : יש' נא : טז (בנוסח

ודרך המקור לשמש במקום איזה מן הפעלים שתרצה הן עבר הן עומד הן עתיד
ויהיה פירוש הפסוק כך ואשים דברי בפיד ובצל ידי כסיתך כל' בחרתי אותך
לנביא ולהצילך מיד הרשעים, אימתי עשיתי זאת בעת שנטעתי | שמים ונטעתי
ארץ ואמרתי לציון עמי אתה שזה היה בבריאת עולם כמו שאמרו לא נברא 300
העולם אלא בשביל ישראל ואז נתמנו הנביאים כמו שאמרו זה ספר תולדות
אדם מלמד שהראהו הקב"ה לאדם הראשון דור דור וחכמו דור דור ופרנסיו
וכוליה, וכן אמר הנביא לא מראש בסתר דברתי מעת היותה שם אני ועתה
יהוה אלהים שלחני ורוחו. כל' מעת היות התורה שם הייתי אני מזומן ומעוד
לנביא ועתה הגיע זמני לבא ולהגיד שליחותו של מקום. ורוחו זה רוח הקדש 305
ויש לפרש אותו כתרגומו ומלאכיה. ובכאן יש להבין על נכון מה שאמרו
שלש בריות קדמו לעולם המים והרוח והאש המים הרו וילדו אפלה הרוח
הרה וילדה חכמה האש הרה וילדה אורה. פי' המים הרו וילדו אפלה זו
שער שבראש שנא' קוצותיו תלתלים שחור' כעורב. הרוח הרה וילדה חכמה זו
ב ע ע"א חכמה של דבור. האש | הרה וילדה אורה זה אור הפנים. וראיה לפי' זה מה
שאמרו אל מול פני המנורה בשר ודם מדליק נר מנר דלוק שמא יכול להדליק
נר מתוך החשך שנא' וחשך על פני תהום מה כתוב אחריו ויאמר אלהים
אלה ע"א יהי אור. ובספר יצירה | ומשלשתן יסד מעונו. והחכם ר' עזרא כתב כי
האש הוא החשך ולא נראה כן שאם כן כבר הדליק האור מתוך האש ומאי
רבותא בשר ודם מדליק נרות מתוך האש אבל הנכון לומ' מה שכתבתי. אחר 315
שכתבתי זה מצאתי בדברי החכם ר' עזרא באותו ספר במקום אחר כי בתי
גואי הם הכתרים שהם רוחניים ומתפשטים למעלה ובתי בראי למודי יהוה
עם האור הבהיר אספקלריא המאירה ועליו נאמ' החשך מקיף האור כי משם
מוצאו ישת חשך סתרו סביבותיו סכתו וזהו קוצותיו תלתלים שחורות כעורב
ואמרו קוצותיו כקומתו וזה היה תחלת תולדת המים וזהו המים הרו וילדו 320
ב ע ע"ב אפלה וסוף הפסוק מוכיח | חשכת מים עבי שחקים ע"כ כתב. הגה נראה מזה
כי דעתו ודעתנו שוים במה שאמרו המים הרו וילדו אפלה ובגר הבדלה מתוך
החשך אלא א"כ נאמר ששני חשכים היו האחד חשך אשר על פני תהום והוא
שכתב עליו שהוא האש והשני חשך הנולד מן המים. ואמת כי שלשה מיני

297 הן ... עתיד] הן עתיד הן עומד ב 299 מיד הרשעים] רשעים ב 301 ואז] ולא א
308 אורה] חכמה ב 311 נר מנר] מנר לנר ב 313 ומשלשתן] משלשתן ב
314 מתוך ... מתוך] ליתא ב 320 היה] ליתא א

המסורה: לנטע... וליסד). 298 ואשים דברי ... : יש' נא : טז. 300 לא נברא ... :
השווה לעיל, פרק רביעי, שורה 118. 301 זה ספר ... : בר' ה : א; והשווה עבודה זרה
ה, י"א. 303 לא מראש ... : יש' מח : טז. 307 שלש בריות ... : שמו"ר טז,
כב. 309 קוצותיו ... : שה"ש ה : יא. 311 אל מול ... : במ' ח : ב; ועיין במ"ר
יג, כ. 313 ובספר יצירה ... : שם, א, יב. והחכם עזרא ... : השווה פירוש האגדות לר'
עזריאל, מבוא, עמ' 32. 319 ישת חשך ... : תה' יח : יב. 325 ויהי חשך אפלה ... :

325 חשך הם אפלה עלטה ערפל. אפלה זה חשך של מצרים שנא' ויהי חשך אפלה בכל ארץ מצרים וגו'. עלטה זה חשך של בין הבתרים שנא' ועלטה היה. ערפל זה חשך של מתן תורה שנא' ומשה נגש אל הערפל. וא' אני כי האחד סבתו המים כמו שאמרו המים הרו וילדו אפלה והאחר החשך שמקיף את האש כמו שתראה סביבות השלהבת חשך שבא מכח האור שהוא מכה ומחשיך האור שהוא פחות ממנו ואולי על האש אמרו שהוא מדליק נרו מתוך החשך 330
 ב עז"א המקיף אותו. אך | החכם ר' עזרא ז"ל פירש כל זה ואין לדון אלא שתור בו או הם דברי שגגה או דברי שני מפרשים ולא הבדיל ביניהם. ויאמר אלהים רמז במלת אלהים התפשטות הרוח וצאתו למעשה. יהי אור, אחר שהזכיר הבריאה שהיתה בעצם ההויה ההיא הקודמת הסובבת הכל התחיל לפרש התפשטות כל הגברים איך נתפשטו מדבר לדבר ומענין לענין עד שהגיעו אל מה שהם בה 335
 היום. זהו לפי הפירוש האחד שאמרנו שהכל היה מחומר אחד. ולפי האחר א לה ע"ב | חמרים היו נאמר כי במאמר יהי אור התחיל לפרש הצורות שהתלבשו באותו חומר שממנו נבראו השמים ועד כאן הסתיר מה הוא זה באמת כבוד אלהים הסתר דבר. ולכל אחד משני הפירושים האור הזה הוא האור שנהגו רבו' ע"ה לומר אורה של מעלה ומה שאמרו שאדם צופה בו מסוף העולם 340
 ב עז"ב ועד סופו אעפ"י שיבינוהו ההמון כפשט המאמר יתכן לפרש | שכונתם היתה לומר שאדם רואה בו כל מה שעתיד להיות עד סוף ימי העולם והוא כמו שאמרו חכם עדיף מנביא כי מן האור ההוא תוצאות הנבואה. ויהי אור. אמרו בבראשית רבה כבר היה אור איך הפליגו לדבר ופירשו הכל כמו שכתבתי בזה הפרק מזה הענין באמרם כבר היה אור כל' אל תחשוב בלבך שתחלת היות האור והוא ובריאיתו היתה בזה המאמר שכבר היה במאמר הראשון הרמזו באמרו בראשית ברא אלהים כמו שאמרו בראשית נמי מאמר הוא ובאותו המאמר היה האור אלא שהיה מכוסה כמו שפירשנו ובמאמר הזה גלה אותו והגבילו להתבונן בו. וראיה לזה הפירוש מה שאמרו בהגדה והארץ היתה תהו ובהו כבר היתה תהו וחזרה לבהו. ומה שאמרו שני אורים היו יש מפרש שני 350
 כחות כח זכרות וכח נקבות ולדבריו נאמר כי כח הזכרות נאצל על החמה ביום רביעי במאמר יהי מאורות וכח | הנקבות על הלבנה אבל האור לא היה אלא אחד. וכנגד יהי אור ויהי אור נאמ' בבריאית אדם וייצר יהוה אלהים את האדם עפר

328 והאחר] והאחר א' / החשך] חשך ב' 331 לדון] לבין א' 336 לפי] לבב א'
 338 חומר] החומר א' 340 שאמר] ליתא ב' / בן] ליתא ב' / העולם] ליתא ב'
 342 להיות] ליתא ב' 345 בזה] אותו וזה א' 351 הזכרות] זכרות ב'

שמ' י : כב. 326 ועלטה היה ... : בר' טו : יז. 327 ומשה נגש ... : שמ' כ : כא.
 338 כבוד אלהים ... : מש' כה : ב. 340 שאמר] ליתא ב' / בן] ליתא ב' / העולם] ליתא ב'
 ב"ר, מא (מב), ג, עמ' 405. 343 חכם עדיף מנביא ... : בבא בתרא יב, ע"א. אמרו
 בבראשית רבה : שם, ג, ב (אינו במהדורת תיודור; עיין מנחת יהודה, עמ' 19, ד"ה בשם
 ר' יהודה ב"ר סימון). 347 בראשית נמי ... : מגילה כא, ע"ב. 353 וייצר יהוה

מִן הָאָדָמָה וַיִּפֹּחַ בָּאָפִי גִשְׁמַת חַיִּים וַיְהִי הָאָדָם לְגֶפֶשׁ חַיָּה. וּבִפִּי אָמְרוּ דוּ פְרִצּוּפִין
 355 נִבְרָא. וְלֹא תִמְצָא בְּכָל מַעֲשֵׂה בְרָאשִׁית יְהִי אֵלָּא בְּשִׁלְשָׁה יְהִי אֹרֶךְ יְהִי רְקִיעַ
 יְהִי מְאֹרֹת לֹמֵ' שְׁהוּא שֶׁב לְדָבָר בִּסְתֵר כְּאֵלּוֹ אִמֵּ' יְהִי דָבָר פְּלָנִי אֹרֶךְ יְהִי דָבָר
 פְּלָנִי רְקִיעַ יְהִי דָבָר פְּלָנִי מְאֹרֹת. וַיִּתְּכֵן לֹמֵ' כִּי יְהִי שֶׁב אֶל הַחוּמֵר. וְאִם תֹּאמֶר
 שְׁשִׁמִּים וְאַרְץ הַנּוֹזְכִּים נִבְרָאוּ מִחוּמֵר אֶחָד שֶׁב אֶל הַתְּהוֹ אֲשֶׁר הַזִּכִּיר שֶׁלִּבְשׁ
 צוּרַת הַתְּהוֹ אוֹ אֶל הָאֵשׁ. וְאִם נֹאמֶר כִּי יֵשׁ לְכָל אֶחָד וְאֶחָד מֵהֶם חוּמֵר בִּפְנֵי
 360 עֲצָמוּ יֵשׁוּב לַחוּמֵר הַשְּׁמִים אֲשֶׁר לֹא רָצָה לְגַלּוֹתוֹ ע"א (?) אוֹ אֶל הָאֵשׁ כְּמוֹ
 אֶל ע"א שֶׁאֲמָרוּ הָאֵשׁ הָרָה וַיִּלְדָּה אֹרֶחַ. יְהִי רְקִיעַ שֶׁב אֶל הָאֹרֶךְ וְכֵן | נִרְאֶה מִמָּה שֶׁאֲמָרוּ
 חֲמִשָּׁה פַעֲמִים מִים כִּנְגַד חֲמִשָּׁה פַעֲמִים אֹרֶךְ שְׁתֵּרֵי יֵשׁ כְּמוֹ כֵּן חֲמִשָּׁה
 ב עַח ע"ב רְקִיעִים וְנֹאמֶר שֶׁהֵם כִּנְגַד חֲמִשָּׁה | פַעֲמִים מִים עַל כֵּן יֵשׁ לֹמֵר כִּי יְהִי רְקִיעַ
 שֶׁב אֶל הָאֹרֶךְ כְּמוֹ שֶׁכְּתַבְתִּי אוֹ אֶל הַחוּמֵר וְעַל כָּל פָּנִים הֵיחָא הָאֹרֶךְ בְּתוֹךְ הַמִּים
 365 שְׁתֵּרֵי כְתִ' וְרוּחַ אֱלֹהִים מִרְחַפֶּת עַל פְּנֵי הַמִּים. יְהִי מְאֹרֹת שֶׁב אֶל הַרְקִיעַ וְאֶעֱפִי
 שְׁנֵא' בְּרְקִיעַ הַשְּׁמִים בֹּא לְלַמֵּד שְׁאִין הַמְאֹרֹת זֹוִים מִן הַרְקִיעַ כָּל יְמֵי הַשְּׁמִים
 עַל הָאֶרֶץ בֵּין לְדַעַת חֲכָמֵי יִשְׂרָאֵל שֶׁאֲמָרִים גִּלְגַּל קְבוּעַ וּמִזְלוֹת חוּזְרִין בֵּין
 לְדַבְרֵי חֲכָמֵי הָאֻמּוֹת שֶׁאֲמָרִין גִּלְגַּל חוּזֵר וּמִזְלוֹת קְבוּעִים מְכַל מְקוֹם קְבוּעִים
 אוֹ בְלִתֵּי קְבוּעִים אֵינֶן זֹוִין מִן הַרְקִיעַ וּמֵה שֶׁנִּרְאֶה לְעֵין כְּאֵלּוֹ כּוֹכַב דּוֹלֵג מִמְּקוֹם
 370 לְמְקוֹם וְנִקְרָא בְּלִשׁוֹן רַבּוֹתִ' כּוֹכְבָא דְשְׁבִיט אֵינּוּ כּוֹכַב מִמַּשׁ אֵלָּא דָבָר נִפְעַל
 מִיִּסּוּד הָאֵשׁ בְּכַח כּוֹכַב וַיִּסּוּד הָרוּחַ מִפְּרִיחּוֹ עַד שֶׁהוּא כְּלָה וְהוֹלֵךְ לוֹ כְּעֵין
 ב עַט ע"א הַנִּיצוּצוֹת הַפּוֹרְשׁוֹת לַפַּעֲמִים מִן הָגֵר | וּלְפִי שֶׁמִּנְחָשִׁין בּוֹ וְאֹמְרִי אִם כּוֹכְבָא
 דְשְׁבִיט יוֹצֵא מִצֵּד פְּלוּנִי וְהוֹלֵךְ לְמְקוֹם פְּלוּנִי הוּא מוֹרָה עַל כֵּךְ וְכֵךְ לִכְךָ לֹא
 רָצָה שְׁמוּאֵל לְהִתְעַסֵּק בּוֹ וְלִכְךָ לֹא יָדַע מֵה הוּא כְּמוֹ שֶׁאֲמָר נִהְרִין לִי שְׁבִילִי
 375 דְרִקִּיעָא כְּשִׁבְלִי דְנִהְרִדְעָא בֵּר מְכּוֹכְבָא דְשְׁבִיט דְלֹא יָדַעְנָא מֵאִי הוּא. וְעַל זֶה
 אָמְרוּ אֵלּוֹ הַמִּנְחָשִׁין בְּחוֹלְדָה וּבַעוּפּוֹת וּבְכּוֹכְבִּים. וְהִרְאִיה שִׁישׁ לִי שְׁכוּנָתָם הִיתָה
 עַל כּוֹכְבָא דְשְׁבִיט וְלֹא עַל חֲכָמַת הַכּוֹכְבִּים לְפִי שֶׁלֹּא אִסְרוּ אֵלָּא גִחַשׁ הַבָּא
 מֵאֵלֵינוּ וְאֵין מִשְׁפָּטֵי הַכּוֹכְבִּים כִּנְחַשׁ הַבָּא מֵאֵלֵינוּ אֲבָל הֵם דּוֹמִים לְבֵית אִשָּׁה וְקָטָן
 שֶׁאֲמָרוּ בֵּהֶם אֶעֱפִי שְׁאִין גִּחַשׁ יֵשׁ סִימָן וְקִרְוִבִים הֵם מֵאֵד כִּי הַנּוֹשָׂא אִשָּׁה
 380 וְהַפְסִיד עִמָּה כָּל מִמּוֹן שֶׁהִיָּה לוֹ וְנָתַן אֶל לְבוֹ כִּי מִיּוֹם שֶׁנִּשְׁאָה הִיָּה מִפְסִיד וְהוֹלֵךְ

355 נִבְרָא] בְּרָא הַקִּבְ"ה בְּאָדָם ב 356 יְהִי דָבָר פְּלָנִי אֹרֶךְ ... מְאֹרֹת] יְהִי רְקִיעַ בִּי
 דָבָר פְּלָנִי מְאֹרֹת ב 360 ע"א] כֵּךְ הוּא בְּשֵׁנִי כְה"י, אֲבָל נִרְאֶה מִיּוֹתֵר 361 אֹרֶחַ]
 אֹרֶחַ א 362 יֵשׁ] לִיתָא ב 363 רְקִיעִים ... חֲמִשָּׁה] נִכְפַּל ב 364 אוֹ] לִיתָא ב
 371 מִפְּרִיחּוֹ] מִפְּרִירוֹ ב 372 בּוֹ] לִיתָא ב 373 מִצֵּד] מִיֵּד א / וְהוֹלֵךְ] וְהוּא
 הוֹלֵךְ ב / לְמְקוֹם] לִיתָא א 374 כְּמוֹ] לִיתָא ב 375 יָדַעְנָא] יָדַע א 376 לִי]
 לִיתָא ב 378 מִנְחָשׁ] אֵינֶם כִּנְחַשׁ א / וְאֵין מִשְׁפָּטֵי ... מֵאֵלֵינוּ] לִיתָא ב

אֱלֹהִים ... : ב'ר' ב : ז. 354 דוּ פְרִצּוּפִין נִבְרָא : ב"ר ח, א, עמ' 55. 367 גִּלְגַּל
 קְבוּעַ ... : פִּסְחִים צֵד, ע"ב. 370 מְכּוֹכְבָא דְשְׁבִיט : עֵיין בְּרִכּוֹת נָח, ע"ב. 374 נִהְרִין
 לִי ... : עֵיין שֵׁם. 376 אֵלּוֹ הַמִּנְחָשִׁין ... : עֵיין סִנְהֶדְרִין סו, ע"א. 379 אֶעֱפִי שְׁאִין

עד שהפסיד כל ממונו ועל כן גרשה לא נאמ' עליו שעבר משום לא תנחשו, וכן
 קנה בית או עבד וראה שהצליח מיום שקנאם ולפיכך לא רצה למכרם או
 לתתם לשום אדם בעולם מכל זה לא נאמר | שהוא עובר משום לא תנחשו וכמו
 ב עט ע"ב מי שיצא ממקומו ומזל אחד צומח ויש בו כוכב פלוני ולא
 הצליח דרכו וכן פעם שניה ושלישית וברביעית נמנע ולא הלך אין זה נחש
 385 א לו ע"ב העופות והעטוש | וכיוצא בהם לפי שהכוכבים מהלכם ידוע לשעות ולימים
 ולחדשים וידוע אדם מתי ישוב להיות המזל ההוא צומח ויהיה בו אותו הכוכב
 מה שאין כן בחולדה ובעופות ובכוכבים ובמיני נחש אחרים שהם באים מעצמם
 בלא זמן קבוע ולא שעה ידועה ולפיכך הם אסורים. ונשוב לעניננו ונאמר
 כי יהי אור נאמר על אורה של מעלה לא על האור שמשתמשין בו בעולם הזה.
 390 ויש לפרש מה שאמרו שני אורים היו האחד האור הגנוז לצדיקים לעתיד לבא
 והאור השני אספקלריא המאירה או האור שמשתמשין בו בעולם הזה. וגם זה
 ישמש לשני הפירושים אם מחומר אחד היו השמים והארץ נאמר כי האור
 ב פ ע"א שמשתמשין בו | בעולם הזה נאצל מן האור הגנוז לצדיקים לעתיד ואם שני
 395 חמרים היו נאמר כי האור שמשתמשין בו בעולם הזה נברא מן החומר שממנו
 נבראת הארץ היסודית שנבראת מן הארץ העקרית שהיא נקראת גן כמו שכתבנו.
 ואעפ"י שאמרו בהגדה כי האור המשתמש בעולם הזה נלקח מן האור הגנוז
 לצדיקים מכל מקום לא נבדל החלק השביעי מששה החלקים אלא אם כן היה
 ביניהם שני ענין או נאמר על דרך פשט כי החלק השביעי הוא אור החמה
 ועל כן כתי' ואור החמה יהיה שבעתים וגו'. ויהיה טעם לשביעית שבעה גלגלים
 400 שהם גלגל השכל גלגל המזלות גלגל הכוכבים הקבועים גלגל שבתי גלגל צדק
 גלגל מאדים גלגל החמה. ומכל גוף האדם לא נתיחס האור אלא לפנים בלבד
 כגון חכמת אדם תאיר פניו, כי קרן עור פני משה, באור פני מלך חיים, באור פניך
 ב פ ע"ב יהלכון, האירה פניך אל עבדך. וכל חמש ההרגשות | נמצאות בראש השמע
 405 והראות והריח והטעם והמשוש אעפ"י שעקרם בידים משתמש בכל שטח
 הגוף ובראש. ואלו החמש הרגשות נקראו פנים ונגדן בכאן חמשה פעמים
 אור. ולמען הודיעך כי חמש הרגשות הן דבר גדול לכך נתבזה ע"ז בחסרונן אשר
 לא יראו ולא ישמעו ולא יאכלו ולא יריחו ובמקום אחר ידיהם ולא ימישון.

381 וכן] וכמו כן ב 383 לשום אדם] ליתא ב 385 וברביעית] ורביעית ב
 388 ובכוכבים] כך אב אבל נראה מיותר 392 המאירה] נראה שצ"ל 'שאינה
 מאירה'; עיין גוטליב, תרביץ לו (תשכ"ח), עמ' 317, הע' 87 394 בן] ליתא א
 396 שנבראת] שנברא א 399 החמה] חמה ב 404 ההרגשות] הרגשות ב /
 נמצאות] נמצאת א 407 הוריעך] אוריעך ב

נחש ... : חולין צה, ע"ב. 381 לא תנחשו : וי' יט : כו. 391 שני אורים היו : עיין ס'
 הבהיר, נ: שני אורים גדולים היו (במהדורת מ' מרגליות ס' קמז). 400 ואור החמה ... :
 יש' ל : כו. 403 חכמת אדם ... : קה' ח : יא. כי קרן ... : שמ' לד : לה. באור פני
 מלך ... : מש' טז : טו. באור פניך יהלכון ... : תה' פט : טז. 404 האירה פניך ... :
 תה' לא : יז (בנוסח המסורה: על עבדך). 407 אשר לא יראו ... : דב' ד : כת.

וזה האור הוא פנימיות האור שקראו אותו אספקלריא המאירה שמתוכה נתגבא |
 א לז ע"א משה רבי' ע"ה שהיא כוללת כל מעלות הנבואה ולכך נאמ' לו ואצלתי מן הרוח
 אשר עליך ושמתי עליהם וגו' שהיה משה רבי' אב לגביאים וכל עניני הנבואה
 שבעולם נראו לו והשיג אותם ולא נעלם ממנו דבר שאין לך רוח נבואה
 בעולם שאינן (!) בכלל רוח נבואתו של משה. ובמסכת תענית פרק ראשון
 אמרי ומי איכא מידי בגביאי דלא רמזיה משה באוריתא. ועל כן המשילוחו
 ב פא ע"א רבותי' ע"ה לנר דלוק. וכמו | שפירש התרגום וארבי מן רוחא די עליך
 ע"משמעו התפשטות ולא חסר משה כלום וכן בענין יהושע נאמ' ונתת מהודך
 עליו. וזה דומה למה שנא' לאברהם והיה ברכה עד כאן הייתי זקוק לברך
 עולמי מכאן ואילך הרי הברכות מסורות לך לכל מי שתמצא לברך תברך. ע"א.
 שמעתי לפי שלא זכה משה לאותו הרוח אלא בשביל ישראל לכך כתיב מן
 הרוח אשר עליך ושמתי עליהם ונשאו אתך במשא העם יזכו גם הם למה שזכית
 420 אתה בשביל ישראל. וזה איננו נכון ואי אפשר לאמרו אלא אם כן נאמר שהגיעו
 במעלות הנבואה למעלת משה רבי' ע"ה מה שאי אפשר לומר כן שהרי
 כתי' ולא קם נביא עוד בישראל כמשה וגו'. אבל בפ"י אמרו רבותי'
 שלא זכה משה לכל הגדולה הזאת אלא בשביל ישראל כמו שאמרו בפרק
 ב פא ע"ב אין עומדין | לך רד כי שחת עמך א"ר אלעזר אמ' לו הקב"ה למשה לך
 רד מגדולתך כלום נתתי לך גדולה אלא בשביל ישראל עכשו שישאל חטאו וכו'.
 ופנימיות האספקלריא הזאת הוא שבקש משה באמרו הראני נא את כבודך
 ופ"י הראני כמו הבינני, כל' אשיג לדעת מהות פנימיות הכבוד הזה וההפרש
 שיש בינו ובין זולתו מן הגבראים שלמטה ממנו והשיבו לא תוכל לראות את
 430 פני כל' להתבונן בו עד שתשיג מהות פנימיותו וראית את אחורי הכל השגת
 הלב בראיית השכל כמו ולבי ראה הרבה חכמה ודעת. ע"כ לא יקשה לך הכת'
 שאמ' ותמונת יהוה יביט כי אין לשון הבטה פנימי ודק ושכלי כמו הראייה וע"כ
 אמרו בענין הבט נא השמימה אין אומרים הבט אלא למי שמביט ממעלה למטה
 א לז ע"ב ולשון ראייה נאמ' על הכל. וזה הכבוד שבקש | משה להשיג הוא עדן על כן
 השיבו כי לא יראני האדם וחי כל' כל זמן שהוא בחיים אבל לאחר מיתתו יראה
 435

413 רוח] ליתא ב' 414 אמרי] ליתא א' / באוריתא] בתורה ב' 417 לאברהם] אברהם ב'
 420 גם הם] ג"כ א' 421 אלא] ולא א' 425 עומדין] מוסיף במסכת ברכות ב'
 429 שלמטה] של מטה ב' של משה א' 433 למי שמביט] ליתא א' 434 וזה] זה ב'

409 אספקלריא המאירה ... : עיין סוכה מה, ע"ב, ומקבילות. 410 ואצלתי מן הרוח ... :
 במ' יא יז. 413 ובמסכת תענית ... : השווה תענית ט, ע"א, בשינויים; ועיין ברש"י,
 שם. 416 ונתת מהודך עליו : במ' כו : כ (בנוסח המסורה: ונתתה). 417 והיה
 ברכה ... : בר' יב ב; ועיין בר' לט, יא, עמ' 376. 419 מן הרוח אשר עליך ... :
 במ' יא יז. 423 ולא קם ... : דב' לד : י. 425 לך רד ... : שמ' לב : ז; ועיין ברכות
 לב, ע"א. 427 הראני נא ... : שמ' לג : יח. 429 לא תוכל ... : שמ' לד : כ.
 430 וראית את אחורי ... : שמ' לד : כג. 431 ולבי ראה ... : קה' א : טז. 432 ותמונת
 יהוה יביט ... : במ' יב : ח. 433 הבט נא השמימה ... : בר' טו : ה; ועיין בר' מד,
 יב, עמ' 432 (בשינוי). כי לא יראני ... : שמ' לג : כ. 435 עין לא ראתה ... : יש'

ב פב ע"א | וזהו | שאמ' עין לא ראתה אלהים זולתך יעשה למחכה לו וקראו למעלה שמים
ובכאן קראו אור. ואמרו שמים מהיכן נבראו מאור לבושו של הקב"ה שנא'
עוטה אור כשלמה נוטה שמים כיריעה והוא אור החכמה העליונה. ובענין האור
הנברא ביום ראשון אמרו ויבדל אלהים בין האור ובין החשך הבדילו לעצמו.
440 אמרו עמד וגנזו לצדיקים לעתיד לבא והכל אמת וענין אחד. וזהו שאמ' הכתו'
והיתה נפש אדוני צרורה בצרור החיים את יהוה אלהיך ואמרו במדרש שיר
השירים אשכל בן נזירה אמ' זה הקב"ה איש שהכל בו הכפר שכפר באומות
העולם והודה בישראל. א"ר לוי בר ברכיה מה אם בעה"ז שנא' בהקב"ה כי
יהוה אלהיך אש אוכלה הוא כפר באומות העולם והודה בישראל לעתיד לבא
445 שנמשל לטל שנא' אהיה כטל לישראל על אחת כמה וכמה. ואמרו בבראשית
ב פב ע"ב רבה ואל שדי יתן לכם | רחמים לפני האיש זה הקב"ה. ופי' המאמר לפי שמצינו
שהקב"ה נקרא איש שנא' יהוה איש מלחמה לכך דרשו כי האיש זה הקב"ה
והוא כאלו אמ' יתן לכם רחמים לפניו. ועוד יש לפרש כי על רחמים אמרו
זה הקב"ה והכונה שמו שהוא מדת רחמים. וזה הפי' סוד גדול ואולם אחיו הראשון
450 גדול ממנו וכתו' שראשי נמלא טל קווצותי רסיסי לילה. ע"א. ויאמר אלהים יהי
אור ויהי אור. כת' החכם הנשיא ר' אברהם צחבא שורטא בספר הגיון הנפש
וקרא הכתוב את הצורה בשני שמות שהם בהו ומים מפני שהשם האחד והוא
בהו מתחבר משני שמות שהן מוקשות מדרך אחד אל תהו שהוא מתקיים
ומדרך אחר אל תהו שהוא מתקיים בעצמו כאשר אמרנו למעלה ומכאן לא היה
455 שם בהו מפרש את הצורה הטהורה בענין שתהיה מתיחדת בו ועל זה הוצרך
ב פג ע"א לקרוא אותה בשם שיהיה מתיחס אליה לבדה והוא מים והכתו' | אח"כ מפרש
את הצורה הטהורה המתקיימת בעצמה ומוציאה אל המעשה וקורא אותה אור
אלה ע"א ויאמר אלהים יהי אור ויהי אור בכאן הוא הצורה | אשר אמרו עליה
חכמי המחקר שאינה גוף ולא נדבקת אל גוף. והצורה הזאת אינה צריכה אל מקום
460 שיהיה מקיף וראויה היא להיות מקום לגוף אחר ע"כ. והחכם ר' ברזילי פירש יהי
אור נושא האותיות ואינו כן לפי מה שכתבנו בזה האור ולא בענינים אחרים.

437 של הקב"ה] ליתא ב 439 הנברא] שנברא ב 443 בעה"ז] בעולם ב
453 שהוא ... אל תהו] ליתא ב 454 לא] ליתא ב 455 מתיחדת] מיוחדת ב
459 (אל) גוף] ליתא ב 460 וראויה] וראיה אב / פירש] שפירש א

סד : ג. 437 שמים מהיכן נבראו ... : פדר"א ג. 439 ויבדל אלהים ... : בר' א : ד ;
ועיין חגיגה יב, ע"א (השווה גם בר' ג, ו, עמ' 21, ושם, עמ' 22, שורה 5; אבל
הנוסח 'הבדילו לעצמו' מקורו במדרש תהלים כז : א. על זה העירני א' גוטליב).
441 והיתה נפש אדוני ... : שמ"א כה : כט. במדרש שיר השירים ... : שהש"ר על א : יד
(בגדפס : רבי לוי בר זכריה). 445 ואמרו בבראשית רבה : שם, צב, ג, עמ' 1140.
447 יהוה איש מלחמה ... : שמ' טו : ג. 450 שראשי נמלא טל ... : שה"ש ה : ב.
ויאמר אלהים יהי אור ... : בר' א : ג. 451 כת' החכם הנשיא ר' אברהם ... : ס'
הגיון הנפש, דף ג, ע"ב, שורות 10—19, בשינויים. 460 ר' ברזילי : עיין : פירוש
האגדות לר' עזריאל, עמ' 82, הערה 7; ג' שלום, *Ursprung und Anfänge der Kabbala*.
עמ' 348.

יהי רקיע בתוך המים ויהי מבדיל בין מים למים. כבר כתבתי כי הוא שב אל האור ורמזו לנו כי הרקיע הזה גברא מן האור והוא אור וזהו מה שאמ' הכת' והמשכילים יזהירו כזוהר הרקיע וגו' או אל החומר הראשון שממנו השמים והארץ אם לפי הפי' האחד או השמים בלתי הארץ לפי הפי' השני. והנכון שיהא חוור אל האור כי הוא מוסכם משני | הפירושין שאפילו נאמר שהשמים והארץ שניהם היו מחומר אחד כבר נחלק לחלקים והיה החלק האחד הוא שקבל צורת האור. ע"א. יהי רקיע שב אל הרוח הנזכר למעלה ורוח אלהים מרחפת על פני המים. ואל יקשה בעיניך באמרו יהי והוא לשון זכר כי כן מצאנו במקרא רוח לשון זכר כמו רוח גדולה וחזק וכן ויהפך יהוה רוח ים חזק מאד וישא את הארבה. ועוד 10 כי לשון היה יש הרבה מקומות במקרא שאיננו מפריש בין זכר לנקבה. ואמ' יהי רקיע כלומ' יתפשט הרוח המרחפת ויכנס בין כל חלק וחלק מחלקי המים כמו אור החמה המתפשט ונכנס בין כל חלק וחלק מחלקי האויר עד שהוא סובב אותם למעלה ומטה מבית ומחוץ וכן הנשמה בגוף. וחמשה פעמים כתו' כאן רקיע וחמשה פעמים מים לכל מים רקיע. ונראה לי כי חמשה מים כנגד 15 חמש אצבעות של יד משום שנא' מי מדד בשעלו מים וגו'. ע"א. יהי רקיע ב פד ע"א בתוך המים ויהי מבדיל | וגו'. ואין מים אלא תורה וחמשה פעמים כנגד חמשה חומשי תורה. וחמשה פעמים רקיע כנגד חמשה מוצאות שיש לאותיות הגרון והתך והלשון והשנים והשפתים. ובאמרו ויהי מבדיל בין מים למים כאלו אמ' בין אות לאות שזה דבר ברור הוא אם התורה נמשלה למים כל אות א לח ע"ב ואות מן התורה נמשלה לחלק מחלקי המים. | ע"א. יהי רקיע בתוך המים ויהי מבדיל בין מים למים. חמשה פעמים רקיע כנגד חמשה דברים שראה יחזקאל קודם שראה המרכבה כמו שאמ' וארא והנה רוח סערה באה מן הצפון ענן גדול ואש מתלקחת ונוגה לו סביב ומתוכה כעין החשמל מתוך האש. והם חמשה דברים אחת רוח סערה, שנים ענן גדול, שלש ואש מתלקחת, ארבע 25 ונוגה לה סביב, חמש כעין החשמל מתוך האש אלו כנגד אלו. וגם כן יכולים ב פד ע"ב אנו לומר כי חמשה אורים הם כנגד | מה שלמעלה מאלו החמשה. כתב בן תבון במראתו של יחזקאל מה שנראה לי כמו שאני עתיד לכתוב. בין מים למים.

4 או השמים] ליתא ב 5 שהשמים] השמים ב 7 שב] בתוך המים ושם ב
11 המים ... מחלקי] ליתא ב 12 סובב] ליתא ב 13 למעלה] מעלה א / כתו'
כאן] בכאן כתוב ב 14 רקיע וחמשה] רקיעות חמשה א 15 ע"א] ליתא ב
16 ואין] אין א 18 והשנים ושפתים] והשפתים והשנים ב 20 לחלק] לחלקי א /
ע"א] ליתא ב 25 יכולים אנו] אנו יכולין ב

1 יהי רקיע ... : בר' א.ו. 2 והמשכילים ... : דנ' יב. ג. 9 רוח גדולה וחזק ... :
ע"א מל"א יט. יא. ויהפך יהוה רוח ים ... : שמ' י. יט. 15 מי מרד ... : יש' מ. יב.
22 וארא והנה רוח .. : יח' א. ד. 28 מים העליונים ... : ב"ר יג, יג, עמ' 122;

אמרו רבותי ע"ה מים העליונים זכרים ותחתונים נקבות ונמצאו בתורה חמשה ענינים בבאר אברהם חפר בארות וכן יצחק ויעקב וירא והנה באר בשדה משה וישב על הבאר ובארה של מרים היא שאמרו ישראל עליה שירה שנא' אז ישיר ישראל וגו'. ואומ' ומשם בארה היא הבאר. יש לומר שהיו כנגד חמשה פעמים מים ולכך אני אומר כי המים ההם בכללם ארבע חלקים מהם זכרים וחלק חמשי נקבה. ובאמרו ויהי מבדיל בין מים למים אף על פי שנעשה הרקיע באמצע המים יש לומר שההבדלה לא היתה באמצע המים ועל כן הוצרך לומר ויהי מבדיל שאם לא כן מה טעם לאמרו ויהי מבדיל והלא כבר ידוע הוא מכיוון שנעשה בתוכם שמבדיל הוא ביניהם. על כן אמרתי שהרקיע נעשה בפה ע"א תחלה באמצע המים ובשעת ההבדלה עלו | ארבעה חלקים למעלה וחלק חמשי ירד למטה כי המים העליונים זכרים ותחתונים נקבות כמו שמפורש בדברי רבותי ע"ה. ויהיו החלקים שהם הזכרים כנגד ארבע חומשין והחלק החמשי שהן הנקבות כנגד ספר אלה הדברים. וכבר כתבתי פי' ויהי מבדיל בין מים למים בפרק. ולפי שלא נגמרה מלאכת המים שעדיין היה להם להקוות לא נאמר כי טוב ביום שני. ושמעתי מפי החכם ר' יוסף ב"ר שמואל ז"ל רמו לדבר לא טע"א לא טוב היות | האדם לבדו. ורבותינו אמרו לפי שלא נגמרה מלאכת המים ומדבריהם למדתי לכולל המים הנזכרים ביום שלישי עם הנזכרים ביום שני שהיא מלאכה אחת והם שבעה פעמים מים ויהיה הראשון כנגד המים שהם המשקה ויהיו הששה כנגד ששה תולדות שיש בו כמו ששינו במסכת מכשירין בפר' ה' שבעה משקין הן הטל והמים והיין והשמן והדם והחלב ודבש דבורים בפה ע"ב דבש | צורע טהור ומותר באכילה. תולדות למים היוצא מן העין מן האוזן מן החוטם מן הפה מי רגלים גדולים וקטנים לדעתו ושלא לדעתו. ויעש אלהים את הרקיע. בפרקי ר' אליעזר איזהו רקיע שנברא ביום שני, ר' אליעזר אומר רקיע שעל ראשי החיות שנא' ודמות על ראשי החיה רקיע וגו'. נטוי על ראשיהם מלמעלה ראה הפסוק הנה מה נורא הוא תחלה על ראשי החיה זו היא מדת גבורתו של הקב"ה שהיא שופעת כח למדת הדין ולבסוף נטוי על ראשיהם מלמעלה

30 ישראל עליה עליה ישראל ב 34 יש ... באמצע המים ליתא ב 35 לא ליתא ב
40 ספר ליתא ב 41 בפרק ליתא ב / המים שמם א 42 רמו לדבר אחר
ושמעתי ב 44 עב ליתא ב 48 צורע צורעו א / תולדות תולדת ב
50 רקיע הרקיע א 52 הזה ליתא ב 53 שופעת ליתא ב

ועיין מנחת יהודה, שם. 29 וירא והנה באר בשדה : בר' כט : ב. 30 וישב על הבאר : שמ' ב : טו. אז ישיר ישראל ... היא הבאר : במ' כא : טז—יז. 42 החכם ר' יוסף ב"ר שמואל : עיין להלן, פרק לא; והשווה מה שהבאתי בספרי הלועזי, *Recherches* ומה שכתב ג' שלום, *Ursprung und Anfänge*, עמ' 348. 43 לא טוב ... : בר' ב : יח. ורבותינו אמרו לפי שלא נגמרה ... : בר' ד, ו, עמ' 30; והשווה פירוש רש"י על בר' א : ז. 46 במסכת מכשירין בפר' ח' : מכשירין ו, ד—ה (בנוסח משנתנו : ... דבש צרעים). 49 ויעש אלהים את הרקיע ... : בר' א : ז. 50 בפרקי ר' אליעזר : שם, ד. 52 הפסוק הזה : יח' א : כב. 55 ויקח אחת מצלעותיו ... : בר' ב : כא.

משל לחתן וכלה וסודר של חופה על ראשיהם וכנגד יהי רקיע ויהי מבדיל ומה
55 שאמ' יעש אלהים את הרקיע ויבדל באמר באדם ויקח אחת מצלעותיו ויסגר
בשר תחתנה שהבדיל הגקבה מן הזכר.

54 ומה] מה ב 56 הנקבה מן הזכר] הנקבות מן הזכרים א

פרק אחד עשר

ב פו ע"א יקוו המים מלשון קו לשון נופל על בנין ודוגמתו ויבן | יהוה אלהים את הצלע
וגו'. מתחת השמים. לא אמר אשר תחת אלא מתחת כלומ' יעשו המים קו מתחת
השמים שהוא עומק תחת אל מקום שהוא עומק רום אחד כמשמעו. ותראה
היבשה שלא היה צריך לומר ותראה מאחר שיקוו המים בידוע שהארץ נראית
5 אלא שבא להיות דוגמא כנגדו ויביאה אל האדם וכשראה אותה אדם אמר
לזאת יקרא אשה וגו'. וכן בכאן ויקרא אלהים ליבשה ארץ ולמקוה המים
קרא ימים. ובכאן נגמרה מלאכת המים. וכן יתכן לפרש ותראה היבשה לפי
שהיתה לחת אמר יבשותה כאלו אמ' תיבש הארץ מפני שתכף שנקוו המים הוצרך
לומ' תדשא הארץ ואלו | היתה לחת ומטושטשת לא היתה יכולה להוציא ועל
10 כן אמ' ותראה היבשה כל' היובש שיש בארץ ובהראות היובש נגמרה מלאכת
המים לא | בהקוותם. כתב בן תבון בספר שקרא שמו מאמר יקוו המים כי
השם שנה טבע המים ולפיכך אינם שטוחים על פני הארץ כל' אינם סובבים
ומקיפים אותה וזהו לשונו שהשם בדברו ובמאמרו שנה טבעם אמר להקות
המים ולהראות היבשה ע"כ. אמרתי אני בלבי שאין כתבו ולבו שוים ובא דרך
האתרים להמציא מקום תשובה על מאמיני חדוש העולם כל' לבא עליהם בשאלה
15 ולומר להם מה הכרח היה לפניו שבראם יום ראשון כדוריים וביום השלישי שנה
טבעם ושנה צורתם מכדורית לשאינה כדורית מפני צורך הדשאים והצמחים
ובעלי חיים שאינם יכולין לחיות במים ומה הועיל בהיותם שני ימים כדוריים
ויותר היה טוב שיזכרו אותם ביום ראשון על הצורה שהם בה היום ר"ל שאינם
כדוריים ולא היה צריך להרבות מאמרות ללא צורך וללא דבר כי אין | זה דומה
למה שאמרו והלא במאמר אחד יכול להבראות וכו' שפירוש המאמר הזה הוא
כך והלא יכול היה לומר יהי אור ויהי רקיע בתוך המים ותראה היבשה ותדשא

1 בנין] בוריו א 3 השמים] מוסיף קל וחמר ב / רום] ליתא א המעתיק השאיר
כאן מקום ריק 8 יבשותה] יבשותם ב 14 המים] בגדפס המים למקום אחד
15 בשאלה] ליתא ב 16 להם] ליתא ב 18 לחיות] להחיות ב / בהיותם]
להיותם ב 19 שזכרון] שזכרו א 20 מאמרות] המאמרות ב

1 יקוו המים ... : בר' א : ט. ויבן יהוה אלהים את הצלע ... : בר' ב : כב. 5 ויביאה ...
אשה ... : בר' ב : כב—כג. 6 ויקרא אלהים ליבשה ארץ ... : בר' א : י. 9 תדשא
הארץ ... : בר' א : יא. 11 כתב בן תבון : מאמר יקוו המים, עמ' 3, שורות 15—17.
21 והלא במאמר אחד ... : אבות ה, א. 24 עשרת הדברות : השווה מכילתא, מסכתא

הארץ, וכן כל מה שכתוב במעשה בראשית היה יכול לאמרו בדבור אחד כמו שאמ' עשרת הדברות בדבור אחד לדעת מקצת מרבתינו או זכור ושמור לדגרי הכל ולא היה אחד קודם לחברו או יהיה קודם ולא תהיה ביניהם הפסקה כך 25 הוא פי' המאמר הזה ואינו דומה לענין שנא' הקב"ה הרבה מאמרות ללא צורך. כל זה צריך לתרץ מי שיאמר שטעם הדבר שאין המים סובבים את הארץ היה מפני שגוי הטבע ואולי מתוך כך יבוא לומ' שהשמים קדמונים לא מחודשים וזאת היתה כונתם בתלותם טעם הטבע בשגוי הטבע. ונראה לי טעם הדבר ב פוע"ב ההוא בלא שגוי טבע על דרך אמונת | החדוש ואומ' אין מן החיוב להיות כל א מ"א היסודות כדוריים שלא כל הכדורי בטבע | כדורי בצורה. וכשברא הקב"ה גוף הארץ באמצע המים בראה והיו המים מכסים אותה וסובבים אותה מכל צד ולא מפני חיוב טבע רק מפני חסרון צורתם שהיתה חסרה לא שלימה כמו שהיו חסרים ההבדלה עד יום שני כמו כן היתה צורת המים בתחתונים חסרה עד 35 יום שלישי וביום השלישי במאמר יקוו המים נתקוה צורתם ונגמרה מלאכתם ונראית הארץ. וכבר הודיענו האיש הזה באותו הספר שאין כל דבר הראוי לטבע חיוב על החומר רצו' לומ' על המעשה באמרו ולא כל הקודם לדבר לפי טבעו הוא קודם בזמן גם לא כל הראוי לדבר לפי טבעו הוא נמצא לו או היה זמן שנמצא לו או יהיה זמן שימצא לו. ואם כן מי הכריחו לתלות עצמו בשגוי טבע אלא כדי להכנס במחלוקת ולומר כי שגוי הטבע הוא דבר שאי אפשר. 40 וכמה טרחים טרח הרב הגדול ר' משה צ"ל להעמיד קריעת ים סוף ופתיחת ב פח ע"א פי הארץ | על דרך הטבע. וכל מה שאנו יכולים לאמת דברי תורה ולהסכים עם שאר החכמות הוא טוב יותר משנכנס במחלוקת ולעשות התורה זרה ונכריה משאר החכמות הפך ממה שאמ' הכתו' דרכיה דרכי נועם וכל נתיבותיה שלום. חוץ מזה ומה כי הארץ אינה כדורית ככדורי הרוח והאש שהם כדוריים מכל 45 צד ומכל פנה אך היא עמקים וגבעות. נמצאו שני היסודות הנראים לעין שהם המים והארץ אינם כדוריים ושאנם נראים מי יודע אם הם כדוריים כטבעם או אינם כדוריים ברוך היודע אמתתם. גם העיד לפי סברתו בספרו כי רוב הפילוסופים אוסרים זאת החקירה ומרחיקים אותה מפני שהיא קרובה להעיד על חדוש העולם ועל כן הוצרכו לומר שמעולם לא היה זמן שלא 50 ב פח ע"ב היה קצת הארץ מגולה. כתב בפרק ראשון וזהו | לשוננו: ומהיום עשרים

26 מאמרות] המאמרות ב 29 בתלותם] (כצ"ל) בתלותו א בתלות ב 31 הקב"ה] השני א 32 מאמצע המים בראה] בריאה ב 33 חיוב ... מפני] ליתא ב 35 נתקוה] אולי צ"ל 'נתקנה' 37 ולא ... לפי טבעו] כנדפס ואולם לא כל קודם לטבעו 38 קודם ... הוא] ליתא ב 39 או [אם א 40 אלא] ולא א 48 לפי] כפי ב

דבחדש ד (על שמ' כ: א), ומה שכתב ח"ש האראוויטץ בהערותיו שם (עמ' 218); ועיין בפירוש רש"י על הפסוק. זכור ושמור: ראש השנה כז, ע"א. 36 וכבר הודיענו ... : השווה מאמר יקוו המים, עמ' 6, שורות 28—29, בקצת שינוי. 41 וכמה טרחים ... : עיין מורה נבוכים ב, כט. 44 דרכיה דרכי נועם ... : מש' ג: יו. 51 כתב בפרק ראשון: מאמר יקוו המים, ב, עמ' 5, שורה 20 — עמ' 6, שורה 2. 77 תדעא

שנה אני חותר במצולת זאת החקירה לצאת ממנה אל יבשת הביאור ואשר
 א"מ ע"ב נגלה לי אחרי חפשי כל ספרי חכמת הטבע הנמצאים אתי הוא שכונת | רוב
 הפילוסופים בזאת השאלה הוא הרחקתם לה ושאין לשאול אותה כלל
 55 כהרחקת החכמים ז"ל בעלי החדוש לשאלת מה למעלה ומה למטה מה לפנים
 ומה לאחור וכמוהו אצלם ר"ל הפילוסופים שאלות רבות מזה המין אין לשאול
 אותם לפי דעתם כי כלם הם ספקות מתחדשות מדמיון תחלה וראש לעולם
 או זמן סמוך לתחלה וכל זה אצלם מפעולת הכח המדמה לא פועל השכל
 אך השכל לפי דעתם מרחיקו. וכבר הודיעך הרב מורה צדק בחלק ראשון בפרק
 60 ע"ג ממנו שהרבה דברים לא יוכל אדם לדמותם והשכל יאמת מציאותם וכן
 יש דברים רבים שלא יוכל הכח המדמה להמלט מלדמותם והשכל יאמת שאין להם
 ב פט ע"א מציאות ומזה המין אצלם הוא | ענין דמיון התחלה וראש למציאות העולם
 שהדמיון יבקש לכל דבר ראש ותחלה המשך אחרי המורגש ובעלי הקדמות
 חושבים שהשכל יאמת המנע היות תחלה וראש לכלל המציאות ואם מחשבתם
 65 זאת שאין לשאול איך נגלה קצת כדור הארץ אחר שהיתה מכוסה שהם יאמרו
 לך שמעולם לא היה זמן שלא היה קצת הארץ מגולה ע"כ. א"כ לא היה לו להשיב
 שואלים מה הפילוסופים אומרים ויאמר אלינו דרך קצרה שאין רוב הפילוסופים
 מאמינים בחדוש העולם ואינם יכולים לעמוד על עיקר השאלה ההיא ומה לנו
 צרך לספרו הבגוי על דבר שאינו לא מדת רוב הפילוסופים ולא מדת כל ישראל.
 70 ואם על דעת בן ציני יש לעמוד עליה כמו שנראה מדבריו יש להבין ממנו שדעתו
 כדעתו שוים הם לדעת המזכים אותו שהארץ לא נתחדשה אבל שאר הנבראים
 ב פט ע"ב שעליה יתחדשו אחר | מבול ומבול מזמן לזמן וזאת כונתו באמרו שהשם בדברו
 ובמאמרו שנה טבעם ר"ל שנתכון לרמוז שהעולם קדמון כמו שיש להבין מכמה
 דברים שיש באותו הספר. ואולם הפסוקים ההם אשר כתב שתשובת השאלה תלויה
 75 בפירושם לא הגיע לידי הפירוש ההוא כי הוא גנוז אצל התועים אחריו ומחסרים
 א"מ ע"א אותו מן הספר אך מן הנראה אלי מתוך | דבריו שראיתי ברוב הספר דנתי אותו
 בכך. תדשא הארץ דשא נעשית הארץ חומר לבעלי הנפש הצומחת. ולא אמ'
 בכאן ויעש אלהים את כל העץ או את עץ עושה פרי למינו ואת הדשא
 למינו אלא ותוצא הארץ לומ' לך שאין הנפש הצומחת חשובה לכלום אלא
 80 כחשיבות הגוף לפי שאינה משמשת זולתי לגוף לבדו כי הנשמה אינה
 52 חותר | כותר ב 53 לין בנדפס לי מה / הוא בנדפס היא / שכונת | שדעת ב
 בנדפס דעת 54 השאלה | ליתא א 55 בעלי החדוש | בנדפס ליתא / ומה |
 בנדפס מה 56 ומה | בנדפס מה 57 אותם | ליתא ב 58 אצלם מפעולת
 הכח | בנדפס אצל מפעולות 60 אדם | בנדפס האדם / יאמת | בנדפס אימת 61 רבים |
 הרבה ב / מלדמות | מלדמות א בנדפס מלדמות מציאותם / יאמת | אמת א בנדפס אימת
 62 דמיון | בנדפס ליתא 63 לכל | בנדפס בכל 64 יאמת | אמת א בנדפס אימת
 65 שאין | בנדפס אין / שהיתה | בנדפס שהיה 67 מה הפילוסופים | מהפילוסופים ב /
 אלינו | אליו ב 69 לספרו הבגוי | לספר והבגוי ב 71 מדעתו | מדעתנו ב 72 בדבריו |
 בדבריו א / בדברו ובמאמרו שנה טבעם | שנה טבעם בדברו ובמאמרו ב 74 אשר
 כתב | שכתב ב / שתשובת | שתשובת א 76 ברוב | באותו ב

צריכה לצמות שבשעה שהיא נכנסת בטיפת הזרע בקומתה וגדלה נכנסת על
 בצע"א כן בבעלי | חיים שנבראו ביום חמשי וביום הששי נאמ' ויברא אלהים את
 התנינים וגו' ואומ' ויעש אלהים את חית הארץ וגומ'. וביום השלישי באמרו
 תדשא הארץ געשית הארץ חומר להעשות ממנה הדשאים והאילנות לצורך
 85 בעלי חיים שהם הבהמה והחיה והעוף והאדם. ואעפ"י שנברא ביום חמשי לא
 נתנה לה פרנסה עד יום ששי שנא' הנה נתתי לכם וגו' ואומ' ולכל חית הארץ
 ולכל עוף השמים וגו'. ומהם גלמוד לכל נפש חיה אשר במים שמעשה שלשת
 ימים האחרונים כנגד שלשת ימים הראשונים. ביום ראשון יהי אור ביום הרביעי
 יהי מאורות. ביום השני יהי רקיע בתוך המים ביום החמשי ישרצו המים ביום
 השלישי תדשא הארץ וביום הששי תוצא הארץ גפש חיה וגו'. ובכאן רמז למה
 90 שאמ' הכתו' ותתן טרף לבייתה וחק לנערותיה. ועשרה מאמרות שבהם נברא
 בצע"ב העולם חמשה | מהם בשלשה ימים הראשונים וחמשה מהם בשלשה ימים
 האחרונים. ועץ עושה פרי הארץ לא עשתה צויו וכנגדה האשה שלא עשתה
 מצותו וסרחה והסריחה את בעלה שנא' ותקח מפריו ותאכל ותתן גם לאישה עמה
 95 ויאכל לפי' נתקללה עמהם שנא' ארורה האדמה בעבורך.

83 ואומ' ... ונימ' [ליתא א' / באמרו] ליתא ב' / ביום הרכיעי] וברכיעי ב'
 91 ועשרה] עשרה ב' 93 הארץ] ליתא ב'

הארץ ... : בר' א : יא. 82 ויברא אלהים את התנינים ... את חית הארץ : בר' א : כא,
 כה. 86 הנה נתתי ... ולכל עוף השמים : בר' א : כט—ל. 88 יהי אור ... נפש
 חיה : בר' א : ג, יד, ו, כ, יא, כד. 91 ותתן טרף ... : מש' לא : טו. 93 ועץ עושה
 פרי ... : בר' א : יב. 94 ותקח ... בעבורך : בר' ג : ו, יז.

פרק שנים עשר

יהי מאורות. כבר פירשתי כי מלת יהי חוזרת אל האור שנברא ביום ראשון או אל
 הרקיע ועל כן אמרו נובלת אורה של מעלה גלגל חמה וכנגדה ותפקחנה עיני
 שניהם אחר שהשלים צורת הארץ שקדם שכלולה לשכלול השמים כמו שאמרו |
 א מא ע"ב לבריאה שמים קדמו לשכלול ארץ קדמה. והשלים ענינה בהוצאת הדשאים
 5 הקבועים בה, השלים ענין השמים בתליית המאורות והכוכבים הקבועים בהם.
 בצא ע"א מאורות חסר מארת | כתו' ומאורות שנים וחמשה כוכבים הרי שבעה וכנגדם
 שבעת ימי בראשית. ושבעה כוכבים אלו המשרתים משמשים בהם שהם הנכלשצם
 זהו שאמר את המאור הגדול לממשלת היום ואת המאור הקטן לממשלת הלילה
 ואת הכוכבים כלומ' ואת ה"א כוכבים חמשה כוכבי הנבוכה שהם שצ"ם ג"כ
 10 וחמה ולבנה הרי כאן שבעה וכלם נקראו אורים כמו שאמ' יהי מאורות ומפרש

4 לשכלול ... הקבועים] ליתא א' 7 המשרתים] משרתים א'

1 יהי מאורות ... : בר' א : יד. 2 נובלת אורה ... : עיין ב"ר מד, יז, עמ' 439. ותפקחנה ... :
 בר' ג : ז. 4 לבריאה שמים קדמו ... : ב"ר א, טו, עמ' 13. 8 את המאור ... : בר'

ואזיל חמה ולבנה וכוכבים. ושבעה כוכבים אלו כנגד שבעה שערים בנפש
שתי אזנים ושתי עינים ושני נקבי האף והפה. ובספר יצירה: המליך את שין
באש וקשר לו כתר וצרפן זו עם זו וחתם בו שמים בעולם וחום בשנה וראש
בגפשו זכר ונקבה. ואלו שבעה המשרתים השליטים על היום ועל הלילה כמו
15 שגא' ויתן אותם אלהים וגו' ואומ' ולמשול ביום ובלילה וגו'. וחמה ולבנה יתרים
בצא ע"ב על | כלם זה ביום וזה בלילה שכן פי' ואמ' את המאור הגדול לממשלת ביום זו
היא החמה ואת המאור הקטן לממשלת הלילה זו היא לבנה ואת הכוכבים
לא נתן להם ממשלה לא ביום ולא בלילה ולכך אין מונין ימיהם לא בשנים ולא
בחדשים. ומה שנראה מדברי רבותי' והסכימה עמהם דעת חכמי הכוכבים שיש
20 להם ממשלה יום אחד בשבוע לכל אחד ואחד על סדר הלמכצנש לא יתכן לומר
שהיא ממשלת היום והלילה האמורה בזה הפסוק שכן הוא מפרש ואומ' ולמשול
ביום ובלילה ולהבדיל כל' אין הממשלה הזאת נתונה אלא למבדילים בין
היום ובין הלילה אבל ממשלת כוכבי הגבוכה אינה מזה הענין. וזאת היתה
כונת גתינת המאורות ברקיע השמים ר"ל שלשה עינים שהם להאיר ולמשול
25 ביום ובלילה ולהבדיל בין האור ובין החשך וגו'. בכאן פתח פתח לעובדי עבודה
בצב ע"א זרה לומר שחמה ולבנה כוכבים ומזלות | הם אלוהות. ואל יקשה בעיניך באמרי
בכאן פתח פתח לעובדי ע"ז שהרי אמרו בעיני נעשה אדם. אמ' משה רבנו
של עולם אתה נותן פתחון פה למינים לרדות א"ל כתוב וכל הרוצה לטעות יטעה.
אמב ע"א ולמה כתב למשול לפי שהשליט הקב"ה | בריותיו אלו באלו. ואימתי השליטים
30 בערב שבת בין השמשות שגא' ויכל אלהים ביום השביעי מלאכתו אשר עשה
וגו' ואומ' כי בו שבת מכל מלאכתו אשר ברא אלהים לעשות וזהו נותן זרע
לזרע ולחם לאוכל, וכי הגשם נותן זרע ולחם אלא למדנו שהשליט הקב"ה
מעשיו קצתם על קצתם לא שיפעלו בהם כרצונם אלא שישתלחו מאתו לקיימם
ולהעמידם או לאבדם ולכלותם ולהשמידם והשליטם אחר שנמצאו השליטים כלם
35 ומי ששולטים שלא יתכן להשליט דבר על לא דבר וכן לא יתכן להשליטם
בצב ע"ב לסירוגין שלא תהא קנאה במעשה בראשית ולא פתחון | פה לעובדי המושלים
ראשונה לומר שהם כדאי לעבדם. וממשלת המאורות אינה ראייה שאין היום
והלילה דבר שיש בו ממש. ועוד שלא אמ' הכתו' משלו ביום ובלילה והאירו כמו

11 וכוכבים... כנגד] הרי כאן א' 12 האף] חגוף תחילה כתב המעתיק האלף ומחקו א' /
והפת] ופה א' 13 וצרפון] וצרפן ב' 15 וחמה] חמה ב' / זו היא החמה]
ליתא ב' 16 זו היא לבנה] זו היא כוכבים ב' 20 חלמכצנש] כך צ"ל; בכתבי-
היד נשתבש 22 למבדילים] למבדיל א' 25 פתח] ליתא ב' 26 כוכבים]
וכוכבים ב' 28 לרדות] ליתא ב' 29 בריותיו] ליתא ב' 31 וזהו נותן] זה
לתן ב' 33 על קצתם] בקצתם ב' 34 ולהשמידם] ליתא ב' / השליטים] השליטם ב'
ששולטים] ששולטת א' 38 שלא] ליתא ב'

א' טז. 12 ובספר יצירה ... : שם, ג, ח. 15 ויתן אותם ... ביום ובלילה ... : בר'
א' יז—ית. 16 את המאור ... : בר' א' טז. 27 נעשה אדם ... : בר' א' כו; ועיין
ב"ר ח, ת, עמ' 61. 30 ויכל אלהים ... : בר' ב' ב. 31 נותן זרע ... : יש' נה : י

שאמ' לאדם וכבשוה ורדו אבל אמ' להאיר ולמשול ולהבדיל כלו' עתידים לשמש
 40 לפני הבורא בזה הענין, ומי שאומ' שהיו במעשה בראשית אמצעיים עפרא בפומיה
 שלא נבראו אלא במאמר. ואולם יש טועים במלת ויאמר שאין אמירה אלא
 לנמצא ר"ל שיאמר האחד לשני ולא ידעו שכל מאמריו של הב"ה הם לעצמו
 והוא הענין הנקרא בדברי רבותינו תפלה באמרם שהקב"ה מתפלל וכבר פרשתי
 זה הענין יפה. ולפי שהשליט הב"ה מעשיו קצתם על קצתם הוזקק להזהיר
 45 שלא לטעות אחר צבא השמים ואמ' ופן תשא עיניך השמימה וראית את השמש
 ב צג ע"א ואת הירח ואת הכוכבים כל צבא השמים | וגו' ואומ' אשר חלק יהוה אלהיך
 אותם לכל העמים. והוצרכו חכמי ישראל לשנותו לתלמי המלך וכתבו לו אשר
 חלק להאיר לכל העמים כדי שלא יאמ' מן הדין יש להם לעבוד ע"ז ר"ל לאומות
 העולם כיון שכתוב בתורה כי הוא חלק אותם ויבין מלת חלק כאלו אמר גזר
 50 ואין הדבר כן אלא נתן רשות ביד כל אומה ולשון לעבוד לכל מי שירצה אם
 לשם ואם לבעל כמו שאמר הכל בידי שמים חוץ מיראת שמים וזהו אשר חלק
 א מב ע"ב כלו' נתן הרשות בידם מה שאין כן לישראל שאם חס ושלום | ירצו כולם
 לעבוד ע"ז אינם יכולים שנא' אם לא ביד חזקה ובחמה שפוכה אמלך
 עליכם וכתוב כי אז אהפוך אל עמים שפה ברורה לקרא כולם בשם יהוה.
 55 מלת וראית פירושו והתבוננת כלומ' תראה בעין הלב כחם ומקוריהם שהם
 ב צג ע"ב שואבים מהם שכן מצינו בהרבה מקומות לשון ראיה שפירושו הבנה וכך | פירוש
 זה הפסוק ופן תשא עיניך השמימה והתבוננת את השמש ואת הירח ואת הכוכבים
 כל צבא השמים אשר חלק יהוה אלהיך אותם לכל העמים וגדחת והשתחוית להם
 כלומ' התבונן בהם שהם אלהי העמים ותטעה אחריהם. וכמו פסוק זה הרבה
 60 יש בתורה ר"ל שמקדים המאוחר בפסוק ומאחר המוקדם ואין דבר זה בלשון
 הקדש חשוב מאוחר ומוקדם אבל מאשר אנחנו שקועים בין האומות ויותר אנו
 בקיאים לדבר לשונם מלשון הקדש הוא דומה בעינינו כאלו יש בזה הקדמה
 ואיחור. כת' אכן תבון ומן הנראה שקבץ דוד ע"ה העופות והצמחים וחיתו שדי
 והבהמות והאדם ר"ל כל מה שעמידתו ומחיתו על הארץ הן בעלי חיים שאינם
 65 מדברים הן החי המדבר בלא הקפדת סדר אח"כ אמ' עשה ירח למועדים שמש
 ידע מבואו ובו התחיל דוד בעניני יום רביעי בענין תליית המאורות כתבה אדון
 ב צד ע"א הנביאים שלא במקומה | שגם זה אחד מן המינין שבהם מסתיר הכתוב מה שראוי

43 הנקרא בדברי] שאמר ב / באמרם] ליחא א 44 להזהיר את א 45 לטעות אחר]
 נכפל ב 47 לשנותו] לשנות ב 52 נתן] ליחא ב 59 התבונן] מתבונן ב / אלהי]
 אלי ב / וזו] ליחא א 60 שמקדים] שמקדם א 63 ומן] ומק א / העופות והצמחים]
 צמחים והעופות ב 66 המאורות] בנדפס המאורו' ובזכרו אותם אחר זכרון כל בעלי
 חיים אשר על פני האדמה רמז ממנו שפרשת המאורות 67 הנביאים] נביאים ב

(בנוסח המסורה: ונתן). 39 וכבשוה ... : בר' א : כת. 43 שהקב"ה מתפלל ... :
 עיין ברכות ז, ע"א. 45 ופן תשא ... : דב' ד : יט. 47 והוצרכו חכמי ישראל ... :
 עיין מגילה ט, ע"ב. 51 הכל בידי שמים ... : ברכות לג, ע"ב. 53 אם לא ביד
 חזקה ... : עיין יח' כ : לג. 54 כי אז אהפוך ... : צפ' ג : ט. 63 כת' אכן תבון ... :

להסתירו ר"ל לשנות סדר המאמרים בכתיבתם שאלו היתה במקומה בתורה לא היה דוד משנה מקומה והנה רמו אל מקומה במזמור קל"ה הוא מזמור הודו ליהוה 70 כי טוב כי לעולם חסדו בסדרו בו ענין פרשת המאורות אחר לרוקע הארץ על המים. וזהו מה שכתב בלשונו. ונראה מדבריו כי הוא מחפש למצוא מקומות המינות והכרעותיו נוטות אחריה. ואמת שלא הזכיר דוד ענין תליית המאורות עד אחרי הזכירו כל הנבראים אשר עמידתם על הארץ ובמזמור קל"ה הזכירו אחר לרוקע הארץ ועכ"ז אין לומר שמקום פרשת המאורות הוא אחרי יקוו המים א"מג"א ונראה היבשה קודם תדשא | הארץ כמו שחשב האיש הזה לפי המובן מתוך מאמריו על דעת מי שירצה לזכותו שלא כדיון כי לפי דעתי מן הנראה מהרבה | ב"צד"ב דברי ספרו לא נתכון אלא על הארץ קדמונית והגלגלים והכוכבים קדמונים לא הוציאה הארץ הדשאים והאילנות במאמר מכוון אלא מכח. וכבר גלה דעתו כי בפי' קהלת בפסוק וזרח השמש רמו אל מקומה ולא הגיע הספר ההוא לידי אך דנתי אותו כפי הנראה מתוך דבריו לפי דעתי וכל מי שיסתכל ויבין בדבריו יבין זה קל מהרה שאין ספק שכך דעתו. ואפילו אם נאמר כדברי מי שיהפך בזכותו כי כונתי היתה שמקום פרשת המאורות הוא בין מאמר יקוו המים ומאמר תדשא הארץ עד שיהיה מאמר יהי מאורות ביום השלישי ומאמר תדשא הארץ ביום רביעי יותר היה ראוי להבין מדברי דוד ע"ה במזמור ק"ד בזכרו ענין תליית המאורות אחר כל בעלי חיים שלא נתלו המאורות עד ערב שבת אחר שנעשה אדם ולא נשאר לעשות שום דבר ואז אמר יהי מאורות. ונקח ראייה לזה הפירוש ב"צה"א מזמור | קל"ה שהזכיר בריאת שמים וארץ וסיים כל מעשה בענין המאורות לומר שלא היה במעשה בראשית דבר אחר תליית המאורות. זה הוא הראוי לו יותר להבין. ונאמר כי נכתבה פרשת המאורות ביום רביעי ללמדנו בזה רמו לגלגל החמה שהוא אמצעי לגלגלי שבעת המשרתים כמו שנכתב ביום האמצעי לשבעת הימים. ולא רמו לגלגלי שאר הכוכבים שלא היה צריך זולתי בגלגל חמה לבדו. ומכיון שרמו בגלגל חמה שהוא האמצעי אנו יודעים שגלגל בוגה וגלגל כוכב הם למטה ממנו. באלה לבדם הוצרך לרמוז כי באלו לבדם הוא הספק והמחלוקת בין חכמי הכוכבים כמו שכתוב בהעתקת ספר המורה בחלק שני ממנו וכל זה שאמרתי חלילה לי לאמרו על דרך האמת | והאמונה אך להראות כי זה נכון ומקובל יותר ממה שאמר. ואולי יהיה זה טעם לתלייתם ביום הרביעי

68 בכתיבתם] בכתיבה ב' בנדפס לכתיבתם / היתה] בנדפס היה 73 והכרעותיו] והכרוע (?) ב' 77 על] ליתא א' 78 כי] ליתא ב' 80 מתוך דבריו] מדבריו ב' 81 נאמר מדבריו מין] יאמר למוי ב' 83 ע"י ע"כ ב' 87 בריאת] כריות א' / מעשה] ליתא ב' 88 שלא] שהוא ב' / אחר] ליתא ב' / זה ... יותר] זהו הראוי לומר ב' 90 שבעת המשרתים] ז' ב' סוף שורה 92 האמצעי] האמצעים א' 93 כוכב בכתיב] היד נוסף חמה / הוצרך] הוצרכו א' 96 זה (טעם)] ליתא ב' נוסף בין השיטין א'

מאמר יקוו המים פרק כ, עמ' 156, שורות 15–24, אגב השמטה: עיין חילופי נוסח לשורה 66. 69 קל"ה: המחבר דן כאן בתה' קלו. 94 ספר המורה: מורה גבוכים ב, ט.

אחר שנאמין כי בו ביום נתלו באמת ויהיה זה ממקומות הרמזים אשר בתורה
 א מג ע"ב מחכמת הכוכבים ושנכתבה פרשת המאורות במקומה. ועתה אומר כי | דוד
 המלך ע"ה לפי הנראה לא היה קפיד בהקדמה ואיחור בענינים הידועים
 100 והמפורשים בתורה והמפורסמים על פי סדרם שהיה סומך על מה שהיה מקובל
 ביד כל ישראל שאין ספק בו וראה לזה הדבר מה שהזכיר בענין עשר מכות
 שהביא על מצרים במזמור ע"א והוא מזמור האזינה עמי תורת ה' הזכיר הדם ואחריו
 ערב ואחריו צפרדע ובמזמור ק"ה הוא מזמור הודו ליהוה קראו בשמו שהתחיל
 להזכיר מכת החשך תחלה והיא היתה מכה תשיעית ואחר שהזכיר החשך הזכיר
 הדם והיא היתה הראשונה ואחר הזכירו מכת הדם הזכיר | צפרדע ואחריה ערוב
 והניח שתי מכות שלא הזכירם והם דבר ושחין ועם כל זה אין ראוי לומר שרמו
 לנו רמז שלא נכתבו בתורה במקומם אבל נאמ' שסמך על מה שהוא מפורש
 סדרם בתורה. ואל תחשוב בלבך לומר שאין הפסד בדבר אם נאמ' שלא נכתבו
 בתורה עשר המכות על הסדר שבאו על פרעה ועל מצרים כי יש בזה באמת הפסד
 110 למה שאמרו כי היו שתיים בהתראה ואחת בלא התראה. והסימן שנתנו בהן
 דצ"ך עד"ש באח"ב נאמר על הסדר ולהזכיר באי זו מהן היתה התראה ואי זו
 מהן בלא התראה כל' ד"צ בהתראה כ' בלא התראה ע"ד בהתראה ש' בלא
 התראה ב"א בהתראה ח' בלא התראה ב' בהתראה על כן אין לומר שלא נכת'
 במקומן כסדרן.

110 היו שתיים בהתראה ... נעלם ממני מקורו (השווה רמב"ן לשמ' ח : טו, שפירש אחרת).

97 נתלו] נפלו א 98 ושנכתבה] שנכתבה ב 101 בענין עשר] בעשר ב
 102 ע"א] צ"ל ע"ח; וכן הוגה ב 104 מכת] מלת א 105 ואחרי הזכירו מכת] ואחר
 הזכיר ב / ערוב] הערב ב 109 המכות] מכות ב 111 התראה] ליתא ב
 113 נכת' נכתב ב

פרק שלשה עשר

ב צו ע"ב ישרצו המים. אחר שהשלים צורת הארץ והשמים והמים בהם | הוסיף להמשיך כח
 אליהם להתפשט מהם נעשו המים חומר לקצת מיני החי שאינו מדבר ואלה בלבד
 נבראו מן המים והם נראים לעין לפי שיש בהם עובי הממשות אך מן הארץ נבראו
 א מד ע"א בעלי הצמח נבראו מן הארץ בעבור שאין להם תנועה נפרדת | ר"ל לזוז ממקומם
 5 וצמיחתם אינה מעלה חשובה כל כך כמו שכתבתי. ומפני שאין לבעלי הצמח
 תנועה נפרדת לא יתכן לצאת בעלי הצמח מן המים כי אין המים ממשים עד
 שיחיו בהם השרשים ויעמדו בלא תנועה. והענין הזה בעצמו ויותר ממנו יש
 ברוח ובאש על כן לא הוציאו תולדות נראים לעין. אך לפי דעתי אי אפשר
 שלא הוציאו תולדות ותולדותיהם כמו שאין הרוח והאש היסודיים נראין כך אין

1 הארץ והשמים והמים] השמים והארץ ב / להמשיך] נכפל א ליתא ב 4 נבראו
 מן הארץ] ליתא ב 5 מעלה חשובה] חשובה מעלה ב 6 ממשים] מעשים א

10 תולדותיהם נראין אלא שהם עומדים בתוכם ומתנועעין בקרבם ואולי אלה הם רוחנין ושדין ולילין ולחומי רשף וקטב מרירי וכיוצא בהם. ואל תחשוב בלבך כי סלמנדרא יוצאה מן האש כי לא כן הדבר אך היא יוצאה מן הארץ בחמימות האש כמו השרצים והתולעים היוצאים מן הארץ כמו הגשמים. אמנם בעלי חיים שאינם מדברים מקצתם נבראו מן המים ויש מהם שנבראו מן הארץ והעוף 15 נברא מן הרקק ויש ממנו מוכן ללמוד הדבור ונתיחס אל המים כדי להשוות ביניהן, ולפי פירושנו המים בזה המקום נאמרים על השמים ועל כן אמ' על פני רקיע השמים ורמזו אל הכח המתפשט בהם וקראם מים לפי שנעשו המים חומר גופות השמים ההם שנתלבשה בהם הגפש ההיא שאין ספק כי כל גפש חיה היא וכל גוף רצו' לומ' לפי שנברא החי המדבר מן הארץ נתיחס העוף שיש ממנו מוכן לקבל הדבור אל המים נמצאו המים והארץ שוים כי הגמצא משמש הוא 20 לשניהם. ומה שאמ' ישרצו המים כנגדו והאדם ידע את חוה אשתו ומשמע ידע עבר כלו' קודם שגרש מגן עדן ועל כן כלה זרעו במים. וכן נראה מדברי רבותי' רצו' לומ' שקודם שנטרד מגן עדן שמש מטתו דא"ר חמה בר חנינא שתיים עשרה שעות הוי היום שעה ראשונה נוגה הוצבר עפרו שניה כוכב נעשה גולם ג' לבנה 25 נמתחו איבריו רביעית שבתו נזרקה בו נשמה חמישית צדק עמד על רגליו ששית מאדים קרא שמות שביעית חמה נזדוגה לו חוה שמינית נוגה עלו למטה שנים וירדו ארבעה | תשיעית כוכב נצטוה עשירית לבנה סרת א' עשרה שבתו נידון י"ב צדק נטרד והלך לו שנא' אדם ביקר בל ילין נמשל כבהמות נדמו. ועל כן נידונו דור המבול במים ונאסר להם התשמיש בעבור כי הוא 30 סבה שיאבדו כל אותן הדורות במבול. ויברא אלהים את התנינים הגדולים אמרו כי הם לויתן ובת זוגו. ואומ' לויתן זה יצרת לשחק בו. ואומ' משחקת לפניו בכל עת ואומ' כי לוית חן הם לראשך וענקים לגרגרותיך. ואמרו חמשים שערי בינה נבראו בעולם וכולם נתנו למשה חוץ מאחד שנא' ותחסרהו מעט מאלהים. ועל כן יש לפרש בזה המקום לוית כלו' לוית גון שהיא חמשים ותהיה הכונה על 35 חמשים שערי בינה שנבראו בעולם זהו תורה שבכתב הנדרשת במ"ט פנים טהור ומ"ט פנים טמא. ובת זוגו זו היא תורה שבעל פה. והתורה משחקת לפניו והם משחקין זו בזו. זהו שאמ' בברכת המזון בבית חתנים שהשמחה במעונו. ולפי

10 אלא שהם] והם א' 11 ושדין ולילין] ולילין ושדין א' / כן] כאן נפסק כתב-יד ב
18 החיא] ההוא כה"י 34 (המקום) לוית] נראה שצ"ל 'לויתן'
37 משחקין זו בזו] משחק בזו כה"י

16 על פני רקיע השמים: בר' א: כ. 21 ישרצו המים ...: בר' א: כ. והאדם ידע ...:
בר' ד: א. 23 דא"ר חמה ...: השווה סנהדרין לח, ע"ב (ללא שמות הכוכבים; ולא ידעתי מקור לנוסח מחברנו). 28 אדם ביקר ...: תה' מט: כא (בנוסח המסורה: אדם ביקר בל יבין). 30 ויברא אלהים את התנינים הגדולים ...: בר' א: כא; ועיין בבא בתרא עד, ע"ב, אבל המחבר נקט לשון רש"י. 31 לויתן זה ...: תה' קד: כו. משחקת לפניו ...: מש' ח: לו. 32 כי לוית חן ...: מש' א: ט. חמשים שערי בינה ...: השווה ראש השנה כא, ע"ב. 33 ותחסרהו ...: תה' ח: ו. 35 תורה שבכתב הנדרשת ...: השווה

הפירוש הזה לא יתכן לפרש חמשים שערי בינה על חמשה אורים אלא הגרון והתך והלשון והשנים והשפתים. ואת כל נפש החיה הרומשת כנגדו ותהר ותלד את קין. 40

שהש"ר ב : ד. 39 ואת כל נפש ... : בר' א : כא. ותהר ותלד את קין : בר' ד : א.

פרק ארבעה עשר

תוצא הארץ. הוסיף להמשיך נפש חיה שתהיה הארץ חומר אליה וכנגדו ותוסף ללדת את אחיו את הבל. נעשה אדם כנגדו וידע אדם עוד את אשתו וכשעשה את האדם נכללו בו כל הנבראים כמו שידוע שכל כחותיו ועניניו הם דוגמת העולם ועל כן השוה אותם בו נאמר נעשה אדם בצלמנו כדמותנו פי' רש"י 5 ו"ל בצלמינו בדפוס העשוי לנו. ויש לומר שאין דפוס לפניו אלא תורה בלבד הם שש מאות וי"ג מצות ובאותו דפוס עשאו. ובאמרו בצלמנו כדמותנו רמז לב' ענינים שהם שתי מדות שהזכר מכח מדת רחמים והנקבה מכח מדת הדין. ואל תתמה באמרי כי האשה מכח מדת הדין בראותך אותן רכות הלב ורחמניות וראה שהן ממהרות לכעוס יותר מן האיש ואין לך בעולם גרמא אמה ע"א בנוזיקין | ובעבירות כמו האשה. ואמרו בבראשית רבה בענין ויסגר בשר תחתנה מתחלת הספר ועד כאן אין כתוב סמך מלמד שנברא שטן עמה. ואם לחשך אדם לומר הוא הסובב הוא בנהרות כת' ועל כן אמ' שלמה בחכמתו ומוצא אני מר ממות את האשה כאן אמ' מוצא כלומר דבר זה תמיד אני מוצא אותו ורואה אותו בכל יום אבל באשה טובה אמ' מצא אשה מצא טוב כל' מי שזכה למצוא אשה מצא טובו של הקב"ה אבל אינו נמצא תמיד לכך אמ' 15 מצא כל' מי שמצא, ולכך פי' במקום אחר ואמ' אשת חיל מי ימצא וגו'. ודומה לענין זה כתוב אעשה לו עזר כנגדו זכה עזר ואם לאו כנגדו זו היא מדת הדין ודאי יש כשהאדם זכאי לפני בוראו דין לפניו למלאת חפצו ולהשלים אויבו אתו כדכתי' ברצות יהוה דרכי איש גם אויביו ישרים אתו ואמרו בהגדה זו אשתו, וכשהוא רשע יש לומר שהוא בהפך ר"ל ילחמו אויביו בו. על כן אל 20 יהי רחוק בעיניך לומר שהאשה מכח מדת הדין היא. ע"א. בצלמנו כדמותנו צורה בלא גולם וכל מה שעשה עד כתנות עזר בעודנו בלא גולם עשה וכתנות

1 תוצא הארץ ... : בר' א : כד. ותוסף ללדת ... : בר' ד : ב. 2 נעשה אדם ... : בר' א : כו. וידע אדם עוד ... : בר' ד : כה. 5 בדפוס העשוי לנו : במתדורת א' ברלינר: בדפוס שלנו. 9 גרמא בנוזיקין: מליצה על-פי בבא בתרא כב, ע"ב. 10 ואמרו בבראשית רבה: שם, יז, ו, עמ' 157 (על בר' ב : כא). 12 הוא הסובב ... : בר' ב : יג. 13 ומוצא אני ... : קה' ז : כו. 14 מצא אשה ... : מש' יח : כב. 16 אשת חיל ... : מש' לא : י. 17 אעשה לו ... : בר' ב : יח; ועיין 'במות סג, ע"א; ב"ר יז, ב, עמ' 152; ורש"י על הפסוק. 19 ברצות יהוה דרכי איש ... : מש' טז : ז. ואמרו בהגדה : ב"ר

העור הם הגופות אשר הלביש בהם את הצורות ההם. ואע"פ שכתוב אחריו הן האדם היה כא[חד] ממנו והאדם ידע וגו' אין מוקדם ומאוחר בתורה. ואשר נצטוו ועבר ונתקלל שהוא כמו שאמרו ע"ה כל מעשה בראשית לדעתם נבראו פירשו המפרשים שהודיעם שימותו, ויש לומר' שלא המיתה לבדה הודיעם אלא אם יהיו צדיקים או רשעים הודיעם וכל הנלוו לזה הענין והכל קבלו עליהם ועל ידי קבלתם ימסרם ביד הכוכבים והמזלות ומכאן יש לומר' שהענש והשכר ראוי להם אע"פ שהם מוכרחים בכח המזל שגמסרו בידו על פי קבלתם וזהו ראוי היה זה ליפול מששת ימי בראשית. ויברא אלהים את האדם בצלמו כנגדו ויולד בדמותו בצלמו. יום ששי לפי שנברא העולם בה"א כמו שכתבתי לפי כתבה בסוף הענין כמו האומן שבגמר מלאכתו מכה בפטיש ומניחו. ואמרו רבותי' בענין שבת כל מידי דאית ביה גמר מלאכה | חייב משום מכה בפטיש. אמור מעתה סוף המלאכה בבריאת שמים וארץ כמו כן או כל גמר מלאכת בשר ודם דוגמת מכה בפטיש הוא. ואם תאמר היכן מצינו פטיש בבריאת עולם יראה מה שאמ' הכת' בדבר יהוה שמים נעשו וגו' ואומ' הלא כה דברי כאש נאום יהוה וכפטיש יפוצץ סלע. כי בו שבת מכל מלאכתו אשר ברא אלהים לעשות. היה לו לומר' כי בו שבת מכל מלאכתו ודיו ולמה כת' אשר ברא אלהים אולי בא לסיים במה שהתחיל כמו שכת' בראשית ברא אלהים כדי לסיים סוף המלאכה עם תחלתה הכל לעושה אחד. ועדיין אני אומר' עם כל זה לא היה צריך לומר' לעשות אלא אשר ברא ודיו ולמה כת' לעשות כדי לפרש שיהיו הנבראים עושים מלאכתם הראויה להם. וע"כ הגיע שפע השכל המתאצל מן החכמה ומכאן ואילך התחילו הנאצלים אשר בהם מפורשים המאמרות לפעול.

26 יהיו] יהיה כה"י 38 אולי] זלי כה"י

נד, א, עמ' 575. 22 מתנות עור ... : בר' ג : כא. 23 חן האדם ... : בר' ג : כב. 24 והאדם ידע ... : בר' ד : א. 25 כל מעשה בראשית ... : השווה ראש השנה יא, ע"א; חולין ס, ע"א; ועיין מורה נבוכים ב, ל. פירשו המפרשים : לא ידעתי מקורו. 29 ראוי היה זה ... : שבת לב, ע"א. 30 ויברא אלהים את האדם בצלמו ... : בר' א : כו. ויולד בדמותו בצלמו : בר' ה : ג. 33 כל מידי דאית ביה ... : שבת עה, ע"ב. 36 בדבר יהוה ... : תה' לג : ו. הלא כה דברי : יר' כג : כט. 37 כי בו שבת ... : בר' ב : ג. 39 בראשית ברא ... : בר' א : א.

פרק חמשה עשר

אלה תולדות השמים והארץ בהבראם. הזכיר בזה הפסוק שמים וארץ בה"א הידיעה ובלא ה"א הידיעה כדי לרמוז עליונים ותחתונים וליחס פעולת הנאצלים אל השמים והארץ המובנים דרך פשט. ומה שאמ' ביום עשות יהוה אלהים ארץ ושמים רצה לומר' שכל תולדות השמים והארץ והוא הדין לתולדות שאר האמצעים ביום עשות יהוה אלהים ארץ ושמים בו ביום נעשו כולם ואין הגלגלים והכוכבים

ושאר האמצעים אלא שלוחים לא שהרשות נראה להם אלא שכך נגזר עליהם
בבריאת שמים וארץ. ולפי שהתחילו בה"א הנאצלים ממנו לפעול פעולותיהם
כמו שכתבתי ועל כן נמצא כל מה שכתו' מאלה תולדות עד זה ספר דוגמת כל
מה שיש מבראשית עד אלה תולדות. ואין ספק כי כן מזה ספר עד סוף העולם
ואם תרצה אמור עד מתן תורה ומשם עד סוף העולם. ולפי הפי' הזה מוכרח העולם
הזה לפי בריאתה לחזור למה שהיה מתחלה קודם שנברא. וכל שיח וגו'. ואד
אמו"א יעלה וגו' וייצר וגו' כך הוא סדר הפסוקים וזהו פירושם ביום עשות יהוה | ארץ
ושמים שהם תולדות השמים והארץ הידועים וקודם היות שיח בארץ יעלה אד
מן הארץ הידועה והם היו ענני כבוד ועל ידיהם יצאו התולדות כמו שנא' וייצר
יהוה אלהים גן בעדן מקדם וגו' וכתו' ויצמח יהוה אלהים מן האדמה וגו'. ידוע
שהנטיעה היא במי שמחבר דבר עם דבר והצמיחה היא דבר המתגדל מדבר על
כן אמרתי ויטע גן בעדן מקדם דוגמת מה שאמרו ארבעים יום קודם יצירת הולד
בת קול יוצאת ואומרת בת פלו' לפלו' ובת פלו' לפלו' ויש למשכילים לתת אל
לבם לפי דברינו מה טעם לאמרו בת פלו' ולא אמ' פלו' לבת פלו' או פלו' ישא
פלוגי>ת< ר"ל מפני מה מקדים הנקבה לזכר והוא יכול להקדים הזכר ובנטיעת
הגן ימצאו טעם הדבר. ותכף שנטע הגן שם בו האדם אשר יצר כבר מצור החכמה.
וענין גן עדן ואדם וחוה ונחש אין להוציאו מפשטו שהרי אמ' גן עדן בארץ
הוא וכבר הודעתיו כי ג' מעלות הם. ואח"כ ויצמח וגו'. ונהר יוצא מעדן
להשקות את הגן. החכם ר' משה בר' שמואל פי' נהר מלשון נהורה כמו שנראה
מלשונו שאני עתיד לכתוב וכן שמעתי מפיו, אך לפי דעתי הוא מלשון ונהרו אל
טוב יהוה כלו' דבר הבא במרוצה. שם הא[חד] פישון מלש' תרגום פישו וסגו. ושם
הנהר השני גיחון לשון המשכה כמו יבטח כי גיח ירדן אל פיהו כי אתה
גוחי מבטן. ושם הנהר השלישי חדקל שהיו מימיו חדין וקלים. והנהר הרביעי
הוא פרת מלשון פרו ורבו. ופרת הוא למעלה מכל הנהרות וכן אמרו בבכורות
כל הנהרות למטה מפרת ר"ל כי מוצא כל הנהרות למטה ממוצא פרת. וכבר
ידענו כי פרת הוא נהר ארץ ישראל והוא הקטן שבנהרות לפי שהוא בארץ ישראל
שהיא מקום הקדושה והטהרה לפי' הוא הקטן. ויקרא אדם שם אשתו חוה. הכונה
הראשונה והעיקר הגדול שבשבילו נקראת כן מפורש כי היא היתה אם כל חי.

6 נראה] אולי צ"ל 'ציתנה' 27 המשכה] המשרה כה"י / יגית] יניה כה"י

8 אלה תולדות השמים ... : בר' ב : ד. זה ספר ... : בר' ה : א. 11 וכל שיח ...
וייצר ... : בר' ב : ה—ז. 15 ויצמח ... ויטע ... : בר' ב : ח—ט. 17 ארבעים יום
קודם יצירת הולד ... : עיין סוטה ב, ע"א, ומקבילות. 22 גן עדן בארץ הוא : השווה
עירובין יט, ע"א. 23 ונהר יוצא ... : בר' ב : י. 25 ונהרו אל טוב יהוה ... : יר'
לא : יא (יב). 26 שם הא[חד] ... גיחון ... : בר' ב : יא, יג. 27 יבטח כי יגית ... :
איוב מ : כג. כי אתה גוחי ... : תה' כב : י. 28 ושם הנהר השלישי הוא פרת : בר'
ב : יד; ועיין פירוש רש"י שם. 29 פרו ורבו ... : בר' א : כח. וכן אמרו בבכורות :
עיין שם, נה, ע"א. 32 ויקרא אדם ... : בר' ג : כ (בנוסת המסורה: האדם).

ולפי מה שאמרו רבותי ע"ה שהשם גורם יתכן לומר ע"ד פשט כי על כן נזדוג
 35 לה הנחש והחטיאה וחזה מלשון חויא שהוא השם של נחש. ע"א. חזה לשון
 אמו ע"ב הגדה ויגד מתרגמי | וחוי כל' הגידה יותר מדאי שאמרה ולא תגעו בו. ע"א
 חזה נוטריקון חטאתי וישר העויתי כל' שחטאה והחטיאה. אבל הכתו' לא פי'
 שעל אלו הענינים נקראת חזה לפי שהם קרובים אל הדעת אחר שהם מפורשים
 ופי' כי היא היתה אם כל חי שאין נשמע מן השם אלא בחילוף וא"ו ביו"ד.
 40 וישלחהו יהוה אלהים וגו'. זהו כמו שאמ' על כרחך אתה נוצר ויגרש את האדם
 על כרחך אתה גולד. ובהזכירו עבודת האדמה בענין השלוח הודיענו מה טעם
 להיות כל זה. ויש לנו להתטעם למה <לא> קרא שם אשתו אדמה ע"ש שנבראת
 מאדם שהרי אדם נקרא ע"ש שנברא מן האדמה ואולי היה זה לפי שכתו'
 לעבוד את האדמה אשר לוקח משם כי אדם זכר ואדמה נקבה ואלו קרא אותה
 45 <אדמה> היינו אומרים כי הנקבה נבראת תחלה ואדם מן הנקבה נברא ויאמרו
 כי משמע הכתו' כי חובה היא לעבוד את האשה כי ממנה לוקח. ויחי אדם שלשים
 ומאת שנה וגו'. ראיתי לכתוב הנה מה שכת' בן תבון בענין ימי חיי הדורות
 הראשונים והדומה להם אשר האריכו ימים ואעפ"י שלא כתבו בענין פי'
 הפרשיות האלו אלא בענין א<חר>. כת' בפרק כ' מספר מאמר יקוו המים וזהו
 50 לשונו וכבר ידעת מה שאמ' הרב בהם והוא שלא חיו הימים ההם רק האנשים
 ההם הנזכרים לבד ואומ' שהיה זה לסבות או מדת המופת ונוהג מנהגו וע<ם>
 כל זה דוד ומשה הפסיקו ימי שנותינו בהם שבעים שנה ע"כ כתב. ועתה התבונן
 וראה כמה רמזים רעים רמז בכאן והם מבוארים לכל מבין. כיון באמרו ונוהג מנהגו
 כי הרב מרמה בדבריו המאמינים במה שכת' בתורה ומודה שכן האמת בעבור
 55 ההמון ומבקש תואנה לעורר הכופרים בתורה זאת היא כונתו באמרו ונוהג
 מנהגו והנה האשימו ודגו לחובה ולמרמה וכונתו באמרו ועכ"ז דוד <ו>משה
 הפסיקו ימי שנותינו בהם שבעים שנה. פי' זה מכחיש דברי התורה שיש בה
 חיי פלו' כך וכך וחיי פלו' כך וכך הכל היה שקר ויהיה זה הכתו' מכחיש את
 כולם ויתחייב מזה לומר אם לא היה אמת לא נכתב <מפי> הגבורה אלא מדעתו
 אמו ע"א כתבו | משה רבנו ואין תורה מן השמים. ועל כל פנים יהיה לשואל לשאול מפני
 מה כתבו משה רבי' ויאמ' כי לרמות את ישראל שיאמינו שהעולם גברא ורמז
 אותם בב' ענינים שהם מיעוט הדורות ואורך הימים שעברו מזמן שקבע
 לבריתו עד אותו הזמן שכת' להם התורה. אלה היו כונותיו והגלויות בלשונו.

35 וחזה] חזא כה"י 51 מרת] בנדפס מצד 63 אלה] אלא כה"י

34 שהשם גורם ... : השווה ברכות ז, ע"ב (דשמא גרים). 36 ויגד ... : בר' ט : כב ועוד. ולא תגעו בו ... : בר' ג : ג. 37 חטאתי וישר העויתי ... : איוב לג : כו. 40 וישלחהו יהוה אלהים ... ויגרש ... : בר' ג : כג—כד. על מרחך ... על כרחך ... : אבות ד, כב. 44 לעבוד את האדמה ... : בר' ג : לג. 46 ויחי אדם ... : בר' ה : ג. 47 מה שכת' בן תבון : מאמר יקוו המים, כ, עמ' 159, שורות 30—33; והשווה מה שכתבתי בספרי הלועזי, עמ' 70 ואילך; ועיין מורה נבוכים ב, מז. 52 ימי

והנני משיב על דבריו ואומ' כי הרב לא דבר סרה על יהוה אלהינו ועל תורת
 65 משה עבדו וכוונת הרב ידועה בכל דבריו לדעת כל מאמין משכיל כי הוא
 מעמיד כל דברי תורה וכל האותות והמופתים אפשריים ע"ד חכמת הטבע
 ומצו ו>ת התורה ראויות על פי השכל זאת היא כונתו בכל דבריו בחכמות אלו
 לא שיהיו דברי תורה והאותות והמופתים נמנעים מדרך חכמת הטבע והמצו ו>ת
 טפשיות לא גאות ולא מקובלות על הלב מדרך השכל ועשה כן בעבור המינין
 70 והאפיקורסין שאומ' מה טעם למצוה פלו' ואין השכל סובלה לא היתה אלא
 משל וכן בעניני האותות והמופתים שהם מרחיקים אותם מפני שנוי הטבע לכך
 טרח בהם הרב ופירש אותם באמרו שלא חיו הימים ההם רק האנשים הנזכרים
 ההם לא סתר בזה פסוק מפסוקי התורה כי יש לומ' שאלו חיו האחרים כמו הם
 היה כותב שכך היו הדורות ההם ובאמרו כי היה זה לסבות או מדת המופת אין
 75 בזה דבר רע כי יתכן שהאריכו ימים כדי שיהיו סבה לענין מן הענינים כמו
 שאמרו כל אותן מאה ושלושים שנה שפירש אדם מחוה רוחות גקבות היו
 מתחממות מאדם ורוחות זכרים היו מתחממים מחוה נמצאו ימי פרישתו סבה
 לענין אחר שהוא נעלם ממני וימצא אותו מי שהוא חכם. וכן מצינו בחיי נח
 שהיו ימי חייו חמש מאות שנה ואח"כ הוליד וכבש המקום את מעיינו שלא הוליד
 80 עד אותו זמן כדי שלא יענש זרעו ויכלה במבול נמצא אורך ימיו בתחלתו סבה
 שינצל זרעו מן המבול שאלו לא היו ימיו מרובים יותר משבעים אין ספק כי
 זרעו זורע זרעו יהיה כלה במבול. ומאלה נלמד לאחרים שנא <מר> כי אורך
 ימיהם היה לסבות. וגם נוכל לומר כי הוא מדת המופת כלו' כי האנשים ההם
 א' מו ע"ב שהאריכו ימים מכל בני דורם היו | למופת באותן הימים שאין אמונת הבורא
 85 פשוטה בעולם והיו אומרים כי עולם כמנהגו נוהג מימי עד שאין לו ראשית
 ואי אפשר שיצא אפי' דבר א' ממנהגו ולכך רצה המקום להאריך ימי חיי האנשים
 ההם להיות אות ומופת שיש לעולם בורא שבראו ויכולת בידו לשנות הטבע כאשר
 עשה לפנחס בן אלעזר אשר חיה ארבע מאות שנה כי מיציאת מצרים ועד יפתח
 הגלעדי ג' מאות שנה כמו שאמ' בשבת ישראל בערוער ובבנותיה ובחשבון
 90 ובבנותיה שלש מאות שנה. ומיפתח הגלעדי עד גבע בנימין ק' שנה הרי ד' מאות
 שנה וכת' ופנחס בן אלעזר עומד לפני בימים ההם. ואם פנחס זה אליהו ע"ה
 כבר האריך יותר וזכה לזה בקנאו קנאת אלהיו נמצאו חייו אות ומופת לשנוי
 נוהג שבעולם. ועוד משה רבי' עצמו אמ' בן מאה ועשרים שנה אנכי היום וגו'

77 [זכרים] הנזכרים כה"י 86 [חיי] חייו כה"י 88 [יפתח] פתח כה"י

89 בערוער... ובבנותיה] כך הובא הפסוק שופ' יא : כו שלא כצורתו

90 ומיפתח] ומפתח כה"י

שנותינו ... : תה' צ : י. 76 כל אותן מאה ושלושים שנה ... : עיין ב"ר כד, ה, עמ' 236.

89 בשבת ישראל ... : שו' יא : כו. 91 ופנחס בן אלעזר ... : שו' כ : כת. ואם פנחס זה

אליהו : השווה פירוש רש"י לבבא מציעא קיד, ע"ב, ד"ה לאו כהן מר (ועיין פדר"א כט

ומז); ומאידך: בבא בתרא קכא, ע"ב, ובפירוש רשב"ם שם, ד"ה אחיה השילוני. 93 בן

מאה ועשרים שנה ... : דב' לא : ב.

ולולי שנגזרה עליו גזירה שלא יכנס לארץ אולי היה מאריך ימים עוד כמו 95 דורות הראשונים שמא יהיה לסבה ולמופת כדברי הרב ז"ל.

פרק ששה עשר

אלו הן תשע אספקלרי<א>ות רוח סערה ענן גדול ואש מתלקחת ונוגה לו סביב ומתוכה כעין החשמל אופנים וחיות רקיע על ראשי החיות דמות כסא וכתי' ועל דמות הכסא דמות כמראה אדם. ולפי הסדר הזה יש לנו לתת טעם מפני מה הקדים הכת' לפרש ענין החיות תחלה ואח"כ פירש ענין האופנים והיה לו לפרש 5 ענין האופנים תחלה לפי שהם למטה מן החיות. והטעם בזה הוא שעשה כן להודיע שאין קפידא בדבר לפי שאלו התחיל מלמטה והיה הולך ועולה היינו אומרים אין לשנות הסדר הנה בחכמה כל' להקדים המאוחר בכאן או לאחר המוקדם בכאן כי כל א' וא' מהם דבר בפני עצמו ועל כן ערבב הענין ושנה הדרך שהתחיל לכת'ו<ב> בה ולמדנו ממנו שהדברים כלם כלולים זה בזה ומובנים זה מתוך זה 10 ופעמים שהם נראים לגביא דרך עלייה ופעמים דרך ירידה ללמד שכלם שוים א"מ ע"א וכשם ששכינה למעלה כך שכינה למטה ועל כן | נראו לו החיות תחלה ואח"כ האופנים וכן בחיות עצמם ראה תחלה פניהם ואח"כ כנפיהם ואח"כ רגליהם ואח"כ ידיהם ואין ספק כי הפנים והכנפים למעלה מן הרגלים ואעפ"כ ראה אותם תחלה כמו שזכרו בפסוק תחלה וראה ידיהם אחר שראה רגליהם 15 והנה זה ענין מבואר שלא היתה בכתיבה כוונתו להקדים המוקדם ולאחר המאוחר שהרי מן הרגלים הם הידים והיה לו לכתבם קודם שיכתוב ענין הרגלים אחר שהתחיל בפנים שהם למעלה אלו כתבם שלא כדרך שנראו לו או בכונה אחרת אבל באמת כתבם כמו שנראו לו ראשון ראשון ואחרון אחרון. וטעם הראות לו בלא סדר ממעלה למטה או ממטה למעלה הוא כדי שיבין מזה שכולם כלולים 20 זה בזה וראיה שכל מה שיש בזה יש בזה בדברי תורה ממה שאמרו במקום אחד מעיו עשת שן זה ספר ויקרא ואמרו במקום אחר בטנך ערמת חטים זה תורת כהנים שכל חטאות ואשמות כתובים בו שנא' זאת תורת העולה החטאת והאשם וידוע כי ספר ויקרא הוא תורת כהנים ומעים ובטן ענין <אחד> הם וידוע כי כוונת שלמה ע"ה בשיר השירים היא לאמרו בין הב"ה וכנסת ישראל ואעפ"כ 25 מה שגרמו בפסוק א' גרמו בפסוק שני. ופירש בן תבון במראה של יחזקאל מה

10 שוים] שנים כה"י 15 כוונתו] כוונת כה"י

16 מן ... הידים] כן! ואולי צ"ל 'הידיים מוקדמות מן הרגלים'

1 רוח סערה ... : השווה יח' א : ד. 3 ועל דמות הכסא ... : יח' א : כו. 11 וכשם ששכינה למעלה כך שכינה למטה : עיין ס' הבהיר קעא, ששאב כנראה מברייתא דמעשה בראשית; השווה במהדורת ג' שיד, 1965, REJ, קכד, עמ' 70: וכשם ששכינתו למעלה כן שכינתו למטה. 21 מעיו ... ממנך : שה"ש ה : יד; ז : ג; ועיין שהש"ר, בפסוקים הנזכרים. 25 ופירש בן תבון : מאמר יקוו המים, פרק י (ר') יעקב בן ששת מביא את דברי ר' שמואל אבן תבון כלשונם, בנדפס מעמ' 49, שורה 10 עד עמ' 50, שורה 6).

שראה בסברתו לפרש לפי אמונתו ולא הזכיר תשע אספקלריאות וכשהגיע לזאת השאלה ר"ל מפני מה הקדים החיות אמ' שלא היה יכול לסדר הענין בדרך אחרת ועל כן התחיל ממתני האדם ולמטה ואח"כ הזכיר האופנים וזהו לשונו שהתחיל יחזקאל מראתו מן האש אשר סביבותיה (?) הנוגה והוא ממתני האדם ולמטה אבל מפני שהחלק ההוא או קצתו הוא סבת השגת האדם לכל 30 אלה המושגים התחיל ספורו מסבת השגתו שהוא האש אשר לו הנוגה סביב ואע"פ שלא הלך ממנו הלך ורדת כסדר עד למטה כל' עד האופנים אך דלג דמות הכסא והרקיע אשר על ראשי החיות וראה שהביאו אל זה הסכמתו לבאר במה שלפני החיות דברים לא היה יכול לבארם באור טוב רק אחר התבאר החיות והוא הרקיע שהרי | יחסו אל החיות בהיותו על ראשיהם שהענין היותו על ראשיהם היותו עליהם במקום ובמעלת הסבה ר"ל סבה לתנועה נמצאת בחיות מפני שהחיות נמשכות בה אחר תנועת הרקיע והיא התנועה היומית הנמצאת לחיות ממזרח למערב והוא שאמ' עליה חוברות אשה אל אחותה וגו' כמו שאמרנו למעלה כי התנועה הנמצאת לחיות בטבעם ומעצמם היא תנועת אמת אם ממערב למזרח כמו שחשב כל מי שקדם ממי שעמדנו על דבריו או 40 ממזרח למערב גם כן אך היא על קטבים אחרים ויותר מאחרת מאד מתנועת הרקיע. ואם תאמ' שיתחיל מן האופנים שהוא הקצה האחרון וילך הלך ועלה עד האדם הנה זכר באופנים גם הם הקשרם בחיות ולכתם באשר ילכו ועמדם באשר יעמדו והיות רוח החיות במ ולולי שנוכרו תחלה איך היה מיחש וקושר למה שלא נזכר גם מצד החיות לא ראה להתחיל לפי שאינם אחת מן הקצוות לא עליון ולא שפל והיה לו אם להשלים מצד מעלה ואח"כ ישוב למטה ושניהם פחיתות סדר על כן התחיל מן הקצה העליון בחלק שהוא סבת השגת האדם וע"פ שהוא החלק התחתון מן האדם וזכר עמו החלק אשר למעלה ממנו בעבור שנכללו בשם אחד לנמצא ר"ל בשם אדם ואח"כ דלג עד החיות שבביאורם 50 יתבארו שהם הקצוות והשלים מהם ולמטה והוא ענין האופנים ואח"כ שב אל הקצה אשר זכר ממנו ראשי פרקים והוסיף בהם וזכר ג"כ מה שדלג שאחר שלא היה איפשי להתחיל מתכלית מושגיו ולרדת כסדר מה שעשה ישעיה ע"ה לטעם שאמרנו למעלה ולא מהראשון שבמושגים והוא האופנים ולעשות

29 סביבותיה] סביבות כה"ל הה"א נוסף בגליון; ואולי כיוון לתקן 'סביבה' כמו שהוא
בנדפס 30 אבל] בנדפס ליתא 31 אלה] בנדפס מילי / הנוגה] בנדפס ליתא
33 וראה] בנדפס נראה / אל זה] בנדפס ליתא 35 שהענין] בנדפס הענין 37 בה]
בנדפס ליתא / והיא התנועה] בנדפס והוא כתנועה 39 תנועת אמת] בנדפס תנועה
אחרת 40 אם] בנדפס ליתא / מי] בנדפס מה 41 מאחרת] בנדפס מאחרת
43 הם] בנדפס כן 43 כאשר] בנדפס כאשר 44 כאשר] בנדפס כאשר
46 והיה... למטה] בנדפס והיה לו להשלים למטה ואחר כן ישיב (!) למעלה או להשלים
מצד מעלה ואחר ישיב (!) למטה 48 וע"פ] בנדפס ואע"פ 49 לנמצא] בנדפס
לנמצא אחר 50 שהם] בנדפס שני / ולמטה] בנדפס למטה 51 וזכר] יזכר
כה"ל 52 מושגיו] בנדפס מושגו / מה] בנדפס כמו 53 ולעשות] בנדפס ולעלות
54 האחרת] בנדפס אחרת

כסדר כמו שעשה יעקב אבי' ע"ה לקח התחלה האחרת(1) והיא סבת ההשגה
 55 לכל אלו המושגים והוא האש אשר לו הנוגה סביב והתחיל ממנה התחלה לבד
 לא שהלך עמה כסדר. סוף דבר כבר בארנו הטעם להתחלת זה הנביא ספורו מן
 האש אשר לו נוגה סביב והוא להיותו הסבה הראשונה לכל השגותיו ע"כ. והנני
 א' מט ע"א משיבו ואומ' כי היה יכול לומר | אחר כעין החשמל מתוך האש ודמות רקיע על
 ראשי ארבע חיות או יאמ' ודמות כמראה אדם ותחתיו כמראה אבן דמות כסא
 60 ותחת הכסא רקיע כלפון(?) הקרח הגורא. והנכון לומר כי חיות ואופנים אספקלריא
 אחת הם מקצתה חיות ומקצתה אופנים וראיה לדבר כי האופנים טפלים לחיות
 שנא' ובלכת החיות ילכו האופנים אצלם ובהנשא החיות מעל הארץ ינשאו
 האופנים אצלם כי רוח החיה באופנים. והאספקלריא ה' לא פירשה אלא קראה
 דמות וזהו ועל דמות הכסא שהוא אספקלריא דמות והוא מוכרת כמו שהפסיקו
 65 בטעם ואינו סמוך אל כמראה אדם. ובאמרו עליו שב אל הדמות כלו' על דמות
 הכסא יש דמות אחד שיש עליו כמראה אדם נמצא שלא פירש מענין הדמות
 ההוא זולתי שהוא למעלה מדמות הכסא וסמך על המובן מן כמראה אדם על
 כן לא פירש עליו כמראה אדם. ולפי הפי' הזה אין אנו צריכין לחקור חקירה
 גדולה כל כך אחר משמעות אדם והפסוק מתישב היטב במעוט עיון. אך לפי'
 70 הראשון אע"פ שהוא מתישב היטב צריכין אנו להבין מלת אדם הבנה יתירה
 והוא מה שקבלתי במה שראה יחזקאל. על כן יש לי לומר כי האופנים אספקלריא
 אחת ודמות סמוך אל כמראה אדם אלא שאנו צריכין לתת טעם נכון למה הקדים
 החיות קודם האופנים מה שאין אנו צריכים בפי' השני. וטעם אספקלריאות
 אל תחשב לומר בעבור תשע ספירות כי לא יתכן לומר אלא חמש לפי שהמתנבא
 75 מתוך מה שהשיג הוא מתנבא אבל טעם תשע מה שידענו כי חמשה חומשי תורה
 הם משבע כפולות נמצא שהם עשרה והנביאים היו מתנבאים מתוך הראשון
 אך משה היה מתנבא מתוך התשיעית על כן אמ' הכת' וידבר(!) יהוה אל משה
 פנים אל פנים וגו' ואומ' פה אל פה אדבר בו וגו'. וזה הנראה לי בענין תשע
 אספקלריאות. ע"א אספקל<ר><י>א>ות הם מבטי הדברים ובעת ההבטה יתאצל
 80 ממנו שפע נראה לנביא ומושג אליו ועל כן נקראו מראות שנא' במראה אליו
 א' מט ע"ב וגו' ונאמרו ביחזקאל תשע מראות. | ולפי שיש אומרים כי אספקלריאות הם
 ספירות הגני מעמיד פירושם על גכון ואומ' כי הנביא לא היה מתנבא מתוך
 שמושיג אלא שהוא משתלח משם ונבואות הנביאים כולם יצאו ממקור א'
 ועל כן הזכיר הנביא בפי' מי שלחו ואמ' יהוה אלהים שלחני ורוחו ומתרגמי'
 85 ומלאכיה ותפש לשון רוח להורות על המלאך ועל רוח הקדש אבל במשה כת'
 55 והתחיל] בנדפס להתחיל 57 לו הנוגה] בנדפס לה נוגה / הסכה] בנדפס סכה
 63 חמ' כן כה"ל! סוף שורה; ואולי צ"ל 'הב'

62 ובלכת החיות ... : עיין יח' א : יט—כ. 64 ועל דמות הכסא ... : יח' א : כו.
 68 וידבר (בנוסח המסורה: ודבר) יהוה אל משה ... : שמ' לג : יא. 78 פה אל פה
 אדבר בו ... : במ' יב : ח. 80 כמראה אליו ... : במ' יב : ו. 84 יהוה אלהים שלחני

פה אל פה אדבר בו ומראה אני לו הדבר בעצמו שלא בחידות ואמ' בכל ביתי
נאמן הוא כל' אות בית הסמוכה לאל"ף, וזהו שאמ' בבראשית רבה לא נברא
העולם אלא בזכותו של משה שנקרא ראשית שנא' וירא ראשית לו. כזה ראיתי
להעמיד פירושה לא בענין אחר. ותמה אני על הרב הגדול ר' משה בן הרב
ר' מימון ז"ל מה ראה לומ' כי האספקלריאות הם מדות מגונות כגון הכעס
וכיוצא בו והלא ראוי לו יותר לומ' כי דעת הרב שכל הנביאים ומשה רבי' ע"ה
כולם היו מתנבאים מתוך שפע השכל הפועל המושפע עליהם ולא היה יתרון
למשה רבי' על שאר הנביאים זולתי בעמדו ואשמע[ה] והדומה לו שהרי בתמונת
יהוה יביט אבל נראה לי כי יתכן לדון דעתו שהנבואה הנזכרת היא ההשגה
והבנתי לדונו כך ממה שכת' בהעתקת המורה בענין המרכבה שראה יחזקאל.

89 ותמה[ה] וכמה כה"י 94 הנזכרה[ה] הגירסה בכה"י אינה ברורה

ורוחו : יש' מח : טז. 86 בכל ביתי נאמן הוא : במ' יב : ז. 87 לא נברא העולם
אלא בזכותו של משה ... : ב"ר א. ד, עמ' 7 (אמנם הנוסח כאן מורכב מגירסת ב"ר הנ"ל
וויק"ר לו, ד, עמ' תתמו). 88 ותמה אני על הרב הגדול ... : השווה רמב"ם, שמונה
פרקים, ז. 93 עמדו ואשמע[ה] : במ' ט : ח; והשווה הלכות יסודי התורה ז, ו.
95 בהעתקת המורה : מורה נבוכים ג, ה.

פרק שבעה עשר

כתב בן תבון בספרו שקרא שמו מאמר יקוו המים בענין קדוש קדוש קדוש
אשר פירש בו כי מלאך קורא לחבירו ואומ' לו אתה ק"ק (!) כי קדוש יהוה
אלהינו מלא כל הארץ כבודו אכתו' (?) באותו ענין ונראה שמוזה הטעם נמצא
הכפל בקריאת (!) העליונית הרבה מפני שאין הקריאות רגילות שם ולא משם
5 על כן צריך לקריאה נוספת כשהנקרא הוא א' מן השפלים שקוראים אותו
אנע"א מלמעלה דבר פשוט הוא שהשכל יעמוד | כנבהל בפעם ראשונה עד שלא יענה
ויצטרך לקראו פעם שנייה. גם כשקורא א' מן העליונים את חבירו נוהג בו
המנהג בשביל הקריאות הרגילות שם ע"כ. ראו עתה כמה שבויים יש בדבריו.
הא' שהוא צריך לומ' לפי דבריו כי הרגל הקריאה שיקרא העליון את השפל
10 קדם לקריאה שהעליונים קורא' אחד את חבירו בקריאה כפולה ויוצא לנו מכלל
דבריו שלא היו השרפים והמלאכים מקדשים שמו בענין שהם מקדשים אותו
היום או באותה שעה שראה ישעיהו המראה ההיא עד שבא אברהם שבו התחילה
הקריאה הכפולה למטה ומהזמן ההוא והלאה נתחדש הקדוש ההוא בין העליונים
לקרא המלאך לחבירו פעמים בשעה שמודיעו כי ק"ק יהוה מלא כל הארץ כבודו
15 וקודם לכן לא היה קורא אותו כי אם פעם אחת. הנה זה שבוש אחד. ועוד שבוש

3 אכתו' נראה שצ"ל 'וכתב' 6 שהשכל בנדפס שהשפל וכן צ"ל

8 הרגילות בנדפס שאין רגילות

3 ונראה שמוזה הטעם ... : מאמר יקוו המים, פרק ט, עמ' 44, שורה 1—6. 21 שלש

אחר כי לפי דבריו אלה נמצאו השרפים שהם לפי דעתו למעלה מן הכסא
עליונות מציאות קבלו זה השנוי ואם כן איך יקשה עליו לומר שהם מחודשים
אי איפש' שיקבלו שנוי. ועוד שבוש אחר כי אם נאמ' שבשביל הרגל הקריאה
לתחתונים הורגלו לכפול קריאתם זה לזה בצטרך לומר כי הקריאות לשפלים
מרובות משל העליונים ר"ל שיקרא העליון לחבירו וזהו שבוש גדול באמת לפי
20 אמונתנו שאנו מאמינים בדברי רבותי' שאמרו שלש כתות של מלאכי השרת
אומרים שירה בכל יום וכו' והקריאה לתחתוני' אינה כי אם ארבעה פעמים
בקריאה כפולה והם אברהם אברהם יעקב יעקב משה משה שמואל שמואל. ואם
יאמ' כי כל קריאה ודבור ואמירה שיש בתורה היו בקריאה כפולה כל זה לא
יספיק לחשבון הקריאות העליונות שקראו העליונים א' לחבירו משנברא העולם
25 עד נבואות ישעיהו לפי אמונתנו שאנו מאמינים כי בכל יום ויום מקדשים אותו.
ועוד שבוש אחר כי נראה מדבריו שאין הקריאה העליונית כלו' הא' לחבירו
אנ"ב תמידית ורבותינו | אמרו בכל יום ויום היא. ולפי דעתו ואנו (!) שואלים אותו אם
היתה פעם אחת לבד או אם היתה פעמים שלש. אם יאמ' שלא היתה אלא פעם א'
30 בשאל אותו מה היתה סבת הקריאה ההיא או לצורך מה היתה.
ואם יאמר כי היתה הקריאה ההיא כדי שיוודע המלאך לחבירו כי ק"ק יהיה מלא
כל הארץ כבודו נאמר אליו א"כ נראה מדבר זה שהמלאך לא היה יודע כי מלא כל
הארץ כבודו עד שהודיעו חבירו עתה בימי ישעיהו וזה דבר שאינו נכון. ואם יאמר
כי היה זה בשביל ישעיהו להודיעו בזאת הקריאה ששמע כי כבוד הבורא מלא כל
35 הארץ ועל כן לא היתה הקריאה מעולם אלא פעם זאת יהיה ראוי לומר כי ישעיהו
היה סכל ופתי מכל שאר הנביאים. ואם יאמ' כי גם לכל הנביאים היו מודיעים
זה הענין על זה הדרך בעבור שימצא בדברי רבותי' כל מה שראה ישעיהו ראה
יחזקאל גשיב תשובתנו כי לא יספיקו הקריאות והדברות והמאמרות שיש בתורה
לחשבון הימים שעברו וכ"ש לפי אמונתו שהוא מאמין בקדמות העולם. ועוד
40 מאחר שיודת לנו שהיתה יותר מפעם אחת נאמ' כי תמיד היא בכל יום ויהיה צריך
לראיה שלא היתה אלא פעמים שלש ר"ל פחות מקריאות השפלים. וכל זמן שלא
יביא ראיה שהקריאה לתחתונים מרובה מן הקריאה לעליונים נאמ' כי הקריאה
לעליונים מרובה משל התחתונים א"כ איך הורגלו בקריאה המועטת לכפול
קריאתה המרובה. והנני אומר כי פי' ק'ק'ק ואח"כ יהיה צבאות ואח"כ מלא כל
45 הארץ כבודו ק' באין סוף ק' בחכמה ק' בעולם האותיות יהיה צבאות מלא כל
הארץ ברכה לצדיק לרוות כל הזרעים. וקבלה ביד כל ישראל כי הפסוק הזה
ר"ל וקרא זה אל זה ואמר מתחבר בענין הקדושה עם הכתו' שהזכיר יחזקאל

17 [מציאות] מוציאות כה"י / מחודשים] כן: וצ"ל 'בלתי מחודשים'!

28 דעתו ואנו] כן: 38 נשיב] נשוב כה"י

כתות של מלאכי השרת ... : חולין צא, ע"ב. 23 אברהם ... שמואל : עיין בר' כב : יא;
מו : ב; שמ' ג : ד; שמ"א ג : י. 37 כל מה שראה ישעיהו ... : עיין חגיגה יג, ע"ב.

והוא ותשאני רוח ואשמע אחרי והנני מפרש אותו. הרבה דברים נקראים כבוד וכו'. אמ' ממקומו ולא אמ' במקומו שאין זה צריך לומר שכל מי שמתברך במקומו מתברך וזה דבר שאי אפשר' הוא שיהיה האדם במקום אחד ויתברך במקום אחר. ואם | יברכוהו במקום אחר אין זה מתברך אלא מבורך או ברוך ועל כן אמר ממקומו. ומה שאמר ממקומו רמז על התפשטות הדבר מענין לענין מתחלת הויתו עד השלמתו כל' איננו דבר אחד וברכתו דבר אחר אלא הוא וברכתו דבר אחד וזהו ממקומו כאלו אמ' מן החכמה היא שהיא מקומו ובסוף 50

היתוד מתחיל לתת כח למטה ממנו לנפרדים. וזהו הסדר בתחלה אומר מלא כל הארץ כבודו כל' יקבל הכבוד שהוא ממלא כל הארץ שפע ברכות להשקות כל הזרעים והם עונים ואומר ברוך ומברכים ומאצילים המיר הארץ בכבוד. ע"א. ק' בחסד ק' בדין ק' ברחמים וזהו טעם התביר אשר בק' שני שהוא לשון שבירה כך שמעתי בשם החסיד ר' יצחק בן הרב ר' אברהם ז"ל. וטעם לכפול 55

הקריאה למעלה כשקוראים את השפלים ידוע כי הקורא לחברו צריך לקראו בקול גדול ואחר ששמע והקשיב אזניו אינו צריך לדבר עמו בקול רם אך הוא מדבר בנחת וכן כשהיה המלאך קורא לנביא לא היו אזני הנביא קשובות ולכך היה <קורא> אותו בקול רם ומכח הקריאה היה הקול הולך והובר כמו שאנו שומעים קול הברת אדם המדבר בין ההרים אחר שיכלה הקול מפיו וכן היתה 60

הברת קריאת המלאך נשמעת אחר שקרא לנביא או לאחר עד ששמע אותו פעמים בקריאה אחת כאלו קראו פעמים וזהו שאמר הכת' אחת דבר אלהים שתים זו שמעתי כי עוז לאלהים. ואע"פ שהכת' הזה נאמר על מתן תורה עכ"ז לא היה צריך לומר כי עוז לאלהים אך היה לו לומר כי חכמה לאלהים כל' יודע לדבר שני דברים או יותר בדבור אחד או יאמר פלא לאלהים ולא יתלה הדבר 70

לא בכח ולא בחכמה ולא בפלאות אבל נתכון לרמוז לנו כי יש קול למעלה נשמע פעמים בדבור אחד לפי שהוא קורא בכח והוא קול קריאת העליון לשפל אך העליון לחבירו לא יקראנו כי אם פעם אחת בקריאה אחת לפי שהם מזומנים ומוכנים ומעודדים לקבל זה מזה שאינם בעלי הרהור ומחשבה עד שיטבעו במחשבת לבם והרהוריהם ולא יקשיבו אזנם לאיזה קול | שיבא להם הן שיהיה 75

קול גדול או דק מאוד. זה שפירשתי בכפל הקריאה לפי נוהג שבעולם למי שאינו מאמין אלא במנהגים כדי לישב הקריאה הכפל על המנהג וע"ד האמת הנראה לי כי הוא כענין מתן תורה שאמרו דו פרצופין היה הקול יוצא ועוד אמרו זכור ושמור בדבור א' נאמרו. וכל זה הוא כי כל מה שהב"ה עושה הוא מוסכם מפ' מ' ליא שלו כמו שאמרו אין הב"ה עושה דבר עד שנמלך בפמליא

79 בפמליא] בפמליא כה"י 80 בפמליא] מפליא כה"י

47 וקרא זה אל זה ... : יש' ו ג. 48 ותשאני רוח ... : יח' ג יב. 66 אחת דבר אלהים ... : תה' סב יב. 77 דו פרצופין היה הקול יוצא : שמו"ר ה, ט. 78 זכור ושמור בדבור א' ... : עיין מכילתא, מסכתא דבחדש ז, עמ' 229 (מהדורת לוטערבאך, עמ' 252). 79 אין הב"ה עושה דבר ... : עיין סנהדרין לח, ע"ב.

80 שלו וידוע כי פמליא שלו יש מהם מלמדי זכות ויש מהם מי שמלמד חובה, ר"ל חסד ודין ושאר המדות ועל כן היה הקול יוצא מפיו של הב"ה לכל כת וכת בבית אחת ומוסרו למלאך והמלאך קורא לנביא או לאחר פעמים שנים כלומר בהסכמת זכות וחובה ואח"כ מדבר עמו ומפגי זה הענין נאמר בכאן ק' ק' ק' שני מדות והשלישי המקבל וזהו הפירוש הא' שכתבתי למעלה.

פרק שמונה עשר

כבר נודמן לנו במה שקדם זכרון קצת פסוקים ממזמור תהלה לדוד על כן אכתו' פ' כל המזמור כפי יכלתי כדי לבטל עמו עניינים ראויים להשיב מהם על בן תבון. וקודם שאתחיל בפירושו אכתו' פ' מה שאמרו רבותי ע"ה ממנו והוא מה שנמצא מפורש בדבריהם א"ר אלעזר בר אבינא כל האומר תהלה לדוד א"ב ע"ה שלשה פעמים בכל יום | מובטח לו שהוא בן העולם <הבא>. לא אמרו בשום מקום על מצוה ממצות התורה שהעושה מצוה פלו' מובטח לו שהוא בן העולם הבא אלא על מצות מסוגלות בטוב המדות ומורות על הטבע הטוב והוא ענין שנראה לאותו חכם שהוא בעל המאמר ההוא שכל מי שירגיל עצמו באותה המדה או באותו ענין על כל פנים ימשך אחריו עד שידבק בו וידמה עליו כאלו הוא דבר טבעי רצו' לומ' הבא אליו מכח טבעו ושאינו שלם כל זמן שאינו עוסק באותה המדה או באותו הענין הטוב עכ"פ ימשך אחר כל הדומה לאותו דבר וטעם (!?) אליו שמדה אחת גוררת מדה אחרת כיוצא בה כמו שאמרו מצוה גוררת מצוה ועבירה גוררת עבירה וגמץא כאלו הוא בטוח שהוא בן העולם <הבא>. ודומה לזה מה שאמרו לעולם יעסוק אדם בתורה אפי' שלא לשמה שמתוך שלא לשמה בא לשמה וכן הענין הזה. ומאמר החכם הזה אם לא היתה כונתו בו אלא כפי המובן מפשט המאמר נקל הוא לכל אחד מישראל לקנות העולם הבא. לכך ראיתי לפרש מאמרו כך כל האומר תהלה לדוד וכו' כלו' כל מי שיבין בזה המזמור וישיכיל הנפלאות והחכמות הרמוזות בו ויאמר אותו שלשה פעמים בכל יום מתוך שהוא מתבונן באותן הענינים הנפלאים מסודות החכמה ידבק על כל פנים בחכמה וירגיל עצמו עם בעלי החכמה והמעשה הטוב ומתוך כך יבא להרבות תורה ומעשים טובים ובוה יהא בן העולם הבא וזה דומה למה שאמרו במסכת שבת פרק כל כתבי הקדש כל העונה יהא שמה הגדול א"ב ע"ה מבורך בכל כחו | קורעין לו גזר דינו וכו'. ועוד אכתו' פרק אחד בפגי עצמו לבאר בו ענין קדיש.

4 א"ר אלעזר בר אבינא ... : ברכות ד, ע"ב. 13 מצוה גוררת מצוה ... : אבות ד, ב.
14 לעולם יעסוק אדם ... : פסחים ג, ע"ב. 22 במסכת שבת ... : שם, קיט, ע"ב (בשינוי).

פרק תשעה עשר

כל האומר תהלה לדוד וכו' יש לומר שכונתו בידוע ומבין בו ובכל פעם ופעם שיאמר אותו יוסיף אהבה בבורא ית' לפי שיתבונן במה שיש בו מן הנפלאות העמוקות והגבורות והרחבות <?> לכל צד ולכל רוח מפלאות החכמה וידיעת מדותיו של הב"ה ואין נכון לומר כי כונתו באמרו כל האומר היתה אפי' בלא כונת הלב לדעת מה הוא אומר והיוצא מפיו אם הוא דבר תורה או מלי דעלמא. 5 ורבותי ע"ה נתנו טעם לדבר מפני שיש בו שני דברים. הא' שהוא מסודר באל"ף בית והשני שיש בו הזכרה שהאל ית' זן ומפרנס את הכל כדכתי' פותח את ידיך וגו'. ואין זה סותר דברינו אבל יש לנו להביא מזה ראיה למה שאמרנו בו או קרוב לראיה כי שני ענינים אלו שהם סדר אלפא ביתא ופרנסתן של בריות גדולים ונפלאים מזה. סדר אלפא ביתא רמז לתחלת ההיות הנמשכות 10 מן החכמה העליונה שעליה אמ' הכתוב והחכמה מאין תמצא ואי זה מקום בינה פירוש החכמה נמצאת מאין כלומר הויה אחת דקה שאין המחשבה יכולה להשיגה כי מלת אין תורה על הויה אחת מכל צד ומכל פנה שאין לחשב בה ולא לשער אותה לפי שהיא | דקה וזכה מאד עד שאין לחשב בה ולא להתחכם במהות ענינה ועליה אמ' שלמה בחכמתו אל תתחכם יותר למה תשומם. 15 רוי' לומר אל תכנס בחדרי החכמה לפנים מגבול ההשגה. ואחר שאמ' שהחכמה נמצאת מאין אמ' ואי זה מקום בינה כלו' מקום בינה הוא בשתי אותיות הללו שהן אל"ף יו"ד הנרמז בשתי אותיות הללו. ובכאן הודיעני ההויה הדקה ההיא שממנה נמצאת החכמה וסמך אותה אל היוד באמרו אי זה מקום בינה כמו שידענו שהחכמה היא מקום בינה והיא נרמזת באות יו"ד כמו שכתבתי והחכמה נמצאת מאין, נמצא כי אי זה מקום בינה והחכמה מאין כלו' מא' ואין משמעות הפסוק שאמ' והחכמה מאין תמצא וגו' דרך שאלה או תימה אבל משמעותו הוא דרך הודעה ולמוד. ודע כי יש הפרש בין אמרו והחכמה מאין תמצא ובין אמרו והחכמה מאין תבוא כי מאין תמצא פנימי ומאין תבוא חיצוני ויהיה לנו לומר כי מאין תמצא אין בו אלא רמז להויה אחת ומאין תבא יש בו רמז לשלש 25 הויות כי החכמה מאין והבינה מא' והאלף היא רמז להויה הדקה שממנה מציאות החכמה כמו שכתבתי והיא התחלת כל ההויות. ואמרו למה נקרא שמה אלף שהיא לפנים מאלף שנא' דבר צוה לאלף דור ועוד אמרו אמרו לו לבית מי בראך מראה להם בעוקצו של מעלה ושל מטה אומרים לו מה שמו מראה להם בעוקצו של אחריו כלפי אחד שמו. והיו"ד רמז לחכמה הנקראת ראשית כמו שכתבתי. 30

26 [להויה] להיות כה"י

7 פותח את ידיך ... : תה' קמה : טז. 11 והחכמה מאין תמצא ... : איוב כח : יב.
15 אל (בנוסח המסורה: ואל) תתחכם יותר ... : קה' ז : טז. 24 והחכמה מאין תבוא ... :
איוב כח : כ. 27 למה נקרא ... : עיין ב"ר א', י, ועיין מנחת יהודה, עמ' 10; אבל
לפנינו: שהוא מסכים מאלף, ועיין שם בחילופי גירסאות. 28 אמרו לו לבית

ומן החכמה נמשכו האותיות ונחקקו ברוח בינה וענין האותיות הוא צורות כל הנבראים ולא תמצא צורה שלא יהא לה דמות באותיות או בהרכבת שתיים ושלוש מהן או יותר. זהו כלל רמז הרמז בסדר אלפא ביתא והדברים עתיקים ומים עמוקים שאין להם <סוף> ולא יבין ענין זה על תכונתו רק היודע טעם אמתי מפני מה צריך המתפלל להוציא תפלתו מפיו ולחתוך בשפתיו והלא הוא 35
א נג ע"ב יודע הנסתרות | וא"כ מה צרך לזה והלא די לו במחשבה לבדה. והטעם לפי דעתי לעובדו במה שהוא ר"ל מצייר כל הצורות. וכת' ואין צור כאלהינו ואמרו אין צייר כאלהינו. וענין הפרנסה כמו כן גדול וגורא וגפלא מאד ודע שהיא מתחלקת לארבעה חלקים החלק הא' הוא כל דבר שאין לו תנועה ולא צמיחה 40
כגון המתכות והאבנים והדומה להם הנקראים מין הדומם. והחלק השני כל דבר שיש לו גדול וצמיחה ואין לו תנועה כגון העשבים והדומה להם הנקראים מין הצומח. והחלק השלישי כל מי שיש לו גדול וצמיחה ומתנועע ממקום למקום אחר כמו החיות והבהמות והעופות וכיוצא בהם הנקראים מין החי שאינו מדבר. והחלק הרביעי הוא האדם שהוא החי המדבר והוא כלול מן החלקים שהזכרנו 45
ומוסיף עליהם הדבור הבא מכח הנפש השכלית וכולל כל המתחסים לגפש. ולפי ארבעה החלקים האלה נתן להם הב"ה פרנסתן לכל חלק וחלק בענין הראוי לו שיוכל להתפרנס בו על הסדר הזה. האדם שהוא החי המדבר והוא בעל שכל ודעה ויכול לתקן מה שהוא צריך נתן לו פרנסתו על יד אפייה ובשול והוא בעל החכמה והיכולת הצריכים לזה ויכול לבקש חפצו ולרדוף אחר צרכיו לכך נתן לו שיהא אופה ואוכל ומבשל ואוכל | והבהמה והעוף והדומה להם שאין להם גפש שכלית א נג ע"א ולא ידעו לאפות ולבשל נתן להם פרנסתן בלא עמל ההכנה זולתי ללכת ולהתנועע אחר מאכלם ואחר טרפם. והאילנות והצמחים והדומה להם שאין להם לא <גפש> שכלית ולא גפש מתאוה שהיא מולידה התנועה זולתי הצומח לבדו נתן להם פרנסתם על ידי יניקה שהם יונקים מן הארץ ומושכין הלחות הנמצא בה והוא נמשך אחריהם <ו> הם מושכים אותו בטבע ולא ברצון ותאוה והוא כמו כן נמשך אחריהם בטבע כמו הפתילה שהיא מושכת השמן והוא נמשך אחריה והאש מלחכת אותו כך הם מושכים והחיות שיש בהם לוחך אותו. ושאר הדברים הנקראים מין הדומם מתפרנסים מטבע עצמם. וכוונת הפרנסה הוא קיום הדבר לא שהוא מעמידו ומקימו לעולם אלא שבהעדר הפרנסה אם בעלי חיים הם ימותו ואם בעלי הצמח הם ייבשו ואם מין הדומם הם ירקבו וזהו ענין הרקבון והעפוש. ונמצא עתה לפי 60
הענין הזה מה שהאחד יתר על האחרים במעלת ההכנה והיכולת הוא חסר מהם במעלת הזמנת הפרנסה האל הנותן לכל נברא מה שהוא צריך ולענין הפרנסה לא יבין אותו זולתי היודע מה טעם כפרת הנזיר ומפני מה נקרא חוטא כמו שנא' וכפר עליו מאשר חטא על הנפש ופירשו רבותי ע"ה לפי שציער עצמו מן היין.

מ' ... : ב"ר א. י, עמ' 9. 37 ואין צור כאלהינו : שמ"א ב : כ; ועיין ברכות י, ע"א,

64 וכפר עליו מאשר חטא על הנפש : במ' ו : יא ; והשווה ספרי, ופירוש

65 ואין המתענה חוטא כי הוא מבטל <?> ומשיג סליחה וכפרה כגון תענית חלום ויום הכפורים וזוכה לנחמה כגון ארבעה תעניות שהם י"ז בתמוז וט' באב וג' דתשרי וי' בטבת אבל המצער עצמו ואינו צריך לכך נקרא חוטא. על אחת כמה וכמה מי שמענה הנפש השכלית אבל הצומחת אינו יכול לענותה ר"ל שאינו יכול למנוע גופו שלא יגדל כמו שמונע אותה מלאכול ולשתות וכן מונע עצמו מלקרות בתורה ומהתעסק במצות ובתורה וידוע כי התורה תלויה בפרנסה כמו שאמרו אם לא נד ע"ב אין קמח אין תורה. ושני הענינים האלה שהזכרנו שהם | האותיות והפרנסה כל א' ואחד מהם כולל כל הנבראים כי אשר ברא הבורא ית' בששת ימי בראשית ואפי' המלאכים וכ"ש גלגלים וכוכבים ועד סוף העולם באותיות נכלל כל בעל צורה. ובפרנסה נכלל כל המתקיים על ידי אחר שהוא חוץ ממנו. ואמרו ע"ה בענין 75 הפרנסה קשין מזונותיו של אדם יותר מן הגאולה דבגאולה כתי' המלאך הגואל אותי ובמזונות כתי' האלהים הרועה אותי. והשם הזה אע"פ שהוא מדת הדין בכאן נאמר על הרחמים ורמזו הוא לשמו של ה"ב"ה כלו' מדת הדין מתהפכת למדת רחמים. וזהו שאמרו קשין רצו' לומ' שני דברים הא' שאינם נמסרים ביד המלאך כמו הגאולה הבאה על ידי מלאך כמו שנראה מזה הפסוק שאמ' המלאך 80 הגואל אותי. והענין השני שמדת הדין מתהפכת למדת רחמים משתתפיים בו והב"ה מרחם עליו ומפרנסו. וראיה גדולה לזה הפירוש מה שנמצא כי יעקב אמ' האלהים הרועה אותי ודוד אמ' יהוה רועי לא אחסר נמצאו שתי המדות נזכרות בענין הפרנסה והמזון כספוק הצרך. ויש לך להבין מפני מה שאמ' יעקב האלהים הרועה ואמ' דוד ה' רועי ותמצא לפי מה שפירשתי במדת הדין מתהפכת למדת 85 רחמים שעל הנכון ועל האמת הזכיר יעקב השם הזה לפי שכחו אמת שהוא רחמים וגם דוד כראוי הזכיר שם ארבע אותיות כל א' ואחד הזכיר הפך ממה שהוא כחו כדי להשתתף ולקבל מאתו יתברך ולהמשיך אליו מה שקבל. זהו מה שפירשתי במדת הדין מתהפכת למדת רחמים וכן אני מפר' מדת רחמים מתהפכת למדת הדין משתתפת | ונפרעים ממנו על פי גזירתו של ה"ב"ה. 90 ויתכן לפר' ענין מתהפכת על דרך ענין שבע כפולות בג"ד כפ <ר>"ת וכפולות שהם תמורות כלו' מתהפכות הן מענין לענין בלא שתוף אות אחת. ולא שהאות מתהפכת מענינה הראוי לה אבל פעולותיה מתהפכות כלו' שיש לה פעולות שהאחת הפך מן הב' והיא פועלת אותם בבת אחת לשני בני אדם כגון העושר והעוני באדם א' אך לא בבת אחת אלא בזה אחר זה כגון עשיר והעני או עני אדם אחד עשיר וא' עני דבר והפכו. ויש שיהיו ב' ענינים אלו שהם העושר 95 והעוני שהם שני הפכים ויש להם יסוד אחת (!) ומוצא א' ונמצאים בשני בני

65 <?> [אולי צריך להוסיף 'הגזירה'

רש"י שם. 70 אם אין קמח ... : אבות ג, יז. 75 קשין מזונותיו של אדם ... : עיין פסחים קיח, ע"א (דרש על בר' מח' טו—טז). 82 יהוה רועי ... : תה' כג : א. 90 שבע כפולות ... : ס' יצירה ד, א. 104 גדולים צדיקים ... : ב"ר לג, ג, עמ' 308 ;

והעשיר הכל היה ממקום א'. ולא בתכמה הזאת לבדה יתפרשו שני הפכים למקום אחד כי גם בתכמת המזלות יתפרש כן כגון שני אנשים שנולדו במעלה אחת אי זו שתהיה מא' מן המזלות והא' יהיה עשיר והא' יהיה עני. ויתכן 100 לפר' זה הענין רצו' לומ' כונת הפסוק באמרו האלהים הרועה אותי על דרך שיהיו באותה ברכה חמש מעלות נזכרות אותיות וכתרים ומדות ויהיה הרועה אותי אחת מהן רביעית דרך ירידה ושנית דרך עליה. ועל שני הפירושים האלה ר"ל שאין הפרנסה נמסרת ביד מלאך ושמדת הדין מתהפכת למדת רחמים אמרו קשין מזונותיו של אדם וכן אמרו גדולים צדיקים שמהפכין מדת הדין למדת 105 רחמים. ואם לא שהדבר הזה גדול וקשה מאד לא היו אומרים גדולים צדיקים ולפי הפירו' הזה תמצא כל דבר שבעולם געשה בשתוף דין ורחמים. ובפי' אמרו בבראשית רבה שתף מדת הדין במדת רחמים וברא את העולם. ועוד אמרו את אשר כבר עשוה עשהו אין כת' כאן אלא את אשר כבר עשוהו כביכול הב"ה ובית דינו נמנו על <כל> אבר ואבר ובראוהו. ודע והבן כי בית דינו של הב"ה הם מדותיו שהם מדת הטוב ומדת הרע ומדה בינונית ולשון מדה הוא שמודדין בה 110 וכן מדת הטוב שבה מודדין החסד ומדת הרע שבה מודדין הדין | ומדת הבינוני שבה מודדין הרחמים. וראיה לזה הענין ממה שאמרו במדרש שיר השירים נחרו בי נתגרו בי מלאו את הדין בחרון אף עלי. ועקר פי' רחמים הוא דבר מכריע אלא שגוטה בהכרעתן כלפי החסד וזהו שאמרו ורב חסד מטה כלפי חסד פי' הב"ה 115 שהוא רב חסד כלו' אדון החסד או גדול החסד וזהו שאמרו מטה ולא אמרו נוטה כלפי חסד. וכל מה שהוא נגזר בשלש עינים אלה הוא כלול ר"ל או כולו טוב או כולו רע או טוב ורע ביחד ויש בטוב כמה מדות גדולות ואמצעיות וקטנות וכן ברע וכן בבינוני. וכן אני אומר שלא תמצא שום ענין בעולם בעיני החכמות או בעיני דרך ארץ שיצא מגבול שלש מדות אלה שהם חסד ודין ורחמים ופעמים 120 רומז הכת' או החכם אל המדות הפנימיות שהן העליונות ופעמים אל החיצונות וכלם הפי' שלהם חסד או דין או רחמים. והנה הארכתי בפי' מה שאמרו קשין מזונותיו של אדם וכו' מפני שהמזונות א' משני העינים שבשבילם אמ' כל האנו' תהלה לדוד וכו' והענין השני הוא לפי שהוא מסודר באלפא ביתא כמו שאמרו ע"ה לפי ששני העינים האלה כוללין עינים רבים מנפלאותיו של 125 הב"ה כמו שכתבתי. וכל מי שמבין ומרגיל עצמו לאמרו שלשה פעמים בכל יום ומתוך שמסתכל ומתבונן בגדולתו של מקום אי איפש' שלא יהא נמשך אחריו ומצוה גוררת מצוה והנו"ן שעתידה שתאמר כבר קבלנוה והנני מתחיל עתה לפרש המזמור הזה כאשר תשיג ידי.

103 שאין הפרנסה] תיבת 'הפרנסה' ניתוספה בין השיטין 105 ולפי' ולפי' כה"י

114 בהכרעתן] נראה שצ"ל 'בהכרעתו' 119 אלה] אלא כה"י 121 והנה] והוא כה"י

ב"ר עג, ג, עמ' 847 (ואשרי...). 108 את אשר כבר עשוה ... : קה' ב : יב; ועיין קה"ר, שם. 112 נחרו בי ... : שה"ש א : ו; שהש"ר שם. 114 ורב חסד מטה כלפי חסד : ראש השנה יז, ע"א.

אנו ע"א תהלה לדוד. אפרש אותו תחלה דרך קצרה ואחר כך בארוכה ובמקצתו | פנים
אחרים. אלהי המלך. הזכיר בתחלה אלוה ואח"כ תשע הזכרות ונכתב אלוהי מלא
כדי ליחדו בכל ובספר יצירה כת' עשירית חתם צפון ופניו (1) לשמאלו וחתמו
בוה"י. גדול יהוה ומהולל מאוד. רוח הקדש ועל כן אמ' אחריו דור לדור. ונקרא
5 הקב"ה קורא הדור. ואח"כ הזכיר בפלאות להורות על פלאות חכמה. ואח"כ
נוראותיו. ואמ' הן יראת אדני חכמה ואחר כך צדקתך ואומ' וילבש צדקה וכו'
עוטה אור. חנון ורחום יהוה. יש בפסוק ד' ענינים שהם נקראי' מרכבה
והשם רוכב עליהם. טוב יהוה לכל. ואומ' כי טוב חסדך מחיים. יודוך יהוה
כל מעשיך. נכת' יברוכה בה"א רמז לחמש שהשלים בכאן וכל מה שהזכיר
10 עד סומך הוא לשון דין ומשפט. וכת' מלך במשפט יעמיד ארץ. סומך יהוה לכל
הנופלים. זו כנסת ישראל ועל כן הזכיר אחריו עיני כל ואח"כ כל חי. צדיק
יהוה בכל דרכיו. זו התורה שהב"ה מושך חסדו ומשפטו לצדיק. קרוב יהוה לכל
קוראיו. מלאך הממונה על התפלה העמידו הקב"ה מצד יסוד עולם. שומ' יהוה
את כל אוהביו. זה נצחו של הקב"ה ועל כן אמר ואת כל הרשעים [ישמיד]
15 ואמרו בברכות נצח זו מפלתן של רומיים וכן אמרו זו ירושלם והכל ענין א'
אלא זה ממנו (??) לגלות מצרים וזה לימות המשיח. תהלת יהוה ידבר פי. זה
הודו. של הקב"ה ועל כן אמ' ויברך כל בשר שם קדשו כל' שהשם שלם.
המזמור הזה מתחיל בתהלה ומסיים בתהלה. מתחיל בתהלה תהלה לדוד ומסיים
בתהלה תהלת יהוה ידבר פי ויברך ומסודר באלפא ביתא וחסר ממנו אות נון
20 וכן ראוי להיות חסר לפי שנקרא תהלה כלו תהלתו של הקב"ה ואין תהלתו
של הב"ה שלמה אם אין כסאו שלם ואלו היה שלם היה דומה כאלו סיים כל
תהלתו בעבור כי האותיות כולל' כל מה שאדם יכול לדבר לפי שאי אפשר
לאדם לדבר אלא באותיות ואלו היה מסודר באלפא ביתא שלמה היה דומה
כמי שסיים כל דבריו. על כן היה ראוי שיהיה המזמור הזה חסר אות לפי שהוא
25 נקרא תהלה. ומה שאמרו עליהם השלום שהוא מפני שאמרו בו מ' במפלתן של
2 אלוהי כה"י 7 אחר מרכבה כתוב ומחוק והם נקראים כה"י 16 ממנו
נראה שהמעתיק תיקן רומז וכצ"ל 19 ויברך] כנראה המשיך המעתיק את הפסוק
מתוך שיגרה שלא לצורך 23 מסודר] מספר כה"י
25 מ' ... שונאים] כן ואולי צ"ל 'נ' במפלתן של שונאיהם'

1 תהלה לדוד ... : תה' קמה : א. 3 ובספר יצירה : שם, א, יג. 4 גדול ... דור ... :
תה' קמה : ג—ד. 5 קורא הדור : יש' מא : ד. 6 נוראותיו : תה' קמה : ו. הן
יראת יהוה חכמה ... : איוב כח : כח. צדקתך ... : תה' קמה : ז. וילבש צדקה ... : יש'
נט : יז. 7 עוטה אור ... : תה' קד : ב. חנון ורחום ... טוב ... : תה' קמה : ח—ט. 8 כי
טוב חסדך מחיים ... : תה' סג : ד. יודוך ... : תה' קמה : י. סומך ... : תה' קמה : יז.
10 מלך במשפט יעמיד ארץ ... : מש' כט : ד. 11 סומך ... ישמיר ... : תה' קמה : יד—כ.
15 נצח ... : ברכות נח, ע"א (דרש על דה"א כט : יא). בגמרא הגירסה : והנצח
זו ירידתה של בבל ... והנצח זו ירושלם; ועיין בדקדוקי סופרים שם. 16 תהלת ...

אנו ע"ב שונאים של ישראל שגא' נפלה (ו) לא תוסיף קום יש | לפרש שאותו הטעם
הוא על חסרון גון יותר מכל שאר האותיות. אבל הם לא נתנו טעם מפני מה
היה זה המזמור חסר אות יותר מכל המזמורים שהם מסודרים באל"ף בי"ת. ואני
אומ' שהיה מן הדין ומן הראוי שיהא חסר אות אחת איזו שתהיה על פי הטעם
אשר כתבתי וכיון שהיה ראוי להיות חסר היה ראוי שתחסר ממנו הנו"ן יותר
מכל שאר האותיות מן הטעם שאמרו ע"ה ואע"פ שמצינו כמה פורענות שנאמרו
בשאר האותיות זו קשה מכלם שנאמרה בה מכה בלא רפואה והיא נפילה בלא
עמידה. ומזמור אברכה <את> יהוה בכל עת אינו נקרא תהלה ואם יעלה על לבך
לומ' כבר הזכיר תהלה בפסוק ראשון שגא' תמיד תהלתו בפי אפילו יהיה כדבר
אינו מסיים בתהלה כמו זה והוא כמו שמתחיל בדבר ואינו יכול לסיימו. ומזמור
אודה יהוה בכל לבב ומזמור אשרי איש ירא את יהוה שמתחילין בהלל אפי'
נאמ' שאין הפרש בין תהלה להלל יש הפרש א' גדול ביניהם ובין המזמור הזה
שהם מסודרים שתי אותיות בפסוק א' ויש פסוקי' שיש בהם ג' אותיות ודומה
למה שמקצר ועולה כלו' אינו יכול לסיים אלא בקצרה ולכך לא היה להם
להיות אות חסרה מהם. ומזמור אשרי תמימי דרך אינו מתחיל לא בתהלה ולא
בהלל וכן אינו מסיים בא' משתי לשונות אלו. ומזמור אלהי בכ בטחתי וכו' אין
לחוש ממנו בזה הענין כי אינו מתחיל בתהלה ולא מסיים בה. ועוד כי הוא
חסר שלש אותיות ובו פלא שאינה מאותיות מנצפך ומוסיף פסוק בסוף
המזמור. נמצא שלא כיון לסדר אותו בסדר תהלה לדוד. ולעתיד תאמ' הנו"ן כש'
יהיה עצם גבורותיו אתנו כאשר באה בה הקבלה ויתמו החטאים מן הארץ ואז יהיה
השם שלם והכסא שלם שגא' האויב תמו חרבות וכו' וסמך ליה <ויהוה> לעולם
ישב וגו' ואז יהא ראוי לומ' תהלה שלמה ורמז דוד זה הענין במקום אחר שלא
אמ' הלל עד שראה במפלתן של רשעים. ארוממך אל <והי> המלך. תחלת כל שבח
אנו ע"א וכל ברכה שהאדם משבח ומברך להקב"ה | הוא הרוממות עד אין סוף ואח"כ
ממשיך הברכה באצילות ומברך ולפי' סמך לו ואברכה שמך לעולם ועד. וזהו
רוממו יהוה אלהינו תחלה ואח"כ והשתחוו ואומ' ומרומם על כל ברכה ותהלה
ומקור הברכה הוא הרום עד אין סוף אשר פירושן (י) בלשון הפילוסופים אינו
גוף ולא כח בגוף ובלשון בעלי האמונה האמתית מה שאין המחשבה משגת ומשם
הברכה נמשכת לכל הנמצאים למטה ממנו. והתחלת הרוממו' היא חכמה המקבלת
ממה שאין המחשבה משגת. ובספר הבהיר מאי תהלה משום דארוממך ומאי
32 והיא] והיה כה"י 35 יכול לסיימו] המעתיק כתב 'מסיים' ותיקן אחר-כך
43 שאינה] שאינת כה"י 47 שלמה] ביתו (?) שלמה כה"י נקוד על השי"ן; ואולי
צ"ל 'באלפא ביתא שלמה'

שם קדשו: תה' קמה: כא. 26 נפלה ...: עמ' ה: ב; ועיין ברכות ד, ע"ב.
33 אברכה יהוה ...: תה' לד: ב. 36 אודה יהוה ...: תה' קיא: א. אשרי איש ...:
תה' קיב: א. 40 אשרי תמימי דרך ...: תה' קיט: א. 41 אלהי בכ בטחתי ...:
תה' כה: ב. 46 האויב תמו ... לעולם ישב ...: תה' ט: ז—ח. 47 שלא אמר
הלל ...: עיין ברכות י, ע"א. 51 רוממו יהוה אלהינו ...: תה' צט: ט. ומרומם ...:

רוממו' משום דאברכה שמך לעולם ועד ומאי ברכה אלא משל למלך שנטע אילנות
 בגנו אעפ"י שירדו גשמי' וגם קרקע לת ושואב תמיד הוא צריך להשקותן
 מן המעין שנא' ראשית חכמה יראת יהוה שכל טוב לכל עושיהם וא"ת שהיא
 חסרה כלום מה הוא אומ' תהלתו עומדת לעד. ומזה יש להשיב על בן תבון
 שכת' כמתחפש וכמאשים המרחיקי' ההשגחה מצד העליונות ואמ' כי היה דבר
 60 זה של חשש עד שהוצרך דוד להשתדל ולחקור אותו ענין מפני הספק שנכנס
 בלבו כמו שכת' בספרו בפרק יד וזהו לשונו: ושתי ההשגחות האלה ההשגחה
 בטובים לגמלם טוב וההשגחה בתועים לענשם רע אם ראוי לקראה ההשגחה (!)
 דומי' ושוות באמונה ואמר שהוא שאינו (!?) מוצא ההשגחה האחת כאשר היה
 65 מקובל ביד אמונתו כל' ההשגחה ברשעים לענשם לבלתי האמין בהשגחה האחת
 הדומה והיא ההשגחה בצדיקים. עד כאן. וזא<ת> היא אמונתו וכל מה שיש
 באותו הספר בענין ההשגחה ובשנים או שלשה ענינים שנראה מהם שהוא מתחזק
 האמונה וגודר פרצתה אינו רק לרמות הפתאים שאין בהם כח לבחון ולצרף
 דבריו ולדון אותו כמו שהוא דן אב לכל הנביאים כמו שכתבתי לענין המאורות
 70 וכמו שהוא דן כל המדברים ברוח הקדש ע"ה. וראה לדבר שכך היתה אמונתו
 אלא שהוא מדבר (!) במקומו' מספרו הוא מה שכת' בסוף פרק י"ב מספרו וזהו
 לשונו אך משגיח לכל אחד כפי מה שסובל וכן ההשגחה על הדרך אשר בארה
 הרב מורה צדק בפרק י"ז מן החלק | השלישי ממאמ' מורה הנבוכים בשם ארסטו
 ועל זה הדרך אשר באר בפני עצמו מן ההשגחה באישי מ<י>ן האדם לבד ע"כ.
 75 ועתה אגלה את נבלותיו. אמ' תחלה שהשגחתו בכל נמצא אח"כ התנה ואמ'
 כפי מה שסובל מן ההשגחה ועדין היה לזה הלשון שני פנים אלא שפי' כי
 ההשגחה כדעת ארסטו כאשר כתבה הרב בשמו. ודע כי דעת ארסטו שאין הבורא
 ית' משגיח ועוזר וסומך בכל מה שיש תחת גלגל הירח לא באדם ולא בשאר
 הנמצאים לפי מה שכתב הרב. ואחר שגלה בן תבון דעתו בהשגחה הוסיף
 80 לחטא ואמ' על הדרך אשר באר בפני עצמו ושתי הדרכים האלה ר"ל דעת
 ארסטו ודעת הרב אינן שוות. ולא כת' בן תבון מה ששתף דעת ארסטו ודעת
 הרב אלא לרמוז לטועים אחריו שהרב מאמין בדעת ארסטו אבל כתב מה שכת'
 מפני ההמון ואלו לא היו שתי רעו' בלבו ר"ל שהוא מאמין בדברי ארסטו
 ודן הרב דין שקר לא היה משתף שתי הדעות אחר שאינן שוות והיה מספיק
 85 לו בדעת הרב לבד ומוציא דבה הוא כסיל. והנני משיב על דבריו ואומ' כי

60 המרחיקין נכפל בכה"י 62 האלה] בנדפס האלה ר"ל 63 בתועים] בנדפס
 הרשעים / רע] בנדפס ליתא 64 ואמר] בנדפס ואחר שהוא רואה שאינו מוצא ואולי
 צ"ל כאן 'ואחר' / ההשגחה] ההשגחה כה"י 65 לענשם] בנדפס לענשם אמר / האחת]
 בנדפס האחרת 66 הדומה] בנדפס הדומה לה 72 לכל אחד] בנדפס ככל נמצא /
 וכן] אולי צ"ל 'מן' כמו שהוא בנדפס 74 בפני] בנדפס בשם 76 פנים] פעמים כה"י

נחמ' ט: ה. 55 ובספר הבהיר: שם, ה—ו. 62 ושתי ההשגחות ... : מאמר
 יקוו המים, עמ' 75, שורות 29—33. 71 בסוף פרק יב: מאמר יקוו המים, עמ' 63,
 שורות 19—22, בשינויים. 85 ומוציא דבה ... : השווה מש' י: יח. 86 ויש דעה

אלו היה דוד מסופק בענין ההשגח' והטעם מצד העליונות כמו שכת' בענין ויש
דעה בעליון לא היה אומר ארוממך שאעפ"י שיש לומר כי הוא רוממו' השבח
מ"מ בכלל רוממו' השבח היא שהיא (1) רם וגשא על כל העליוני'. ואם כן מה
צורך לאמרו ואברכה שמך אחר הרוממו' המונע ההשגחה ומי הצריכו לסמוך
90 הברכה אל הרוממו' כי אם מפני ההמון אמרו כמו שהוא סובר בכל מקומו'
האמונה מי הכריחו לסמוך אליו דבר המחזיק סודות (?) האמונה האמית' ואין
הכתב (?) דומה לכתו' אמר כי רם יהוה ושפל יראה שהוא גאמ' על ההשגחה
והכופר בה יחשוב כי אמרו לרמות ההמון. וזה הפסוק ר"ל ארוממך אינו מדבר
בענין ההשגחה אלא בענין איכות הברכה שהאדם מברך להקב"ה ית' ואפי'
95 היה דוד מסופק בהשגחה מצד הרוממו' מי הכריחו לסמוך אל הרוממו' המונע
ההשגחה דבר שמקבלין עליו וכי שום (!) אין ההשגחה (!) אין עונש ושכר והיה
אנח ע"א מספי' | לו לרמוז ההמון באמרו ארוממך אלהי המלך לעולם ועד ולא אמרו
ואברכ' שמך. ואם יאמ' כי לא שבחו דוד ברוממו' מקום ומשמעו' ארוממך
הוא רוממו' המציאו' כמו כן גאמ' ויש דעה בעליון עליונות המציאו' אלא כל
100 דברי האיש ההוא שקר וכזב והוא מוציא דבה על דברי אלהים חיים. ונשוב
לדברינו וגאמ' כי כשיבוא אדם לברך את הקב"ה תחלה הוא צריך להעלות
מחשבתו עד תכלי' כל דבר שאדם יכול לתת לו שיעור ומדה ואח"כ יברך והו'
שאמ' ד' ארוממך <יהוה> כי דיליתני ולא שמחת לפי שהמזמור הזה נקרא תהלה
ואלהות כ"א (!?) שנא' הוא תהלתך והוא אלהיך אבל במזמור האחר שלא נקרא
105 תהלה אלא מזמור אמ' ארוממך יהוה. על דרך הכת' שסמכם זה לזה שנא' כי
עזי וזמרת יה יהוה ויהי לי לישועה ע"כ הזכיר לשון אלהות בפסוק ראשון ולזה
הזכיר תשע הזכרות שהן מורות על האלות שהזכיר תחלה בכל יום אברכך
וכו'. אברכך ואהללה שמך גמשכים אחר בכל יום וברכה והלל לעול' ועד ולא
אמ' כל יום אלא בכל יום כלומר בענין הראוי לכל יום ויום. וזה שאמרו בכל יום
110 ויום תן לו מעין ברכתיו של יום ע"ה (!) באמרו בכל יום ולא אמ' יום אברכך
כמו שאמ' במקום אחר ברוך יהוה יום יום. או בכל יום אברכך יש לפרש בכל
יום כמו בכל הימים ר"ל כענין ההלל כל שבעת ימי בראשי' ונמשך לכל אחד
ואחד וגרמו בזה בריאת העולם שנבראו השמים והארץ בעצם ההויה הקודמת
להתאצל וההויה ההיא קרא כל יום. ואל יקשה לך מה שפירשתי כי הן העדן
115 והגן ואינם אלא שנים והימים שבעה ובין תבין את אשר לפניך. ע"א. בכל
יום אברכך כל' בענין הראוי לכל היום שהוא עשרים וד' שעות להמשיך שבעה

97 לרמוז] אולי צ"ל לרמות 106 ע"כ] ע"ה כה"י

בעליון ... : תה' עג : יא; ועיין מאמר יקוו המים, עמ' 80-82, 85, שורה 18.
92 כי רם ... : תה' קלח : ו. 103 ארוממך (יהוה) כי דיליתני ... : תה' ל : ב.
104 הוא תהלתך ... : דב' י : כא. 105 כי עזי ... : יש' יב : ב. 109 וזה שאמרו ... :
עיין ברכות מ, ע"א. 111 ברוך יהוה יום יום ... : תה' סח : כ. 118 אברכה את

לשבעה ושנים עשר לשנים עשר ובכאן הוא אומ' בכל יום ובמקום אחר הוא
 אומ' בכל עת שנא' אברכה את יהוה בכל עת והם עשרים ושמונה עתים והם
 האמורי' בספר קהלת ועליהם נאמ' יודעי בינה לעתים ופי' יודעי לשון דברות
 120 ושררה כמו ידעתך בשם דמתרגמינן רביך בשום. והיום כלל והעת פרט
 א נח ע"ב כמו שנראה ממה שאמ' הכת' הן עוד היום גדול | לא עת האסף המקנה וכן
 לעת האוכל גושי הלום לעת ערב לעת צאת השואבות וכל הנאמ' בזה ראוי
 לסמכו לזה. ואהללה שמך לעולם ועד ובפסו' של מעלה אמ' ואברכה שמך לעולם
 וגו'. יש לפרש שהראשון נאמ' על השם שהוא מדת הדין הנקרא תורה שבעל
 125 פה והברכה למדת חסידות ולא על דרך חיוב והשני נאמ' על השם שהוא מדת
 רחמים הנקראת תורה שבכת' וכן סדרם בפסוק אחר באלהי' אהלל דבר ביהוה
 אהלל דבר. ויש בזה שני טעמי' הטעם הא' כי באמרו ארוממך אלהים (!) המלך
 רמזו באלהים שתי המדות שהן מפורשו' שבעבורם נקרא אלהים ובהמלך רמזו
 התורה שעליה נקרא הבור' מלך כענין שנא' בי מלכים ימלוכו. ועוד ראוי לומר
 130 שהתורה שבכת' נקרא' מלך שהרי תורה שבעל פה נקראה מלכה כמו שנא'
 ששים המה מלכו' ואמרו אלו ששים מסכתות ועל כן אמרו כל ברכה שאין בה
 מלכו' אין ברכה זהו הטעם <הא'>. והטעם השני לפי שאמ' בפסוק א' ואברכה
 ובשני ואהללה שיש לפרש אותו מלשון אורה מן בהלו נרו עלי ראשי ויהיה
 ואהללה כאלו אמ' אאיר שמך כלו' בתהלה וברכה כענין אמרו האירה פניך
 135 ונושעה ואומ' אלהים יחננו ויברכנו יאר פניו אתנו סלה — ואומ' יאר. יהוה
 פניו אליך. וזהו התורה שבכת' הנקראת אור כמו שנא' כי נר מצוה ותורה אור.
 וכן יש לפרש מלשון הלולא ויהיה דומה למה שאמרו במדרש שיר השירים אמ'
 ר' יהושע בן לוי להוטינן היו ישראל אחר השכינה הת"ד יבא דודי לגנו יבא
 לגנונו ר"ל שכוונתו באמרו ואהללה שמך אשורר לפניך כמשורר לפני חתן
 140 וכלה בשעה שיושבין בהלולא שלהן ואעשה לשמך הלולא של שבת וברכה
 שלא יהיה לה הפסק. ובאמרו ואברכה שמך ואהללה שמך לא מפני שהברכה
 מיוחדת לזה השם והמהלל מיוחד לזה השם שהרי מצינו מהללו של הקב"ה בשני
 שמו' אלו שנא' באלהים אהלל דבר ביהוה אהלל דבר אבל העמידוני על עיקר
 הכוונה. וכן יש לומר לפי שהזכיר יום שבו האור משמש כליל הלול עם הברכה.

130 נקראה מלכה] נקרא מלכא כה"י

יהוה ... תה' לד : ב. 119 יודעי בינה לעתים ... : דה"א יב : לג. 120 ידעתך
 בשם ... : שמ' לג : יב. 121 הן עוד היום גדול ... : בר' כט : ז. 122 לעת
 האוכל ... : רות ב : יד. לעת ערב ... : בר' כד : יא. 126 באלהי' אהלל דבר ... :
 תה' נו : יא. 129 בי מלכים ימלוכו ... : מש' ח : טו. 131 ששים המה מלכו' ... :
 שה"ש ו : ח; ועיין שהש"ר על פסוק ט. כל ברכה שאין בה מלכו' ... : ברכות
 מ, ע"ב. 133 בהלו נרו ... : איוב כט : ג. 134 האירה פניך ... : השווה תה' לא : יז;
 פ : ד (צירוף מוטעה מחמת הבאה מן הזכרון). 135 אלהים יחננו ... : תה' סז : ב.
 יאר יהוה ... : במ' ו : כה. 136 כי נר מצוה ... : מש' ו : כג. במדרש שיר השירים :
 שהש"ר על א : ד (משכני אחריך). 143 באלהים אהלל דבר ... : תה' נו : יא.

אנטע"א ויתכן לומר' שהשם הראשון נאמ' על מדת רחמים והשני על מדת | הדין לפי שהתחיל למעלה באמרו ארוממך ואח"כ ואברכה שמך ואח"כ הוסיף בכל יום. ואברכה שמך נא' על דרך החיוב לא בברכת הנהנין והדומה להן שהן רשו' ויהיה ואהללה שמך כענין ומהללי' לשם תפארתך וא"כ הוא הדבר צריכין אנו לפר' המלך על שם החכמה ויהיה מלשון תרגום יעצך ימליכנך והראשון נראה לי יותר נכון. ובאמרו ואברכה שמך לעולם ועד לפי הפי' הראשון היסוד והכסא 150 כי עולם הוא יסוד עולם כמו שנא' גם את העולם נתן בלבם כמו שנא' ונתתי שלום בארץ וזהו שכת' כאשר יהיה האופן בתוך האופן ונקרא הכסא ועד לפי שהוא מוכן ומזומן לשיבתה. אבל לפי הפירו' השני יהיה ועד מקום שבו מתועדים כל הדברים או הדבר הנועד והכל א' והוא מן ונועדתי לך שם כל' ואברכה שמך כדי לתת כח למקבלים. ממנו זהו לעולם ועד כל' לברכם. וטעם כדי לכפול 155 הברכה בשני פסוקים כנגד ברכת חובה וברכת רשו'. והראוי לומר' לפי הפירוש הראשון כי ברכות הרשו' שהן ברכות הנהנין והדומה להם הזכיר תחלה ועל כן אמ' ואברכה שמך ייחס הברכו' לשם והרבה המלות ואח"כ הזכיר ברכו' של חובה ואמ' אברכך כלל הכל בתיבה א' לרמוז יחוד הברכה והמתברך. אבל לפי 160 הפי' השני ראוי לומר' כי ברכות של חובה הזכיר תחלה וע"כ אמ' בהן מלכו' ואח"כ <כ> רשות ולא הזכיר בהן מלכות. גדול ה' ומהולל מאד אחר שהזכיר ברכתו של הקב"ה הזכיר מדותיו. וענין גדול וגדולה מדת החסד כענין שנא' כי חסדך גדול עלי וגו' ואומ' סלח גא לעון העם הזה כגודל חסדך וגו'. ואח' שהזכיר מדת החסד הנרמזת בענין גדולה הזכיר מדת הדין הנרמזת בענין גבורה 165 ואמ' דור לדור ישבח מעשיך וגבורותי' יגידו. ובכאן היה לו להזכיר צרור החיים ולא הזכיר ודלג ד' מדרגות ועל החמישית אמ' הדר כבוד הודך כדי לסדר ד' מעלות שהן כחו' ארבע יסודות זה אחר זה. הדר כבוד הודך ודברי נפלאותיך אשיחה. האתרוג נקרא הדר ועוד אכתו' פרק א' בפני עצמו בענין לולב. ודרך הכתו' לסמוך הוד אצל הדר <ו>הדר אצל הוד זולתי במקומו' מועט' וזה מעני' הכתו' שאמ' שמאלה (!) | תחת לראשי וימינו תחבקני כמו שכתבתי בענין הרוצה שיתעשר יצפין בפרק. ואומ' הוד (!) והדר לבושה ותשחק ליום אחרון ואמ' הוד והדר פעלו וצדקתו עומד' לעד.

170 הרוצה] הרוצא כה"ל

147 במרכת] אפשר לקרוא גם במרכת

- 148 ומהללי' לשם תפארתך ... דה"א כט : יג. 151 גם את העולם נתן בלבם ... קה' ג : יא. ונתתי שלום בארץ ... וי' כו : ו. 152 כאשר יהיה האופן בתוך האופן ... יח' א : טו. 154 ונועדתי לך שם ... שמ' כה : כב. 163 כי חסדך גדול עלי ... תה' פו : יג. פלח נא ... במ' יד : יט. 168 האתרוג נקרא הדר : השווה וי' כג : מ. 170 שמאלו (כצ"ל) תחת לראשי ... שה"ש ב : ו. הרוצה שיתעשר יצפין : עיין בבא בתרא כה, ע"ב. 171 הוד (צ"ל : עוז) והדר לבושה ... מש' לא : כה. הוד והדר פעלו ... תה' קיא : ג.

פרק אחד ועשרים

ונאמ' כמו שהוד והדר סמוכים במק'רא < זה אצל זה ברוב המקומו' כן כחם
וכוונת פירושם סמוכים זה לזה וכמו שהדר מן השמאל כמו כן ההוד מן השמאל
אבל הנצח הוא מן הימין וכן הוא אומ' נעימו' ב' < מינך נצח כל' ימינך שהוא
נצח. ובאמרו הדר כבוד הודך למדנו שההוד למעלה מן ההדר עד שההדר נקרא
5 על שם כבודו של הוד לומ' שהם ג' מעלות זו למעלה מזו הדר למטה ממנו כבודו
של הוד שהוא יסוד עולם ומה שאמ' וכבוד והדר תעטרהו אעפ"י שיתכן לומ'
שיש כבוד להדר לא נראה מזה שיקר' הוד כבודו של הדר אעפ"י שדרכם להיות
סמוכים זה לזה ברוב המקומו' אלא לענין אחד שהוא למטה מן ההדר והוד והדר
שניהם מדת הדין. ודברי נפלאותיך לשון נדר כמו שנא' ואיש כי יפליא נדר וגו'
10 ומה הפרש יש בין נדר לשבועה שהנדרים למעלה משבועה והשבועה' אין להן
עסקי' <?> אלא בשבועה כמו שמוכיח עליו לשון שבועה שהוא מלשון חג
שבועה' ימים וגו'. ואמרו רבותי' ע"ה מה בין נדרים לשבועה' בנדרים כנודר בחיי
המלך בשבועה' כנשבע המלך בעצמו ואעפ"י שאין ראיה לדבר < זכר לדבר >
שנא' חי יהוה וחי נפשך אם אעזבך. דבר ברור כי מן המאמ' הזה נשמע כי אמרו
15 חי יהוה הוא שבועה ונשבע במלך עצמו ואמרו וחי נפשך הוא נדר ונדר בחיי
המלך שאין דרך להקדים נדר ואח"כ שבועה להחמיר אלא להקל כמו שנא' איש
כי ידור נדר ליהוה או השבע שבועה וגו' כל' אם ידור נדר שהוא חמור דאפי'
ישבע שבועה שהיא קלה כנגד נדר לא יחל דברו ככל היוצא מפיו יעשה. ואין
חיי נפש אלא חכמה כמו שנא' החכמה תחיה בעליה ובמה היא מחיי' <ה>
אס"ע"א בסיבתה, בעליה לשון עלה ואומ' ונשמת שדי תחיני. והנדרים חלים | על דבר
מצוה כדבר הרשות שאמ' נדר שלא לעשות מצוה אסור לעשותה ואם נשבע
שלא יעשה מצוה לוקה ועושה אותה כמו שאמרו קונם סוכה שאינו עושה לולב
שאינו נוטל תפילין שאינו מגיח בנדרים אסור לעשותן בשבועה' מותר לעשותן
שאינן נשבעין לבטל את המצוה שאין השבועה למעלה מן השבועה כמו הנדר.
25 ואמ' נפלאותיך לשון רבים והם שנים והתחיל בהדר ובנפלאותיך יחד הכל
כענין נעוץ סופן בתחלתן, ואומ' וידו שמים פלאך יהוה אף אמונתך בקהל
קדושים כל' פלאך ואמונתך יודו שמים בקהל קדושים שמים אחד קדושים

21 אסור] אמ' כה"י 23 בנדרים] בדברים כה"י

3 נעימו' ב' < מינך נצח ... תה' טז : יא. 4 וכבוד והדר תעטרהו ... : תה' ח : ה.
9 ואיש כי יפליא נדר ... : וי' כז : ב. 11 חג שבועות ימים : השווה דב' טז : י; במ' כח : יז.
12 ואמרו רבותי' : עיין ספרי מטות, קנג, עמ' 199, שורות 11—13. 14 חי יהוה וחי
נפשך ... : מל"ב ד : ל. 16 איש כי ידור נדר ... : במ' ל : ג; ועיין בפירוש הרמב"ן,
שם. 19 החכמה תחיה ... : קה' ז : יב. 20 ונשמת שדי ... : איוב לג : ד. 22 קונם
סוכה ... : משנה נדרים ב, ב (הנוסח על-פי המשנה בירושלמי). 26 השבעה : על-פי
הביטוי 'מושבע ועומד מהר סיג' (שבועות כא, ע"ב ועוד). 26 נעוץ סופן בתחלתן ... :

שנים הרי כאן ג', אמונתך ופלאך הרי כאן חמשה לבד מן השם הנכבד הנזכר בפסוק הדבריי הנמשכי ממעלה למטה על ידי השמים כענין שנא' אענה נאם יהוה אענה את השמים וגו', ומלת פלא הפוך אותה ותקרא אל"ף וראה כי האל"ף ידו האחת גבוה על כן אמ' הכת' רום ידיהו נשא. ואמ' החסיד ר' יצחק ז"ל בן הרב הגדול ר' אברהם זצ"ל כי רום בחולם יותר מרום בשורק. ויהיה פי' הפסוק כך ראוך יחילו הרים כלומ' כשגת תורה לישראל הצליחו ההרים כמו יחילו דרכיו שהוא לשון הצלחה לקבל רב הברכות ממך ופי' הרים כמו הורים. זרם מים עבר קרא החסד מים ושפע <ה> התפשטות ממנו קרא זרם וכן קרא העשירית תהום כמו שאמ' גותן תהום קולו הוא הקול ששמעו ישראל במתן תורה. רום ידיהו נשא סמוך (!) ההתחלה אל הסוף וליחד (!) הכל. ובאמרו ידיהו ולא אמ' ידו <רמז ?> אל התעלות חמש הספירות התחתונות. וטעם להזכיר בזה המקום ר"ל פסוק הדר כבוד הודך הסוף עם התחלה הזכיר הדר והזכיר גפלאות שהוא לשון נדרים כמו שכתבתי ויהיה הדר שם למלאך הממונה על הגדרים ליפרע ממי שהוא נודר ואינו משלם כדכתי' אל תתן את פיך לחטיא את בשרך ואל תאמ' לפני המלאך כי שגגה היא וגו'. וב' ופסוקא (?) שפירשוהו רבותינו ע"ה בענין נדרים. ואמ' הוד והדר לפניו וכו'. נמצא הדר שם לאחד מן העומדים לפני המקום. ומה שאמ' הכת' הוד והדר לבושה הנכון לפי דעתי לפרש בו הוא שנא' שההוד וההדר הם הלבושים והוא ברוך מהתלבש | בהם כהתלבש הגשמה בגוף והוא בתוכם וחוצה להם סובב הכל מבית ומחו' כמו הגשמי' שהיא תוך הגוף וחוצה לו ונמצאת הגשמי' לובשת הגוף ומתלבשת אותו כן ההוד וה' <ה> דר מלובשים ממנו ואומ' גדלת מאד הוד והדר לבשת מלובשי' ממנו כלו' אעפ"י שגדלת ונתעלית בתכמתך זהו מאד הוד והדר שהם למטה לבשת, ודוגמת הענין הזה נמצא בפסוק צדק לבשתי וילבשני נמצא הלשון הזה נאמ' על הלובש ועל המתלבש, ואם תחקור תמצא כי הדר שם לתורה שבעל פה והיא מרכבה שלו כדכתי' והדרך צלח רכב. אשיחה יש לפרש אותו לשון תפלה כמו שאמרו אין שיחה אלא תפלה ומשמעו' המלה בודדת. ולפי הפי' הזה יהיה רומז ענין בקשת רחמי' ותחנוני' לפני המקום וכו' כלו' פעמים כך ופעמים כך ועוד אכת' פי' זה המאמ'. ויש לומ' אשיחה יורד' (?) כלומ' יוצא אל השיח ואל השיחה ורמז בכאן מה שאמרו שהקב"ה מתפלל ורמז במשמעותא (!) שהיא יורדת (?) וכבר כתבתי פי' ענין תפלתו של הקב"ה. ועוזו גוראתיך יאמרו מלת

44 הכת' [הכפ' כה"י

ס' יצירה א, ז. ויורו שמים פלאך ... תה' פט: ו. 29 אענה נאם יהוה ... הו' ב: כג. 31 רום ידיהו נשא ... תב' ג: י. 34 יחילו דרכיו ... תה' י: ה. 41 אל תתן את פיך ... קה' ה: ה. 43 הוד והדר לפניו ... תה' צו: ו. 44 הוד והדר לבושה ... השווה פרק כ, שורה 171. 48 גדלת מאד ... תה' קד: א. 50 צדק לבשתי ... איוב כט: יד. 52 והדרך צלח רכב ... תה' מה: ה. 53 אין שיחה אלא תפלה ... עיין ב"ר ס, יד, עמ' 654. 56 הקב"ה מתפלל ... עיין ברכות ז, ע"א.

נוראותיך רמז אל מדת רחמי' כמו שנא' כי עמך הסליחה למען תורא וזהו האל הגדול הגבור והנורא. ומפני שבא בלשון דין באמרו ועוזו לכך סומך לו מדת החסד ואמ' וגדולתך אספרנה ולמדנו שמדת רחמים מכריע. והוצרך ללמד זה 60 הענין בזה המקום לפי שהקדים להזכיר הדר. ע"א פי' נוראותיך כפי' נפלאותיך אלא שכוונת נפלאותי' פנימי' בדברים הנקראים נוראותיך במה הפסוק. ומה שאמ' ועוזו מפר' הוא לשון דין ולכך סמך לו וגדולתך אספרנה שהוא חסד כי לשו' הגדולה משמעותו חסד כמו שכתבתי. וכוונת הפסוק אתה תעשה בדין עמי ועם שאר מקבלי החסד ואני והם מקבלים אותו בתורת חסד ר"ל כי כל 65 אשר עשה הקב"ה הן <לשוב הן ל?> מוטב הכל דין ולא ישא פנים ולא יקח שוחד והראשון יותר נכון. יאמרו מלשון אמיר וכן אמרו צדיק כי טוב. אספרנה מלשון ספירות וכן השמים מספרים כבוד אל. זכר רב טובך יביעו של הקב"ה רב טובו הצפון לצדיקים כמו שנא' מה רב טובך אשר צפנת ליראיך וגו'. ויש א"ס ע"א לאותו טוב זכר שהוא | בזכר על ידו והוא הנקרא זכר רב טובך והזכר ההוא הוא כנסת ישראל וזהו שבעים שמות יש לו להקב"ה וכנגדם שבעים שמות לכנסת ישראל וכן הוא אומ' כשמך אלהים כן תהלתך על קצוי ארץ וגו' ותהילתו של הקב"ה הוא כנסת ישראל כמו שכת' עם זו יצרתי לי תהלתי יספרו. ובכאן תבין מפני מה אמ' בכל המקום אשר אזכיר ולא אמ' אזכור כי אזכיר משקלו הפעיל 75 והוא < > ויוצא לשני פעלים. וצדקתך ירננו זהו מדת רחמים שבה כי היא כלולה מכל המדות. חנון ורחום יהוה בכל מקום שיזכור מדת רחמים מצד החרן אי אפשר שלא ירמוז בו דין ואראה(?) במקום שאמ' חן וכבוד יתן יהוה סמך לו ולא ימנע טוב להולכים בתמים. ויותר היה ראוי לומר' לפי פשט ומשלם גמול טוב להולכים בתמי' וזהו בלי ספק גם יהוה יתן הטוב וכן חנני יהוה ראה עוניי ולולי העוני לא יחון(?) וכן חנני יהוה וגו' עד יעבור הוות. ונח מצא חן בעיני יהוה מה כת' למעלה ממנו אמחה את האדם. ובמדת הדין הוא אומ' חנני אלהים כחסדך ואין לפר' טוב בזה המקו' כמו תורה או עשיית מצוה. ורחום כמשמעו. ובכאן התחיל לדבר ממטה למעלה וסדר המדות שהזכיר במה שקדם ממעלה <למטה?>, ואחר שאמ' חנון ורחום יהוה ארך אפים ורב חסד אמ' 85 ארך אפים לא' משני הפירושי' בשלש עשרה מדות הוא רחמים שבמדת הגבורה

60 אספרנה] אספרנא כה"ל 62 כמד] צ"ל 'בזה' 63 אספרנה] אספרנא כה"ל
75 < > מלה בלתי-ברורה בת שלוש או ארבע אותיות

58 כי עמך הסליחה ... : תה' קל : ד. 67 אמרו צדיק ... : יש' ג : י. 68 השמים מספרים ... : תה' יט : ב. 69 מה רב טובך ... : תה' לא : כ. 71 שבעים שמות ... : עיין במ"ר יד, ב; והשווה פירוש האגדות לר' עזריאל, עמ' 79—80. 72 כשמך אלהים ... : תה' מח : יא. 73 עם זו יצרתי לי ... : יש' מג : כא. 74 בכל המקום ... : שמ' כ : כד. 77 חן וכבוד ... : תה' פד : יב. 79 גם יהוה יתן הטוב ... : תה' פה : יג. חננ[נ]י יהוה ראה ... : תה' ט : יד. 80 חנני יהוה ... : תה' ו : ג, אבל נראה שצ"ל 'אלהים', השווה המובאה להלן. עד יעבור חוות : תה' נו : ב. ונח מצא חן ... : בר' ו : ת. 81 אמחה ... : בר' ו : ז. ירנני אלהים כחסדך ... : תה' נא : ג. 86 גבור

זהו גבור הכובש את יצרו. ואח"כ אמ' וגדל חסד כמשמעו, ואח"כ אמ' טוב יהיה לכל כלו' מאתו נמצא הכל ופי' טוב כמו הדלקה מלשון בהטיבו את הנרו[ת] מתרגמינן באדלקותי. ואמרו לכל ר"ל עליונים ותחתונים שלא כדברי אבן תבון שפי' לכל העליונים מעשיו עפרא בפומי. ורחמי על כל מעשיו שמשו כשמוש יואב בן צרויה על הצבא וגו' ואמ' ובניהו בן יהוידע על הכרתי ועל הפלתי וכו' 90 כאלו אמר ושמך שליט ומושל על כל מעשיו. וזהו אשגבהו כי ידע שמי וכבר כתבתי כי יש לשון ידיעה שהוא לשון שררה. ואומ' לקרא כלם בשם יהוה לעבדו שכם אחד. ולכונה(!?) טוב יהוה לכל אעפ"י שרחמי על כל מעשיו כענין מה שאמ' הכת' הנה אנכי שולח מלאך וגו' השמר מפניו ושמע בקולו אל תמר בו ואמרו אל תמירגי בו כלו' אעפ"י ששמי בקרבו אל תמ' <י> רגי בו ואומ' כי אם 95 אסא ע"ב שמוע תשמע בקולו ועשית | כל אשר אדבר אין הרשות נתונה בידו של מלאך שאני עתיד לכת'. וכן בזה הפסוק שאמ' טוב יהוה לכל ורחמי על כל מעשיו ולכך סמך לו יודוך יהוה ועל(?) כל מעשיך כלו' הכל מודים שכל דבר קטון מותר(!?) יבא ואתה אלהי האלהים ואדוני האדונים כמו שאמ' במקום אחר 100 הודו לאלהי האלהים הודו לאדוני האדונים. והפסוק הזה ר"ל יודוך כולו גרר אחר תיבה ראשונה חוץ מתיבה אחרונה ופרשו כך יודוך יהוה כל מעשיך וחסידיך וכן הוא גרר אחר תיבה אחרונה חוץ מתיבה ראשונה ויהיה פירושה יהוה כל מעשיך וחסידיך יברכוכה נמצא שהוא כולל רשעים וחסידים בין בהודאה בין בברכה. ונכתב יברכוכה מל' <א> כדי לרמוז שם של יו"ד ה"א נראה מזה כי 105 מדת חסידות היא להמשיך הברכה עד שם אבל לא מן המחוייב שנא' ברכות לראש צדיק ואפי' במדת חסידו' אינו אלא בברכות הנהנין משום שנא' ביום עשות יהוה אלהים ארץ ושמים ולא בברכות שהוא חייב בהם ואי אפשר לו לפטור עצמו מהם בשום פנים. וכן יש להבין ממה שכתבתי למעלה וחלילה להיות זה קציצה כי הזכרת השם יורה על היחוד והרוצה להחמיר תבא עליו ברכה. ואמרו כל הנהנה מן העולם הזה בלא ברכה כאלו גוזל להקב"ה ולכנסת 110 ישראל שנא' גוזל אביו <ואמו> ואומ' אין פשע חבר הוא לאיש משחית זו היא

87 מאתו מאותו כה"י 88 שלא] אלא כה"י 89 שמשו כשמוש] אולי צ"ל
'<על> שמוש כשמוש' 90 הצבא] הצדה כה"י 96 נתונה] נתנו כה"י
99 מותר] אולי צ"ל '<וגדול> מאתך' 101 תיבה] מתיבה כה"י / אחרונה] אחרונה
כה"י 102 אחרונה] אחרונה כה"י

הכובש את יצרו: השווה אבות ד, א. 87 בהטיבו את הנרות ...: שמ' ל: ז; והשווה מה שכתבתי בספרי הלועזי, עמ' 303, הערה 2. 88 אבן תבון: השווה מאמר יקו המים, עמ' 59 (ראה גם פרק ג, 191—195). 90 יואב בן צרויה ...: שמ"ב ח: טו. ובניהו בן יהוידע ...: שמ"ב ח: יח (דה"א יח: טו, יז; ועיין בפירוש רד"ק על שמ"ב ח: יח). 91 אשגבהו כי ידע שמי ...: תה' צא: יד. 92 לקרא כלם ...: צפ' ג: ט. 94 הנה אנכי ...: שמ' כג: כ—כב; ועיין סנהדרין לה, ע"ב. 100 הודו ... האדונים: תה' קלו: ב—ג. 105 ברכות לראש צדיק ...: מש' י: ו. 106 ביום עשות ...: בר' ב: ד. 110 כל הנהנה ...: ברכות לה, ע"ב (דורש הפסוק מש' כח: כד).

גזלת הברכה ר"ל ברכת הנהנין שהרשו' בידו לפטור עצמו מהן אבל בחובה או
בהודאה אינה צריכה שאין שם זה קרוי השחתה שאין לשון השחתה נופל בזה
הענין אלא א"כ גוזל ממנו ויתכן לומר' כי כונת הפסוק הזה באמרו אין פשע
שלא בא לומר' על המכעיס אלא על החושב שאין בדבר זה פשע ואלו היה סבור
שהגזלה היתה פשע היה נמנע ממנה ועל כן אמרו ע"ה כאלו גוזל ולא אמרו
גוזל ממש. ואל תחשוב להקשות עלי ולדון בקל וחומר שהרי כתי' תנו לה מפרי
ידיה ויהללוה בשערים מעשיה ולפי שרמזו שם של יו"ד ה"א סמך לו כבוד
מלכותך יאמרו כמו שהשם הזה נקרא מלכות וכבר כתבתי ענין מלכו' ואולי
כבוד מלכותך נאמ' על כס יה לומר' כי הענין הנקרא כסא יש מקומו' שקורא
אותו כבוד | והוא הנקרא בלשון רבותי' כסא הכבוד, וקבלתי כי הכסא הא' מן
השנים שראה דניאל כמו שנא' עד די כרסוון רמיו וגו' והזכיר יחזקאל החיצון
וזה השני שראה דניאל הוא לפנים ממנו. כת' בן תבון בפרק ששי מן הספר
ההו' <א> וקודם שאתחיל בפ' דבריה ר"ל דברי המראה ואומר' שהנראה מדברי
המדברים ברוח הקדש והנביאים הוא שעל השמים העליוני' אמרו שהשם הכין
כסאו בהם או שבהם כסאו או שהם כסאו והם הם כסא הכבוד או בהם הוכן
כסא הכבוד שזכרה החכמ' ז"ל תמיד ושאמרו בו שנברא קודם שנברא העולם
והוא אמת שהשם יתעלה קדמון נצחי ולא ישיגהו שינוי עד שיהיה פעם בלא
כסא ופעם בכסא כמו שאמר הרב מורה צדק בפרק ט' מן החלק הראשון מן
המאמ' אעפ"י שאמרו על ענין לא ירדתי לסוף דעתו בו והוא אמרו בכי יד על
כס יה שהוא תואר עצמתו וגדולתו ושמו ענין אחר זולתי ענין השמים כסאי
ואיני רואה אותו ולא כמוהו ע"כ כתי'. ואני אומר' כי כוונת הרב מורה צדק
באמרו שהו' <א> תואר עצמתו וגדולתו ירצה לומר' שיש הפרש בין מקום
שמפר' מי הוא הכסא או קרא אותו בשם א' מן הנבראים כגון השמים כסאי וכגון
כסא כבוד מרום מראשון מקום מקדשנו ובין מקום שאינו מפר' מי הוא הכסא
אלא שאומר' כסא סתם כגון כי יד על כס יה וכגון כסאך לדור ודור כי במקומות
שמזכיר שם הכסא נאמ' שהדבר ההוא הנקרא כסא הוא משל כל' נקרא כסא
מפני שהוא מעיד על מעלתו אבל במקום שמזכיר כסא סתם הוא נאמ' על יחוד
עצמו כל' שאין לו כסא שיהא נבדל מעצמו כי הוא כסאו וכסאו הוא ועל כן אמ'
כסאך לדור ודור ועל מה (?) הרב בעל המורה בדעתו להפריש בין השמים כסאי
ובין כי יד על כס יה וזאת הסברה נמשכת אחר ההשגחה על כן לא הבין אותו

113 צריכה] צריכה כה"י 120 מלכותך] מלכותי' כה"י 124 ואומר' צ"ל 'אומר'
(כך הוא בנדפס) 128 קדמון] הקדמון כה"י 131 תואר] בנדפס תחת
138 מפני שהוא] נכפל בכה"י 140 המורה] המורה כה"י

117 תנו לה ... : מש' לא : לא. כס יה : השווה שמ' יז : טו. 122 עד די כרסוון
רמיו ... : דנ' ז : ט. 123 כתב בן תבון : מאמר יקו המים, עמ' 22, שורות 20—28.
129 כמו שאמר הרב מורה צדק : השווה מורה גבוכים א, ט. 134 השמים כסאי ... :
יש' טו : א. 135 כסא כבוד ... : יר' יז : יב. 136 כי יד על כס יה ... : שמ' יז : טו.

בן תבון אך בעלי האמונה האמתית המאמינים בהשגחה עליונית יבינו דבריו קל מהרה בזה המקום. וכדי לבאר הענין אם אומ' כי הרב מפרש כי זה השם רצה לומר' יה הוא חצי הראשו' משם | כאן (!) ד' אותיות ועל כן כת' מה שכת' אסב ע"ב
 145 זהו הגראה לי מדעת הרב בפסוק כי יד על כס יה על דרך הקבלה האמתית והאמונה הנאמנה. אבל בפסוק השמים והארץ כסאי (!) יש לי פנים אחרים. וגבורתך ידברו לפי שהזכיר מלכות ויחד לו כבוד באמרו כבוד מלכותך יאמרו לפי' <'> הזכיר הגבורה שמקבל משם ורמז לו מה שפי' שלמה כי גבוה מעל גבוה שומר וגבוהים עליהם. להודיע לבני האדם גבורותיו האדם רמז <'> . וכן יתכן לפי' (!) האדם ממש בשר ודם. וכבוד הדר מלכותו הכנויין שבים אל האדם כל' <'> כוונת האמירה והדבור בכבוד מלכותך ובגבורתך הוא שני ענינים הא' להודיע לאדם שגבורתו ומלכותו אינם חשובים כלום כי הבל המה כי אנוש רמה ובן אדם תולע <ה> ומה כח וגבורה יש לאדם אם יערכהו אצל כחו וגבורתו של הבורא ית' ומלכותו בהרף עין פוסקת ועוברת. זהו הענין האחד. והשני להודיע לאדם כי מלכות הבורא מלכות כל עולמי' וכי <הוא> מושל בכל דור ודור כלומר בעל הגבורה והמלכו' אשר <אין> לו הפסק. ומלת להודיע משמשת לשני הפסוקי' האלה או ליותר. מצינו כבוד להדר שנא' וכבוד הדר מלכותו ויש הדר למלכו' כמו כן ומצינו הדר לכבוד וכבוד להדר שנא' הדר כבוד הודך. ואין הדר זה כהדר זה שהדר כבוד הודך הוא פרי עץ הדר, אבל הדר מלכותו הוא הוד והדר לבושה נמצא הדר בפסוק א' נקרא מלכות <ו> בפסוק שני נמצא הדר בתוך הדר והוד עמהם. ומה שאמ' עולמים כל' העולם הזה והעולם הבא או אם תרצה אמור שהוא רמז אל מה שאמרו היה בונה עולמות ומחריבן. וראיה על זה באמרו כל עולמי' ולו לא כון אלא לשני עולמים לא היה צריך כל כי משמעו עולמים שנים. ובאמרו וממשלתך בכל דור ודור גראה שכון לקרא העולם הא' דור א' לפי שאין דרך לשבח בזמן מועט אחר זמן מרובה. וימים או עשור אינו דומה לזה כי הוא בקשת דבר. אבל זה שבא הוא ואיך ישבחנו תחלה במלכו' מרובה ויוסיף לשבחו במלכו' קצרה על כן אמרתי שהעולם הא' קרא דור א' ויהיה זה ראיה | גדולה לדברי המפרשים דבר צוה לאלף דור חמשים אלף שנה והוא יהיה שנת היובל וישוב הכל לאשר לו אחזת הארץ שכבר מצינו שחמשים שנה נקראים עולם כמו שנא' ועבדו

142 האמונה] האמונה כה"ל / בהשגחה עליונית כה"ל התי"ו מוגהת ממ"ם 145 האמתית והאמונה הנאמנה] האותיות והאמונה הנאמנה כה"ל 148 לין לא כה"ל 149 לבני לפני כה"ל 151 והדבור] והדבר כה"ל 152 חשבים] חושבים כה"ל 156 <אין> לין לא כה"ל 162 מה] מא כה"ל 163 ומחריבין] ומחריק כה"ל

כסאך לדור ודור ... איכה ה: יט. 148 כי גבוה ... קה' ה: ז. 159 פרי עץ הדר ... השווה ו' כג: מ. 160 הוד (במקרא: עוז) והדר לבושה: מש' לא: כה. 162 היה בונה עולמות ומחריבן: ב"ר ג, ז, עמ' 23. 166 ימים או עשור: בר' כד: גה. 169 דבר צוה ... תה' קה: ח. 170 ועבדו לעולם: שמ' כא: ו; מכילתא, שם.

לעולם והוא עולמו של יובל שהוא חמשים שנה ועל כן נאמר שחמשים שנה
 כמו כן נקראים דור. וכל מדת ימים ועתים שתקרא עולם תוכל כמו כן לקרא
 דור וכל שתקרא דור תקרא עולם. וכן מה שאמ' ימלוך יהוה לעולם אלהיך ציון
 לדור ודור כאלו אמ' לעולמי' ומוסיף הוא על מאמרו שאמ' תחלה ימלוך יהוה
 לעולם שאינו אלא אחד ולדור דור שנים. סומך יהוה לכל הנופלים חסר מכאן
 175 אות הנון לפי שנאמרה בו מפלתן של שונאיהם של ישראל שנא' נפלה לא תוסיף
 קום וסמכו בזה הפסוק כך פירשו רבותינו ע"ה, וכבר כתבתי טעם מפני מה היה
 המזמור הזה חסר אות יתר מכל שאר המזמורים שהם מסודרים באלפי ביתא.
 עיני כל אליך ישברו וגו' פי' ואתה נותן בעתו חוזר אל האוכל כמו שמצינו
 180 במקום אחר העת מיוחס אל האוכל כמו שנא' לעת האכל גשי הלום אף כאן
 אכלם בעתו ועל כן בא בלשון יחיד. ורבותי ע"ה פי' אותה שתהא חוזרת לעיני
 כל כל' בעת כל א' וא<ח>ד מן המשברים ואמרו בעתם לא נאמ' אלא בעתו
 מלמד שכל א' ואחד מומין לו הקב"ה פרנסתו בעתו. ולפי כוונת פי' זה יש לומר
 כי מלת כל שם למדתו של הקב"ה וזהו את אברהם בכל ואכל מכל וכל אשר
 185 תתן לי. ואומ' והרבה להשיב אפו ולא יעיר כל חמתו פי' כל לא יעיר חמתו אחרי
 שהשיב השם אפו. פ"א לא יעיר השם כל שהוא חמתו כענין הצילני (!) מרשע
 חרבך ואומ' הוי אשור שבט אפי ומטה הוא בידם זעמי. ופעמים שהוא בא על
 נשיאת עון כל תשא עון וקח טוב ונשלמה פרים שפתינו והמפרשים <ש>פי'
 כל עון תשא לא ידעו לישב המקרא על פשוטו לפי' הוצרכו להקדים המאוחר
 190 ות' (! ?). וזאת המדה היא שדמה שלמה לאשת חיל כמו שכת' אשת חיל מי ימצא
 וגו' ואומ' ותקם בעוד לילה ותתן טרף לביתה ולזה הענין נתכוון מי שאמ' בת
 היתה לו לאברהם ובכל שמה, אך האומ' שלא היתה לו בת נטה בדעתו אחר מלת
 אסג"ב בירך כל' ברכו בבת שלא היתה | לו בת כלומ' המחלוקת היתה אם היא בימין
 או בשמאל ומ"מ מלת בכל שניהם היו שאין שמשמעותה בת כל' דין. פותח את
 195 ידיך ומשביע לכל חי רצון. כאלו אמ' ורצון משביע לכל ועל כן אמ' במקום
 אחר בענין פרנסת הבריא <ו>ת לא בגבורת הסוס יחפץ ולא בשוקי האיש
 ירצה כל' לא יזמין הבורא לסוס פרנסתו בסבת גבורת הסוס או בעבורה, נמצא

173 ימלוך יהוה] סדר המלים הפוך בכה"י 190 ות' נראה שצריך למחוק 192 לו
 (בת) [בו כה"י / נטה... לו] נכפל בכה"י
 194 שאין] כן הוא בכה"י ואולי צ"ל 'מורין' / דין] כן הוא בכה"י ואולי צ"ל 'דין'

173 ימלוך יהוה לעולם ... תה' קמו : י. 176 נפלה לא תוסיף קום ... עמ' ה : ב.
 180 לעת האכל ... רות ב : יד. 182 בעתם לא נאמר ... : כתובות סז, ע"ב. 184 את
 אברהם בכל : בר' כד : א; ועיין פירוש הרמב"ן על הפסוק. ואכל מכל ... : בר' כז : לג.
 וכל אשר תתן לי ... : בר' כח : כב. 185 והרבה להשיב אפו ... : תה' עח : לח.
 186 הצילני (בנוסת המסורה: פלטה נפשי) מרשע חרבך ... : תה' יז : יג; ועיין פירושי
 רש"י וראב"ע שם. 187 הוי אשור ... : יש' י : ה. 188 כל תשא עון ... : הו' יד : ג;
 ועיין ראב"ע ורד"ק שם. 190 אשת חיל ... : מש' לא : י ואילך. 191 בת היתה
 לו לאברהם ... : עיין בבא בתרא סז, ע"ב. 196 לא בגבורת הסוס ... : תה' קמו : י.

כי יתכן לומר' שה' <י>א באה על דין הנקרא גבורה שתף אחת ממדות החסד והיא הנקראת נצח כי עקר הכוונה אל ההפך. ואמ' בכאן ומשביע לכל חי רצון כלומר' הרצון הוא המשביע שאעפ"י שיש שם ממונים הכל ברצונו של מקום. 200 ודרך המקראו' בהרבה מקומות שמתחילין לדבר לגנוח ומסיימין בנסתר ופעמים מתחילין בנסתר ומסיימין' לגנוח כמו ליהוה הישועה על עמך ברכתך סלה כי הלמד באה להורות על אין סוף ועל הנסתר והיה לו לומר' על עמו ברכתך סלה ואומר' על עמך ברכתך סלה התחיל בנסתר וסיים בגנוח וכן אליך מתחיל בגנוח ומסיים בנסתר. ועתה תוכל להבין מה שאמ' אלעזר בן פדת גוזה לך דאחרב' <י>ה לעלמ' והדר אבניה איפשר דגפלת בשעתא דמוזוני וכת' צדיק יהוה בכל דרכיו וחסידי בכל מעשיו ע"כ לא דבר(?) התחברותם ובכאן פי' אסיפת כולם להתחבר ולהתיחד הייחוד הגמור.

207 [וחסיד] נוסף י"י כה"ר / דבר] אולי צ"ל זכר

202 ליהוה הישועה ... : תה' ג : ט. 205 מה שאמ' אלעזר בן פדת ... : עיין תענית כה, ע"א (בשיגויים).

פ ר ק ע ש ר י מ ו ש ת י מ

והוא יסוד עולם הנקרא צדיק שנא' וצדיק יסוד עולם ובכל מקום שתמצ' צדיק תוכל להבין יסוד עולם כגון יהוה צדיק קצץ עבות רשעים. כמה נאה קציצת עבות רשעים לצדיק כמו שנאה לו גטיעת עבות הצדיק' והוא עומד בין ההדסים. וכגון צדיק מושל יראת אלהים כלומר' הוא יראת אלהים ואמרו רבותי' אמ' 5 הקב"ת אני מושל באדם ומי מושל בי צדיק שאני גוזר גזירה ומבטלה. ומפורש הוא הכת' שאמ' ומלכותו בכל משלה. ומה שאמ' בכל דרכיו רצה לומר' שהכל אסד ע"א נעשה ע"י הצדיק כי הוא ית' משפיע עליו אצילת כח וכל | הנחלים הולכים אל הים דרך שם וזהו יראת יהוה שהוא בראשי' חכמה כמו שנא' ראשית חכמה יראת יהוה <יראת יהוה> היא אוצרו וכת' היא מתהלכת בין החיות ועל כן אמ' 10 והים איננו מלא כל' איננו נפסק ו<נ>כרת מלהתפשט מלשון קראו אחריו מלא וזהו שאמ' מתהלכת ופי' מפני מה הים איננו נפסק מפני שהם צריכים לחזור ולשו' עוד אליו פעם אחר זהו אל מקום שהנחלי' הולכים שם הם שבים ללכת.

4 (מושל) יראת] יראה כה"ר

1 וצדיק יסוד עולם ... : מש' י : כה. 2 יהוה צדיק ... : תה' קכט : ד. 3 והוא עומד בין ההדסים ... : זכ' א : ח. 4 צדיק מושל ... : שמ"ב כג : ג. ואמרו רבותי' : מועד קטן טז, ע"ב. 6 ומלכותו בכל משלה ... : תה' קג : יט. 8 ראשית חכמה ... : תה' קיא : י. 9 <יראת יהוה> היא אוצרו : יש' לג : ו. היא מתהלכת בין החיות ... : יח' א : יג. 10 הים איננו מלא ... : קה' א : ז. קראו אחריו מלא ... : יר' יב : ו. 12 אל מקום ... : קה' א : ז. 13 שומע תפלה ... : תה' סה : ג. המשלח מעינים ... :

ואומ' שומ<ע> תפלה עדיך כל בשר יבואו ואומ' המשלת מעינים בנחלים בין
 הרים יהלכון. ותן דעתך להבין מי קרא הרים ואם תבקשנו ככסף תמצאנו בפסוק
 15 ההרים רקדו כאלים גבעות כבני צאן. ואל תחשב לומ' שכונתי בה שהוא לשון
 הורים בזה הפירוש ולא בפ' שכתבתי למעלה גם אינו מלשון קצין ועיכובין
 ולא מלשון ע"ז או בתי דינים בזה המקום. וכבר פירשתי מעינים ונחלים פ' יפה
 לפי דעתי. ואל הענין הזה רמז שלמה בחכמתו באמרו שלשה המה נפלאו ממני
 וד' לא ידעתים ר"ל ענין מהות כל מהות פעולת צדיק יסוד עולם וקרא אותם
 20 דרכים כלו' מנהג והא' מוכיח ועל כן תפש בים וביבשה ובאוויר ובאדם רמז
 לשיתא אלפי שני הוי עלמא וחד חריב. וזהו ששאל משה באמרו הודיעני גא את
 דרכיך וגו' שאל מה הוא הענין ועל זה אמ' לו גם את הדבר אשר דברת אעשה
 וגו' כמו שאני עתיד לכת<ו>ב. זהו שראיתי לפרש במה שאמ' צדיק יהוה
 בכל דרכיו, אך מה שאמ' וחסיד בכל מעשיו הוא נאמ' על כונת מטה כלפי חסד
 25 ואליו הוא פונה בכל עת או נאמ' כי צדיק יהוה בכל דרכיו נאמ' על פעולת
 הלילה שהוא מכח מדת הדין עם כל מה שכתבתי בו וחסיד בכל מעשיו נאמ' על
 פעולת היום והוא מכח הרחמים העונה אל החסד ונוטה אליו בכל הכרעותיו
 וכמו שכתבתי. ובמסכת ראש השנה פרק ראשון רב הונא רמי כת' צדיק יהוה
 בכל דרכיו וחסיד בכל מעשיו בתחלה צדיק ולבסוף חסיד. ויש מזה המאמ' סיוע
 30 לשני הפירושים שכתבתי פה. יום הולך אחר הלילה ויהיה סמך לזה הפ' מה שאמ'
 אסד ע"ב הכת' יומם יצוה יהוה חסדו וגו' כלומ' יצוה חסדו לפעול | הפעולה המסורה לו
 ובלילה שירו עמי שירה כת' ופי' שיר חבור מלשון <שירה(?)> תפלה לאל חיי
 להתפלל לאל חיי כאלו אמ' לאל התורה שהוא חיי הנפש כמו שנא' כי הוא חייך
 ואורך ימיך. ובאמרו לאל חיי שב לשניהם כלומ' לחסדו ולשירו להתפלל
 35 עמי. נמצא לזה הפ' בכאן רמז <ל>מה שאמרו שהקב"ה מתפלל כלומ' מדותיו
 ויותר היא(!) מפורש אם נאמ' כי תפלה לאל חיי הוא פ' לאיכות הצווי כלומ'
 איך יצוה בתפלה ונאמ' שכל מה שהוא גזור אומ' יהיא(!) רצון מלפני שיהיה
 כך וכך. וכת' כי יהוה דבר טוב על ישראל ואומ' בעדו. קרוב יהוה לכל קוראיו
 לכל אשר יקראו[הו] באמת כלו' פעמים לכל קוראיו פעמים אינו אלא לאשר
 40 יקראוהו באמת ואו' מבקשי פניך יעקב סלה ואומ' תתן אמת ליעקב חסד לאברהם.
 וכבר כתבתי מהו אמת ורמזתי כחו וענינו והודעתי איזה מקומו.

23 לפרש' לפי' כה"י

תה' קד : י. 15 ההרים רקדו ... : תה' קיד : ד. 18 שלשה המה ... : מש' ל : ית.
 21 לשיתא אלפי שנה ... : ר"ה לא, ע"א, ומקבילות. הודיעני נא ... : שמ' לג : יג, יו.
 28 ובמסכת ראש השנה ... : יז, ע"ב. 30 יום הולך אחר הלילה ... : משנה חולין ה, ה.
 31 יומם יצוה ... חיי : תה' מב : ט. 33 כי הוא חייך ... : דב' ל : כ. 35 הקב"ה
 מתפלל : ברכות ז, ע"א. 38 כי יהוה דבר טוב ... : במ' י : כט. 40 מבקשי פניך ... :
 תה' כד : ו. תתן אמת ... : מי' ז : כ.

פרק עשרים ושלוש

ואת שועתם ישמע ויושיעם. את שם לשכינה שנא' ואשמע את הקול מדבר אלי וכבר כתבתי כי זה נאמ' על בני חיי ומוזני שצריכים שוע<ה> וצעקה אבל בשאר דברים נאמ' רצון יראיו יעשה. שומר יהוה את כל אוהביו. לשון שמירה עיקר פירושו כתרגומו שהוא רמז לשי"ן דל"ת יו"ד וכבר רמזתי מזה הענין 5 רמז גדול. תהלת יהוה. אחר שהגיע לשמירתן של צדיקים ואבדן של רשעים סיים דבריו בתהלה כמו שהתחיל בה. ויברך כל בשר שם קודשו לעולם ועד. לא אמ' ואברך כמו שאמ' בתחלת המזמור שאמ' ואברכה שמך זה ראייה שעל סוף העולם נאמ' זה הפסוק כמו שאמ' הכתוב שומ<ע> תפלה עדיך כל בשר יבואו וכן יתכן לפרש תהלת יהוה ידבר פי אימתי בזמן שיברך כל בשר שם קודשו 10 זהו לימות המשיח ואז יברך כל בשר שם קדשו. לעולם ועד. כבר פירשתי שמוש אות למד ועל פי ענין א' מעניני שמושה תבין עולם ועד. ונהוג היה דוד לומר הלל כשהוא רואה במפלתן של רשעים כמו שאמ' במקום אחר יתמו חטאים מן הארץ ורשעים עוד אינם ברכי את יהוה הללויה. וכן אמ' | בכאן ישמיד אס"ה ע"א וסמך ליה תהלת יהוה ידבר פי ויברך וגו'.

1 ואשמע את הקול מדבר אלי : צירוף שני כתובים : יח' א : כח ; ב : ב. 8 שומע תפלה ... : תה' סה : ג. 12 יתמו חטאים ... : תה' קד : לה ; השווה ברכות ט, ע"ב ; ויק"ר ד, ז, עמ' 95.

פרק עשרים וארבעה

אמ' ר' יהושוע בן לוי כל העונה אמן יהא שמיה רבה בכל כחו קורעין לו גזר דינו שנא' בפרוע פרעות בישראל מאי טעם בפרוע פרעות בישראל משום ברכו יהוה. ר' חייא בר אבא ואמ' ר' יוחנן אפי' יש בו שמץ ע"ז מוחלין לו כת' הכא בפרוע פרעות וכתוב התם פרע' אהרן. אמ' ר' שמעון בן לוי כל העונה אמן יהא 5 שמיה רבה בכל כחו פותחין לו שערי גן עדן שנא' פתחו שערים ויבא גוי צדיק שומ<ר> אמונים אל תקרי שומ' אמוני' אלא שאומרי' אמן מאי אמן אמ' ר' יוחנן אל מלך נאמן ואמרי ליה אתה מלך נאמן. אין אמן בלי אומן ואין אומן בלי אומן ומאי אמן ענין שבו מתקיים האמון. ויש מן ההמון שסבורין כי מלת כחו מלשון כח וגבורה והוא נאמ' על העונה אמן כלומ' שיצחק בכל כחו ויש 10 מן המפרשי' שפירשו בכל כוונתו. וכן האמת אלא שהלשון הזה נשמע לשני פנים ואעפ"י ששניהם טובים הא' יכשר יותר שיש מי שיבין כוונתו בכל כוונת הלב וזה הפי' טוב הוא אלא שיש לתמוה מפני מה אמ' כחו ולא אמ' כוונתו היכן

3 ר' (חייא) ור' כה"י 4 בל שכל כה"י

1 אמר ר' יהושוע בן לוי... : שבת קיט, ע"ב. 7 ואמרי ... נאמן : אינו לפנינו בתלמוד.

מצינו כוונה אמורה בלשון כח. ועוד מי עכב ביאת המשיח זה כמה שנים שאנו בגלות בעונותינו שהרי אי אפשר שלא יהא רובן של ישראל שיאמרו 15
אמן יהא שמיה הגדול מבורך בכל כוונתם פעם א' בשנה זה היום וזה למחר וזה ליום השלישי וכן בכל יום ויום וכשיגיע ראש השנה ויום הכפורים לא ימצא להם עון אלא מאותה שעה ואילך א"כ <י>ך יתכן שלא יהיו רובן מראשית השנה ועד אחרית שנה נמצא <ו> רוב של ישראל צדיקי' גמורים וא"כ מי מעכב בן דוד לבא. ואולי יהיה מי שיאמ' כי פי' קורעין לו גזר דינו אינו אלא 20
להנצל מן המיתה אבל אין מוחלין לו עון שבידו וא"כ היה ראוי לפי דבריו שלא ימותו מישראל אלא מעט מזער עד שיהיו בני שמונים או בני שבעי' שנה כדכתי' ואם בגבורו' שמונים שנה וגו' ואין אנו רואין ישראל מרבים זקנים אס' ע"ב יותר מן האומות | ולא הצדיקי' מאריכי' ימים יותר מן הרשעים. אך הראוי יותר לפר' כי בכל כחו חוזר אל השם רצונו לומ' כיוון את השם בכל מה שראוי 25
לו באותיותיו ובפירושו ובנינים ובנקוד המקובל והסימן שלו לעולם יהיה דברך נצב בשמים זהו בכל כחו בכל כח השם. ובאמת אי אפשר להיות זה בלי כונת הלב ואח"כ יברך וכל מי שידע כחו של שם ויתכוין לברך אותו בכל כחו בכל אותיותיו ובנקודו ובכל מה שנתן לו רשות להתבונן בשעה שאומ' יהא שמו הגדול מבורך על כל פנים יהא כח בידו לבטל גזר דינו ובלבד שלא תהא בו 30
שבועה אבל אם היתה בו שבועה אינו נקרע כך אמרו בפי' שכל גזר דין שיש עמו שבועה אינו נקרע ואם הוא גזר דין שאין עמו שבועה נקרע כשהוא מתכוין ואח"כ מברך וזה הוא שאמ' יפה צעקה לאדם בין קודם גזר דין בין לאחר גזר דין. ומה שאמרו שאין גזר דין של יחיד נקרע לא היה כונתם אלא על השב מעבירה שבידו ומביא קרבן כמו שנראה ממה שאמרו לא שב בנתיים אפילו כל 35
אילי נביות וכו'. וכן ממה שאמ' הכתו' לכן נשבעתי לבית עלי אם יכופר העון הזה בזבח ובמנחה. אבל העושה תשובה ומרגיל עצמו לברך השם קורעין לו גזר דינו. וזהו הפך ממה שאמ' ויקב בן האשה ישראלית את השם וכו' שפי' ואח"כ ברך ולפי' נתחייב, ואם בעבירה חייב במצוה שכנגדה זוכה. כת' החכם ר' עזרא בפי' קדיש וזהו לשונו עכשיו כאשר ישראל בגלות ואין הכסא שלם אנו מתפללין 40
שיתקדש ויתעלה הכסא לקבל ממעל בביאת הגואל ואומר יתגדל וכן הוא אומ' יהוה אלהי גדלת מאד יגדל נא כח יהוה וכן בדוד הוא אומ' ויאמן ויגדל שמך עד עולם בכל זה רוצה לומ' יניקת התורה. ויתקדש לקבל ממקום הקדש. שמו הגדול כי לתשובה אין בו (!) ירידה כי אם עלוי. בעלמא דברא כרעותי וימליך

24 אל] את כה"י 33 השב] כן הוא בכה"י.

אין ... האמון : השווה פירוש האגדות לר' עזריאל, עמ' 24, הערה 3. 22 ואם בגבורות ... : תה' צ : י. 25 לעולם יהוה דברך נצב בשמים ... : תה' קיט : פט. 29 לבטל גזר דינו ... : עיין ראש השנה יח, ע"א. 34 לא שב בנתיים ... : ר"ה יז, ע"ב. 35 לכן נשבעתי ... : שמ"א ג, יד. 37 ויקב בן האשה ישראלית ... : וי' כד : יא (בנוסח

מלכותי". צריך אתה לדעת כי ד' מעלות הם המלך והמלכות והממלכה והממשלה
 45 זה למטה מזה לכך אמ' ימליך יפעיל. בחייכון וביומיכון ובחיי דכל בית ישראל
 א ס ו ע"א כי לא יוכל לעולם להיות הכסא שלם וזולת | תחיית המתים שיהיו כל הדברים
 עומדים בכח לצאת כאשר היה בבריא' העולם. אמן יהא שמיא רבא מברך. צריך
 לחבר שמיא רבא למברך כי מברך הוא לשון בריכה ויניקה למעלה מכל הברכות
 אנו רומזין לכאן למה שאנו יכולין ורשאים לדבר ממנו ואומ' יקבל אפי' ממה
 50 שהוא ממעל מאצילות הברכו' והנחמו' על שם הגלו' וכל זה מבואר זהו מה
 שכת'. ותמה אני עליו איך השמיט פי' בעלמ' דברא כרעותיה ואולי השמיטו
 מפני שהוא מבואר לכל משכיל ופירושו היה מביט בתורה ובונה את העולם
 על דרך הפי' שפירשנו בזה המאמ' רו' לו' ג' (! ?) יהיה מביט והוא רחוק מאד ממה
 שפירש הוא בו כי כרעותי' בלשון ארמי' הוא כרצונו בלשון הקדש. וכבר ידענו
 55 כי ענין רצון דק ופנימי מאד. ומה שכת' (! ?) מד' מעלות יש לומ' כי הוא מפרש
 מלכותי' כמו תורה שבכתב ולא נראה לי פירושו אלא כמו תורה שבעל פה שכבר
 הקדים לומ' יתגדל ויתקדש שמיא רבא. ופי' בחייכון וביומי' <> כון אין הדעת
 סובלתו מפני שני דברים האחד שגצטרך לומ' לפי דבריו שיהיו כל ישראל
 שכבר מתו בחיים קודם ביאת הגואל שכתו' כי (!) ביום ההוא יהיה יהוה א' ושמו
 60 א', והדבר הב' שהם אמרו בענין כי יד על כס יה אין הכסא שלם כל זמן
 שזרעו של עמלק קיים וכשיכלה זרעו של עמלק יהיה הכסא שלם והשם שלם
 שנא' האויב תמו חרבו < > לנצח וגו' וסמך ליה ויהיה לעולם ישב כונן למשפט
 כסאו, ועל כל פנים יהיה א' מן העניני' האלה קודם לחבירו או תחיית המתים
 קודם שיאבד זרעו של עמלק או אבדן זרעו של עמלק קודם תחיית המתים ועל
 65 כן אין דעתי סובלת פירושו. ומה שראיתי לפרש בו דומה למה שאמרו אין
 מלכות גוגעת בחברתה אפילו כמלא נימא. ומזה יש ללמוד לחכמים שבכל דור
 ודור ופרנסי הדור וראשי כנסיות שתכף שיגיע זמן פרנס א' לנהוג את דורו על
 כל פנים יפטר הפרנס שפרנס אותם לשעבר ועל כן כשאנו מתפללין על ביאת
 הגואל ראויים אנו שנתפלל על חייהם של כל ישראל ובכללם | חכמיהם ופרנסיהם
 וגדוליהם שיזכו עמנו יחד לראות בביאת הגואל שיבא במהרה בימינו אמן.
 ומה שפי' מברך מלשון בריכה ויניקה לא ידעתי מי הביאו להוציאו מן הפשט
 הידוע. ולא פי' מהו לעלם ולעלמי עלמיא ומפני מה אין אומרינן בעלם ובעלמי
 עלמיא בבי"ת כמו קדיש בעלם עלמיא. ואני אומ' כי מברך תרגום של מבורך
 והלמד' מורות דרכן ויש בם חמשה עולמי' לעלם א' ולעלמי שנים עלמיא
 75 שנים הרי חמשה כנגד חמשה מעלות שהם יראה וחכמה ובינה וגדולה וגבורה

55 שכת' גירסת כה"י איננה ודאית 65 בחברתה בחברתא כה"י 69 שנתפלל
 שנתפלל כה"י 74 דרכן כתוב בין השיטין

המסורה: הישראלית). 59 ביום ההוא יהיה יהוה אחד ... זכ' יד : ט. 60 כי יד ... :
 כונן למשפט כסאו : עיין פירוש רש"י על שמ' יז : טז. 65 אין מלכות גוגעת
 בחברתה ... : שבת ל, ע"א. 73 קדיש בעלם ... : קדושה דסידרא; ועיין מה שהביא על

או כנגד חמשה מוצאות של עשרים ושנים אותות חקוקו ברוח מרוח. והראשון נכון וראוי יותר לפי מה שמסיים ואומ' ויתברך (י) ואין לו להפסיק בין עלמיא ליתברך (י) כמו שאין להפסיק היראה מאין סוף. וחזון ואומ' ישתבח ויתפאר שמה דקודשא בריך הוא ונכפלה הברכה לשני שמו' שהם יהוה אלהים 80 לכל שם ושם שתי פעמים תחלה אומ' יתגדל ויתקדש שמה רבא ואח"כ וימליך מלכותי' זהו תפלת שליח צבור לבדו וכלם אומרי' יהא שמה רבא ומסיים שליח צבור שמה דקודשא בריך הוא. ע"א. מברך והיה ברכה מתרגמינן ותהא מברך, לעלם ולעלמי הם יסוד עולם ועמודי שמים שקרא אותם שלמה ע"ה שוקים שנא' שוקיו עמודי שש כל' עליהם שש ואעפ"י שאין זה הפי' ראוי לפי סדר 85 המקום הנה כתבתיו כי טוב הוא בפני עצמו ויועיל במקומו. עלמיא מבוא הדברי' כולם והלמדין משמשינן כלמד למי אתה לעבדך ליעקב [ב] ר"ל שיברך את עולמו. וידוע שכל המברך מתברך שאי אפשר לאדם שיתן דבר אם אין לו ממנו ואולי זאת היתה כוונת החכם ר' עזרא. ע"א. יהיה שמו הגדול והמבורך לעלם ולעלמי עולמים ועל כן צריך לחבר שמה רבא למברך. והברכה הזאת 90 הפך מחליף היצורים וממה שאמ' הכת' ושם רשעים ירקב כולם ישנו והוא מהשנא עדניא וזימניא והוא לא ישנה אני יהוה לא שניתי וכת' המה יאבדו ואתה תעמוד וכולם כבגד יבלו כלבוש תחליפם ויחלופו.

גירסה זו י' בער בסדר עבודת ישראל, תל-אביב תשי"ז, עמ' 127. 76 חמשה מוצאות ... : השווה ס' יצירה ב, ג (אבל שם: חקוקות בקול חצובות ברוח וכו'). על צורת הריבוי 'אותות' עיין ר"ש ליברמן, תוספתא כפשוטה ה, עמ' 999. 82 והיה ברכה ... : בר' יב : ב. 84 שוקיו ... : שה"ש ה : טו. 86 למי אתה ... : עיין בר' לב : יז—יח. 90 ושם רשעים ... : מש' י : ז. והוא מהשנא ... : דנ' ב : כא. 91 אני יהוה ... : מל' ג : ו. המה יאבדו ... : תה' קב : כז.

פרק חמשה ועשרים

א סו ע"א

האתרוג בקרא פרי עץ הדר שנא' ולקחתם לכם ביום הראשון פרי עץ הדר כפות תמרים וענף עץ עבות וערבי נחל. פרי עץ הדר אמרו רבותינו ע"ה הדר באילנו משנה לשנה זה אתרוג והוא דומה ללב וכת' הוד והדר לפניו וגו'. ראוי לנו לומר לפי המאמ' ולפי הפסוק שלא גסיר (ז) הדר לפני הבורא. ואתרוג א' ולמעלה 5 ממנו לולב. כפות תמרים כפת כתי' ואמ' כפות תמרי' והיה לו לומר כף תמר ואמ' כפות תמרים שאלו אמ' כף הייתי אומ' שאינו אלא עלה א' לכך כתי' כפת וקרינן כפות ויש אם למקרא. וזהו שאמרו בפרק לולב הגזול ואימ' תרתי כפי תמרי אמ' ליה כפת כתי' ואימ' חדא כפתא ההיא כף קרו לה והחסרון לומר לך שלולב א'. ואמ' תמרים דמשמע כף שלפני תמרים. צדיק כתמר יפרח זאת

1 ולקחתם ... : וי' כג : מ; ועיין סוכה לה, ע"א. 3 הוד והדר לפניו ... : תה' צו : ו. 7 בפרק לולב הגזול : סוכה לב, ע"א; ועיין שם בתוספות, ד"ה כפת. 9 צדיק

- 10 קומתך דמתה לתמר ולולב א' והוא דומה לשדרה למעלה ממנו הדס שנא' וענף עץ עבות והוא דומה לעינים והדס שלשה ואמרו דקמי תלתא תלתא בקינה כי הכונה לרמוז ההמשכה כדי לקבל כח וכשהם עומדים ג' ג' בקן א' יותר הוא משמעו' הדבר אבל על העיקר הכולל הכל היה ראוי להכשיר אפי' תרי וחד שנים למטה וא' למעלה אלא שאין הכונה רמוזה. ואחד למעלה ושנים למטה
- 15 זהו השמים ושני עמודיו שהוא עומד עליהם. והצדיק עומד בין ההדסים ולכך נקראו הצדיקי' על שם הדס ואומ' והוא עומד בין ההדסים אשר במצולה וידוע כי מצולה הוא מקום עמוק וברוב המקומות שהוא נזכר בתורה הוא נאמ' על כוונת מקום שיש בו מים כגון ירדו במצולות כמו אבן וכגון אל תשטפני שבולת מים ואל תבלעני מצולה וגו' וכגון אשיב ממצולות ים, על כן אני אומ' כי זאת המצולה אשר ההדסים עומדים שם וכנגדם לפי דעתי הדס שבלולב נקראת מצולה על מימי הנחל שהם אחד משבעה מים הכתובים בין יום שני ובין יום שלישי במעשה בראשי'. ולמעלה מענף עץ עבות ערבה שנא' וערבי נחל ערבה שתיים והיא דומה לשפתים ערבי נחל דברים שהם מתערבים בנחל | עד שנקרא הנחל הזה צרור החיים לא יהיה ערבי לשון עריבות ומתיקות כלו' שעריבים עליו ושמקבל מהם ואח"כ ושמחתם לפני יהוה. וזהו שאמרו פרי עץ הדר זה הקב"ה שאמ' הוד והדר לפניו. כפות תמרים זה הקב"ה שנא' צדיק כתמר יפרח וענף עץ עבות זה הקב"ה שנא' והוא עומד בין ההדסים וערבי נחל זה הקב"ה שנא' סלו לרוכב בערבות שתי ערבות היא א' ללולב וא' למזבח ויסוד אחד לשניהם אלא שזו להמשכה וזו דוגמא לבנין, וזהו שאמרו בערבה שבמזבח בפרק לולב וערבה תאנא מורביות רבות וארוכות אחת עשרה אמה כדי שיהא (!)
- 30 גוחות על המזבח אמה ועוד אמרו בפרק לולב וערבה אמ' ר' אבהו אמ' ר' אליעזר כל המקיים לולב באגדו והדס בעבותו מעלה עליו הכתו' כאלו בנה מזבח והקריב עליו קרבן שנא' אסרו חג בעבותים על קרנות המזבח וידענו שהקרבות להמשיך כדכתי' ריח נחוח כתרגומו וירד ונחת. ולולב גיטל בימין ואתרוג בשמאל וכל א' וא' גיטל ביד הראויה לו לקבל משכם לפי שהם באים לרצות על המקום. ואין טעם תפלה של יד בשמאל כטעם אתרוג בשמאל כמו שאכתו'. וצריך לנענעו לד' רוחו' ומעלה ומטה ובכל א' וא' שלשה פעמים שכן הם חתומים שלש אותיות לכל רוח. ואל תתמה בקראי צרור החיים נחל
- 14 אלא ... ושנים] נוסף בכה"ל על הגליון; בגוף כה"ל ושנים למטה / עריבות] ערבות כה"ל / זה] נכפל בכה"ל

כתמר יפרח ... תה' צב : יג. זאת קומתך ... : שו"ש ז : ת. 11 דקמי ... : לפנינו (סוכה לב, ע"ב) : דקיימי תלתא תלתא טרפי בקינא. 16 והוא עומד בין ההדסים ... : זכ' א : ת. 18 ירדו במצולות ... : שמ' טו : ה. אל תשטפני שבולת ... : תה' סט : טז. 19 משיב ממצולות ים ... : תה' סח : כג. 24 צרור החיים ... : השווה שמ"א כה : כט. 25 פרי עץ הדר זה הקב"ה ... : עיין ויק"ר ל, ט, עמ' 707. 29 וזהו שאמרו בערבה ... : עיין סוכה מה, ע"א—ע"ב, בשינויים. 33 אסרו חג ... : תה' קיח : כו (בנוסח המסורה: ... עד קרנות). 34 ריח נחוח : שמ' כט : יח, ועוד (השווה ס' הבהיר

כי יש נחל עליון ונחל תחתון וזהו ארץ נחלי מים. וכן מה שאמ' עינות
 40 ותהומו[ת] כל א' וא' יורה על שנים הרי ששה יוצאים בבקעה וששה כמו כן
 בהר כי באמרו ארץ כלל הכל עמקים והרים וגבעות ובקעות ויהיה נחלי מים
 עינות ותהומו[ת] נמשכין ונסמכין על יוצאים בבקעה וכן יוצא' נסמך ונשען על
 ההר. ואל תחשב להביא ראיה מן הכת' שאמ' והכהו לשבעה נחלים כי הוא
 לימות המשיח שהנהר היוצא מעדן יתפשט לו' נחלים שבגן. ואחר שהוברר
 45 לנו שיש שם ב' נחלים נאמ' שעליהם אמ' הכתו' המשלח מעינים בנחלים. ולפי
 הענין הזה אם תרצה לפרש ערבי נחל למטה וענף עץ עבות למעלה ותפרש תרי
 אסח ע"א אחד שנים על | גבי א' גם זה טוב כדעת החכם ר' עזרא ז"ל אבל הראשון
 נראה לי יותר נאה ומשובח כמו שנראה ממה שאמ' הכת' סלו לרוכב בערבות
 ובפי' אמרו כי ערבות הוא הרקיע השביעי כמו שמצינו בפרק אין דורשין ז'
 50 רקיעי' ואלו הן וילון רקיע שחקים זבול מעון מכון ערבות. אבל בספר הבהיר
 מצאתי סיוע לדבר החכם ר' עזרא ז"ל וזהו וענף עץ עבות מאי ענף עץ עבות
 צריך להיות ענפיו חופין את רובו ואם אין ענפיו חופין את רובו אינו כלום מפני
 מה משל למה הדבר דומה לאדם שיש לו זרועותיו ובהן יגן על ראשו הרי
 זרועותיו שנים וראשו שלשה והיינו ענף לשמאל עבות לימין נמצא עץ באמצע
 55 ולמה נאמ' בו עץ מפני שהוא שורש האילן ומאי ערבי נחל אלו כנגד שוקי האדם
 שהם שנים ע"כ. זהו ההדס הנקרא ארו כמו שאמרו בפרק לולב הגזול מאי ארו
 הדס כדרבא בר רב הונא דאמ' רבא בר רב הונא אמר רב עשרה מיני ארוזים
 הם שנא' אתן במדבר ארוז שטה והדס ועץ שמן וזהו כארוז בלבנון ישגא
 ופי' לבנון סבת מקום לבנון של ישראל כך שמעתי זה הלשון מפי החסיד
 60 ר' יצחק <בן> הרב הגדול ר' אברהם זצק"ל בענין גוזלים מלבנון.

46 תרי' אולי צ"ל 'פרי'

קט וקטז). 39 ארץ נחלי מים ... דב' ח : ז. 43 והכהו לשבעה נחלים ... : יש'
 יא : טו. 45 המשלח מעינים בנחלים ... : תה' קד : י. 48 סלו לרוכב בערבות ... :
 תה' סח : ה. 49 בפרק אין דורשין : הגיגה יב, ע"ב. 50 בספר הבהיר : שם,
 קעו—קעז. 56 בפרק לולב הגזול : סוכה לו, ע"א. 58 כארוז בלבנון ישגא : תה'
 צב : יג; ועיין מנחת שי שם. 60 וגוזלים מלבנון : שה"ש ד : טו (בנוסח המסורה;
 וגוזלים מן לבנון).

פרק ששה ועשרים

ועתה הבן פי' קצת עניני סוכה בשלש דפנות שכן הבית מוקפת משלש
 רוחותיה שתיים כהלכתן שהוא שבעה י"ח(?) טפחים רוחב וכן הבית הצד
 העיליון והאמצעי כדמות הש שהיא צורה(!) שרש אילן שדרכו להיות עקום

1 קצת עניני סוכה : השווה סוכה ב, ע"א. 5 וימיני טפחה שמים ... : יש' מח : יג.

ולפי שפעמים הוא מתעקם למעלה... כשר דופן עקומה והכשר הרותב שבעה
 5 טפחים שכן מצינו טפח בבריאת שמים שנא' וימיני טפחה שמים והם שבעה
 רקיעים טפח כל א' וא' ושלישי אפילו טפח ומניחו כנגד היוצא וזהו צד שלישי
 של בית ודי לו בטפח להכשירו שהרי יש לו קוצו של אחריו שהוא מקבל מאין
 סוף וזהו פאה מבחוץ ושוה מבפנים נמצא דופן זה כשיעור ולא הוצרך אפי'
 לאותו טפח רק להשלים הצורה והכשר גבהה עשרה טפחים נמצא הכשר | הדופן
 10 שבעים טפחים וכן הם שבעים והכשר של רותב הסוכה ארבעים ותשע טפחים
 וכן התורה גדרשת במ' ותשע פנים וראויה היתה להכשירה אפי' עד מאה ועד
 אלף אמה שהרי אין סוף להתעלות שהוא מתעלה עד עדי עד אלא לרמוז לנו
 שהתפשטות למטת עיקר כוונת עשיית הטובה והיינו דבעי דירת עראי וזהו
 שכת' בסכות תשבו שבעת ימים הודיענו שהמסוככי' ז' ולמעלה מהם הסוכך
 15 עליהם והישיבה כנגד השבעה והיא המצוה. ויש מרבותינו שאמרו דסוכה
 דירת קבע בעי ולפי דעתי טעמם כנגד שלמעלה. ונשים פטורות מן הסוכה
 משום שנא' ברוך כבוד יהוה ממקומו וזה הטעם יספיק לכל מצות עשה שהזמן
 גרמא שיש שם המשכה מתחדשת כפי הראוי לזמן ההוא. ומה טוב ומה נעים
 מצות לולב בארבע' מינין אלו שהן בין כולם שבעה להיות נוהגת בסוכו'
 20 וניתרת גמי בצורת פתח שהיא צורת הא ועתה הבן לישנא דצריכא גמי צורת
 פתח ולישנא דאיגה ניתרת אלא בצורת פתח. ע"א. שלש דפנות שכן העולם
 מסוכך מזרח ודרום ומערב אבל צפון אינו מסוכך. וגדול כחה של סוכה דכתי'
 וסוכה תהא (!) לצל יומם וגו' ואומ' יהוה צלך על יד ימינך ואומ' סר צלם
 מעליהם ויהוה אתנו וגו'. מעשרים וחמשה באלול שבו נאמ' יהא (!) אור עד
 25 עשרים וא' בתשרי שהוא חתימת הכל עשרים וששה ימים וסוכה (!) תהיה לצל
 יומם חסר ואו מפני הדגש בגימטריא תשעים וא' במנין השם הנכתב והשם
 הנקרא וזהו טעם הסוכה העשויה לצל שהיא כשירה. ואמרו ונסו הצללים אלו
 שרי אומי' העולם. ואחר שתבין ענין הצל הבן המאמ' המתוק שאמרו ואין ספק
 כי זה וכל מה שאמרו דברי אלהים חיים הם והוא מה שאמרו אין שוחטין לתוך
 30 עוגל של מים וטעם הדבר מפני שנראה כאלו עובד בשחיטתו לצל גופו וצלמו
 הנראה אליו במים. ובכאן נמצא פתח להבין ענין הדלקת המנורה במקדש שאין
 נר בלא צל וטעם היותה בדרום נודע בדברי חכמי הקבלה אך לפי הענין הזה
 טעם היותה בדרום הוא כדי שלא יהא צל הצפון במקדש שהם בעולם גם כן

4 [...] מקום ריק בכה"י 33 שהם] כן הוא בכה"י ונראה שצ"ל 'שהרי'

14 בסכות תשבו ... : וי' כג : מב. 15 דסכה דירת קבע בעי' : השווה סוכה כח, ע"ב.
 17 ברוך כבוד יהוה ממקומו ... : יח' ג : יב. מצות עשה שהזמן גרמא ... : השווה משנה
 קידושין א, ז. 23 וסוכה תהא (צ"ל וסכה תהיה) ... : יש' ד : ו. יהוה צלך ... : תה'
 קכא : ה. סר צלם ... : במד' יד : ט. 27 ונסו הצללים ... : שה"ש ב : יז; ועיין
 שהש"ר על הפסוק, אלא שהביטוי שרי אומות העולם מקורו בב"ר מדר, טו, עמ' 437.
 29 אין שוחטין ... : עיין חולין מא, ע"ב (בגירסה שונה). 36 אסור תשמיש ביום :

אסט"א אינו | לפי שכל זמן שחמה במזרח או בדרום או במערב אין צל צפוני בעולם
 35 וכשהיא בצפון אין שם צל כי הכל הוא חשך ולא יתכן לומר צל במקום החשך
 אלא במקום שיש שם אורה. ועתה הבן ענין אסור תשמיש ביום אלא א"כ היה
 בית אופל (!) ובלילה לאור הנר וכת' ולא יתבוששו וסמך ליה והנחש היה
 ערום ואלו היו מתבוששים לא אירע להם כך. ולפי אלו הענינים קרוב לנו
 לפרש כי לחמנו במצה סר צלם מעליהם בסוכה ר"ל בזכו' עשיית מצות אלו.
 עיין נידה יז, ע"א. 37 ולא יתבוששו ... ערום ... : בר' ב : כה—ג : א.

פרק שבעה ועשרים

ועץ החיים בתוך הגן ועץ הדעת טוב ורע. עץ הדעת שלמעלה ממנו עץ החיים
 שנים למעלה וא' למטה ועל כן נאמ' בתורה שכל א' וא' מהם היה בתוך הגן
 ותרגם אנקלוס במציעות ואי אפשר לשני אילנות שיהיו כל א' וא' באמצע הגן
 אלא א"כ הם מורכבים זה בזה ומתיחדים בשרש א' שנים למעלה וא' למטה
 5 וממקום החבור ולמטה והוא בכלל נקרא הכל עץ הדע' או יתכן לומר שמקום
 החיבור ומה שלמטה נקרא פעמים עץ הדעת ופעמים עץ החיים. ומאשר אמרה
 חוה ולא תגעו בו למדנו שנתנבאה ולא ידעה מה נתנבאה שעץ הדעת נמנע
 מהם אפי' במגע ואפי' הדרך נשמר מהם שנא' לשמור את דרך עץ החיים. וכבר
 כתבתי שהם שנים למעל' וא' למטה אך זה אינו מיושב על דרך מה שאמרו
 10 שהוסיפה על הצווי ולפי' באה לידי גרוע שאלו היתה נבואה לא אירעה לה
 תקלה בשבילה, אבל לפי דברי רבותינו יתכן להעמיד פירושנו ונאמ' כי הענין
 הזה היה כמו שאמרו בענין תביאמו ותטעמו ברית כרותה לשפתים וכן בכאן
 לפי שאמרה שנמנע מהם במגע נתגלגל הענין עד שנמנע מהם אפי' במגע אחר
 שסרחו ועל הדרך הזה יעמדו דברי רבותי' באמתתם ודברינו בפשוטתם (!)
 15 ונא' לפי שהוסיפה על הצווי ואמרה שנאסר להם המגע לפי' באה לידי גרוע
 לפי שהנחש דחף אותה וכשראתה שלא מתה הלכה ונכרתה ברית לשפתיה
 אסט"ב ונמנע מהם המגע. ולא נגזרה המיתה | על עץ החיים שהרי זה דבר שאי אפשר
 הוא שכן כת' ואכל וחי לעולם. ואפשר לומר שנמנע מהם עץ הדעת אפי' במגע
 והתוספת הוא המיתה שאעפ"י שנמנע מהם אפי' במגע לא נגזרה המיתה על
 20 המגע אלא על האכילה כמו שנא' כי ביום אכלך ממנו מות תמות והיא אמרה

15 שהוסיפה] שהוסיפו' כה"י 17 ונמנע] ונמנע כה"י

1 ועץ החיים בתוך הגן ... : בר' ב : ט. 7 ולא תגעו בו ... : בר' ג : ג. 8 לשמור
 את דרך ... : בר' ג : כד. 10 שהוסיפה על הצווי ... : עיין פירוש רש"י על בר' ג : ג;
 והשווה מנחת יהודה לב"ר יט, י, עמ' 172, שורה 4. 12 תביאמו ותטעמו ... : שמ' טו;
 עז; ועיין מועד קטן יח, ע"א; בבא בתרא קיט, ע"ב; סנהדרין קב, ע"א; מכילתא, מסכתא
 דשירה י, עמ' 149. 18 ואכל וחי לעולם ... : בר' ג : כב. 20 כי ביום אכלך ... : בר' ב : יז.

לא תאכלו ממנו ולא תגעו בו פן תמותון ואלו אמרה לא תאכלו ממנו פן תמותון ולא תגעו בו לא היתה מוספת על הצווי ולא אירע לה כך ואפי' נאמ' בפשט המקרא שנגזרה המיתה אין דרש הדחיפה מכחיש זה הפשט שאין תמה אם נגעה בו ולא מתה מיד שהרי לא אמ' באכלך ממנו אלא ביום והוא כ"ד שעו' ועל כן אין לדחות הפשט בהכרח והדרש דברי אלהים חיים ואין מקרא יוצא מידי פשוטו באמת נמנע מהם עץ החיים אפי' במגע אחר שסרחו. כתב בן תבון בפרק י"א ושספורו של יעקב אבינו ע"ה היה ספור בדרך קצרה לאיכות ההשגה כלומ' ספור איכות הדרך אשר אי אפשר לאדם ללכת בה עד אשר ישיג מה שישלם בו והתחיל להודיע תחלה הדרך ההיא ואח"כ הודיע תכליתה ואחר 30 כן הודיע תכלית המושגים אשר בהשיג האדם מה שאפשר לו להשיג ממנו הוא תכלית שלמותו והודיע שהדרך ההיא אינה סלולה בארץ לארכה ולא לרחבה אך היא דרך עלייה בסולם רגליו בארץ וראשו מגיע השמים וכו' עד שאין ספק שהסולם ההוא מקורת עץ החיים נעשה וכו' עד ועץ החיים כבר הודיע אבי מביני משלי התורה שהוא החכמה הנה התבאר שהשכל האנושי כלו' שכלו בפעולו ומושכליו שהם דבר א' הוא הסולם עד כאן כת'. יובן מדבריו 35 שהסולם ההוא אשר ראה יעקב מצב ארצה וראשו מגיע השמימה הוא הדרך אשר אפשר לאדם ללכת בה עד אשר ישיג מה שישלם בו והסולם ההוא נעשה מקורת עץ החיים. זה דבר שאי אפשר לומ' שהרי כתו' בפ' שלא נתן רשו' לאדם הראשון לקחת מעץ החיים ולא לקרב אליו כדכתי' הן האדם היה כא[חד] ממנו לדעת טוב ורע ועתה פן ישלח ידו ולקח גם מעץ החיים ואכל וחי לעולם 40 אע"א ואמ' וישלחתי יהוה אלהים מגן עדן וגו' | ויגרש את האדם וישכן מקדם לגן עדן את הכרובים ואת להט החרב המתהפכת לשמור את דרך עץ החיים שגראה מאלה הפסוקים שלא השיג אדם הראשון לאכל מפרי עץ החיים כי אלו אכל קודם לכן כמו כן יחיה לפי הפשט וש אחרי אכלו מפרי עץ הדעת לא ניתן לו רשו' לגעת בעץ החיים כמו שאמ' לשמור את דרך עץ החיים, וא"כ איך יהיה הדרך 45 אשר אפשר לאדם ללכת בה עד שישגי מה שישלם בו הוא הסולם הנעשה מקורת עץ החיים. ואם יאמ' כי מאדם הראשון נמנע אך לא מתולדותיו ואכל וחי לעולם < > כי המובן ממנו שכל האוכל עץ החיים יחיה לעולם ובאמת לפי דבריו האכילה היא ההשגה. וא"כ מפני מה מת יעקב אבינו. ולא יתנצל במה

21 בן ממני כה"י / (אמרה לא) תאכלו תוכלו כה"י 23 המיתה המקרא כה"י
26 מירין מרי כה"י 27 לאיכות] בנדפס לאריכות 28 אין כך בכה"י בנדפס ליחא וכצ"ל 29 תחלה] בנדפס תחלת וכצ"ל 30 שאפשר] שאיפשר כה"י
31 סלולה] בנדפס דרך צלולה 32 השמים] בנדפס השמימה וכצ"ל 35 בפעולו ומושכליו] בנדפס בפועל ומושכלו וכצ"ל 38 נתן] נקוד על הנו"ן כה"י צ"ל 'ניתן' < > 48 חמש אותיות בלתי קריאות

25 ואין מקרא יוצא מידי פשוטו: שבת סג, ע"א, ומקבילות. 26 כתב בן תבון: מאמר יקון המים, עמ' 54—56, בדילוגים. 39 הן האדם... את דרך עץ החיים: בר' ג:

50 שכת' מה שאפשר לו להשיג ממנו כי אין זה מועיל כלום שאפי' שליחות יד נמנע ממנו שנא' ועתה פן ישלח ידו. וראיתי מי שכת' בפסוק פי' דחוק לפי דעתי וזה לשונו ועתה פן ישלח ידו ולקח גם מעץ החיים כל' אעפ"י ששלח עצמו אל הגופניות שהם עץ דעת טוב ורע כי כן דרך בני אדם אעפ"י כ נתן לו ידיים לשוב ולקחת גם מעץ החיים כמו שלקח מעץ הדעת טוב ורע ואולי ישיב אל לבו כי זו הדרך טובה ויאכל מעץ החיים וחי לעולם אחרי מות הגוף ובאמרו פן 55 שפירושו אולי לפי שהם מעט מן המעט מי שיאכל עץ החיים כמאמר שלמה אדם א <חד> מאלף מצאתי וכמו כן זה פן יראה בעיניו ע"כ. ואולי ירצה להצדיק עצמו בן תבון ולומ' כי דעתו בזה הפסוק ר"ל ועתה פן ישלח ידו כדעת המפרש הזה הנה הפי' הזה עיקרו וקרוב אל האמת אך כוונת המפר' אינה אמת כי באמרו ולקח גם מעץ החיים הוזה לקיחה זו עם לקיחתו הראשונה 60 שלקח מעץ הדעת שכשם שהראשונה עבר על רצון קונו כך בזו עבר על רצון קונו שגזר עליו מיתה ואם כפי <רושו> הוא הנה הבור' <א> ית' פתח לו פתח לקחת ממנו. ועוד אם נאמ' כי כוונת אמרו וחי לעולם היא אחרי מות הגוף ראוי לו לומ' כמו כן כי כוונת ביום אכלך ממנו מות <תמות> הוא אחרי מות 65 מות הגוף. וגם כן נראה מדברי המפר' שהוא אשר כתב בפסוק | ומעץ הדעת טוב ורע והנה הוא מת במות הגוף ע"כ. ואיך יתכן שיפתח לו פתח לאכל מעץ החיים וחי לעולם וכבר אכל מעץ הדעת ונגזרה עליו מיתה. והמובן מבעלי הדברים האלה שאין עונש לרשע במעשיו הרעים אם יוכל להתעסק בחכמת האלהות. ועם כל זה לא יתכן לומ' כי עץ החיים השיגו ילוד אשה. ומה שכת' 70 בשם אבי מביני משלי התורה שעץ החיים הוא החכמה זהו קרוב מאד אל האמת או הוא האמת כי חכמה הוא שם משמות התורה ואמרו ע"ה אין עץ חיים אלא תורה ואעפ"י שיש מקומו' שנפרש בהם החכמה בענין אחר עם כל זה נאמ' שהתורה בקרא חכמה כמו שנא' כי יהיה יתן חכמה מפיו דעת ותבונה והחכמה שנתנה מפי הבורא ית' היא התורה. ומה שאמ' לשמר את 75 דרך עץ החיים לא שהתורה נעדרה מהשיג ולדעת אותה מי שיתעסק בה ר"ל שיהא המותר והאסור שבה וכיוצא בהם נעדרים אבל מהותה נעדר ולא השיגו ילוד אשה זהו כי לא יראני האדם וחי כלומ' אפי' המלאכים, כך פירשוהו רבותינו ולא היתה כוונתו באמרו שעץ החיים <ם> הוא החכמה על חכמת המינות וה <א> פיקורוסו' אלא על חכמת האמונה. והדן את חבירו לזכו' דגין 59 עיקרו וקרוב] נראה שצ"ל 'עיקרו קרוב' 61 כך... קונו] נוסף על הגליון 78 חכמת] כה"י

כב—כד. 51 וראיתי מי שכת' : נעלם ממני מקורו, ועיין מה שכתבתי בספרי הלועזי, עמ' 110—111, ובמבוא, לעיל, עמ' 16. 57 אדם אחד ... : קה' ז : כח. פן יראה ... : יש' ו : י. 69 ומה שכת' ... : עיין מאמר יקוו דמים, עמ' 54, שורות 21—22; והשווה מורה נבוכים ב, ל; ומה שכתבתי בספרי הלועזי, עמ' 111, הערה 2. 71 אין עץ חיים אלא תורה ... : ברכות לב, ע"ב. 73 כי יהיה יתן חכמה ... : מש' ב : ו. 77 כי לא יראני האדם וחי : שמ' לג : כ. כך פירשוהו יבתינו : עיין ספרי בהעלותך,

80 אותו לזכו'. ועוד כל(?) באותו הפרק שהוא פרק י"א ואחרי אשר בארנו הדרך אשר לקח יעקב לספורו ומהיכן התחיל וכו', ועוד כת' בזה הפרק והטעם אשר בעבורו כללו יעקב ע"ה ויחזקאל לפירושגו המלאכים עם השם וכו' מכל זה נראה כי הוא <סבר ?> בחלומו של יעקב אבינו ע"ה שלא נכת' ברוח הקדש ולא שמע אותו משה רבינו ע"ה מפי הגבורה אלא ששמע מפי מגיד והמגיד שהוא שמע מפי מגיד וכן עד שהגיע ליעקב והוא ספר חלומו תחלה להודיע דרך למוד החכמה ובאותו הדרך דרכו בניו או אחדים מבני בניו והיה מקובל בידם מפה אל פה עד שבא משה רבינו וכתבו שלא מפי הגבורה. כך נראה מתוך דבריו וחלילה לנו מזו הסברה כי היא כפירה שכל החושב שכת' משה רבינו ע"ה אפי' אות א' שלא מפי הגבורה | הרי הוא סותר כל התורה ואפי' היה כתוב בפירוש בתורה שספר יעקב אבינו ע"ה חלמו לאיש או אשה היינו צריכין לפר' <ש> שנשכח באורך הימים עד שבא משה וכתבו מפי הגבורה על א' כמה וכמה שלא מצאנו לא בפ' ולא ברמזו שספר אותו ומי הביא האיש הזה שיחשוב בו שהוא ספורו של יעקב אבינו אלא א"כ העלה לבו טיגא. ומה שכתבתי מדבריו לבאר שהוא סובר על כל פנים שספר יעקב את חלומו ומאותו ספור הגיע אליו עשיתי כן בכוונה כי אמרתי אולי מי שיעיין בדבריו ידין כי באמרו ספורו של יעקב רצה לומר/ 95 מה שספרה התורה על יעקב על כן כתבתי מה שנמצא שם מפורש שתי מלות שהם לקח יעקב וכללו יעקב ויחזקאל ויש עוד בספר אך אמרתי על פי שנים עדים יקום דבר.

80 כל' צ"ל 'כ(תב)' 81 ומהיכן] ומה יהי(?) כו' כה"י 82 לפירושנו] בגדפס לפי' 87 כך ... הגבורה] נכפל בכה"י בטעות ונמחק אחר-כך

קג, עמ' 101. 80 אחרי אשר בארנו ... מאמר יקו המים, עמ' 56, שורות 16—17, 21—22.

פרק שמנה ועשרים

וזהו בלי ספק ענין מה שאמ' החכם לתלמידיו וכשאתם מתפללים דעו לפני מי אתם עומדים וגו' ואמרו אל תעש תפלתך קבע אלא רחמים ותחנונים. ובברכו' פרק תפלת השחר ר' אליעזר אומ' העושה תפלתו קבע אין תפלתו תחנוני' ואמרי' עלה מאי קבע אמ' ר' בר אידי אמ' ר' אושעיא כל שתפלתו דומה עליו כמשאוי 5 ורב<נ> אומרים כל שאינו אומרן בלשון תחנונים. וזה פירו' הפסוק קרוב יהוה לכל קוראיו בתחנונים לכל אשר יקראו(!) ברחמים המושל מושל והממשיל פועל על ידו ולא ע"י אחר. ופי' המאמ' כך הוא אל תעש תפלתך קבע כל' לא יהא לך כח ידוע להתפלל בו התפלל ברחמים ובתחנונים זהו פי' אלא רחמים ותחנונים לפני המקום. יש מי שגורס אלא תחנונים לפני המקום ואינו

1 וכשאתם מתפללים ... ברכות כת, ע"ב. 2 אל תעש תפלתך קבע ... אבות ב, יג. ובברכו' פרק תפלת השחר : שם, כט, ע"ב. 5 קרוב יהוה לכל קוראיו ... תה'

10 גורס רחמים פירושו כך לא יהא לך קבע בתפלתך אלא תחנוני' כלומ' תחנונים
יהא קבע לתפלה אפילו עם הרחמים כגון בקשת צרכים. אבל רחמ' אינו כן שיש
זמנים הרבה שאינו שואל צרכיו. יודעי סודו' הנבואה יבינו. זה ראיתי לכתוב |
אע"כ הגה שאלה והיא זאת כבר ידענו כי הסבה הראשונה לא השיגה כח השכל וא"כ
איך יתפלל האדם והוא אינו יודע לפני מי עומד. תשובה לא יובן זה אלא
15 בסודו' הנבואה ודיו לעבד להיות כרבו, וכת' וישב משה את דברי העם אל
יהוה ולא היה צריך אלא ללמד דרך ארץ וכבר אמרו בפ' אם אין דרך ארץ אין
תורה ודבריהם דברי אלהים חיים. זהו כלל הסדר המקובל בידינו וזהו לפי דעתי
שבע ביום הללתיך וגו' ביום שבע אבל בלילה כת' חצות לילה אקום להודות
לך וגו' וזה על משפטי צדקך. ומה שכת' בספר הבהיר על משפטי צדקך שהם
20 שבע כלומ' שבע כנגד שבע על שבע אלו נאמ' אבל לא על דרך זה כי אני לא
כונתי רק שהוא על שם המספר לא למספר ממש וכל זה בחול ולא בשאר הימי'.
ושמעתי שיש לדבור רפת ומשכילי הסדר פנימי יותר מכל זה כמו שהוא מפורש
בפסו' מלא בקש אותו כי הוא ידוע ומבואר ומפורש מאד. אך לפי דעתי הוא
הטחת דברים ואין כזה(?) ולא עגם כי הוא מדת רחמים וא"כ הוא האמת
25 שיהיה הסדר ההוא הטחת דברים על א' כמה וכמה מה שנמצא כתו' בהעקת
ספר המורה בפרק נ"א מן החלק השלישי וזהו כבר זכרה התורה זאת העבודה
האחרונה אשר עוררנו בזה הפרק לא תהיה אלא אחרי השגת הבורא בשכל כמו
שאמ' לאהבה את יהוה אלהיכם ולעבדו בכל לבבכם ובכל נפשכם וכבר ביארנו
כי האהבה כפי ההשגה ואחרי האהבה תהיה העבודה ההיא אשר העידו עליה
30 ו"ל ואמרו זו העבודה שבלב והיא לדעתי שעבוד המחשבה במושכל הראשון
ולתיתד עמו כפי היכולת ועל כן צוה דוד לשלמה וחזק על שני אלה הדברים
ר"ל ההשתדלות בהשגתו וההשתדלות בעבודתו אחרי השגתו אמ' ואתה שלמה
בני דע את אלהי אביך ועבדהו. ואל תחשוב שהמטיחים יכחישו מה שכתבתי
שהרי משה רבינו הטיח דברים וכת' ביה בפ' ויחל משה את פני יהוה אלהיו
וכן חנה הטיחה וכת' בה ותדר נדר ותאמר | יהוה צבאות וענין הטחתם רבו'
התפלה ופצירה וכזה הוא ואתה קדוש. ומה שאמ' לעולם אל יטיח אדם דברים
כלפי מעלה ר"ל שאין כל אדם ראוי לכך שהרי אדם גדול כלוי הטיח ואטלע
וגם הרב בעל המורה לא יכחיש מה שכתבתי כמו שנראה מדברים הרבה שיש

12 [ראיתי] כן הוא בכה"ל; ואולי צ"ל 'וראיתי' ולקשור את המלה 'זה' עם הקודם

22 [לדבור רפת] אולי צריך לגרוס 'לרבני צרפת' 37 מעלה] למעלה כה"ל

קמה : יח. 15 ודיו לעבד להיות כרבו : השווה ברכות נח, ע"ב. וישב משה את דברי
העם ... : שמ' יט : ח; ועיין מכילתא, ופירוש רש"י שם. 16 אם אין דרך ארץ ... :
אבות ג, יז. 18 שבע ביום הללתיך ... : תה' קיט : קסד. חצות לילה ... : תה' קיט : סב.
19 בספר הבהיר : ספק אם רומז אל סי' ס' או סי' ס"ז. 34 ויחל משה ... : שמ'
לב : יא. 35 ותדר נדר ותאמר ... : שמ"א א : יא. 36 ואתה קדוש ... : תה' כב : ד.
לעולם אל יטיח אדם ... : עיין ברכות לא, ע"ב; לב, ע"א. 37 שהרי אדם גדול

בהעתקת חלק ראשון מספר המור'. ובן תבון כת' שלא הגיע לכוונתו באותו
 40 הפרק כמו שנמצא בספרו בפרק י"ד וזהו לשונו יצטרך לתנאים אשר התנה
 בהם הרב מורה צדק ז"ל בפרק ב"א מן הח' הג' ואעפ"י שלא הגעתי לכוונתו
 בפרק ההוא האלהים אם לא אמרו לתוספת הספר ולצורך המוני עד כאן כת'.
 והדין עמו שלא יגיע לדעתו כי המובן מדברים(1) הרב שכת' שהמושכל
 הראשון אינו משגיח לא בטוב ולא ברע מן הפרטים לא באדם ולא בשאר
 45 גמצאים אפילו לדעת מי שירצה לזכותו. אבל כבר כתבתי שהוא מאמין באמונת
 ארסטו ואפי' לדברי מי שיטעה ולא יבין דבריו איך יתיחד עמו ומה צורך לו
 בעבודתו והרב פי' בזה הפרק הגו' כי שמירתו ביחידים. ומן הדין היה לזה האיש
 לפי סברתו שאמ' שלא הגיע לכוונתו אבל מי ישמע אליו לומ' בדברים מבוארים
 ומפורשים ונאמרים על דרך החכמה ומחזיקים הדת והאמונה שנאמרו לרמות
 50 ההמון ולא שכך הוא אמונתו. ובמה שיהיו ב' פנים שהא' יש לדקדק ממנו
 ברמז מעט מזער סתירת האמונה 'אמ' כי הוא נאמ' בבורא(?) ואמתת דבר הלא
 זה מדת המיגין המחפשים אחרי רמזים של תורה הבאים ללמד דרך ארץ או ענין
 אחר כגון נעשה אדם וכגון הבה נרדה שאנו למדים מהם דרך ארץ שיה<א>
 הגדול גמלך בקטן ושלא יפסוק ב"ד את הדין אלא בראיה ברורה והמיגין
 55 למדין מהם רמז לשתי רשויות ומגיחין ויברא אלהים וגו' וירד יהוה וגו' שמהם
 יש ללמוד שאינו אלא א'. וכן נהג האיש הזה בדברי הרב ובדברי כל הגביאים
 ובכללם היו דברים ברוח הקדש ובדברי משה ע"ה. על כן אמרתי כי הוא פושע
 בנפשו וחוטא ומבקש להחטיא את הרבים.

40 [יצטרך] בגדפס ויצטרך 41—42 נ"א ... החוץ] נוסף על הגליון כנראה שלא ביד המעתיק
 42 [לתוספת] בגדפס לתוספת / הספר] בגדפס חסתר וכצ"ל 51 הוא] כנראה נמחק
 על-ידי הסופר 52 המינין] המנין כה"י

כלוי ... : עיין תענית כה, ע"א. 39 ובן תבון כת': מאמר יקוון המים, עמ' 98, שורות
 14—16. 53 נעשה אדם ... : בר' א : כו. הבה נרדה ... : בר' יא : ז; עיין סנהדרין לח,
 ע"ב, ופירוש רש"י על שני הפסוקים.

פרק תשעה ועשרים

ראיתי לבן תבון שכת' בספרו דבר שהתורה וראיית העיניים ושמיעת האזנים
 א' עב"ב מכחישים אותו והגני כותב הדבר ההוא | ומה שנראה לי להשיב עליו. אבל
 תחלה אכתוב מה שאמרו רבותי בענין משמרות הלילה ומתוך מה שיתגלגל בפי'
 המאמ' נבא לדבר בענין מה שאמ' בן תבון. והגני מתחיל ואומ' כי בחלקו רבותי'
 5 ע"ה <ב> משמרות הלילה כמו שאמרו ת"ר ארבעה משמרות הוי הלילה דברי
 ר' יוחנן ר' נתן אומ' שלש. פי' החכם ר' עזרא ז"ל כי ר' נתן לא היה עושה
 השם המיוחד הנחלק לשנים כי אם א' ויפה פי' וראוי לומר שכן האמת והלכה

6 ר' יוחנן] לפנינו בגמרא (ובתוספתא) רבי

1 ראיתי לבן תבון : ראה להלן, פרק שלושים. 5 ארבעה משמרות ... : עיין ברכות ג,

כר' נתן וזהו שאמ' הפיט לך השם הגדול אשר בו כל יצור נסתם מחולק לשני שמות מיוחדין במשמרתם ר"ל ביחוד המשמרה שהם משמשים במשמרה א' שהיא משמרת אחרונה של לילה. ושתי משמרו' הקודמו' לה ראשונה משמשת מדת החסד ושניה משמשת מדת הגבורה וביום ארבע שעות ראשונות משמש עמוד ימין אמצעיות עמוד שמאל אחרונ' צדיק. נמצא על האמת ועל הנכון דבר דבור על אפניו דברי אלהים חיים מה שאמרו רבותי ע"ה היום הולך אחר הלילה. ולא יקשה לך מה שכתבתי בענין צדיק יהוה בכל דרכיו שהוא נאמ' על שם פעולתו לילה לפי שאותו ענין הוא שבח של מקום לומ' שהוא צדיק בכל מעשיו כמו שאמ' צדיק יהוה בכל דרכיו וגו'. ואני פירשתי בכאן סדר המשמשינ לפניו. וזמן ק"ש של יום ושל לילה עיקרה (1) במשמרת החסד ולכך אמרו תפלת ערבית רשות לפי שכבר קבע אברהם אבינו תפלת שחרית שנא' וישכם אברהם בבקר וגו' יצחק תקן תפלה של מנחה שנא' ויצא יצחק לשוח בשדה וגו' וידענו 15 מהו ענין שדה ולפי שאמ' הכת' וכל שיח השדה לכך אמ' לשוח בשדה כל' אצילות והמשכה לפעול בשדה. ושלש תפלות אלו כנגד שלשה עמודים והם שני עמודי שמים ועמוד א' שהעולם מתקיים בו וצדיק שמו כמו שנא' וצדיק יסוד עולם. ולכך אמרו אין עמידה אלא תפלה כי בהם היא העמידה ושעת מנחה גדולה היא משש שעות ומחצה ולמעלה. ובמסכת שבת פרק ראשון לא ישב אדם לפני הספר סמוך למנחה עד שיתפלל והיא מנחה גדולה ואז הוא זמן שחיטת תמיד של בין הערבים ובשעת המנחה נענה אליהו באש שנא' ויהי אע"א בעלות המנחה ויגש אליהו וגו' | ובדניאל כת' ועוד אני מדבר בתפלה והאיש גבריאל אשר ראיתי בחזון בתחלה מועף ביעף ויגע אלי כעת מנחת ערב וידענו כי זה המלאך דין הוא. ויעקב תקן תפלת ערבית ולפי שלא היתה תפלתו של יעקב בשעת שמוש מדת רחמי' אמרו שהיא רשות. ואימתי יתפלל כל חסיד הבא בלילה לבקש רחמים בסוף הלילה שהיא משמרת שלישי'. וזהו שאמרו על זאת יתפלל כל חסיד אליך לעת מצוא אמ' רב זו אשה שנא' מצא אשה מצא טוב וגו'. רצה לומ' כי לעת מצוא היא לעת משמרת שלישית של לילה

9 משמשים] משמש כה"י

ע"ב; והשווה פירוש האגדות לר' עזריאל, עמ' 1. 8 לך השם הגדול ... : עיין שירי שלמה אבן גבירול, מהדורת ביאליק-רבניצקי, [גה], סי' 81. עמ' 57 (לך ה' הצדקה); עיין מה שכתב ג' שלום, תעודה חדשה לתולדות ראשית הקבלה (ספר ביאליק 1934), עמ' 157, בהערות. 13 היום הולך אחר הלילה : משנה תולין ה, ה. 14 צדיק יהוה ... : תה' קמה : יו. 17 תפלת ערבית רשות : עיין ברכות כו, ע"ב, ומקבילות. 18 לפי שכבר קבע אברהם אבינו ... : עיין ברכות כו, ע"ב. וישכם אברהם בבקר ... : בר' יט : כו. 19 ויצא יצחק לשוח בשדה : בר' כד : סג. 20 וכל שיח השדה : בר' ב : ה. 22 וצדיק יסוד עולם : מש' י : כה. 24 ובמסכת שבת וכו' : משנה שבת א, ב. 26 ויהי בעלות המנחה ... : מל"א יח : לו. 27 ועוד אני מדבר ... : דנ' ט : כא. 31 וזהו שאמרו : ברכות ת, ע"א (לפנינו : ר' חנינא); דרש עליפי תה' לב : ו; מש' יח : כב. 33 משמרת שלישית ... : השווה ברכות ג, ע"א. 35 קומי רוני בלילה :

שאשה מספרת עם בעלה אז יתפלל כל חסיד כלו' במדת חסידו' שאינו חייב
 35 בכך ומנהג חסידים לבקש רחמים בסוף הלילה ואומ' קומי רוני בלילה. אבל
 שמנה עשרה רשות והאידנה (!) חובה משום אל תטוש תורת אמך וזהו שאמרו
 משמרה ראשונ' <ה> חמור נוער ולא נזכר חמור בתורה עד שבא אברהם והוא
 היה מזומן למשה שנא' וירכיבם על החמור וכן לימות המשיח שנא' הנה מלכך
 יבא לך צדיק ונושע עני ורוכב על חמור וגו'. שנייה כלבים צועקים והכלב
 40 לא ישבע לעולם כי הוא מצד הנפש האוכלת ולפי' צוה הקב"ה להשליך לכלב
 הנבלה והטרפה שלקו מן הצד ההוא או מכור לנכרי ולגר לפי שאומ' העולם
 מאותו הצד הם ובזאת המשמרת כלבים צועקים והוא באמצעיתם (?) כמו
 שפירשו. שלישית אשה מספרת עם בעלה ותינוק יונק משדי אמו. חלקו הלילה
 לעלשה חלקים ר"ל שלש משמרות. ורמז לכלבים צועקים במשמרת שניה מן
 45 התורה שנא' והיתה צעקה גדולה בכל ארץ מצרים אשר כמוהו לא נהיתה
 וכמוהו לא תוסיף וסמך ליה ולכל בני ישראל לא יחרץ כלב לשונו וגו' על
 דרך פשט הוא משל כלו' דמה המכה לכלב צועק אבל על דרך האמת מה ענין
 זה אצל זה ר"ל מעגין חריצת לשון כלב אצל מיתת בכורות של מצרים אלא
 מכאן רמז למה שאמרו רבותי ע"ה כלבים צועקים מלאך המות בא לעיר כלבים
 50 צועקים אליהו בא לעיר ועל כן פי' הכתו' ואמ' כי באותה שעה שתהיה מכת
 בכורו <ת> במצרים שהוא חצי הלילה כמו שנא' כחצות הלילה אני יוצא בתוך
 אע"ב מצרים. ואומ' ומת כל בכור בארץ מצרים וגו'. | והוא חצי משמרה שנייה ויצעקו
 הכלבים בארץ מצרים לפי שבא מלאך המות ביניהם אותה שעה לא יחרץ כלב
 לשונו לישראל. וכנור דוד היה מנגן מאליו בחצי הלילה מפני רוח צפונית
 55 שהיא מנשבת באותה שעה ונכנסת בו והיה דוד עומד ממטתו כמו שנא' חצות
 לילה אקום להודו <ת> לך על משפטי צדקך לפי שהיה ירא שלא תפגע בו
 מדת הדין או כדי להגביר כחו ולעזור. ואמרו בהגדה ישלח עזרך מקדש אפילו
 הרוחות צריכין סיוע. גדולה מזו אמרו במסכת שבת בשעה שעלה משה למרום
 מצא להקב"ה יושב וקושר כתרים של אותיו' אמ' לו משה אין שלום בעירך אמ'
 60 לפניו רבונו של עולם יש עבד שנותן שלו' לרבו אמ' לו אעפ"כ היה לך
 לעזרני מיד פתח ואמ' יגדל בא כח ה' כאשר דברת לאמ' ואומ' רוכב שמים
 בעזרך ובגאותו שחקים. וכזה הוא יען אשר לא האמנתם בי מלשון ותקעתיו

50 צועקים] גירסתנו: 'משחקים'

איכה ב: יט. 36 משום אל תטוש תורת אמך: השווה חולין צג, ע"ב. 37 ולא נזכר
 חמור...: השווה פדר"א לא, ובהגהות הרד"ל שם, דף ע, ע"א, אות [ד]. 38 וירכיבם
 על החמור...: שמ' ד: כ. הנה מלכך יבא לך: זכ' ט: ט. 45 והיתה צעקה גדולה...:
 שמ' יא: ו-ז. 49 כלבים צועקים...: בבא קמא ס, ע"ב (לפנינו הגירסה: כלבים
 בוכים). 51 כחצות הלילה...: שמ' יא: ד-ה. 55 חצות לילה...: תה' קיט: סב;
 ועיין ברכות ג, ע"ב. 57 ואמרו בהגדה: השווה ויק"ר כד, ג, עמ' 553-555.
 58 במסכת שבת: שם, פט, ע"א. 61 רוכב שמים בעזרך...: דב' לג: כו. 62 יען
 אשר לא האמנתם בי...: במ' כ: יב; בנוסח המסורה: יען לא האמנתם; מובאה עליפי

יתד במקום נאמן כל' לא החזקתם בי בהמשכת אמונה. ויתכן לפרש לא
האמנתם בי לפי שלא נתיחד הדבור עם משה ממעשה המרגלים ואילך עד
65 אשר תמו כל אנשי המלחמה כמו שנא' ויהי כאשר תמו כל אנשי המלחמה
למות מקרב המחנה וידבר וגו'. ויהיה פי' לא נתיחד כל' פה אל פה אלא ע"י
מלאך. ומי (!) מריבה היה הדבור ההוא והוצרך משה להכות את הסלע במטתו
פעמים בעבור שלא האמין כי אלו האמין לא היה צריך להכות רק פעם א' וזהו
חטאו. וידוע כי היום כנגד מדת רחמים והלילה כנגד מדת הדין ולפי שמדת
70 הדין משמשת בלילה ועצמה של לילה בחציה לכך היתה מכת בכורו' במצרים
בחצות הלילה ואותה שעה שעת מאדים הממונה על הדם ועל ההריגה שהרי
בחמשי בשבת יצאו אבותינו ממצרים ובליל חמשי מתו בכורו' מצרים ואם אתה
חושב על סדר מה אמרו רבותי' ע"ה ראשי הלילות חל"ם כצנ"ש ראשי הימים
וסדרון כל"ש צמח"ן תמצא חצי ליל חמישי תחלת שעה שביעי' למאדים ועל
75 כן אמ' ולכל בני ישראל וגו' כלומ' במשמרה שנייה שהכלבים צועקים. ומה
שאמרו תינוק יונק משדי אמו שאות <ה> שעה מזדמנת פרנסתן של בריות ועל
א עד ע"א כן אמ' הכת' ותקם בעוד לילה ותתן טרף | לביתה וחק לנערותיה. ומה שאמרו
רבותינו ע"ה שלישיית יושב וזן את העולם כלו מקרני רימים ועד ביצי כנים אין
זה סותר דברינו שהא' לבשר והשני ללחם שכן כת' בתת יהוה לכם בערב בשר
לאכול ולחם בבקר לשבוע וגו' נמצאו שתי סעודות מפורשות בפסוק הזה ונאמ'
80 שהא' מזדמנת מלפני הכורא בערב שהוא בשלש שעות שלישיית והם נקראות
ערב כדכתי' בין הערבים כלומ' בין שני ערבים נמצאו שלש שעות שלשיות
נקראות ערב בפני עצמן בשלש שעות רביעיות נקראות ערב כמו כן בפני
עצמן ועל כן אמר בין הערבים והא' מזדמנת במשמרה אחרונה של לילה שהוא
85 ארבע שעות אחרונות ויהיה זה רמז ולזה מה שאמ' בתת יהוה לכם בערב בשר
לאכול וגו' והיה לו לומר בתת יהוה לכם בשר לאכול בערב ולחם לשבע בבקר
ר"ל שיסמך הנתינה אל הבשר ואל הלחם אלא שכיון לרמז לבו שנתנת הבשר
מאתו בערב היא ונתינת הלחם היא בבקר ר"ל שהמעשה היה בשעת הגזירה
וזאת היתה מעלתו של מן שלא רבו האמצעיים ובאותה משמרה שהתינוק יונק
90 משדי אמו שהיא משמרה אחרונה של לילה היה המן יורד להם לישראל שאז
הוא זמן ירידת הטל וכת' וברדת הטל על המחנה לילה ירד המן עליו ומהיכן היה

65 ויהי ויהיא כה"י 73 ראשי... צמח"ן תיבות אלו כתובות על הגליון כצנ"ש
חל"ם צמח"ן כה"י 76 תינוק] אתינוק כה"י 84 אחרונה] אחרנא כה"י

הזכרון. ותקעתיו יתר... : יש' כב. כג. 65 ויהי כאשר תמו... : דב' ב. טז—יז;
והשווה תענית ל, ע"ב; מכילתא לשמ' יב : א; ספרא לוי' א : א ופי' רש"י על הפסוק.
73 ראשי הלילות... : גראה שמקור הדברים בפדר"א ו, אבל שם חל"ם כצנ"ש
הם ראשי הימים וכל"ש צמח"ן הם ראשי שבע שעות ראשונות של ליל ראשון בשבוע.
עיין ש' גנדז, XVIII, PAAR, עמ' 253. 75 ולכל בני ישראל... : שמ' יא : ז.
77 ותקם בעוד לילה... : מש' לא : טו. 78 שלישיית יושב וזן... : עיין עבודה זרה
ג, ע"ב. 79 בתת יהוה... : שמ' טז : ח. 91 וברדת הטל... : במ' יא : ט. 92 שראשי

יורד הרי(?הכתו' אומ' שראשי נמלא טל קווצותי רסיסי לילה ואומ' דגן שמים
 נתן למו ואומ' הנני ממטיר לכם לחם מן השמים. ובאומרו ממטיר כבר הוברר
 לנו שהוא מן השמים שכן מצינו במקום אחר שאמ' יפתח יהיה לך את אוצרו
 95 הטוב את השמים לתת מטר ארצך מכאן למדנו שהמטר מן השמים ואומ'
 למטר השמים תשתה מים, והרבה פסוקים יש בתורה שמהן אנו למדין שהמטר
 מן השמים הוא וא"כ כל דבר שגזכר בלשון מטר ידוע שהוא מן השמים ולא היה
 צריך הכת' הזה לומר מן השמים אחר שאמ' לשון מטר. ומה שאמרו רז"ל
 שהעננים שותים ממי אוקיאנוס יש לומר שאותו מטר שהוא ממי אוקיאנוס אינו
 100 בקרא מטר אלא גשם ואשר הם מן השמים פעמים נקראים מטר פעמים נקראי'
 א עד ע"ב גשם | כמו שמצינו כי כאשר ירד הגשם והשלג מן השמים וכו' ומה טעם להזכיר
 שמים במן לפי שמלת השמים רמז לפרנסה כי משם היא מגעת אלינו כמו
 שרמזתי וכן בגימטריא עולה פרנסה זהו מלשון תלמוד ובלשון מקרא בר ולחם
 ומזון ולכך הזכיר השמים ורמזו לנו מהיכן המזון מגיע אלינו והוא השמים. ומלת
 105 ממטיר יוצא לשנים פועלים (!) כמו מפעיל שהוא יוצא אל הפועל ואל הפועל
 ושניהם פועלים מפועל ראשון וכן ממטיר יוצא לשני פועלים לבד הפועל (!)
 הראשון. ודע כי לשון מטר יש לפרש מלשון משמרת שתרגומו מטרת ובהגדה
 הפך בשרו ללפיד אש. ומה שאמ' הכת' ברקים למטר עשה מוצא רוח
 מאוצרותיו יש לפרש אותו שהוא נאמ' על סדר אש ממים ומים מרוח דרך עלייה
 110 כמו שמים נבראו תחלה מאש וארץ גבראת ממים ואויר גברא מרוח מכריע
 בנתיים. ויתכן לומר ברקים למטר עשה ומי עשה מוצא רוח מאוצרותיו. ואעפ"י
 שכתו' ברקים למטר עשה כמה פעמים ירדו גשמים בלא ברקים וברקים בלא
 גשמים והיה ראוי לפי הכת' שלא יהיו גשמים בלא ברקים ושלא יהיו ברקים
 בלא מטר ומפני שאין מנהגו של עולם ראיתי לומר שהוא נאמ' על עניני אש
 115 ומים העליונים והנכון לפי דעתי כבר רמזתי אותו.

נמלא טל ... : שה"ש ה : ב. דגן שמים ... : תה' עח : כד. 93 הנני ממטיר ... :
 שמ' טז : ד. 94 יפתח יהיה לך ... : דב' כח : יב. 96 למטר השמים ... : דב'
 יא : יא. 99 שהעננים שותים ממי אוקיאנוס ... : לא ידעתי מקורו ; והשווה תענית ט,
 ע"ב ; ב"ר יג, י, ומנחת יהודה שם, עמ' 119—120. כי כאשר ירד ... : יש' נה : ל.
 108 הפך בשרו : היינו חנוך-מטטרון ; עיין לעיל, פרק א, שורה 86 ובראשית רבתי, עמ'
 כז, שורות 19—20. ברקים למטר ... : תה' קלה : ז. 110 שמים נבראו תחלה מאש ... :
 השווה ס' יצירה ג, ג.

פרק שלשים

בכאן אשיב על מה שכת' בן תבון בפרק ד' וזהו לשונו מפני שלא גזכר ביום
 שני רק הוית הרקיע והבדל המים ולדברי דוד ע"ה העבים והרוח ומלאכי הרוחות

1 שכת' בן תבון בפרק ד' ... : מאמר יקוו המים, עמ' 15, שורה 28 — עמ' 16, שורה 2.

ומשרתי האש הלוהט שהנראה שכוונתו במלאכיו רוחו' היתה אל הרעם שידוע ממנו שהוא קול אד עשני נאצר בבטן העב אחר שובו רוח מצטער בו <ו>בוקעו 5 לצאת ממנו קול הצער ההוא והבוקע ההוא קול הרעם ומשרתי האש הלוהט את הברק שידוע ממנו ג"כ שהוא האד ההוא העשני בהתלהט בצאתו מן הבקע הצר ההוא שעשה בעב ושיוצא ממנו לכת התנועה החזקה שמתנועע בעת היציאה וכו'. הכלל הנלקח מדברי האיש הזה והמובן ממה שכת' בספרו כי אע"פ קול | הרעם מקדים להיות קודם הראות הברק וזה מן השקר ומן הכזב לפי מה שכתו' בתורה ולפי הנראה לעינים והנשמע לאזנים. שהרי מקרא מלא הוא 10 ברק' למטר עשה מוצא רוח מאוצרותיו כל' ברקים יראו תחלה ואח"כ מוצא רוח מאוצרותיו זהו הרעם. והעינים והאזנים יעידו שיש פעמים רבות שיראו ברקים ולא ישמעו הרעם וכמו כן פעמים רבות שנשמע הרעם ולא נראה ברקים וא"כ איך נאמ' שהרעם הוא קול האד העשני המצטער בבטן העב ובוקעו 15 ויוצא והברק הוא האד הזה אחרי שובו רוח ויבקע העב ויוצא ממנו ויתלהב הלא לפי הענין הזה לא היה ראוי להיות רעמים בלא ברקים וכ"ש ברקים בלא רעמים. והנה הדבר אמת שיש פעמי' רבות שיהיו זה בלא זה לפי מראית העין ושמע האזן. זאת ועוד אחרת. אם הרעם הוא כמו שכת' מדוע מעב א' נשמע <כמה?> רעמים והלא יש לו לצאת ממנו בנחת מאחר שכבר נקרע בצאת 20 ממנו הרוח פעם ראשונה. ועוד תשובה אחרת כי כל זמן שיהיו שניהם הברק יראה תחלה ואח"כ ישמע הרעם. ושמעתי כי יש מן הפלוסופים מי שדבר על זה ואומ' כי באמת הקול יוצא תחלה ואח"כ הברק אך אינו דומה הנשמע לנראה כי הנראה יראה מרחוק אעפ"י שלא הגיע אל העין והנשמע אינו נשמע עד שיגיע לאזן ועל כן הברק נראה תחלה אעפ"י שהוא אחרון כי בעוד שהקול ההוא 25 ר"ל הרעם הולך להגיע אל האזן הברק יוצא ונראה לעין מרחוק. זהו מה ששמעתי בשם א' מן הפלוסופי' וכל זה אינו שוה כי אנחנו רואים הברק מגיע לארץ ושוהה מעט ואח"כ נשמע הרעם וידוע הוא כי תנועת האש ממעלה למטה הוא הפך טבעו כי כל תנועותיו למעלה אלא א"כ היה בהכרח. ותנועת הקול ממעלה למטה הוא בטבעו כי כל תנועותיו שוות למעלה ולמטה ולצדדין אלא 30 שהרוח טורדו לעלות או להתפשט לצדדין ואין מטרידו לרדת וא"כ איך יתכן לומ' שהברק שהוא מאוחר יתנועע ויגיע לארץ בתנועה שהיא הפך טבעו ועדין לא נקדם הרעם שהוא מוקדם עד ששהה מעט אעפ"י שתנועתו כטבעו או קרוב אע"פ לטבעו וידוע הוא שהקרוב לטבעו נקל להיותו | נמצא יותר מהדבר אשר הוא הפך טבעו. ועוד שהרי כח השמיעה דק ופנימי יותר מכח הראיה ועל כן היה לו 35 לשמוע הרעם תחלה מפני ב' טעמי'. הא' שהוא קודם להיות לפי דבריו והשני

3 שהנראה] בנדפס שהנראה לי 5 והבקוע] בנדפס והבקע / ומשרתי] בנדפס
ובמשרתי / את] בנדפס אל 6 בהתלהט] בנדפס בהתלהבו 7 שיעשה] בנדפס
שנעשה 15 והברק ... ממנו] נוסף בגליון / הלא] הסופר כתב 'אלא' ותיקן בין השיטין
18 האזן] מאזן כה"י 32 ששהה] ששהא כה"י

לפי שכח השמיעה דק ומשיג יותר מן כח הראיה. טען עלי א' מן המחזיקים
 בחכמת הפילוסופים ואמ' כי כח הראיה דק ופנימי יותר מכח השמיעה והביא
 ראיה לדבריו מאשר יראה האדם רחוק מיל או חצי מיל ולא ישמע מרובע מיל
 וחשב כי זה הענין הוא <ל?> דקות הראיה וזכותה. ולא כן הדבר כי האדם יראה
 40 כפי כח השגתו כל זמן שלא תהא מחיצה בינו ובין הדבר הנראה ואין ספק כי
 כן הקול נשמע בשעת דממה יותר משעת ההומה(?) כמו שהוא נשמע בלילה
 יותר מאד ממה שהוא נשמע ביום. ולמה הוא זה לפי שבליילה בני אדם ישיגים
 על מטתם ואין ההמון כל כך בעולם כמו שהוא ביום. אבל ביום א' צועק וא'
 מדבר א' בוכה וא' משחק א' בוקע עצים וא' חוצב אבנים א' נופת באש פחם
 45 וא' מכה בפטיש עד שיגדיל ההמון וימנע הכל מהשמע חוץ מזה ומוזה המון
 הגלגלים לפי דעת רבותי ע"ה ורב הפילוסופי ופי(?), ולדברי הכל הבהמות
 והחיות והשקצים והרמשים ההומים ביום ובלילה מפני זה נמנע הכל מהשמע
 ולא מפני כח השמיעה. וכמה ראיות יוכל אדם להביא על זה שכח השמיעה
 פנימי ודק וזך יותר מכח הראיה שהרי דבר ידוע שהמושג בשמיעה דק מאד
 50 יותר מהמושג לעין ואיך נאמ' שמשיג הדבר הגס והממשי מאד הוא דק וזך יותר
 מן המשיג דבר שהוא דק מאד. והפילוסופים לא אמרו דבר זה לפי דעתי רק על
 חולשת העינים ומהרותו לקבל חולי. טען עלי חכם א' ואמ' הגה בהכו' האומן
 בפטיש או בקרנס נראה שהגביה ידו וקרוב להכות פעם אחרת קודם שנשמע
 קול ההכאה וזה עד נאמן להיות כח הראיה דק ומשיג יותר מכח השמיעה.
 55 תשובה הגה עד שקר העד שאין הדבר כן רק מפני היות הנראה הוא הגבהת
 יד האומן טפח או טפחים וכל חלק וחלק מהן מושג תכף היותו ואלו היה שעור
 אע"א הנראה שוה לשעור הנשמע היה נשמע פעמי' | שלש קודם שיכלה פעם א'.
 והמשל המשליך אבן מרחוק חמשים אמה אל ראש כותל גבוה חמשים אמה
 הגה נשמע קול ההכאה קודם שתרחק האבן טפחים ממקום ההכאה וכן ראוי
 60 לברק ולרעם בעבור היות מרחקם שוה. ואין זה דבר שיהא צריך תשובות
 רבות כי בטל הוא מעצמו. ואולי יבא להשיבני מתוך דברי ויאמ' כי קול ההמון
 הזה בעולם מעכב קול הרעם מהשמע עד שיתחזק מאד ובין כך ימהר הברק
 להראו' אעפ"י שהיה אחרון. גם זה הבל לפי שיש לברק מונע שמעכבו והוא
 אור היום המחשיך אותו ואי אפשר שימהר העין לראותו מרחוק ביום כמו בלילה
 65 ונמצא שאין זה מועיל כלום. ומכל הראיות האלה נבין שאין לומ' בשום פנים
 שהרעמים קודמין להיות טרם יצאו הברקים והוא דבר שאי אפשר להיות.
 ואחר שזה דבר שלא יתכן נמצאו דברי בן תבון ופירושו בפסוק עושה מלאכיו
 רוחות משרתיו אש לוהט בטל ומבוטל מעיקרו על דרך כוונתו ומה שנראה
 אליו בכוונת דוד ע"ה. והרוצה לחקור עניני הברקים והרעמים יחפש בדברי
 70 רבותי ע"ה וידוע שדבריהם ברוח הקדש ודברי אלהים חיים ואלו היתה מחלקת
 41 בשעת... נשמע] גוסף בגליון 56 טפחים] תפחים כה"י 71 אלא ... העיון
 נראה שחסר כאן או שהלשון מגומגמת

בזה ביניהם ובין חכמי האומ' ר"ל דברו בזה בדרך ידוע מדרכי התורה אלא
 בדרך העיון ויראו דברי חכמי האומ' יותר מדבריהם היו מודים להם כמו שעשו
 באותו ענין שנחלקו עמהם בגלגל קבוע ומזלות חזור' שלא יעלה ולא יוריד
 אם גלגל קבוע ומזל קבוע אין ביניהם הפרש לא במהלכות הכוכבים ולא בתכונת
 75 הגלגלים. ולמי שיבקש דרך קרובה על דרך החכמה נאמ' כי הברק והרעם שני
 מיני נמצאות הן ואינם ממין א' כמו שחשב האיש ושני המינין ההם הא' הוא
 מין האש והוא הברק והשני הוא מין הרוח והוא הרעם ושני המינין האלו בריאתן
 מתחדשת באויר ע"י סבה עליונית הן שתהיה הסבה ההיא חזרת הגלגלים
 ומערכת הכוכבים הן שתהא הסבה ההיא הזמן וזהו נכון יותר לפי הנהוג כי בימי
 80 הקיץ ירדו הברקים והרעמים ובימי החורף ימעטו וזאת אות כי סבתם הוא הזמן
 א עו ע"ב ומ"מ פעולת הזמן על ידי | הגלגלים וכוכבים הוא. ומקרא מלא הוא שיש לכל
 דבר זמן ידוע כמו שנא' לכל זמן ועת לכל חפץ וכו'. ואחר שנתחדשה (!) והם
 הויה דקה מתפשטת באויר עד שמגיעים לעב ושם הם נעשים הויה ממשית
 ומשם יוצאים ומגיעים הא' במראה עינים והא' במשמע אזנים. ודומה לזה היה
 85 במתן תורה דכתי' מן השמים השמיעך את קולו ליסרך ועל הארץ הראך את
 אשו הגדולה ודבריו שמעת מתוך האש שיש תמה בזה הפסוק תחלה הוא אומ'
 מן השמים השמיעך את קולו ולבסוף הוא אומ' ודבריו שמעת מתוך האש. ואולם
 בזה שני ענינים זולתי מה שנראה לי והם הא' שנא' כי מן השמים היה הקול
 יוצא ושומעין אותו ואינן מבינים אותו עד שיהיה הקול מגיע לאש והוא יוצא
 90 מתוך האש ומבינים הדבור. ובענין זה היה מדבר עם משה שנא' וישמע את
 הקול מדבר אליו מעל הכפורת אשר על ארון העדות מבין שני הכרובים היה
 שומע הקול יוצא תחלה. והענין השני הוא שנא' כי הטה השמים והגיעם לארץ
 תוך האש ושמעו הקול מן השמים שבתוך האש כמו שאמרו במה שאמ' בכתו'
 א' אתם ראיתם כי מן השמים דברתי עמכם וכת' א' אומר וירד יהוה על הר סיני
 95 כמו שמפורש בדברי רבותי'. והנראה לי שלא היו שומעין הקול עד שהיה מגיע
 לאש הגדולה אשר על הארץ וכשהיה לאש היה יוצא ומגיע לאזניהם. ומה שאמ'
 מן השמים השמיעך את קולו שאעפ"י שלא היו שומעים אותו אלא מתוך האש
 מ"מ מן השמים היה יוצא להשמע להם והיה מתפשט ברוח עד שמגיע לאש
 ומשם היו שומעין אותו ועל כן אמ' תחלה השמיעך ואח"כ אמ' שמעת. ואעפ"י
 100 שהענינים השנים אשר כתבתם ראשונים נכונים הם זה האחרון אינו רחוק וכן
 בענין הברקים והרעמים והטעם להיות הברק קודם והרעם מתאחר לפי שבעולם

72 דבריו] נוסף בגליון 73 ומזלות... קבוע] נוסף בגליון 74 ומזל] כן הוא
 בכה"ל; ואולי צ"ל 'או מזל', או שחסר כאן 75 נאמ' נוסף בגליון
 82 שנתחדשה] נראה שחסר כאן 95 הקול] הבלש (!) כה"ל

67 עושה מלאכיו ... : תה' קד : ד. 73 בגלגל קבוע ... : עיין פסחים צד, ע"ב. 82 לכל
 זמן ... : קה' ג : א. 85 מן השמים השמיעך ... : דב' ד : לו. 90 וישמע את
 הקול ... : במ' ז : כט. 94 אתם ראיתם ... : שמ' כ : כב. וירד יהוה ... : שמ' יט : כ;

הזה השפל שהוא עולם היסודו' ידוע הוא כי יסוד האש למעלה מכלם שגי לו
 יסוד הרוח והעליון הוא יותר קרוב אל הסבה ולפי קרבתו <ו> יותר מקרבת
 א ע ז ע"א חברו יקדים הפועל הדומה אליו | להראות קודם השני ולכך מקדים הברק
 105 תחלה ואח"כ הרעם והן שני מינין שאין זה תלוי בזה כמו שיראו פעמים רבות
 הברקים ולא ישמע ביניהם קול רעם ויש פעמים שישמע קול הרעם ולא יראה
 הברק והאומ' שזה דבר שאי אפשר הוא ר"ל שיהיה זה בלא זה צריך הוא
 להביא ראיה גדולה מן התורה או מן השכל. ובכאן אני צריך לפרש מה שאמ'
 הכתו' ויהי ביום השלישי בהיות הברק ויהי קולות וברקים וענן כבד על ההר וקול
 110 שופר חזק מאד וגו' כי אמרתי אולי <מי> שנפתח בדברי המהבילים יקשה
 עלי מזה הפסוק כי ימצא שהיו גשמים במתן תורה כמו שג' ארץ רעשה גם שמים
 נטפו גם עבים נטפו מים ויחשב כי הקולות הגזכרים במתן תורה הם הרעמים
 והברקים כמשמעם ויביא ראיה מזה הפסוק שהזכיר הקולות תחלה ואח"כ
 הברקים לומר שהקול שהוא הרעם קודם לברק אלא שאינו מגיע לאזן עד יעמוד
 115 מעט ובעוד שהקול ההוא הולך להגיע אל האזן הברק נראה כמו שכתבתי.
 ועתה דע לך כי הפסוק הזה שהזכיר הקולות תחלה ואח"כ הברקים אם נאמ'
 כי הקולות ההם היו הרעמים על כל פנים אנו צריכין לומר' שלא הזכירם
 על דרך הקדמה ואיחור, שאם נאמ' כי על דרך הקדמה ואיחור הזכירם א"כ
 הענן הכבד היה באחרונה כמו שהזכירו באחרונה ואיך יתכן להיות ברקים ורעמים
 120 בלא ענן לפי דבריו שהוא אומ' שקול הרעם הוא קול הרוח המצטער בתוך העב
 עד שנבקע ונשמע קולו בצאתו ויראה בהתלהבו, וא"כ הזכרת הענן בפסוק
 הוא לאות ולעת שהקולות והרעמים לא נאמ' <רו> על סדר הקדמת המוקדם
 ואיחור המאוחר אך נאמרו על סדר הקדמת המאוחר ואיחור המוקדם והזכיר
 האחרון תחלה ואח"כ הזכיר שלפניו ר"ל הקודם לו ואח"כ הזכיר שלפני פניו
 125 הוא הענן המוקדם במעשה לברקים ולקולות, גם כי הכתו' מכחיש כל מי
 שיאמ' שהקולות ההם היו רעמי' באמרו וכל העם רואים את הקולות ואת
 א ע ז ע"ב הלפידים | וגו' ואם היו רעמים לא היה אומ' הכתו' עליהם שהם נראים כי
 הוא דבר שאין גכון לאומרו לפי דבריו כי הוא קול הבקע העב ואי אפשר
 לראותו. ואפי' מה שכת' בהעתקת ספר המורה בענין רואים את הקולו' לא יתכן
 130 לאומרו ברעמים כי מה צורך לראות קול הרעם בגבואה, וכל שכן שלא יתכן
 לומר' בהם מה שכתבתי אני בהם על א' כמה וכמה שייבנו בהם ההמון.
 השם למענו ישים בלבנו ובלב כל עמו ישראל לאהבה אותו ולדבקה בו

105 (הברקים) הפרקים כה"י / ישמע[ן] שמע כה"י 109 ויהי[ן] ויהי כה"י

119 (היה) באחרונה[ן] באחרונה כה"י 122 ולעת[ן] אולי צ"ל 'ולמפת'

126 באמרו[ן] נכפל בכה"י / וכל העם[ן] נכפל בכה"י

ועיין במכילתא ובפירוש רש"י שם. 109 ויהי ביום השלישי בהיות הברק ... : שמ'
 יט : טז. 111 ארץ רעשה ... : שו' ה : ד. 126 וכל העם רואים את הקולות ... :
 שמ' כ : יח; והשווה מורה נבוכים א, מו; ב, לג. 133 לא ימוש ... : יהו' א : ח—ט.

ויקיי<ם> בנו ובהם קראי(י) דכתי' לא ימוש ספר התורה הזה מפיד והגית
בו יומם ולילה למען תשמר לעשות ככל הכתוב[ב] בו אז תצליח את דרכיך
ואז תשכיל הלא צויתך ונאמ' לא ימוש מפיד ומפי זרעך ומפי זרע זרעך
אמ' יהיה מעתה ועד עולם.

135 לא ימוש... : יש' נט : כא.

פרק שלשים ואחד

בוה הפרק אשלים הספר והוא פי' פרשת בראשית כמו שפירשו החכם ר' יוסף
בר' שמואל וכתבתיו לפי שיש לי ממנו ראיות הרבה וזהו לשונו אות באות תיבה
בתיבה.

בראשית ברא אלהים בסתר הבית כתר עליון וראשית החכמה שנא' ראשית חכמה,
5 ובראשית חכמה עם הכתר והחכמה ברא אלהים וזה רוח מרוח, את השמים
ואת הארץ ה' והע' והאיתן הכחות העליונים שהם ה' והפ' ובזה כלל כל הדברים
הנבראים. ואחר כך פרט הענין והתחיל מסוף המעשה שהיא הע' שבה נגמר
כל הבנין ואמ' והארץ היתה תהו ובהו דבר המתהא שאין לו ממש ולא צורה ובהו
המלביש את התהו עד שיצטייר ציור דק יותר מן הרוח. וחשך על פני תהום וזהו
10 עומק רום ועומק תחת וחשך דבר החשך מלגלות מה שבתוכו והיה מכסה את הכל.

ורוח אלהים ה' מרחפת מכסה את הכל כמו על גוזליו ירחף. על פני המים
נקראו כל הדברים מים. ויאמר אלהים התשובה זהו שאמרו רבותי' נתעטף
בטליתו בח' ואמ' יהי אור והיה מבוי בתורה ובונה ראה שכל הדברים בחכמה
נעלמים ואמ' יתפשטו הדברים שהיו בח' בכסוי ויתגלו. ויהי אור ולא אמר ויהי כן
אע"פ שאמר בשאר הדברים | נתפשטו ההויות התפשטות הויה לא התפשטות
צורה. ומה שאמר ויהי אור ח' ונ' (?) ומאותו האור נתפשטו כל ההויות וכל

4 הבית ... החכמה] נסת' כתי' קל' א' / שנא' ראשית חכמה] מאירת עינים מביא את
הפסוק עד יראת יהוה 5 ובראשית .. הכתר] הכתב' א' / והחכמה] בכ"י בריסל והתשו
וה' / אלהים] ליתא א' 5 הח' והפ' [במאירת עינים הג'דולו] והגב[ורה] וכן
הלאה / כלל] כליל א' / כל] ליתא במאירת עינים 7 והתחיל] במאירת עינים והחל
בכ"י פאריס 680 והחיל 8 כל] במאירת עינים ליתא / הבנין] בכ"י פאריס 680
העלות / המתהא] המתהא א' / ממש] לא ממש א' וכ"י בריסל 9 יותר] יותר דק א' / זהו
עומק] במאירת עינים זה עומק זה 10 שבתוכו] במאירת עינים שכונו / מכסה את
מכוסה א' 11 הח' [במאירת עינים ליתא / המים] במאירת עינים תהום 12 ויאמר
אלהים ... ויאמר אלהים יהי אור. א' / רבותי'] במאירת עינים חז"ל 13 בח' נתעטף
כו א' / והיה] זהו א' 14 שהיו ... ויתגלו] במאירת עינים שהם בח' נעלמים בכתי'
(בכ"י פאריס 1410 בכתי') ויתגלו / אמר] במאירת עינים נאמר 15 שאמר] ליתא א' /
לא] במאירת עינים ולא 16 חכ' ונ' [במאירת עינים ליתא (אבל בכ"י בריסל ז' נ')

4 ראשית חכמה ... : תה' קיא : י. 5 רוח מרוח ... : השווה ס' יצירה א, י. 10 עומק רום ... :
ס' יצירה א, ה. 11 על גוזליו ירחף ... : דב' לב : יא. 12 נתעטף בטליתו ... :
השווה ב"ר ג, ד, עמ' 20; מנחת יהודה, שם. 13 והיה מביט ... : ב"ר א, א, עמ' 2.

הדברים ואותו אור שמש עד יום רביעי. ראה שלא יוכל להתקיים העולם מרוב זכותו וגגו לצדיקים לעתיד לבא כי הוא מוסיף אורה שבע פעמים על כל מאורי אור והוא שאמ' הכת' והיה אור הלבנה וגו'. וירא אלהים את האור כי טוב מגז' בהטיבו את הנרות גדלק הענין כמדליק נר מנר כי נתן כח להויות להתפשט ולהמשך. ויבדל אלהים בין האור ובין החושך הגביל לכל אחד ואחד המשכתו והתפשטותו וזהו ויקרא אלהים לאור יום המשיך כח ה' ליום וכח ה' ללילה שהם ה' והע' ועדין לא נתגלו. יהי רקיע בתוך המים ה' כי כל הדברים כמו גלדי בצלים. וכאשר נצטייר ה' בתוך ה' נמצאו המים שהם ה' חצים למעלה וחצים למטה וכן כל הדברים וזהו שאמרו רבותי ז"ל כשם ששכינה למעלה 25 כך שכינה למטה. ובכאן התחיל מעשה ויעש אלהים את הרקיע התחיל לצייר את ה' צורת מקום והגבלה אך לא צורת גולם כאדם שמפנה מקום לבנות בו בגין, ולא נאמר בו כי טוב שלא נגמרה המחשבה עד שפנה מקום לע' ביום השלישי באמרו ותראה היבשה כענין אמרו לא טוב היות האדם לבדו. ויקרא אלהים ליבשה ארץ המשיך הרצון שהוא סוף המחשבה אל היבשה כי משמע יבשה דבר שאינו עושה פרי והמשיך סוף המחשבה אליה שהיא כלל לכל הדברים כענין אומרים עומק ראשית ועומק אחרית ולפיכך אמרו רבותינו ז"ל כל העולם לא נברא אלא בשביל ישראל. ולמקוה המים קרא ימים המשיך הקו האמצעי היונק מן המקור אל ה' כחוט השדרה שיונק מן המוח כענין שנא'

17 אור] במאירת עינים האור בכ"י פאריס 1410 אור / ראה] וראה א' בכ"י פאריס 1410 רואה / להתקיים] במאירת עינים לקיים / להתקיים העולם] במאירת עינים כ"י פאריס 1410 העולם לקיים 19 והוא שאמ' הכת' במאירת עינים וזה שאמ' הפסוק (בכ"י בריסל הכת') 20 מגז' במאירת עינים מלשון / גדלק הענין] במאירת עינים כלומר (בכ"י בריסל ליתא גדלק) בכ"י פאריס 680 היה הענין גדלק / כמדליק נר מנר] בכ"י בריסל כמדליק מנר לנר מן] בכ"י פאריס 680 כן ואולי כך צ"ל 21 הנביל הנדיר א' בכ"י פאריס 680 הנביל 22 וזהו] וזה א' 23 ללילה] לילה א' / המשיך ... נתגלו] בכ"י פאריס 680 הושט כל המשפט 23-24 כי ... בצלים] במאירת עינים בהרחבה עתה התחילו לצייר (כ"י בריסל להצטייר) הדברים יהי רקיע (בכ"י בריסל רקיע הת) בתוך המים לצייר (בכ"י בריסל ליתא) הג' כי כל הדברים כמו גלדי בצלים / חצים למעלה] נכפל בטעות א' 25 רבותי ז"ל] במאירת עינים ליתא / ששכינה] במאירת עינים שהשכינה 26 שכינה] במאירת עינים השכינה / התחיל מעשה] במאירת עינים התחיל חסד המעשה / לצייר] במאירת עינים נשתבש; אולי צ"ל 'לאש' 27 את] במאירת עינים ליתא / מקום] המקום א' / שמפנה מקום] במאירת עינים המפנה המקום 28 נגמרה] במאירת עינים עמדה 29 אמרו] במאירת עינים שאמרו 31 עושה] במאירת עינים ליתא (אבל ישנו בכ"י בריסל) / שהיא] שהוא א' כך גם בכ"י פאריס 680 רבותינו ז"ל] במאירת עינים חז"ל

19 והיה אור הלבנה ... : יש' ל: כו. 20 בהטיבו את הנרות ... : שמ' ל: ז. 22 הו= הזכר; הנ= הנקבה. 24 גלדי בצלים: השווה רמב"ם, הלכות יסודי התורה ג, ב. 25 כשם ששכינה ... : ס' הבהיר, קעא; השווה ברייתא דמעשה בראשית בס' ריזאל, דפוס אמשטרדם, לו, א; ועיין מה שכתב ג' שלום, *Ursprung und Anfänge der Kabbala*, עמ' 158. 29 לא טוב ... : בר' ב: יח. 32 עומק ראשית ... : ס' יצירה א, ה. 33 כל העולם לא נברא ... : השווה פירוש רש"י על בר' א: א; ועיין מה שכתב א'

35 כל הנחלים הלכים אל הים כי כל הצנורות נמשכין אל הת' ומן הת' אל הע' דרך יסוד עולם כמו שנא' כי זרע השלום וגו'. תדשא הארץ כמו כן הגבלת מקום בע' לכל התולדות. יהי מאורות הם גולמים מבלי צורה אמר שיאירו ויראה צורת אע"פ גולמם של הת' והע' ועל כן קראם | גדולים כי הם אבות התולדות ואח"כ אמ' את המאור הגדול והם התולדות. ביום חמשי אמ' ישרצו המים הוא זרע השלום 40 שרץ נפש חיה הם הצורות העליונות על כן ברכ אותם מענין ברכה לקבל מלמעלה ולהוליד למטה. ועוף יעופף על הארץ הזמנת הח' ופ' לת' ולע'. ויברא אלהים את התנינים הגדולים הם ד' מחנות שכינה. ועד כאן לא הזכיר לשון בריאה כי מכאן החל עולם הנפרדים והם נפש התנינים הטפות [?] נפש החיה הרוח הנמשך מלמעלה. אשר שרצו המים הח' כבר <...> כי הכל בח' ועל כן הוצרך 45 לברכה להבריק להם מן המעיין לפי שהדברים הנפרדים הפרד גוף לא הפרד רצון כמה דאת אמ' בבטן המלאה. והעוף ירב בארץ כלל הכחות שהם בע'. ביום הששי נשלם הבנין בצורה שלמה. ומה שאמר בצלמנו כדמותנו השלמת הבנין לעשות פרי וזהו שאמ' באחרית הענין אשר ברא אלהים לעשות ועל זה לא נזכר בכל ששת ימי בראשית השם הגדול, והוא שאמרו רבותי ז"ל מראש הסדר עד 50 כאן כבוד אלהים הסתר דבר מכאן ואילך כבוד מלכים חקור דבר והם הת' והע' ועל זה אמ' וביום השביעי שבת וינפש נתפשטה הנפש בתוך הגוף שנשלמו בחומר וצורה והחלו התולדות לצאת כמו שמפרש והולך אלה תולדות השמים.

35 [הלכים] זהו הכתיב לפי נוסח המסורה אבל בא' כתוב הולכין במאירת עינים הולכים כדרך רוב המעתיקים שאינם מקפידים על חסר ומלא / כל הצנורות] הצורות א' בכ"י פאריס 680 צנורות 37 מבלי] במאירת עינים בלא / ויראה] במאירת עינים ויראו 38 של] במאירת עינים על / והע' במאירת עינים הע' / כי... והם התולדות] במאירת עינים והם התולדות 39 חמשי] במאירת עינים חמשי / הוא] במאירת עינים הם 40 הצורות העליונות] כי כל הצורות העליונים א' / על] ועל א' / ברכה] במאירת עינים הבריכה 41 למטה] במאירת עינים מלמטה / על הארץ] ליתא א' / ולע' במאירת עינים ועוף יעופף האציל כל אחד ואחד מכחו אל תפ' ואל העט 42 התנינים הגדולים] בנוסח המסורה התנינים במאירת עינים ליתא הגדולים / שכינה] ליתא א' 43 מכאן] במאירת עינים מכאן / הטפות] גירסה מסופקת מאוד; בכ"י פאריס 680 הגופו' במאירת עינים הגפת (אבל בכ"י בריסל הגופות) וכוונת כל הגירסאות הנ"ל נעלמה ממני / החיה] במאירת עינים חיה 44 כבר] כך הוא בא' ובמאירת עינים; ואולי צ"ל 'כבר ידעתי' 45 המעיין] המעון א' / הנפרדים] בכ"י בריסל נפרדים / לא] במאירת עינים ולא 46 רצון] במאירת עינים הרצון / הכחות] במאירת עינים הכריות 48 פרי' במאירת עינים הפרי / ועל זה] במאירת עינים על כך בכ"י בריסל כן 49 בכל ששת] במאירת עינים בכלל בכ"י בריסל בכל 50 מלכים] מלאכים א' 51 הנפש... וצורה] הני' בני' שנלמו בח' וצו' א' בכ"י פאריס 680 שנשלמה 52 לצאת ליתא א' / השמים] וגו' א'

ברלינר בליקוטים, בסוף מהדורה ב, עמ' 424. 35 כל הנחלים ... : קה' א' ז. 36 כי זרע השלום ... : זכ' ח' יב. 46 מכאן המלאה : קה' יא : ה. 49 מראש הסדר ... :

כי טוב ה' וה' המשכתן הולכת וזורחת כי הם סוף המחשבה. ובאחרונה ביום
הששי אמ' והנה טוב מאד ענין נעוץ סופן בתחלתן כי מאד החכ'. ויכלו השמים
55 מגזר' כלה קשוריה. ונהר יוצא מעדן ה' הנמשך מבין ה' וה' מלמעלה להשקות
את הגן ה'. ומשם יפרד כי הספירות כלן עד העטרה וה' בכלל הכל מיוחד בלא
פרוד. ומשם יפרד יחל עולם הגפרדים. והיה לד' ראשים הם ד' מלכיות מלך
המזרח ומלך הצפון ומלך הנגב ומלך המערב שכנגדם למעלה וכנגדם ד' מחנות.
א' עט' א' בריך רחמנא דסייען מרישא ועד כאן. | אני שלמה דיליאון כתבתי זה הספר
60 לעצמי וסיימתי יום ששי שלישי למתן תורה של שנת חמשת אלפים ושמונים
וארבע בושקה. השם למען רחמי וחסדיו עלינו יזכנו להגיד [!] בו ובתורתו
הקדושה ולהבין סודותיו וסתרינו ולעשות ספרים עד אין קץ אמן נצח סלה.

53 והמשכתן] והמשכתם א' בכ"י בריסל והמשכת / וזורחת] בכ"י פאריס 1410 העתיק
המעתיק וזורחת 54 אמ' / במאירת עינים ליתא / החכ' / במאירת עינים הג' וה' אבל
עיין פירוש האגדות לרבי עזריאל, עמ' 116, שורה 4 55 מגזר' כלה קשוריה] כגז
כלה קשורה א' / ה' הנמשך] במאירת עינים נמשך בכ"י בריסל ה' נמשך / מבין ה' וה' מלמעלה
מלמעלה] במאירת עינים בין ה' וה' 56 מיוחד] במאירת עינים מין מיוחד אבל בכ"י
בריסל ופאריס 1410 הושמטה המלה המיותרת / בלא] במאירת עינים בלי 57 והיה]
והיא א' / מלך המזרח ... המערב] במאירת עינים מלך מזרח מלך צפון מלך הנגב מלך
מערב בכ"י בריסל המערב 58 למעלה] במאירת עינים מלמעלה / ד' מחנות]
במאירת עינים נוסף ע"כ מקבלת ר' יוסף ב"ר שמואל 61 להגיד] צ"ל 'להגות'

ב"ר ט, א, עמ' 67. 54 נעוץ סופן בתחלתן : ס' יצירה א, ז. 55 כלה קשוריה :
יר' ב : לב.

א. הוצאות מדעיות

- אברהם בר חייא, ספר הגיון הנפש, מהדורת י"א פריימאן, לייפציג תר"כ.
 אותיות דרבי עקיבא, מהדורת א"י ורטהימר, בתי מדרשות, ב, ירושלים תשט"ו, מעמ' שמב ואילך.
 ס' האמונה והבטחון (המיוחס לרמב"ן; באמת מאת ר' יעקב בן ששת), כתבי רבינו משה בן נחמן, מהדורת ח"ד שעוול, ב, ירושלים תשכ"ד, עמ' שנד—תמח.
 ברייתא די מעשה בראשית, מהדורת נ' שיד, REJ, כרך 124 (1965), עמ' 28—102.
 ברייתא דשמואל הקטן, מהדורת ר' נתן עמרם, שאלוניקי תרכ"א; פפד"ם תרכ"ג (הועתק באוצר מדרשים לי"ד אייזענשטיין, ניו-יורק תרע"ה, ב, עמ' 542—547).
 מדרש בראשית רבא, מהדורת יהודה תיאודור וחנוך אלבק, ירושלים תשכ"ה.
 מדרש בראשית רבתי, מהדורת חנוך אלבק, ירושלים ת"ש.
 מדרש ויקרא רבה, מהדורת מרדכי מרגליות, ירושלים תשי"ד—תש"ך.
 מכילתא דרבי ישעמאל, מהדורת ח"ש האראוויטץ, פראנקפורט תרצ"א; מהדורת י"ב לוטערבאך, פילאדלפיה תרצ"ד.
 מעשה מרכבה, מהדורת א"י ורטהימר, בתי מדרשות, א, ירושלים תשי"ב, עמ' נה—סב.
 ספר הבהיר, מהדורת ראובן מרגליות, ירושלים תשי"א.
 רש"י על התורה, מהדורת אברהם ברלינר², פראנקפורט א"מ תרס"ה.
 שמואל אבן תבון, מאמר יקוו המים, מהדורת מרדכי ליב ביסליכיס, פרסבורג 1837.

ב. מחקרים

- ג' שלום, ראשית הקבלה, ירושלים תש"ח.
 י' תשב"י, פירוש האגדות לרבי עזריאל, ירושלים תש"ה.
 S. Munk (ed.), *Le guide des égarés — Traité de théologie et de philosophie par Moïse ben Maimoun dit Maimonide*, traduit par la première fois sur l'original Arab, Paris 1856—1866 (1960 פאריס : הדפסה מצולמת).
 G. Scholem, *Ursprung und Anfänge der Kabbala*, Berlin 1962.
 G. Vajda, *Recherches sur la philosophie et la kabbale dans la pensée juive du moyen âge*, Paris 1962.

תוספות למראי-המקומות

- עמ' 71, שורה 2 מלמטה (לשורה 33), אחרי "בספרא" הוסף: "ובפירוש רש"י"
- עמ' 72, שורה 4 מלמטה (לשורה 44), אחרי "לפני" הוסף: "ועיין מבוא, רשימת המובאות, ערך יצחק בן אברהם"
- עמ' 76, שורה 6 מלמטה (לשורה 36), אחרי "בבא בתרא עה, ע"ב" הוסף: "אלא שמחברנו קיצר את לשון הגמרא"
- עמ' 94, שורה 7 מלמטה (לשורה 44), אחרי "קמח: ו" הוסף: "הדברים מכוונים כנראה למורה נבוכים, ב, כח (הערת א' גוטליב)"
- עמ' 110, שורה 9 מלמטה (לשורה 180), אחרי "ועיין ב"ר" הוסף: "מ(מא), ז, עמ' 394"
- עמ' 110, שורה 8 מלמטה (לשורה 180), אחרי "שמ' י: י" הוסף: "ועיין ברש"י על הפסוק"
- עמ' 110, שורה 5 מלמטה (לשורה 188), אחרי "בר' יט: לב" הוסף: "ועיין ב"ר נא, י, עמ' 540; והשווה ס' חסידים, מהדורת י' וויסטינעצקי, סי' תתתש"ו"
- עמ' 114, שורה תחתונה (לשורה 39), אחרי "א' גוטליב" הוסף: "מקור הדברים כנראה בס"י, פ"ג, מ"ב; ועיין בס' תחכמוני לר' שבתי דונלן, מהדורת ד' קאשטילי, פירינצי תרמ"א, עמ' 47"
- עמ' 169, שורה 8 מלמטה (לשורה 176), אחרי "עמ' ה: ב" הוסף: "והשווה לעיל, פרק כ, שורה 26"
- עמ' 172, שורה תחתונה (לשורה 1), אחרי "שבת קיט, ע"ב" הוסף: "ועיין ברש"י ובתוספות, ד"ה כל העונה"
- עמ' 193, שורה 3 מלמטה (לשורה 5), אחרי "ס' יצירה א, י" הוסף: "ועיין א' גוטליב, תרביץ, לז (תשכ"ח), עמ' 301"

מפתח המקורות

בדרך כלל, אין ר' יעקב בן ששת מדייק במובאות, אם במובאות מן התנ"ך ואם במובאות מדברי חז"ל. המובאות מן המקרא סטות לעתים קרובות למדי ובחוסר עקיבות מן הכתיב של המסורה, עד שקשה להכריע אם יש לזקוף את הסטייה על חשבוננו של המחבר או של המעתיקים. באשר למובאות מן התלמוד ומדרשי חז"ל, לא ברור אם השינויים שבינו לבין המקורות כמות שהם לפנינו יסודם בנוסחאות שהיו בידו או בחוסר דיוק שגרמה השיטה הנפוצה בימיהביניים (אף, למשל, אצל הרמב"ם) להביא את הדברים על-פי הזכרון. עם זאת יש לשים לב, שלא כל המובאות שאובות ישירות מן המקורות עצמם, שכן אין ספק, שר' יעקב בן ששת מביא את דברי חז"ל מכלי שני בסמכו על פירוש רש"י על התורה.

מקרא

בראשית	
טו 8. —ה: ג יד 30; טו 46. —ה: כד א	א: א ב 91; ו 47; ט 1; יד 39. —א: ב ט
85. —ו: ז: כא 81. —ו: ח: כא 80. —ט: כב	132, 171, 229, 262. —א: ג ב 103; ט 56,
טו 36. —י: ב ג 165. —יא: ז: כח 53. —	239, 450; יא 88. —א: ד ט 439. —א: ו
יא: ל ד 73; ח 1. —יב: ב ט 417; כד 82.	ט 243; י 1; יא 88. —א: ז י 49. —א: ח
—יב: ו ב 32. —יב: ז ב 32. —יג: יא ז	ב 55. —א: ט ו 69; יא 1. —א: י יא 6. —
180. —יג: יד ו 186. —טו: ה ט 433. —	א: יא ו 69; יא 9, 77, 88. —א: יב יא 93.
טו: טו ח 9. —טו: יז ט 326. —טז: ב	—א: יד יא 88; יב 1. —א: טז יב 8, 16.
ח 4, 26. —יז: יז יט ז 32. —יח: א ו 180;	—א: יז יב 15. —א: יח יב 15. —א: כ ו
ז 9. —יח: יב ז 25, 30. —יח: ג ז 14, 84.	67; יא 88; יג 16, 21. —א: כא ז 77; יא
—יח: ה ז 88. —יח: ו ז 88. —יח: ח ז 99,	82; יג 30, 39. —א: כד ו 65; יא 88; יד 1.
108. —יח: יב ז 24, 113. —יח: יג ז 12,	—א: כה ז 77; יא 82. —א: כו א 89; ג
145, 148. —יח: יד ד 106; ז 12, 148. —	13; ו 64; ז 142; ט 119; יב 27; יד 2; כח
יח: טו ז 153. —יח: טז ז 161. —יח: יז ז	53. —א: כז ג 14; ז 142; יד 30. —א: כח.
161. —יח: כ ז 13. —יח: כא ז 183. —	יב 39; טו 29. —א: כט יא 86. —א: ל יא
יח: לג ז 10, 162. —יח: א ז 163. —יח: ג	86. —ב: ב ב יב 30. —ב: ג יד 37. —ב: ד
ז 106. —יח: יא ז 175. —יח: יב ז 183. —	ט 41; טו 8; כא 106. —ב: ה ג 205; טו
יח: יג ז 178. —יח: טו ז 167, 185. —יח: טז	11; כט 20. —ב: ו ב 16; ג 206, 208; טו
ז 167. —יח: יז ז 179. —יח: יט ז 180. —	11. —ב: ז ג 206; ט 353; טו 11. —ב: ח
יח: כא ז 181. —יח: כד ז 152. —יח: כז	ט 78; טו 15. —ב: ט טו 15; כז 1. —ב: י
כט 18. —יח: כט ז 186, 188. —יח: לב	טו 23. —ב: יא טו 26. —ב: יג יד 12. —
ז 188. —כב: יא יז 23. —כד: א כא 184.	ב: יד טו 28. —ב: יז כז 20. —ב: יח יא 43;
כד: יא כ 122. —כד: יד ג 210. —כד: כה	יד 17; לא 29. —ב: כא י 55. —ב: כב יא
כא 166. —כד: טג כט 19. —כה: כא ח	1, 5. —ב: כג יא 5. —ב: כה כז 37. —ג: א
1; ד 73. —כה: כג ז 3. —כה: כט ח 11. —	כז 37. —ג: ג ז 165; טו 36; כז 7. —ג: ו
כז: לג כא 184. —כח: כב כא 184. —	יא 94. —ג: ז יב 2. —ג: ז יז יא 94. —
כט: ב ו 29. —כט: ז כ 121. —כט: לא	ג: יט א 55. —ג: ב טו 32. —ג: כא יד
ד 73; ח 1, 28. —כט: לה ח 27. —ל: ג	22. —ג: כב יד 23; כז 18, 39. —ג: כג
ח 13. —ל: ט ח 24. —ל: יח ח 21. —	טו 40; כז 39. —ג: כד טו 40; כז 8, 39.
ל: כב ד 69. —ל: ל ו 164. —לא: יג ז	ג: לג טו 44. —ד: א יג 21, 39; יד 24. —
38. —לב: ב ז 187. —לב: יז כד 86. —	ד: ב יד 1. —ד: כה יד 2. —ה: א ט 301;
לב: יח כד 86. —לז: ז ג 44. —לז: ח ג	

46, 47 — כב: ב: ח 46, 71 — כב: כג: ל ו
165 — כב: לה: ח 46, 71 — כח: ז ו 143.
— כז: ב: ט 416 — כח: יז: כא 11 — ל: ג
כא 16 — לר: ז ג 94 — לר: י ג 94.

דברים

ב: מז: כט 65 — ב: יז: כט 65 — ד: ו: ג
22, 124 — ד: יט: ד 21; יב 45 — ד: כד
ג 14 — ד: כח: ג 40; ט 407 — ו: ד א 44 —
ז: מז: ג 41 — ח: ז: כה 39 — י: ב: ג 103.
— י: כא: כ 104 — יא: יא: כט 96 —
יא: טו: ג 52 — יא: טז: ג 56 — יא: יז: ג
56 — יב: ב: ג 42 — יד: ה: ג 94 — טו: ז
ג 41 — טז: י: כא 11 — כב: ח: ד 83 —
כד: ב: ג 55 — כד: לו: ג 15 — כו: יט: ד
159 — כו: כט: ד 162 — כז: כד: ז 176 —
כח: יב: כט 94 — ל: ב: ג 103; כב 33 —
לא: ב: טו 93 — לב: יא: ט 263; לא 11 —
לג: כז: ד 16; כט 61 — לר: א א 90 —
לר: י ט 423 — ד: לו: ל 85.

יהושע

א: ח: ל 133 — א: מ: ל 133.

שופטים

ה: ד: ל 111 — יא: כז: טו 89 — כ: כח: טו
91.

שמואל א'

ב: ח: ה 57 — ג: י: יז 23 — ג: יא: כח 35 —
ג: יד: כד 35 — יב: כא: ט 211 — יד: מוה
א 28 — כח: כט: ט 441 — כח: כט: כה 24.

שמואל ב'

ח: מז: כא 90 — ח: יח: כא 90 — כג: ג
כב 4.

מלכים א'

א: לא: ה 47 — ב: ז: א 112 — יח: לו: כט
26 — יט: יא: י 9 — יט: יב: ג 16 —
כב: מוה: ג 48.

מלכים ב'

ד: כט: ב 31 — ד: ל: כא 14 — כ: כ: ד 69.

ישעיהו

ב: ג: ג 127 — ב: יא: ה 34 — ב: יז: א 52.
— ג: י: כא 67 — ד: ג: א 49 — ד: ו: כו

44, 47 — מ: ט: כז: ג 49 — מ: מז: ג 50 —
מא: א: ז: ג 44 — מא: ב: ג 51, 44 — מא: ג:
ג 54, 44 — מא: גז: ב 57 — מג: יא: ה 32.
מו: ב: יז 23 — מו: טו: יט 75 — מו: מז:
יט 75.

שמות

א: יד: א 32 — ב: ה: ז 124 — ב: טו: י 30.
ג: ד: יז 23 — ד: ב: כט 38 — י: י: ז 180.
י: יט: י 9 — י: כב: יט 325 — יא: ד: כט
51 — יא: ה: כט 51 — יא: ו: כט 45 —
יא: ז: כט 45, 75 — יד: י ב 35 — טו: ג
ט 447 — טו: ה: כה 18 — טו: יז: כז 12 —
טו: יח: ה 48 — טו: כז: ג 20, 116 — טז: ד
כט 39 — טז: ח: כט 79 — טז: טו: ט 227.
יז: מז: כא 117, 136 — יט: ח: כח 15 —
יט: טז: ל 109 — יט: כ: ל 94 — כ: ג: ג
56 — כ: יח: ל 126 — כ: יט: ד 9 — כ: כא
ט 327 — כ: כב: ל 94 — כ: כד: כא 74 —
כא: ו: ה 46; כא 170 — כג: ב: כא 94 —
כג: כא: ג 10; כא 94 — כג: כב: כא 94 —
כח: כב: כ 154 — כו: יג: ז 127 — כח: מג:
ד 40 — כט: יח: כה 34 — ל: ז: כא 87;
לא 20 — לב: ז: ט 425 — לב: יא: כח 34.
לב: כו: הקדמה 53 — לג: יא: טז 68 —
לג: יב: כ 120 — לג: יג: א 97; כב 21 —
לג: יז: כב 21 — לג: יח: ט 427 — לג: יט
א 47 — לג: כ: ט 433; כז 77 — לר: ב: ט
429 — לר: כג: ט 430 — לר: לה: ט 403.

ויקרא

ט: כב: ז 27 — יח: ה: ג 114 — יט: מז: ג
59 — יט: כג: ט 283 — יט: כד: ט 289 —
יט: כה: ט 294 — יט: כז: ט 381 — כא: יא
כד 37 — כב: ב: ד 14 — כג: מ: כ 168; כא
159; כה 1; כו 14 — כח: מו: ז 128 —
כח: נה: א 33 — כו: ה: ג 94 — כו: ו: כ
151 — כז: ב: כא 9 — כז: כד: ה 142.

במדבר

ו: יא: יט 64 — ו: כה: כ 135 — ז: פט: ל
90 — ח: ב: ט 311 — ט: ח: טז 93 — י: כט
כב 38 — יא: מ: כט 91 — יא: טו: ז 132.
— יא: יז: ט 410, 419 — יא: לג: ז 112 —
יב: ו: טז 80 — יב: ז: טז 86 — יב: ח: ט
432; טז 78 — יד: מ: כז 23 — יד: יט: כ
163 — כ: יב: כט 62 — כא: ו: ז 178 —
כא: מז: י 30 — כא: יז: י 30 — כב: יב: ח

זכריה

א: ח: כב 3; כה 16. — ד: י ב 43. — ח: יב
לא 36. — ט: ט כט 38. — יד: ד א 44. —
יד: ט כד 59.

מלאכי

א: יא ג 5. — ג: ו כד 91. — ג: כ ד 54; ט
173.

תהילים

ג: א ה 2. — ג: ט כא 202. — ו: ג כא
80. — ז: יב ח 54. — ח: ו א 43; ג 33; כא 4.
— ט: ז כ 46. — ט: ח כ 46. — ט: יד כא
79. — י: ה כא 34. — יא: ד ג 144. —
טז: יא כא 3. — יז: יג כא 186. — יח: יב
ט 319. — יט: כ ב 51; כא 68. — יט: ח ג
27. — כב: ד כח 36. — כב: י טו 27.
— כג: א יט 82. — כד: א ה 1, 32. — כד: ב
ה 70. — כד: ג ה 81. — כד: ד ה 104. —
כד: ה ה 105. — כד: ו ה 109; כב 40. —
כד: ז ג 173, 174; ה 118. — כד: ח ה 121.
— כד: י ה 123. — כה: ב כ 41. — כט: ג
ג 176. — ל: כ כ 103. — לא: יז ט 404; כ
134. — לא: כ כא 69. — לב: ה הקדמה 99.
— לב: ו כט 31. — לג: ו ה 37; יד 36. —
לד: ב כ 33, 118. — לו: ו ג 156. — לו: כה
ז 147. — מכ: ט כב 31. — מח: ה כא 52.
— מח: ז ה 54. — מו: ג א 53. — מז: ו ה
106. — מז: ח ג 171. — מז: טג 169. — מח: יא
כא 72. — נא: ג כא 81. — נו: ה כ 143. —
נו: כא כ 126. — נו: ב כא 80. — סב: יב יז
66. — סג: ד כ 8. — סה: ג כב 13; כג 8.
— סו: ד ב 56. — סז: ב כ 135. — סח: ה כה
48. — סח: ב כ 111. — סח: כג כה 19. —
סט: מז כה 18. — עב: ג ג 88. — עב: ז ג
88. — עג: כא כ 86. — עח: כד כט 92. —
עח: לח כא 185. — פ: ד כ 134. — פד: יב
כא 77. — פה: יג כא 79. — פז: יג כ 163.
— פט: ו כא 26. — פט: מז ט 403. — צ: י
טו 52; כד 22. — צא: יד כא 91. — צב: יג
כה 9, 58. — צג: ד ז 79. — צו: ו כא 43;
כה 3. — צו: ט ט 68. — צט: ט כ 51. —
קא: ה ז 177. — קב: כז כד 91. — קג: א
א 1. — קג: ג א 10, 16. — קג: ד א 10.
— קג: ד א 10. — קג: ו א 93. — קג: ז א 96.
— קג: ח—יד א 98. — קג: טו א 111. — קג: יז
א 114. — קג: יט ב 4; ג 143; כב 6. —
קג: כ ד 1, 4. — קג: כא ד 19. — קג: כב

23. — ו: ב ו 22. — ו: ג יז 47. — ו: י כז
57. — י: ה כא 187. — יא: ה ד 40. — יא: ו
ג 86. — יא: ז ג 86. — יא: ט ג 86. —
יא: טו כה 43. — יב: ב כ 205. — טז: ה
ג 154. — כב: כג כט 62. — כד: כג ד 54.
— כח: ה א 41. — כט: כב ד 10. — ל: כא
ג 81. — ל: כז ד 55; ט 400; לא 19. —
לג: ו כב 9. — מ: ח ה 35. — מ: יב י 15.
— מא: ד כ 5. — מא: כא ה 119. — מג: ז
ב 25; ד 159. — מג: כא כא 73. — מד: ו
ג 168; ה 39, 66. — מח: יג כו 5. — מח: טז
ט 303; טז 84. — נא: ו ה 39. — נא: מז ט
296, 298. — נה: י יב 31; כט 99. — נה: יב
ג 89. — נט: יז כ 6. — נט: כא ל 135. —
ס: א ט 173. — ס: ב ט 175. — סג: ט א
35. — סד: ג ט 111, 435. — סו: א ב 7; ג
144; כא 134.

ירמיהו

א: יד ט 223. — ב: לב לא 55. — י: ז ג
170. — י: טו ט 211. — יב: ו כב 10. —
יז: יב כא 135. — כג: ו ב 37. — כג: כט
ט 45; יז 36. — לא: יא(יב) טו 25. —
לב: יז ד 104. — לב: לו ד 112.

יחזקאל

א: ד י 22; טז 1. — א: יג כב 9. — א: מז
כ 152. — א: יט טז 62. — א: כ טז 62. —
א: כב י 52. — א: כז טז 3, 64. — א: כח
כג 1. — ב: ב כג 1. — ג: יב יז 48; כו
17. — ט: ב ד 28. — ט: ג ד 42. — כ: לג
יב 53. — לו: א ב 43. — מח: לה ב 38.

הושע

ב: כג כא 29. — יד: ג כא 188.

עמוס

ה: ב כ 26; כא 176.

מיכה

ד: ב ג 127. — ד: ה ב 48. — ז: כ כב 40.

חבקוק

ב: א ו 133. — ג: י כא 31. — ג: טו ג 94.

צפניה

ג: ט יב 54; כא 92.

ג 195; ד 114, 156. — קד: א כא 48. —
קד: ב ב 7. — קד: ד ב 67; ל 67. — קד: ה
ה 49. — קד: י כב 13; כה 45. — קד: כו
יג 31. — קד: לא ג 181. — קד: לה כג 12.
קה: ב ג 94. — קה: ח ה 36; כא 169. —
קה: מזה ה 115. — קט: כח ח 52. — קיא: א
כ 36. — קיא: ג כ 171. — קיא: ו ט 288.
— קיא: י כב 8; לא 4. — קיב: א כ 36. —
קיג: ה ד 13. — קיג: ו ד 13. — קיר: ד
כב 15. — קיח: מו כה 33. — קיט: א כ 40.
קיט: ח הקדמה 99. — קיט: כד ג 29. —
קיט: סב כח 18; כט 55. — קיט: פט כד 25.
קיט: קסד כח 18. — קיבא: ה כו 23. —
קכט: ד כב 2. — קל: ד כא 58. — קלה: ז
כט 208. — קלו: א יב 69. — קלו: ב כא
100. — קלו: ג כא 100. — קלח: ו כ 92. —
קלט: יב ט 177, 180. — קמבה: א ואילך כ
1 ואילך. — קמבה: ב ג 188. — קמבה: ג כ 4.
— קמבה: ד כ 4. — קמבה: ו כ 6. — קמבה: ז
כ 6. — קמבה: ח כ 7. — קמבה: ט ד 122; כ 7.
— קמבה: י ג 188; ד 126; כ 8. — קמבה: יג
ג 162. — קמבה: יד כ 8. — קמבה: יז—ב כ 11.
— קמבה: מו ט 64. — קמבה: מו ט 64; יט 7.
קמבה: יז כט 14. — קמבה: יח כח 5. —
קמבה: יט ד 66. — קמבה: כא כ 16. —
קמבה: ד ט 256. — קמבה: ו ה 44. — קמבה: ז
ז 57. — קמבה: י כא 173, 196.

משלי

א: ט יג 32. — ב: ו כו 73. — ג: יז יא 44. —
ו: כג כ 136. — ח: מו ט 70; כ 129. —
ח: ל ט 58; יג 31. — י: ו כא 105. — י: ז
כד 90. — י: יח כ 85. — י: כה כב 1;
כט 22. — יא: יג ז 37. — יד: כח ט 68. —
מו: ז יד 19. — מו: מו ט 403. — יח: כב
יד 14; כט 31. — כג: מו ג 199. — כה: ב
ט 338. — כז: יח ו 90. — כח: כד כא 110.
— כט: ד כ 10. — ל: יח כב 18. — לא: י
ב 28; יד 16; כא 190. — לא: מו יא 91;
כט 77. — לא: כד ב 30. — לא: כה כ 171;
כא 160. — לא: לא כא 117.

איוב

ה: ב א 29. — יב: ז ז 52. — יב: ח ז 53.
— יד: ד ג 84. — יד: י ז 26. — כו: ו ט

221. — כו: ז ט 220. — כח: יב יט 11. —
כח: ב יט 24. — כח: כה ה 11. — כח: כח
כ 6. — כט: ג כ 133. — כט: יד כא 50. —
לב: ז א 6. — לב: ח א 7. — לב: ד כא 20.
לב: כז טו 37. — מ: כג טו 27. — מא: ז
ג 98.

שיר השירים

א: ה ד 11. — א: ו יט 112. — ב: ו כ 170.
— ב: ז ג 94. — ב: יז כו 27. — ד: מו כה
60. — ה: ב ט 450; כט 92. — ה: יא ט 309.
ח: יד טז 21. — ח: מו כד 84. — ו: ח כ
131. — ז: ג טז 21. — ז: ח כה 9.

רות

א: יט ט 182. — ב: יד ט 66; כ 122; כא
180.

איכה

ב: א ב 12. — ב: יט כט 35. — ג: ו ט 176.
ה: יט כא 136.

קהלת

א: ד ה 44. — א: ז כב 10, 12; לא 35. —
א: מו ט 431. — ב: יב יט 108. — ג: א ל
82. — ג: יא כ 151. — ג: מו ד 132. —
ג: כ ט 147. — ח: ה כא 41. — ח: ז כא 148.
— ח: ח ג 211. — ז: יב כא 19. — ז: מו
יט 15. — ז: כו יד 13. — ז: כח כו 57. —
ח: יא ט 403. — י: א ו 154. — י: כ ג 70;
ז 51. — יא: ח לא 46.

אסתר

א: א ג 164. — א: ב ג 163. — ח: א ג 177.

דניאל

ב: כא כד 90. — ז: מ כא 122. — מ: כא
כט 27. — יב: ג י 2.

נחמיה

מ: ה כ 51.

דברי הימים א'

יב: יט ג 177. — יב: לג כ 119. — יח: מו
כא 90. — כט: יג כ 148.

תלמוד ומדרשים

ברכות

משמרת שלישית של לילה כט 33	ג, ע"א
ארבע משמרות הוי הלילה כט 5	ג, ע"ב
כנור היה תלוי כט 54—55	שם
כל האומר תהלה לדוד וכו' יח 4	ד, ע"ב
נפלה לא תוסיף קום כ 26	שם
הקב"ה מתפלל יב 43; כא 56; כב 35	ז, ע"א
דשמא גרים (במשיב דברים נכוחים בעברית: שהשם גורם) טו 34	ז, ע"ב
על זאת יתפלל... זו אשה וכו' כט 31	ח, ע"א
יתמו חטאים כג 12	ט, ע"ב
כדוד לא אמר הלל עד שראה במפתן של רשעים כ 44	י, ע"א
אין צייר כאלהינו יט 38	שם
[הקב"ה והנשמה] א 7	שם
אחד המרבה ואחד הממעיט וכו' הקדמה 45	יז, ע"א
העולם הבא אין בו לא אכילה וכו' א 45	שם
לעולם אל יפתח אדם פיו לשטן ז 47	יט, ע"א
אברהם תקן תפלת שחרית כט 18	כו, ע"ב
תפלת ערבית רשות כט 17	כז, ע"ב
וכשאתם מתפללים כח 1	כח, ע"א
העושה תפלתו קבע כח 3	כט, ע"ב
לעולם אל יטיח אדם כח 36	לא, ע"ב
לעולם אל יטיח אדם כח 36	לב, ע"א
לך רד מגדולתך ט 425	שם
אין עץ חיים אלא תורה כז 71	לב, ע"ב
הכל בידי שמים וכו' יב 51	לג, ע"ב
כל הנהנה מן העולם הזה כא 110	לה, ע"ב
בכל יום ויום תן לו וכו' כ 109	מ, ע"א
כל ברכה שאין בה מלכות כ 131	מ, ע"ב
כלים שאני עושה ט 91	נה, ע"א
נצח זו מפתן של רומיים כ 15	נה, ע"א
דיו לעבד וכו' כח 15	נה, ע"ב
כוכבא דשביט ט 370	שם
נהרין לי שבילי דרקיע ט 374	שם

שבת

לא ישב אדם לפני הספר וכו' כט 24	משנה א, ב
אין מלכות נוגעת בחברתה כד 65	ל, ע"א
כי יפול... ראוי היה זה ליפול ד 83; יד 29	לב, ע"א
אין מקרא יוצא מידי פשוטו כז 25	סג, ע"א
תרנגול שקרא ערבית ג 63	סז, ע"ב
איוו היא חכמה ובינה ג 22	עה, ע"א
כל מידי דאית ביה יד 33	עה, ע"ב
בשעה שהקדימו ישראל ד 5	פה, ע"א
[שבעים פנים לתורה] ט 45	פה, ע"ב
בשעה שעלה משה למרום כט 58	פט, ע"א
אין השכינה שורה ג 134	צב, ע"א

מפתחות

ר' נחמן... מכת"ף ועי"ל ז 95	ק"ט, ע"א
כל העונה יהא שמיה רבה יח 22; כד 1	ק"ט, ע"ב
עתידה תורה שתישכח מישראל הקדמה 39	קלה, ע"ב
הנהו קפולאי א 60	קנב, ע"ב

עירובין

גן עדן בארץ הוא טו 22	יט, ע"א
כל מקום שנאמר סלה נצח ועד ה 49	נד, ע"א

פסחים

לעולם יעסוק אדם בתורה יח 14	ג, ע"ב
[גן עדן נברא קודם שנברא העולם] ט 76	נד, ע"א
גלגל קבוע ט 367; ל 73	צד, ע"ב
רביעי גומר עליו את ההלל ה 132	ק"ז, ע"ב
קשין מזונותיו של אדם יט, 75, 104	קיה, ע"א
[דושיח של שר של ברד ושר של אש] ד 75	שם

יומא

שמונה מצות ג 128	כה, ע"ב
------------------	---------

סוכה

סוכה בשלש דפנות כו 1	ב, ע"א
יש אם למסורת א 36; ז 146	ו, ע"ב
שיחת דקלים ג 69	כה, ע"א
סוכה דירת קבע כו 15	כת, ע"ב
ואימ' תרתי כפר תמרי כה 7	לב, ע"א
דקמי תלתא תלתא כה 11	לב, ע"ב
עץ שטעם עצו ופריו שוה ט 286	לה, ע"א
[אתרוג — עץ הדר] כה 1	שם
מאי ארז הדס כה 56	לז, ע"א
מורביות רבות... כל המקיים לולב באגודו וכו' כה 29—34	מה, ע"א-ע"ב
אספקלריא המאירה ט 409; כה 29	מה, ע"ב

ראש השנה

אימתי שיבולות אומרות שירה ז 58	ה, ע"א
בתשרי נברא העולם ט 273	י, ע"ב
כל מעשה בראשית יד 25	יא, ע"א
ורב חסד מטה כלפי חסד יט 114	יז, ע"א
צדיק ה' וכו' כב 28	יז, ע"ב
לא שב בינתיים כד 34	שם
[גזר דין שאין עמו שבועה] כד 29	יח, ע"א
חמשים שערי בינה יג 32	כא, ע"ב
זכור ושמור יא 24	כז, ע"א
שיתא אלפי שנה הוי עלמא כב 21	לא, ע"א

תענית

ומי איכא מידי בנביאי ט 413	ט, ע"א
[העננים שותים ממי אוקיאנוס] כט 99	ט, ע"ב
[העננים מתגברים ועולים] ב 16	שם

מפתח המקורות

כא, ע"ב	כיון דשכיח שייראתא ו' 164
כה, ע"א	ניחא לך דאחרביה לעלמא כא 205
שם	שהרי אדם גדול כח 37
ל, ע"ב	ויהי כאשר תמו כט 64—65

מגילה

ט, ע"ב	אשר חלק וכו' יב 47
יד, ע"ב	ויהי ביום השלישי ג 177
טו, ע"ב	א"ר אלעזר... עתיד הקב"ה להיות עטרה א 40
כא, ע"ב	בראשית נמי מאמר הוא ט 347

מועד קמץ

טז, ע"ב	אני מושל באדם וכו' כב 4
יח, ע"א	ברית כרותה לשפתים ז 45; כז 12
כח, ע"א ✓	בני חיי ומוזני ד 62

חגיגה

משנה ב, א	(בבלי יא, ע"ב) אלא אם כן היה חכם ומבין מדעתו הקדמה 43
יב, ע"א	[אור שנברא ביום ראשון] ו' 42; ט 340, 439; ועיין להלן, עמ' 209,
	מדרש תהלים כז, א
יב, ע"ב	[שבעה רקיעים] כה 49
יג, ע"ב	כל מה שראה ישעיהו יז 37
יד, ע"א	[כל יומא ויומא נבראין מלאכי השרת] ו' 97
שם	אחד לדין ואחד לצדקה ב 61
טו, ע"ב	מגדל הפורח באויר ה 76

יבמות

טז, ע"ב	נער הייתי... פסוק זה שר העולם אמרו ז' 147
סג, ע"א	זכה עזר וכו' יד 17

כתובות

טז, ע"ב	בעתם לא נאמר כא 182
קג, ע"ב	מהדרנא לה מפלפולי הקדמה 84

נדרים

משנה ב, ב	(על פי הנוסח שבירושלמי) קונם סוכה שאיני עושה יא 22
לב, ע"א	בן שלש שנים הכיר אברהם ג 131
לח, ע"א	אין השכינה שורה ג 134
לט, ע"ב	[כסא הכבוד נברא קודם שנברא העולם] ב 100

סוטה

ב, ע"א	ארבעים יום קודם יצירת הולד טו 17
יב, ע"ב	ניבא ולא ידע מה ניבא ז 44
יג, ע"ב	שתים עשרה מעלות היו א 90

גיטין

צ, ע"ב	הכתוב קראו אחר ג 55
--------	---------------------

קידושין

משנה א, ז	(בבלי כט, ע"א) כל מצות עשה שהזמן גרמא כו 17
מ, ע"ב	תלמוד גדול וכו' ה 114
מב, ע"ב	דברי הרב ודברי התלמיד ח 70
מט, ע"ב	עשרה קבין חכמה ה 12

בבא קמא

ס, ע"ב	כלבים צועקים כט 49
--------	--------------------

בבא מציעא

פה, ע"ב	אליהו הוה שכיח במתיבתא דר' ו 171
פו, ע"ב	קמא קמא דמטא ז 112
שם	[האחד בא לרפאות] ז 30
פו, ע"א	שרה אמנו... פירסה גדה ז 101
קיד, ע"ב	[פנחס — אליהו] טו 91

בבא בתרא

יב, ע"א	חכם עדיף מנביא ט 343
טז, ע"ב	בת היתה לו לאברהם כא 191
כב, ע"ב	[גרמא בנוזיקין] יד 9
כה, ע"ב	רוח צפונית אינה מסובבת ט 224
שם	[הרוצה להתעשר יצפין] כ 170
עד, ע"ב	[לויתן ובת זוגו] יג 31
עה, ע"א	עתיד הקב"ה לעשות סעודה ג 96
עה, ע"ב	שלשה נקראו על שמו של הקב"ה ב 36
קלט, ע"ב	ברית כרותה לשפתים כז 12
קכא, ע"ב	[פנחס — אליהו] טו 91

סנהדרין

לח, ע"ב	שתים עשרה שעות הוי היום יג 23
שם	כל מקום שפקרו [המינים] ג 12
שם	אין הקב"ה עושה דבר יז 79; ד 123
שם	[נעשה אדם... הבה גרדה] כח 53
שם	אל תמר בו אל תמירני בו ג 10; כא 94
סה, ע"ב	פתו נפלה מפיו ג 74
סו, ע"א	המנחשין בחולדה ט 376
פב, ע"א	ראה מעשה וגזכר הלכה ו 143
צב, ע"א-ע"ב	תנא דבי אליהו צדיקים שעתיד הקב"ה להחיותן א 49
צז, ע"א	שיתא אלפי שנה הוי עלמא ה 73
קב, ע"א	ברית כרותה לשפתים כז 12
קה, ע"ב	שעה שהקב"ה כועס ח 54
קו, ע"א	[עצת בלעם לבלק] ח 61
קו, ע"ב	מגדל הפורח באויר ה 76

שבועות

כא, ע"ב	[השבעה] כא 24
---------	---------------

מפתח המקורות

לה, ע"ב [אדני-קדש] ז 15

עכורה זרה

ג, ע"ב שלישית יושב וזן את העולם כלו כט 78
ה, ע"א [זה ספר תולדות אדם וכו'] ט 301
כ, ע"ב [שלש טיפות] א 72

אבות

ב, יג אל תעש תפלתך קבע כח 2
ב, יד הוי שקוד ללמוד תורה וכו' הקדמה 53
ג, יז אם אין דרך ארץ וכו' כח 16
שם אם אין קמח... יט 70
ד, א [גבור הכובש את יצרו] כא 86
ד, ב מצוה גוררת מצוה יח 13
שם ✓ שכר מצוה מצוה ט 83
ד, כב על כרחך אתה נוצר טו 40
ה, א והלא במאמר אחד יכול להבראות יא 21

מנחות

משנה יג, יא אחד המרבה ואחד הממעיט הקדמה 45

חולין

משנה, ה, ה היום הולך אחר הלילה כב 30; כט 13
מא, ע"ב אין שוחטים לתוך עוגל של מים כו 29
ס, ע"א כל מעשה בראשית וכו' יד 25
שם פסוק זה שר העולם אמרו ג 189, 200
סז, ע"ב ליתן דג טהור הוא ג 99
צא, ע"ב שלש כתות של מלאכי השרת אומרים שירה וכו' יז 21
צג, ע"ב משום ואל תטוש תורת אמך כט 36
צה, ע"ב ✓ אעפ"י שאין נחש יש סימן ט 379

בכורות

נה, ע"א כל הנהרות למטה מפרת טו 30
נו, ע"ב פעם אחת הטילה בריוכני ביצה וכו' ב 46

נדרה

יו, ע"א [איסור תשמיש ביום] כו 36

מכשירין

משנה ו, ד"ה שבעה משקין הן וכו' י 46

בראשית רבה

א, א מביט בתורה ובונה את העולם ג 31; לא 13
א, ג אימתי נבראו המלאכים ב 93
א, ד התורה קדמה לכסא הכבוד ג 141; ו 32
שם לא נברא העולם אלא בזכותו של משה טז 87

מפתחות

למה נקרא שמו אלף יט 27	א, י
לבריאה שמים קדמו יב 4	א, טו
כבר היה אור ט 343	ג, ב
נתעטף בטליתו לא 12	ג, ד
[אור הגנוז] ט 439	ג, ו
היה בונה עולמות ומחריבן כא 162	ג, ז
לפי שלא נגמרה מלאכת המים י 43	ד, ו
דו פרצופין נברא ט 354	ח, א
בנפשותיהם של צדיקים נמלך א 89; ט 119	ח, ח
רבש"ע אתה נותן פתחון פה למינים ג 35; יב 27	שם
מראש הסדר עד כאן וכו' לא 49	ט, א
[העננים שותים ממי אוקיאנוס] כט 99	יג, י
[ענני כבוד עולים ומתגברים] ב 16	שם
[ה]מים העליונים זכרים י 28	יג, יג
[חמשה שמות שנקראו לגשמה] א 11	יד, ט
זכה עזר ואם לאו כנגדו יד 17	יז, ב
מתחלת הספר ועד כאן אין כתוב סמך יד 10	יז, ו
מאה ושלושים שנה שפירש אדם מחוה וכו' טו 76	כד, ו
גדולים צדיקים שמהפכין מדת הדין למדת רחמים יט 104	לג, ג
שעשה ישמעאל תשובה בימיו ח 9	לח, יב
עד כאן הייתי זקוק לברך עולמי וכו' ט 417	לט, יא
נסע [הסיע עצמו] מקדמונו של עולם ז 179	מ (מא), ז
[אור ... שאדם צפה בו] ט 340	מא (מב), ג
אין אומרים הבט וכו' ט 433	מד, יב
שרי אומות העולם כו 28	מד, טו
נובלת אורה של מעלה גלגל חמה יב 2	מד, יז
[עניין הגר] ו 100	מה, ז
אין מלאך אחד עושה שתי שליחיות ו 101	ג, ב
אברהם שהיה כחו יפה ז 170	שם
[כל מקום שנא' וי"י הוא ובית דינו] ז 153	נא, ב
אויביו ... זו אשתו יד 19	נד, א
אין שיחה אלה תפלה כא 53	ס, יד
[על ידי שם] ז 3	סג, ז
שעשה ישמעאל תשובה בימיו ח 9	סג, יב
ישראל סבא ב 36	סח, יא
גדולים [ואשרי] צדיקים יט 104	עג, ג
רמז הקב"ה למלאך ו 140	פה, ח
האיש זה הקב"ה ט 446	צב, ג

שמות רבה

דו פרצופין היה הקול יוצא יז 77	ה, ט
שלש בריות קדמו לעולם ט 307	טו, כב

ויקרא רבה

[יתמו חטאים] כג 12	ד, ז
למה נקרא שמו חזיר ג 82	יג, ה
[אפילו תורה שאדם לומד במדה נותנין אותו לו] ה 11	טו, ב

מפתח המקורות

כד, ג [אפילו הרוחות צריכין סיוע] כט 57
ל, ט פרי עץ הדר זה הקב"ה כה 25

במדבר רבה

ג, כ כמדליק נר מנר ט 311
ד, ב שבעים שמות יש לו להקב"ה כא 71

שיר השירים רבה (לפי הפסוקים)

א: ד להוטין היו ישראל כ 136
א: ו נחרו בי נתגרו בי יט 112
א: יד אשכל... איש שהכל בו ט 441
ב: ד תורה שנדרשת במ"ט פנים יג 35
ב: ח קול דודי... זה משה ה 82
ב: יד הראיני את מראיך זה מעשה הטוב ה 111
שם מפני מה נתעקרה רבקה ח 30
ב: יז [ונסו הצללים—שיעבוד מלכויות] כו 27
ה: יד מעיו עשת שן זה ספר ויקרא... בטנך ערמת חטים זה תורת כהנים
טז 21
ו: ט ששים המה מלכות אלו ששים מסכתות כ 131
ז: ג מעיו עשת שן וכו' טז 21

איכה רבתי

ב: א [הדום] ב 12

קהלת רבה

ב: יב עשהו אין כתיב כאן וכו' יט 108

מדרש תהלים

כו: א הבדילו לעצמו ט 439
פט: ב כביכול היה הכסא מתמוטט ג 153

בראשית רבתי

עמ' כז, שו' 19—20 הפך בשרו ללפיד אש א 86; כט 108

אותיות דר' עקיבא

עמ' שנז, הערה 37 ט 39

ברייטא דשמואל הקטן

פרק ה חל"ם כצנ"ש ראשי הימים ט 47

פרקי דרבי אליעזר

ג [כסא הכבוד נברא קודם בריאת העולם] ב 100
ד איזהו רקיע שנברא ביום שני י 50
שם שמים מהיכן נבראו ט 107, 437
ו [ראשי הלילות... ראשי הימים וכו'] כט 73
ח נכנס אברהם אבינו בסוד העבור ו 120
יג בא סמאל ורכב עליו ו 166
כט [פנחס—אליהו] טו 91

מפתחות

לא [חמורו של אברהם אבינו] כט 37
 מז [פנחס-אליהו] טו 91

מכילתא

שמ' יב: א [הדיבור עם משה] כט 64—65
 שמ' טו: יז ברית כרותה לשפתים כז 12
 שמ' יט: ח [וישב משה... לא היה צריך וכו'] כח 15
 שמ' כ: א [עשרת הדברות בדבור אחד] יא 24
 שם זכור ושמור בדבור אחד יז 78
 שמ' כ: כב [כתוב אחד אומר כי מן השמים... וכתוב אחר אומר וירד יי על הר סיני] ל 94
 שמ' כא: ו עולמו של יובל ה 46; כא 170

ספרא

וי' א: א כט 64—65
 וי' כה: כה [כל המשעבד בהם מלמטה וכו'] א 34

ספרי

במ' יב: ו [כי לא יראני האדם וחי אפילו המלאכים] כז 77
 במ' ל: ג מה בין נדרים לשבועות כא 12

מפתח העניינים והשמות

ענין התפשט, משך
אריכות ימים (של הדורות מאדם עד
אברהם) טו 49 ואילך
ארסטו ו 113; כ 73 ואילך; כח 46
ארץ (הארץ הנראית וספירת מלכות) ג
208; ט 73 ואילך, 98, 102 ואילך, 124,
131 ואילך, 396; י 3 ואילך; יא 4 ואילך;
יב 3; יד 1 ואילך; טו 1 ואילך; ל 85
ואילך; לא 6, 30; ענין שמים
ארץ ישראל ב 31; טו 31
אש (גם כינוי לספירת גבורה) כט 108
ואילך; ל 27, 68; ענין מים
אשה יד 8 ואילך
את (כינוי לשכינה — ספירת מלכות) כג 1
אתון (בלעם) ו 165
אתרוג ענין לולב ואתרוג
בינה יט 17 ואילך; כד 75
בלחה ח 12 ואילך
בלעם ח 45 ואילך
בלק ח 62 ואילך
כן ציני (אבן סינא) יא 70
בנין לא 8, 47
בעלי האמונה האמתית כ 53; כא 142;
ענין אמונה
בצלאל ט 90
בראשית ענין מעשה בראשית, ראשית
ברזלי ענין מבוא, עמ' 14
בריאח ענין מעשה בראשית
ברכה, ברוך ט 23 ואילך; יז 46, 49 ואילך;
כ 49 ואילך; כא 34, 45, 105 ואילך; כד
48 ואילך, 71 ואילך; לא 40, 54
בתי בראי, בתי גואי ט 316—317
גבורה (ספירה) ה 128, 136; כ 164; כא
147, 198; כד 75; כט 11; ענין דין, מדת
הדין ומדת הרחמים, פחד
גדולה (= ספירת חסד) ה 128, 136; כ
162; כא 60; כד 75; ענין חסד, מדת הדין
ומדת הרחמים
גולם יד 22; לא 27, 37; ענין חומר, צורה
גוף ט 11, 402; יא 80; יד 23; כ 53; כא
46 ואילך; לא 52; ענין גשמות, נשמה

אלבות התולדות לא 38; ענין תולדות
אבי ישע (= אלפאראבי) ו 110 ואילך
אברהם (אבינו) ב 15; ג 128 ואילך; ו
120; ח 4; ט 417; יז 12; כט 18
אברהם בן מאיר אבן עזרא ענין מבוא,
עמ' 13
אברהם בר חייא ענין מבוא, עמ' 13
אדום (נצרות) ג 17
אדם (המין האנושי) יט 47 ואילך; כא 149
ואילך; כז 29 ואילך
אדם הראשון הקדמה 8 ואילך; ט 18, 103,
353 ואילך; יג 21 ואילך; יד 2 ואילך;
טו 21 ואילך; כז 39 ואילך
אהבה (אהבת אלוהים) יט 2
אומות העולם ג 4 ואילך; יב 48 ואילך;
ענין עבודה זרה
אור ב 8 ואילך, 97 ואילך; ג 149; ו 40
ואילך, 60; ט 36, 116 ואילך, 206,
239 ואילך, 292 ואילך, 333 ואילך, 390
ואילך, 437 ואילך; י 1 ואילך; יב 1
ואילך; כ 133 ואילך; לא 13 ואילך
אותות ומופתים טו 66 ואילך
אותיות ט 154 ואילך, 461; י 17 ואילך;
יז 45; יט 31 ואילך, 71 ואילך, 101;
כ 22 ואילך; כא 145; כד 76; כה 38
אין ט 133; יט 11 ואילך
אין סוף ט 12, 97; יז 45; כ 49 ואילך; כא
203; כד 78; כז 7 ואילך; ענין מחשבה
אליהו א 86; ד 70; ו 172; טו 91; כט 26;
ענין פנחס
אלישע ד 70
אלעזר מגרמישא ענין מבוא, עמ' 14
אלף (סוד אות א') יט 21 ואילך; כא 30
אמהות ד 72; ח 1 ואילך
אמונה כ 91; כא 146; כט 63; ענין בעלי
האמונה האמתית, חכמת האמונה
אמן כד 1 ואילך
אמת (תפארת, מידתו של יעקב) יט 85;
כב 41
אספקלריאות (תשע) טו 1 ואילך; אס'
פקלריא המאירה (תפארת) ט 318, 392,
409, 427; שאינה מאירה (מלכות) ה 133
אצילות ט 2, 13, 98; כ 50; כד 50; כט 21;

זרועות עולם (ספירות חסד וגבורה) ה 126
זרע השלום (כיגוי לספירת יסוד) לא 36,
39

ח'רוש העולם יא 15, 30, 50, 68
חיה ו 165; ז 44; טו 22, 32 ואילך; כו 7
ואילך
חומר ט 106 ואילך, 132 ואילך, 336 ואילך,
393 ואילך; י 3 ואילך; יא 37, 84; יג
2; יד 1; לא 52; עיין גולם, צורה

חזיר ג 82 ואילך
חזקיהו (המלך) ד 69
חזרת הנבראים לעיקרם ו 34 ואילך; טו
11; כא 169; עיין יובל

חכם, החכם עיין עזרא בן שלמה
חכמה (לימודים) אלהית ט 130; כו 68;
ל 75 ואילך; חיצונית הקדמה 35 ואילך;
ג 18, 122 ואילך; ה 7 ואילך; יא 42
ואילך; טו 66 ואילך; יט 118; כו 79;
חכמת האמונה כו 79; עיין אמונה;
הכוכבים ד 90 ואילך; יט 98; עיין חכמי
הכוכבים; התורה יח 18 ואילך; יט 3
ואילך, 97

חכמה (ספירה) א 6 ואילך; ה 139; ט
20, 99, 266, 438; יד 42; טו 21; יז 45,
54; יט 11 ואילך; כ 5—6, 54 ואילך,
149; כא 19; כב 8; כד 75; כו 71 ואילך;
לא 4 ואילך; עיין ראשית

חכמי האומות ל 71 ואילך; הכוכבים ד
58 ואילך; יב 19, 94 ואילך; עיין חכמת
הכוכבים; המחקר ט 240; הקבלה ב 26; כו
32; עיין קבלה; הרפואות ג 57; החכ"י
מים החוקרים על האלהות ד 137

חלומות ג 42 ואילך
חמור כט 37 ואילך
חמשים שערי בינה יג 33 ואילך

חנוך (בן ירד) א 84
חנניה מישאל ועזריה ד 76
חסד (מידה או ספירה) ג 93, 152 ואילך;
יז 58, 81; יט 111 ואילך; כא 35, 60
ואילך, 198; כב 24 ואילך; כט 11, 17;
לא 6 ואילך; עיין גדולה, דין, מדת הדין
ומדת הרחמים

חשך ט 171 ואילך, 323 ואילך; כו 35
ואילך; לא 10

ח'טב יא 29 ואילך; טו 71, 87; יט 55 ואילך

גלגלים כוכבים ומזלות הקדמה 4; ב 3,
62; ג 167, 209; ד 19 ואילך, 136 ואילך;
ה 10; ו 29; ז 72 ואילך; ט 22, 118,
365 ואילך; יב 5 ואילך, 66 ואילך; יד
28 ואילך; טו 5 ואילך; יט 73; ל 73
ואילך

גן עדן (גן כיגוי לספירת מלכות, עדן—
לספירת חכמה) ט 71 ואילך, 110 ואילך,
125, 396, 434; טו 15 ואילך; כ 114—
115; כה 44; כז 1 ואילך; ל 56
גשמות ט 11; עיין גוף

ד'בקות ב 63 ואילך; ג 102 ואילך; ה 17
ואילך

דו פרצופין ט 353
דוד (המלך) ה 1 ואילך; יב 98; יט 82;
כג 11

דין (ספירה) יז 58, 81; יט 111 ואילך,
198; כט 29; עיין גבורה, חסד, מדת
הדין ומדת הרחמים

דניאל כא 122
דעות נפרדות ו 5; עיין מלאכים

ה'איי (גאון) ז 125
הגר ז 6

הדום עיין כסא
הדר (כיגוי לספירת מלכות) כא 1 ואילך,
157 ואילך

הוד (ספירה) כ 17; כא 1 ואילך, 160—
161

הויה ט 3, 8, 99, 183, 262 ואילך; יט 10
ואילך; כ 113—114; לא 15 ואילך
הזמנה לא 41

היולי ט 186 ואילך; עיין חומר
המון (פשוטי העם) כ 93 ואילך; כח 42,
50; ל 131

הר, הרים (ספירות) ה 82 ואילך; כא 33—
34; כב 14 ואילך

הרגשות (חמש) ט 404 ואילך
השגחה הקדמה 62; כ 60 ואילך; כא 141
ואילך; כח 44

התפשט (התפשטות) ט 4 ואילך, 167, 317,
333 ואילך, 416; י 11—12; יג 2, 17;
יז 52; כא 35; כב 10; כה 44; כו 13; ל
98; לא 14 ואילך, 51; עיין אצילות,
משך

ועד (כיגוי לאחת הספירות) כ 152 ואילך;
כג 11

- טוב (= שכינה) א 47; כא 68 ואילך, 86 ואילך
טעמי מצוות ג 120 ואילך; טו 70; עיין מצוה
- יבשה יא 4 ואילך; לא 30
יהושוע (בן נון) ט 416
יוכל (ספירת בינה) ה 34 ואילך; כא 169;
עיין חזרת הנבראים לעיקרם
יום, ימים (יום: תפארת; ימים: ספירות)
כ 114 ואילך; כב 27 ואילך; כט 11
ואילך; לא 22
ימות המשיח כה 44
יוסף (הצדיק) ז 63
יוסף קמחי עיין מבוא, עמ' 14
יוסף בן שמואל עיין מבוא, עמ' 14
יחוד יז 55; כא 208
יחזקאל י 22; טז 25; יז 47; כא 122
ים כב 8 ואילך; לא 33 ואילך
יניקה ט 7 ואילך; כד 42, 48, 71; לא 34
יסוד עולם (ספירה) כ 13, 150—151; כא
6; כב 1 ואילך; כד 83; לא 36; עיין צדיק
- יסודות (ארבעה) א 74, 111; ו 124 ואילך;
ז 52; ט 74, 208; יא 31, 46; כ 167; ל
102 ואילך; עיין גוף, מים
יעקב (אבינו) ז 37; יט 81 ואילך; כז 27
ואילך; כט 29 ואילך
יצחק (אבינו) ו 121; כט 19
יצחק בן אברהם (ר' יצחק סגי נהור)
עיין מבוא, עמ' 14
יצר הרע ד 149
יראה (כינוי לספירה) ה 140; כב 4 ואילך;
כד 75, 78
ירמיהו ד 104 ואילך
יש מאין הקדמה 2
ישמעאל (בן אברהם) ח 4 ואילך
ישעיהו יז 12, 26, 33 ואילך
ישראל ד 117 ואילך, 161; ט 79 ואילך,
301, 419 ואילך; טו 51; יז 46; לא 33
- כבוד ב 10; ג 173 ואילך; ה 123 ואילך;
יז 49, 56; כא 5 ואילך, 118 ואילך,
147, 157
כוכבים עיין גלגלים
כח זכרות, כח נקבות ט 351—352; לא 22
כל (כינוי לספירת מלכות) כא 184 ואילך
מלב כט 39 ואילך
- כנסת ישראל (מלכות) ב 29; כ 11; כא
71 ואילך; עיין שכינה
כסא א 3; ב 2 ואילך, 58 ואילך; ג 1 ואילך;
ה 53 ואילך; יז 15; כ 21, 46, 150
ואילך; כא 119 ואילך; כד 39 ואילך;
הכבוד ב 19 ואילך; ג 141 ואילך; ו
6—7, 30 ואילך; כא 127 ואילך
כתר עליון לא 4 ואילך
כתרים (ספירות) ט 317; יט 101
- לאה ח 20 ואילך
לבנון כה 59
לבש (הלביש, התלבש, לבוש) הקדמה 2;
כא 44 ואילך; עיין צורה
לוט ז 106, 166 ואילך
לזיתו יג 31 ואילך
לולב ואתרוג כ 168; כה 1 ואילך; כז 19;
עיין סוכה
לילה (ספירת מלכות) כב 26 ואילך; כט
5 ואילך; לא 23
למודי ה' (ספירות נצח והוד) ט 317
לשון הקדש יב 60
- למאכלות אסורים ג 58 ואילך; עיין טעמי
מצוות
מאמר, מאמרות ט 16 ואילך; יא 91; יב
41—42; עיין מעשה בראשית
מאמר יקוו המים הקדמה 51 ואילך; עיין
מבוא, עמ' 16
מדות (ספירות) ה 127; ט 37 ואילך; י 53;
יט 4, 101 ואילך; כ 162; כא 83
מדת הדין ומדת הרחמים ט 449; יד 7,
17; יט 76 ואילך, 103 ואילך; כ 125
ואילך, 155, 164; כא 10, 58 ואילך, 75
ואילך; כב 26; כח 24; כט 10—11, 30,
57, 69 ואילך
מוח לא 34
מחנות שכינה לא 42, 58
מחשבה ט 12, 96; כ 53 ואילך; כה 12;
לא 30—31, 35; עיין אין סוף
מים (אחד מארבעת היסודות וגם כינוי
לספירת חסד) ו 124 ואילך; ט 253
ואילך; י 14 ואילך; יא 1 ואילך; יג 1
ואילך; כא 35; כה 21; כט 109 ואילך;
לא 11 ואילך.
מיתח א 21 ואילך, 56; כז 17 ואילך
מלאך, מלאכים ב 3, 27, 58 ואילך; ג 10,
147; ד 2 ואילך, 74 ואילך, 136 ואילך;

כא 46 ואילך
 סבה ו 160 ואילך; ט 3, 98; ראשונה כח 13
 סוד העבור ו 119
 סוכה כל 1 ואילך; עיין לולב ואתרוג
 סולם (שראה יעקב) כז 27 ואילך
 סלמגנדרא יג 12
 סמאל ו 166 ואילך; ז 44
 סנדלפון ב 28
 סעדיה (גאון) ז 126
 ספירות טז 74, 82; כא 38, 68
 ספר הכחיר עיין מבוא, עמ' 13
 ספר יצירה עיין מבוא, עמ' 13
 טבורה זרה יב 25, 48 ואילך; עיין אומות
 העולם
 ערן עיין גן עדן
 עולם האותיות (ספירת בינה) יז 45
 עולם הזה ועולם הבא ה 130 ואילך; ט 42,
 94; יח 5 ואילך; כא 161 ואילך
 עולם הנפרדים יז 55; לא 43, 45, 57
 עולם הקטן ועולם הגדול ב 1—2; ד 158
 עומק רוב, עומק תחת יא 3; לא 10, 32
 עזרא בן שלמה (החכם) עיין מבוא, עמ' 14
 עטרה (ספירת מלכות) לא 6 ואילך
 עמודים (עמוד ימין, עמוד שמאל, עמודי
 שמים, כינוי לספירת נצח והוד) כד
 83; כה 15; כט 11—12, 21—22
 ענני כבוד טו 14
 עץ החיים, עץ הדעת טוב ורע כז 1 ואילך
 ערבות כה 48 ואילך
 ערלה ט 284 ואילך
 עשו ח 10 ואילך
 עשר מכות יב 101 ואילך
 פחד (ספירת גבורה) לא 6, 41
 פילוסופים ב 41; ה 116; ו 116; ט 22; יא
 49 ואילך; כ 52; ל 21 ואילך
 פנחס (בן אלעזר) טו 88 ואילך; עיין
 אליהו
 פרנסה יט 9 ואילך; כא 196; כט 76 ואילך
 צדיק, צדיקים (בני אדם) א 18, 27; ג
 97; ד 64, 157; ה 57; ט 391, 440; יד
 27; כ 12; כא 69; כב 1 ואילך; כג 5;
 כד 18 ואילך; כה 16; לא 18
 צדיק (הספירה התשיעית) יז 46; כב 1
 ואילך; כה 15; כט 12, 22; עיין יסוד
 עולם

ה 11; ו 3 ואילך; ז 2 ואילך; ט 119
 ואילך, 201; טז 2 ואילך; יז 2 ואילך;
 יט 73; כ 13; כא 40, 94 ואילך; כט 29,
 67; עיין אספקלריאות, דעות בפרדות
 מלכות ג 161 ואילך; כא 119 ואילך, 147,
 157 ואילך; כד 44, 55
 מלכויות (ארבע) לא 57
 מן כט 89 ואילך
 מנורה כו 31 ואילך
 מעיין לא 45
 מעשה בראשית ו 1 ואילך; ט—טו; יט 72;
 לא 1 ואילך
 מצוה (קיום המצוות) ג 116 ואילך; טו 68
 ואילך; כו 15 ואילך; עיין טעמי מצוות
 מצות עשה שהזמן גרמא כז 17 ואילך
 מקרה ד 134 ואילך
 מרכבה י 22; כ 7; כא 52
 משה (רבינו) ז 132; ט 90, 410 ואילך;
 טו 50 ואילך, 93; טז 77 ואילך; כב 21;
 כד 84 ואילך; כט 58 ואילך; ל 90
 משה בן מימון עיין רמב"ם
 משה בן שמואל עיין מבוא, עמ' 14
 מושך (נמשך, המשך, המשכה) ט 4, 15
 ואילך, 97 ואילך; יט 10, 31, 87; כ 50,
 54, 116; כא 105; כה 29, 34 ואילך; כו
 18; כט 21, 63; לא 21 ואילך, 30 ואילך,
 53, 55; עיין אצילות, התפשט
 משמרות הלילה כט 3 ואילך
 מתן תורה ל 85 ואילך
 נבואה, נביאים ג 133 ואילך; ו 181 ואילך;
 ז 2 ואילך, 87; ט 343, 409 ואילך; טו
 74 ואילך; יז 36; כ 69
 נדר כא 9 ואילך
 נהר טו 24 ואילך; כה 44; לא 55
 נוכח ונסתר כא 201 ואילך
 נזיר יט 63
 נח ט 78
 נחל כה 21 ואילך, 38 ואילך; לא 35
 נחש (מעשה נחוש) ג 60 ואילך; ט 376
 ואילך
 נחש ו 165 ואילך; ז 43; טו 22, 35; כז 16
 נפרדים עיין עולם הנפרדים
 נפש יט 45 ואילך; עיין נשמה
 נצח (ספירה) כ 14 ואילך; כא 3—4, 199;
 עיין עמודים
 נשמה א 4 ואילך, 31, 93 ואילך; ג 104
 ואילך; ט 7, 118 ואילך, 126; יא 80;

- צורה הקדמה 2; ט 114, 133 ואילך, 452
ואילך; יד 22 ואילך; יט 37 ואילך; לא
8, 16, 27, 37; עיין גולם, חומר
צינורות לא 35
צל כו 23 ואילך
צלמים ז 72
צדור החיים (כינוי לספירת מלכות?) כ
165; כה 24, 38
- קבלה (חכמה נסתרה) ב 26; ג 148; כ
45; כא 145
קדושה יז 1 ואילך
קדיש יח 24; כד 39 ואילך
קדמות העולם הקדמה 61; יז 39
קו (קו המישור, הקו האמצעי) ט 4, 100;
לא 34
קול ז 55 ואילך; ט 149 ואילך; יז 63
ואילך; כא 36; ל 27 ואילך; עיין רוח
- ראיה (חוש) ל 34 ואילך; עיין שמיעה
ראשית (ספירת חכמה) ט 12 ואילך, 51
ואילך, 99, 266; יט 30; כב 8; לא 4;
עיין חכמה, מעשה בראשית, תורה
רבקה ד 72; ז 3; ח 7
רוח ו 160 ואילך; ט 149 ואילך; ל 98;
עיין קול; אלהים (בינה או חסד) ט 262
ואילך; לא 11; הקדש א 8—9; ט 305;
טז 85; כ 4; מרוח (בינה) ה 139; כד
76; לא 5; רוחות רעות יג 10 ואילך
רום (בחולם ובשורוק) כ 52; כא 32
רחל ד 68; ח 1
רחמים (כינוי לספירה) יז 58; יט 85, 112
ואילך; עיין אמת, דין, חסד, מדות
רעם וברק ל 5 ואילך
רצון כא 195 ואילך; כב 37; כד 55; לא 30
רקיע י 1; כה 49 ואילך; כו 5; לא 26
רמב"ם עיין מבוא, עמ' 14
רש"י עיין מבוא, עמ' 15
רשע עיין צדיק
- שמועה כא 10
שכמים (בני יעקב) ז 63 ואילך
שבע כפולות יט 91
שבת ט 97
שדה (כינוי לספירת מלכות) כט 19 ואילך
שטן ד 149; ז 48
שכינה א 45 ואילך; ב 22; ד 163; ה 4
ואילך; טז 11; כג 1; לא 25—26
- שכל (האנושי) טו 69 ואילך; כח 13;
(הפועל) ו 109 ואילך; ט 21; טז 92
שלמה (המלך) טז 24
שלוש עשרה מדות א 97 ואילך; כא 85
שם (ה') א 3; ב 20; ג 7 ואילך; כ 46;
כא 91 ואילך; כד 24 ואילך; כט 7
ואילך; לא 49
שם (בן נח) ז 4
שמואל (אמורא) ט 374
שמואל בן תבון עיין מבוא, עמ' 16
שמים (גם כינוי לספירת תפארת) ב 76
ואילך; ג 143 ואילך; ו 38 ואילך; ז 72
ואילך, 104 ואילך, 124, 131, 436 ואילך;
י 3 ואילך; יב 3 ואילך; יג 16 ואילך;
טו 1 ואילך; כא 26 ואילך; כה 15; כט
93 ואילך; ל 85 ואילך; לא 5; עיין ארץ
שמיעה (חוש) ל 34 ואילך; עיין ראיה
שר, שרים עיין מלאכים; שר העולם ג
197 ואילך; ו 105 ואילך; ז 148
שרה ד 72; ז 31 ואילך; ח 1 ואילך
- תהו ובהו הקדמה 2; ט 132 ואילך, 349
ואילך, 452 ואילך; לא 8
תהום (כינוי לספירת מלכות) ט 181 ואילך;
כא 36; לא 9
תולדות לא 37 ואילך, 52; עיין אבות
התולדות
תורה ג 11 ואילך, 141 ואילך; ה 6 ואילך,
327; ז 136 ואילך; ט 34; 51 ואילך; י
16 ואילך; יא 42 ואילך; יד 5; יט 70; כ
12; כא 33 ואילך; כד 42 ואילך; כו 11;
כו 71 ואילך; לא 13; עיין ראשית; מן
השמים הקדמה 62; טו 60; שבכתב
ותורה שבקל פה (תפארת ומלכות) ג
149 ואילך; יג 35 ואילך; כ 124 ואילך;
כא 51; כד 56
תחיית המתים א 48 ואילך; כד 46, 63
ואילך
תחתונים (עולם התחתון) ד 116 ואילך;
ה 77
תלמי (המלך) יב 47
תענית יט 65 ואילך
תפארת לא 6, 22 ואילך
תשובה (כינוי לספירת בינה) לא 12
תפלה ד 65 ואילך; יב 43; יט 35; כא 52
ואילך; כב 32 ואילך; כח 1 ואילך; כט
17 ואילך
תפלין כה 36

